

R. KLEIS JA R. RÄGO

MAJANDUSTEADUS JA
KODANIKUÕPETUS

GÜMNAASIUMILE

TEINE, PARANDATUD TRÜKK

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

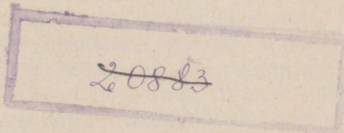
A-9055 n

R. Kleis ja R. Rägo

Majandusteadus ja kodanikuõpetus

gümnaasiumile

Teine, parandatud trükk

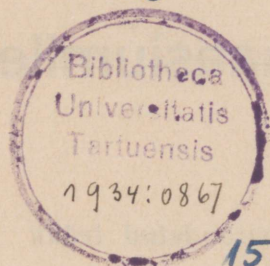

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

1934

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

2

156614

A-9055

Eessõna raamatu 1. trükile.

Demokraatlikus riigis nõuab riiklik hüveolu igalt kodanikult oma õiguste ja kohustuste täpsat ja teadlikku käsitust. Selles suunas peab oma tööd korraldama ka kool, milles seetõttu kodanikuõpetus ja majandusteadus õppeainena omavad tähtsat kohta. Andes õpilasele vajalised teadmed riigi ehituse, ülesannete ja tegevuse kui ka tähtsamate majanduselu nähtuste alt, aitab kool õpilast orienteeruda teda ümbritsevas ühiskondlikus miljöös; selle kõrval peab kool aga tarviliselt rõhutama ka voluntaarset momenti, nimelt kasvatama väärtuslikke kodanikke, kes hiljemini rõõmsa tahtega igaüks omal kohal täidavad oma kohustusi riigi ja kaaskodanikkude vastu. Kainelt ja konkreetselt peab kool õpilasele selgitama praegusaja riikliku ja majandusliku korra põhinähtusi, hoidudes liigsete illusioonide tekitamisest õpilases, teiselt poolt aga arendades õiglast ja positiivset suhtumist ümbritsevasse oleviku väärtustesse ja kasvatades seega reaalselt mõtlemaid inimesi.

Maksev tunnikava määrab kodanikuõpetuse ja majandusteaduse jaoks enamikus Eesti keskkoolides 2—3 nädalatundi. Aineõpetajal kasustada olevast ajast langeb loomulikult suurem tundide arv, umbes $\frac{2}{3}$, kodanikuõpetusele, ülejääv osa aga majandusteadusele. Võib-olla vääriksid mõlemad oma tähtsuse tõttu keskkoolis üksikasjalisemat käsitlust, kui seda võimaldab ettekirjutatud tunniplaan, kuid õpperaamatu koostaja peab paratamatult arvestama maksvat olukorda, nagu seda on ka tehtud käesolevas käsitluses. On püütud õppematerjali esitada säärases ulatuses ja tiheduses, et selle läbitöötamine klassis oleks võimalik tunniplaanis määratud aja kestel. Endastmõistetavalt ei saa säärane õpperaamat olla teaduslik käsitlus selle teoreetilise täiuslikkuse ja süstemaatikaga; raamat püüab võimalikult näitlikul viisil ja lihtsas keeles esitada kodanikuõpetuse ja majandusteaduse ainekku, võimaldades õpilasele õpetaja kaasabil ülevaate saamist kehtiva ühiskondliku ja majandusliku korra põhiküsimisus, ja juhtida ühtlasi õpilasi iseseisvale mõtlemisele mainitud aladel. Mis puutub R. Rägo koostatud kodanikuõpetuse ossa, siis esineb see vaheajal tarvilikuks osutunud muudatuste ja täiendustega käesolevas teoses III trükis, kuna R. Kleisi koostatud majandusteaduse osa ilmub trükis esmakordselt. Vastavalt majandusteaduse käsitluseks keskkoolis kasustada olevale tundide arvule kannab see osa võrdlemisi skemaatilist laadi; ka on materjali kohati, kus see õpetuse seisukohalt tundus otstarbekohasem, tulnud paigutada teises järjestuses, kui seda vahest nõuab täppis teaduslik süsteem. Oma iseloomult ei pretendeeri majandusteaduse esitus käesolevas teoses iseseisva töö nimele, vaid on kompilatsioon, milleks on kasustatud mõningaid õpperaamatuid kui ka teaduslikke käsitlusi (peamiselt W. Gelesnoff'i, C. Schaeffer'i ja H. Brode, I. M. Kulišer'i, A. ja F. Butze jt. omi). On püütud ühtlasi võimaluste piires valgustada Eesti majanduselu nähtusi, tarvitades seks käepärast olnud andmeid; majandusgeograafilist materjali on esitatud mõõdukalt, eeldades õpi-

lasil teadmeid keskkooli III klassis läbi töötatud Eesti maadeteaduse kursuse ulatuses. Muidugi võivad säärasel esmakordsel katsel osutada nii mõningadki puudused, kuid üldiselt loodavad autorid, et majandusteaduse põhimõisted on omandatavad selle käsitluse kaudu. Üksikuis keskkooli eriharudes, kus majandusteaduse õpetamiseks on määratud suurem tundide arv, kui ka iseõppijate tarbeks tundub käesolev käsitlus vahest küll liiga lühidana ja säärastel juhtudel tuleb arvesse muidugi mõni muu üksikasjalisem (näit. J. Adamson'i) majandusteaduse õpperaamat.

Juuli 1929.

Autorid.

Eessõnaks 2. trükile.

Käesoleva aasta alguses kehtima hakanud uus põhiseadus ja selle rakendamiseks antud seadused tõid Eesti riiklikku korraldusse sedavõrt suuri muutusi, et käesoleva õpperaamatu kodanikuõpetuse osas rida peatükke osutus sisult vananenuks. See asjaolu põhjustabki raamatu uue trüki väljaandmist. Kuna raamatu kodanikuõpetuse osas rida peatükke on täitsa uuesti koostatud ja mitmed põhjalikult töödeldud, on majandusteaduse osa jäänud peajoontes püsima endisel kujul; tehtud on vaid redaktsioonilisi parandusi ja täiendatud võimaluste kohaselt statistilist andmestikku, kusjuures 1934. a. rahvaloenduse tulemusi kahjuks pole saadud kasutada seetõttu, et need pole veel trükis ilmutatud.

Raamat on, nagu eelmiseski trükis, koostatud praeguse gümnaasiumi lõppklassi kava kohaselt, arvestamata teoksil olevat koolireformi, mis gümnaasiumi lõppklassini ulatub ju alles mõne aasta pärast.

Juuli 1934.

Autorid.

M A J A N D U S T E A D U S

1. peatükk.

Rahvamajanduse olu ja arenemisastmed.

TARBED. Inimesele on juba ta sündimisest alates omased mitmesugused tarbed. Esijoones on iga inimese kui elava olendi püüe sihitud oma elu alalhoiu, siis aga ka selle edasiarendamise ja mitmekesistamise poole. Seetõttu on inimese algelisim ja tungivaim tarve toitu hankida; selle kõrval on peaaegu sama tungivalt rahuldust nõudvad tarbed rõivastuse ja peavarju järele. Inimese arengu järgnevail astmel tekivad temal eelmainitute kõrval tarbed usu, teaduse, kunsti, seltskondliku suhtlemise jm. aladel, mis oma olult pole enam ainelist laadi. Need tarbed väljenduvad inimesel teatud puudustundes, mis võib tõusta väljakannatamatute piinadeni, kui seda ei rahuldata. Tarbe rahuldamine nõuab inimeselt pingutusi suuremal või väiksemal määral, kuid et need pingutused on harilikult väiksem pahe kui kannatused rahuldamata tarvete mõjul, siis ei pörka normaalne inimene neist tagasi. Seega tuleb tarbe all mõista puudustunnet, mis ühenduses püüdega seda kõrvaldada. Selle järgi, kas tarbe rahuldamine puudutab kehalist või hingelist (vaimset) hüveolu, tehakse vahet kehaliste ja vaimsete tarvete vahel. Rahuldamise vajaduse astme järgi liigitatakse tarbed säärasteks, mille rahuldamine on vajaline igal tingimusel ja igähele (absoluutsed, looduslikud ehk primaarsed tarbed), nagu toitumine, rõivastus, ja niisugusteks, mida tunneb iga üksik inimene vastavalt ta ühiskondlikule seisundile või oma loomupärastele omadustele suuremal või väiksemal määral (relatiivsed, kultuurilised ehk sekundaarsed tarbed), nagu näiteks keha tervishoid, lõbusused, teaduslike teoste uurimine, kunsti nautimine jm. Mõned majandusteadlased kõnelevad lõpuks veel nn. luksustarbest, mõistes nende all sääraseid, mille rahuldamine on liigne, kuid siiski mitte täitsa kasuta. Peab tähendama, et piirid viimase liigituse osade vahel on muutlikud.

Keskajal, mil Euroopas peale vaimulikku seisusse kuuluvate isikute peaaegu polnudki kirjaoskajaid, oli laiemaile rahvakihtidele lugemine luksustarbeks; nüüdisaja inimese suhtes pole see enam nii. Mitmed ained on aja jooksul Eestiski luksus- või kultuurtarvete esemeist muutunud vähemalt osale rahvastikust esimese järgu, s. o.

looduslikeks tarbeaineiks. Vaatlemine ja kogemus näitavad, et mida kõrgemale inimene areneb, seda rohkem suureneb tema tarvete hulk ja muutub nende laad ja ulatus. Terve inimelu mõte on seisnud ja seisab tegevuses, mis on suunatud ikka laienevate ja rohkenevate tarvete rahuldamisele. Nüüdisajulgi pole kõigi inimeste tarbed täitsa ühesugused: mõne Aafrika loodusrahva tarbed erinevad sama põhjalikult näiteks vene talupoja omadest, kui viimase tarbed Põhja-Ameerika keskmise linnaelaniku omadest. Seega tähendab inimesoo areng ühtlasi ka tema tarvete arengut.

VARAD. Oma tarbeid võib inimene rahuldada esijoones väliste ehk materiaalsete vahenditega. Kuid mitte iga vahend pole seks kohane. Et nälga rahuldada, võib inimene kasustada ainult neid vahendeid, mis on tema organismile vastuvõetavad ja omavad toiduväärtust. Sääraseid vahendeid, mis on määratud inimese tarvete rahuldamiseks, nimetatakse varadeks. Osa neist on looduses, kes neid jagab inimesele ilma suurema jõukultuse viimase poolt (näiteks õhk, vesi, soojus, valgus). Niisugused varad kannavad vabade varade nimetust. Seevastu on arvuliselt kaugelt suurem osa varadest saadaval ainult piiratud määral ja nende saavutamine nõuab inimeselt vastutasu töö või üldse mingi kulutuse näol. Neid varasid ei saa tarvitada piiramatul määral, nende pillav käsitlemine ja kasuta hävitamine osutub inimesele kahjulikuks. Seda liiki varasid nimetatakse majanduslikeks varadeks. Et viimase liigi varade tähendus inimesel on võrratult kaaluvam ja silmapaistvam vabade varade omast, siis mõeldakse „vara“ mõiste all harilikult ikka majanduslikke varu. Ajaloo käiku vaadeldes võib tähele panna asjaolu, et vabade varade hulk alatasa kahaneb: mitmed varad, mis minevikus kuulusid vabade varade hulka — kas täitsa või osaliselt (näiteks maa, mets), — on muutunud majanduslikeks varadeks. See protsess jätkub meie päevilgi: vesi näiteks, mis jões või järves on inimesele vabalt kättesaadav, on suurlinna veevärgis muutunud aineks, mille kasustamine pole tarvitajale võimaldatud ilma vastutasuta. — Varade all on kaua mõistetud ainult väliseid, ainelisi vahendeid. See käsitlus on aga ühekülgne. Et selles veenduda, võtame näite. Kingsepp valmistab paari saapaid 2 päevaga. Ta jääb haigeks ega saa 30 päeva tööd teha, kaotab seega 15 paari saabaste valmistustasu. Kui ta aga arsti abil, kes oma eriteadmeid ravimise alal kasustades kingsepa tervenemisprotsessi kiirustab, terveks saab 18 päeva jooksul, siis on kingsepa kaotus ainult 9 paari saabaste valmistustasu. Nii on arsti tegevus kingsepale osutunud majanduslikuks varaks. Säärast tähendust omab iga muugi vaimne tegevus, mis peale tegija teistele kasuks tuleb. Seda on leiutaja, kohtuniku, õpetaja jne. töö. Kuid ka ostjate hulk, mille kaupmees endale soetanud, patent ettevõtjal, kirjastusõigus mingi raamatu kohta kirjastajal on seda. Seega kuuluvad varade hulka peale väliste vahendite ka kehaline ja vaimne tegevus, teatud suhted

ja õigused, mis on kohaldatud tarvete rahuldamisele. Selt seisukohalt jaotatakse varad materiaalseiks (kariloom, raha, maa-tükk) ja immateriaalseiks (nõuded, õigused, oskused, mis tegevusse rakendatud) varadeks. — Kasustusviisi järgi võib varu jaotada veel tarvitamis- ja valmistamisvaradeks. Esimesed on määratud vahetuks tarvitamiseks (leib, rõivad), teised — uute varade soetamiseks (põld, masinad, raha).

MAJANDUSLIK TEGEVUS. Kuidas rahuldab inimene enda tarbeid? Inimsoo arenemise alamaail astmeil toimub see õige juhuslikult, ebareeglipäraselt: nälga tundes hangib loodusinimene endale toitu ja kui tal õnnestub seda saada silmapilkset vajadust ületaval määral, ei oska ta ülejääke tuleviku jaoks hoida, vaid elab niiõelda peost suhu. Samuti on lugu loodusinimese teistegi tarvete rahuldamisega. Alles pikaajalise arenemise kestel on inimene õppinud kogemusist võtma õpetust tuleviku jaoks, rahuldama oma tarbeid reeglipäraselt ja koguma tagavara. Seega hakkas ta talitama majanduslikult. Majandusliku tegevuse üheks peatunnuseks on siis otstarbekohasus ning plaanikindlus. Säärast talitusviisi tingib majanduslike varade piiratud hulk, mis sunnib neid kokkuhoidlikult, ökonoomiliselt käsitsemä. Majanduslikuks nimetame siis säärast inimeste sihikindlat tegevust, mis loob inimeste tarvete rahuldamiseks vajalisi varu. Majanduslik tegevus loob varu väga mitmekesiste tarvete rahuldamiseks. Esijoones tulevad arvesse muidugi meie organismi olulised tarbed. Inimene hangib toitu, ehitab maju, valmistab riidet ja jalanõusid ning selleks tarvis minevaid tööriistu ja sisseseadusi. Oleks aga ekslik arvata, nagu seisaks majanduslik tegevus ainult nende primaarsete, materiaalse tarvete täitmiseks määratud jõukulutusis. Mitte tarvete laad ei määra tegevuse majanduslikku iseloomu, vaid see asjaolu, et tarvete rahuldamiseks ainelisi varu valmistatakse. Ka väimsete tarvete rahuldamisel on paratamatud jõukulutused materiaalse varade loomiseks. Usuline tarve vajab näiteks templite ehitamist; terve esialgne ehituskunst on selle tarbe mõjul tekkinud. Samuti on lugu esteetiliste, teaduslike ja muude väimsete tarvetega.

MAJANDUSLIK (ÖKONOOMILINE) PRINTSIIP. Tarbe täitmine tekitab inimeses harilikult teatud rahuldustunde, mittetäitmine toob kaasa väiksemaid või suuremaid kannatusi. Uute varade hankimine nõuab jõukulutust. Iga mõtleb inimene kaalub esiteks, kas „asi fasub vaeva“, kas on otstarbekohasem jätta tarve rahuldamata, kui selleks vajaline kulutus tundub liiga suurena, või mitte. Edasi püüab ta nendegi tarvete juures, mille rahuldamise ta jaatavalt otsustanud, võimalikult vähem kulutada aega, jõudu, ainet. Selles püüdes saavutada suurimaid tulemusi vähima kulutusega avaldubki majanduslik printsip. Mainitud põhimõtte üha sirgjoonelises ja teadlikumas teostamises peitub inimkonna kogu majandusliku arengu põhjendus. Õieti on see põhimõtte omane mitte ainult majan-

duslikule, vaid igale mõistuslikule tegevusele. Matemaatilise ülesande lahendamisel püüame samuti leida kõige lihtsamat lahendusviisi; mõnda linna või maakohta reisisid valime selleks harilikult kõige otsema tee. Nii taotleme alati suurimat jõu kokkuhoidu. Et aga majanduslikus tegevuses see põhimõtte väljendub kõige teravamal kujul, nimetame seda majanduslikuks ja tunnistame majanduse heaks või halvaks selle järgi, kuivõrt see põhimõtte seal on teostamist leidnud. — Selle põhimõtte järgi talitab iga üksik inimene, kuid ka kokkukuuluvad inimühikud ja suuremad ühiskondlikud rühmitised (pere-kond, kogukond, riik, rahvas).

RAHVAMAJANDUS. Inimene ei ela isoleeritult, vaid ta on ühiskondlik olend. Tema majanduslik tegevus toimub teatava ühiskondliku korra piires. Robinson, kes, olles sattunud asustamata saarele, rahuldab oma tarbeid üksinda, pole mitte tavaline nähtus, vaid erand. Ürgajast alates on inimesed elutsenud rühmitistesse koondunult, elanud perekondadena, suguharudena, kogukondadena, asunud linnas, riigis. Nende vahel tekkisid varakult majanduslikud suhted: ühisel jõul nõutasid nad endale toitu või jälle valmistas üks rühm neist mõningaid tarbeasju ja andis neist osa teistele rühmadele, saades vastu viimaste valmistatud esemeid. Iga rahva maa-alal on aegade jooksul kujunenud hulk üksikmajandusi, mis teotsevad väliselt näiliselt iseseisvalt ja vabalt, kuid tegelikult on omavahel seotud kindlate sidemetega. Säärast üksikmajanduste kogusummat ühe rahva asustusala piires nimetataksegi rahvamajanduseks. Need üksikmajandused säilitavad küll, nagu öeldud, majandusliku iseseisvuse (sõna piiratud mõttes), kuid oma tarvete rahuldamisel on nad meie päevil teineteisest sõltuvad ja moodustavad selles vastastikusel sõltuvuses orgaanilise ühiku. See sõltuvus on seda suurem, üksikmajandused seda ühekülgsemad varade valmistamisel, mida kaugemale on läinud majanduslik areng. Rahvamajanduses valmistab iga üksikmajandus mitte seda või vähemalt mitte ainult seda, mida ta ise vajab, vaid peamiselt seda, mida tema juhtide arvates teised vajavad, ja omandab oma tarbeiks vahetuse teel teiste loodud saadusi. Et igale üksikule inimesele kõike võimaldada, mida ta majanduslik hüveolu vajab, on meie päevil tarvilik hulkade koostöö. Seega on rahvamajanduse tunnuseks ühiskondlik tööjaotus. Säärane tööjaotus poleks aga teostatav, kui poleks võimalik tooraineid ja ümbertöötatud varu hõlpsasti ühest kohast teise saata. Nii on rahvamajanduse tekkimiseks liiklemis-olud määrava tähendusega. Rahvamajanduse arengu eeldusiks on ühtlane rahvas, mille rahvuslikud omapärasused suurendavad tema kokkukuuluvustunnet ja soodustavad ühistööd, ning riiklik korraldus, mis võimaldab rahvamajandusele tarvilise kindluse seest- ja väljastpoolt.

Missugune vahekor-d valitseb rahvamajanduse ja üksikmajanduste vahel? Iga üksikmajandus kujutab endast individuaalset majanduslikku tegevusrakukest, mille eesmärgiks on harilikult e n d a

tarvete rahuldamine, arvestamata sotsiaalsel hüveolu. Rahvamajandus aga, mis kujuneb terve rahva majanduslikust tegevusest, seab enda lõppsihiks kõigi rahvaliikmete hüveolu üldise produktsiooni (majanduslike varade valmistamise) suurendamise kaudu. Normaalselt ühtivad eramajanduslikud ja rahvamajanduslikud eesmärgid. Nii näiteks on hea lõikus üksikule põllumehele kasulik, kuid osutub tuluks ka rahvamajandusele, sest suureneb toiduvahendite hulk. Sageli esineb siiski ka vastuolusid: rentniku eramajanduslikes huvides on rendiaja kestel maast võimalikult palju saada, hoolimata sellest, et maad seetõttu liialt kurnatakse; rahvamajanduslik huvi nõuab seevastu, et maapinda rohkem ei koormataks, kui see võimalik ilma ta viljakuse kahandamiseta.

MAAILMAMAJANDUS. Alatasa arenev tsivilisatsioon ning sellega kaasas käiv tarvete hulga ja tööjaotuse suurenemine nihutavad majandusliku ühistöö piirid ikka laiemale. Nüüdisajal ei ela ükski kultuurrahvas enam omaette, vaid kõigi rahvaste vahel valitseb elav suhtlemine mitmel, eriti majanduse alal. Maailmamajanduseks nimetataksegi üksikute alade (rahvaste, riikide) majanduslike suhete kogusummat. Maailmamajanduslikku suhtlemist soodustavad uue aja liiklemis- ja kaubandus-tehnilised edusammud (arenenud laevandus, lennuasjandus, raadio, pangad, kaubakontorid) ja kaitsevad õiguslikult rahvusvahelised kokkulepped (kaubalepingud, posti- ja raudteekonventsioonid, kaubamärkide kaitse). Selle majandusliku suhtlemise kandvaks jõuks on üksikmajandused, mis on nüüdisajal vastastikusel sõltuvusel kaugel üle oma maa piiride. Iga majapidamine nõuab näiteks praegu toidu- ja maitseaineid, mis väljast tuleb sisse vedada (Eestis tee, kohv, suhkur, riis jm.); oma maa tööstusettevõtted veavad väljast sisse tooraineid ja saadavad välja neist valmistatud saadusi jne. Maailmamajandusliku suhtlemise mõju üksikuile rahvamajandustele on suur: halb puuvillasaak Ameerikas ja Egiptuses toob endaga kaasa puuvillriide kallinemise kogu Euroopas; mõne üksiku maa vaesumine ja selle tagajärjel ostujõu kahanemine paneb raskesse seisundisse need maad, kust kõnesolevale maale saadusi sisse veeti.

RAHVAMAJANDUSE ARENEMISASTMED. Et mõista paremini neid sotsiaalseid suhteid, mis tekivad inimliku ühiskonna majanduslikust tegevusest, ei tule neid vaadelda ainult ühe rahva juures ja ühe kindla ajajärgu jooksul, vaid siia kuuluvaid nähtusi tuleb jälgida nende ajaloolise edenemise protsessis. Majandus pole ajaloo kestel olnud midagi püsivat, muutumatut, vaid on oma arenmises läbi käinud mitmed astmed. Et majandusliku korra muutused on toimunud õige pikaldaselt, vajades üleminekuks uude vormi sajandeid ja isegi aastatuhandeid, siis on, hoolimata ajaloo käigu keerulisusest, võimalik majanduselu edenemises põhijärke ära märkida. Oma lihtsusest ja selgusest on võitnud üldise tunnustuse Saksa majandusteadlase Karl Bücher'i majandusjärgkude-teooria. Liigituse

lähtekohaks on Bücher'i järgi see nähtus, et majanduslik tegevus toimub kahe äärmuse — valmistamise ja tarvitamise — vahel. Inimesed loovad ainelisi varasid ja rahuldavad oma tarbeid neid varasid tarvitades. See on inimkonna majanduse oluline sisu. On selge, et neid kaht lõpp-punkti lahutab teatud vahemaa. Selle vahemaa järgi, s. o. arvestades varade valmistamise ja liikumise laadi majanduslikus ühikus valmistajast tarvitajani, jagab Bücher majandusliku arenemise 3 järku: 1) kinnise kodumajanduse aste (vahetuseta majandus), millel varad samas majanduses ära tarvita-takse, kus nad on valmistatud; 2) linnmajanduse (otsese vahetuse) aste, millel varad valmistajalt otseselt lähevad tarvitajale; 3) rahva-majanduse (varade ringimise) aste, millel varad peavad läbi käima reast majandusist, enne kui nad jõuavad tarvitajani. Seejuures ise-loomustab kinnist kodumajandust orjapidamine (ja sunnismai-sus), linnmajandust — iseseisvate käsitöölise vaba majanduslik tegevus, rahvamajandust — suurettevõtete süsteem, mis tugineb val-mistamisvahendite koondumisele kapitalistlike ettevõtjate kätes ja õiguslikult vabale palgatöölise tööle.

Kui kõrvale jätta ürgaja väga vähe tuntud inimliku kooselu vormid, siis võib majanduselu arenemisfaaside vaatlemist alata patriarhaalse suurpere kinnise kodumajanduse kujunemisega. See ürg-pere erines oma suuruselt praegusaja kultuurilise ühiskonna pere-konnast, ühendades eneses sugulussidemete kaudu niisuguseid ele-mente, mis nüüdisaja perekonda ei kuulu. Homeros'e kirjeldusest teame, et kuningas Priamos'e lõssi saal oli piiratud 50 toaga, milles elasid kuninga pojad oma naiste ja lastega. Veel praegu ulatub Hiinas ja Indias perekonnaliikmete hulk 16—40 hingeni. Ka eestlasil näib muistsel iseseisvuseajal säärane suurpere eksisteerinud olevat. Peale selle kuulus kodumajanduse perioodil perre aga veel oma päritolult võõras element — orjad, kes vägivallega olid alla heide-tud ja vabaduse kaotanud. Just orjuse olemasolu võimaldas kinnise kodumajanduse süsteemi püsivust, kui sugulussidemed hiljemini lõt-vusid ja suurpered vähehaaval lagunesid väikesiks gruppideks — perekondadeks. Säärane suurpere valmistas kõik, mis tema liikmeile vaja oli, ise ja tarvitas kõik samuti ise. Varade vahetus üksikute majanduste vahel on alul täitsa fundmatu. Ka hiljemini, kui see pikkamööda tekibki, on säärane vahetus juhuslikku laadi: ainult ülejäägid kuuluvad vahetusele ja sedagi harva. Suure vaevaga suu-detakse määrata vahetatavate asjade relatiivset väärtust, sest puu-dub esialgselt lihtsaim väärtuse mõõdupuu — raha.

Tööjaotus toimub ainult perekonnaliikmete vahel: oma vanuse, soo ja võimete kohaselt teostavad üksikud kodakondsed mitme-suguseid töid; ühed valmistavad relvi, teised kasustavad neid võit-luses, kolmandad hoiavad karja, hoolitsevad toidu ja ihukatte val-mistamise eest jne.

Säärane majandussüsteem püsib üldiselt keskajani. Tuleb küll mõnda, et kinnine kodumajandus ei haara kõiki tolleaegseid

majanduslikke suhteid. Mitte ainult Kreeka ja Rooma, vaid ka Vana-Ida riigid tundsid juba niisuguseid majanduslikke nähtusi, mis ulatusid kaugelt üle kodumajanduse piiride. Kaubandus oli kohati võtnud laia ulatuse, rahamajandus sai eriti antiikses Roomas hoogu, kuid sellest hoolimata ei suutnud vana aja majanduselu need küljed nii kaugele areneda, et nad kinnise kodumajanduse põhiolu oleksid suutnud muuta; ja kui Rooma langes, jäid vana aja riikide asemele tekkinud rahvad veel kaua kinnise kodumajanduse astmele, mis ainult välist kuju muudab. Keskajal on sääraseks kinnise kodumajanduse ühikuks mõis teda ümbritsevate sunnismaiste talupoegade asundustega. Siin valmistatakse ja tarvitatakse samuti kõik mõisniku majanduspiirkonnas ja vahetus on kõrvaline nähtus. Selle kõrval tunneb ka keskaeg teisi majandusvorme: oli tekkinud kaubandus kaugeilt mailt veetavate produktidega (nahad, peen kalev, veinid, relvad jm.), kuid need varad olid määratud ainult väikesearvulise kõrgema kihi tarvete rahuldamiseks ega suutnud oluliselt kõigutada keskaja majanduse aluseid.

Keskaja teisel poolel, umbes XI—XII sajandist alates, toimub üleminek uuele majandusvormile — linnmajandusele. See tugineb territoriaalselt ja õiguslikult mõisast lahutatud, majanduslikult aga sellega tihedalt seotud linnakäsitöö korraldusele. Linnmajandusele on iseloomulik varade vahetus, mis toimub otseselt valmistaja ja tarvitaja vahel. Iga linn moodustab ühes teda ümbritsevate külade ja mõisadega majandusliku ühiku. Ei tarvitata enam kõiki varasid selles majanduses, kus neid valmistatakse, vaid suurem osa neist läheb vahetuse teel üle teistesse majandustesse. Käsitöeline valmistab oma saadusi mitte temale tundmatu turu jaoks, vaid peamiselt tellimise peale. Talupoeg toob linna vilja ja muid põllumajandussaadusi ja vahetab need otseselt temale vajaliste käsitöösaaduste (riie, jalanõud, tööriistad jm.) vastu. Peale käsitöeliste elab linnas küll vähesel määral ka kaupmehi, kuid need ei etenda käsitöeliste ja talupoegade vahel toimivas kaubavahetuses esialgu mingit osa; nende ülesandeks on soetada ja müüa neid kaupu, mida mitmesugustel põhjustel kohal ei valmistata. — Feodaalisanda antud privileegiga kaitstud, võistluse eest saaduste valmistamises ja minekus tsunftikorraldusega kindlustatud, omasid linna käsitöelised kindlat alust, mis neile pikema aja kestel võimaldas püsida tekkinud oludes. Kuid turupiirkonna laienemisega hakkab see korraldus lagunema ja XVI, eriti aga XVII ja XVIII sajandil möödub tsunftikäsitöö „kuldne ajajärk“.

Uus majandussüsteem pole, nagu eelminegi, oma tekkimise algjärgul mitte valmistamistehnika ümberkorraldumise tagajärg, see ei seisa ühenduses masina ja aurujõu esilekerkimisega, vaid ta on pigemini laienenud majandusliku ringkäigu, vahetussuhtlemise arengu tulemus. Sellel uuel, rahvamajanduse astmel suureneb vahemaa valmistamise ja tarvitamise vahel. Saadused, enne kui jõuda neid valmistanud majandusest tarvitavasse majandusse, liigu-

vad läbi mitme vaheetapi: talupoeg ei omanda saadusi mitte enam otse käsitöoliselt, vaid ostab nad kaupmehelt. Käsitöoline kaotab oma iseseisvuse; tekib ettevõtja, kes esiti käsitöoliselt tema saadused üles ostab ja need kaupmehele müüb, siis aga käsitöölist toorainetega hakkab varustama ja seega saab keskseks isikuks uues valmistuskorralduses (kodutööstus). Võimsaks vahendiks tema kättes on kapital, suurel määral kaubanduskapital, sest sel ajal, XVI sajandist alates, omandab kaubandus suure tähtsuse Euroopa rahvaste majandusel ja leiab mõjuvat toetust riigilt. Ülalkirjeldatud kapitalistliku kodutööstuse kõrval tekib seda osalt välja tõrjudes uus kapitalistliku ettevõtte vorm — m a n u f a k t u u r. Tähtsat osa kapitalistlikule valmistusviisile siirdumisel etendab riigivõim. Suured absoluutsed monarhiad XVII ja XVIII sajandil vajasisid sõjavägede ja ametnikkude pidamiseks suuremaid sissetulekuid, kui seda võimaldas primitiivne põlluharimine ja käsitöö. Seetõttu toetab iga riik oma piires tööstust ja kaubandust, arendades uusi ettevõtteid ja tõkestades kaupade sissevedu teistest maadest (nn. merkantilistlik poliitika). Vähehaaval haarab kaupade vahetus ikka laiemaid alasid, mida soodustab ühelt poolt liiklemisteede ja vahendite täienemine, teisest küljest rahvusvaheliste suhete edendamine riigivõimu poolt seniste tõkete kaotamisega. Umbes XVIII sajandi lõpust alates võiksime seega täienduseks Bücher'i kolmele arenemisjärgule kõnelda neljandast praegugi arenevast majandusajastust — m a a l m a m a j a n d u s e s t. Seda iseloomustab suurtööstuslik valmistamine, tööjaotus rahvusvahelises ulatuses ja üksikute maade vastastikune tihe majanduslik sõltuvus. Raskuspunkt püsib seejuures siiski rahvamajanduses.

MAJANDUSTEADUSE MÕISTE. Rahvamajandusteadus on osa ühiskonnaõpetusest ehk sotsioloogiast, mis endale seab ülesandeks kõigi ühiskondlikkude nähtuste uurimise nende mitmekülgsuses. Majandusteaduse objektiks on inimkonna kooselu majanduslikud nähtused. Seega uurib see distsipliin neid ühiskondlikke suhteid, mis tekivad inimeste vahel nende majanduslikus tegevuses. Rahvamajandusteadust liigitatakse üldiseks ehk teoreetiliseks majandusteaduseks ja praktiliseks majandusteaduseks ehk rahvamajanduspoliitikaks. Teoreetiline majandusteadus käsitleb üksikuid majanduselu nähtusi, püüab leida nende põhjusi ja määrata nende mõju ning mõista neid tervikuna nende kokku kuuluvuses. Rahvamajanduspoliitika määrab riigi ja rahvamajanduse vastastikused suhted ja uurib, mis teel ja missuguste vahenditega riigivõim parimate tagajärgedega võib edendada rahvamajandust. See teadus jaguneb omakord agraar-, tööstus-, kaubandus- ja liiklemispoliitikaks. Teised majandusteaduse osad mainitute kõrval on veel majandusliku ja majandusteaduse ajalugu.

Teoreetiline majandusteadus, mis on tähtsaimaks osaks majandusteaduses, jaguneb omakord alaosadeks, vastavalt majandusliku

tegevuse liikidele. Viimases on esimeseks astmeks valmistamine: on tarvis luua või soetada varu, millega rahuldatakse inimlikke tarbeid. Sellele järgneb vahetus: valmistatud varad liiguvad valmistajalt tarvitajale. Vahetusest saadakse sissetulek, mis jaguneb kõigi valmistamisest osavõtjate vahel. Seega liigitub teoreetiline majandusteadus kolme ossa; need on õpetused varade valmistusest, varade vahetusest ja ühiskondliku sissetuleku jagunemisest. Mõned majandusteadlased täiendavad seda jaotust veel neljanda osaga — õpetusega varade tarvitamisest. Et aga tarvitamine ei kuulu oluliselt majanduslikku tegevusse, vaid on pigemini selle lõppsihiks, siis on käesolevas ainekäsitluses püsitud kolmeosalise jaotuse juures.

MAJANDUSTEADUSE TÄHTSUS. Inimsoo kultuuriline progress väljendub suurel määral tarvete kasvamisest. Tarbed suurenevad ja muutuvad mitmekesisemaks. Kuid inimtarvete rahuldamine pole, nagu nägime, ilma aineliste vahenditeta, s. o. ilma majandusliku tegevusega võimalik ja majanduse edenemisest oleneb nende rahuldamise määr. Sellest selgub, missugust tähtsust omab teadus, mille esemeks on majanduselu. Ta uurib seda ala, mis on rahvaste kultuurilise arenemise aluseks ja peatingimuseks. Nüüdisajal, mil üks teisest läbi põimunud elunähtused vajavad enda mõistmiseks ettevalmistust, on majandusteaduse tundmine peale riigi ja majanduse juhtivate tegelaste tarvilik igale kodanikule, et majanduselu nähtusis orienteeruda.

Tooge näiteid töölise, ametniku, kunstniku, õpetlase, suurtegevõtja tarbeist! — Mis mõju avaldab tarvete kujunemisele elukutse, vanadus, sugu? — Kas võib kõnelda majandusest loomade juures? — On ökonoomiline printsip inimesele omane juba ta sündimisest alates või mitte? — Kui kaua kestis Eestis linnmajanduse ajajärk?

2. peatükk.

Rahvamajanduse edenemistingimused.

Enne kui asuda inimeste majandusliku tegevuse piirkonnas kujunenud sotsiaalsete suhete eritlemisele, tuleb vaadelda lühidalt seda miljööd, milles toimub majanduslik tegevus. Viimane on piiratud ühelt poolt loodusega ja teiselt — ühiskondliku organisatsiooniga, s. o. oma tarvete rahuldamisel on inimesed seotud suhetega looduse ja üksteisega.

LOODUS JA MAJANDUS. Vaevalt saab oletada, et kunagi oleks valitsenud täielik kokkukõla inimeste tarvete ja tema kasutatava olevate loodusvarade hulga ja omaduste vahel. Seetõttu on inimesel tulnud alatasa loodusega võitlust pidada, olgu see siis ainult oma eksistentsi pärast või kõrgemate tarvete rahuldamiseks.

Selle võitluse tulemusena on inimene suutnud küll mitmed looduse jõud ja annid painutada oma teenistusse, kuid jääb siiski oma majanduslikus tegevuses sõltuvaks mõningaist konstantseist looduslikest tegureist. Need on: kliima, maa geograafiline asend, pinnavormid ja maapõuevarad.

Tervest maakera pinnast (509 milj. km²) on $\frac{3}{4}$ vee all, mis tuleb majandusliku tegevuse suhtes arvesse ainult liiklemistena ja kalapüügikohana. Kuid ka ülejäänud veerandil oleneb majandusliku tegevuse edukus esijoonel kliimalistest oludest, s. o. soojuse, niiskuse ja õhuvoolude jagunemisest. Kui soojuse või sademete puudumine tähendab elu lõppu, siis on nende üliküllus samuti kahjulik. Troopilised maad olid küll inimsoo hälliks, sest seal oli eksisteerimine hõlpsam, kuid kultuuri tekkimise ja arenemise alaks on olnud paraskliima-vöö maad, kus loodus ei anna inimesele midagi ilma vaevata, tasub selle eest aga jõupingutusi küllaldaselt määralt. Kliima avaldab otseselt mõju maa viljakusele ja taimede ning loomade kasvule, määrab seega osalt inimese majandusliku tegevuse laadi (koduloomade pidamine: Indias elevandid, polaarmais põhjapõdrad; riisi, kohvi kultuur troopikamais, kartul, rukis, nisu jm. paraskliima-vöös jne.), ta eluviisi ja lõpuks isegi ta vaimse ning kõlbla arengu astme. — Eesti asub paraskliima-vöö põhjapoolses osas. Olles aga Läänemere otsese ja õhuliikumise kaudu Golfi hoovuse kaudse mõju all, kujundab Eesti osa üleminekualast Lääne-Euroopa pehmet merelistest kliimast Ida-Euroopa karedale mandrilisele kliimale.

Samuti mõjustab valmistamissuunda ja -viisi ning majanduslikku suhtlemist maa geograafiline asend, eriti mere- ja jõgedearne. Igal ajastul inimkonna ajaloos on olnud „oma“ meri: vana aja rahvad istusid Platon'i ütlust mööda Vahemere kaldail nagu konnad soo ääres ja neil kallastel arenes terve vana aja kultuur; keskajal koondus majanduslik elu kaubanduse alal Vahe- ja Balti mere kaldale (Veneetsia, Hansa); XVI—XVII sajandil kandus see üle Atlandi ookeanile (Hollandi, Inglise kaubandus). Samuti on jõed liiklemises ja seega varade vahetuses suure tähtsusega (Mississippi, Volga, Rein). — Eesti mereäärne asend on võrdlemisi soodus kaubanduslikule suhtlemisele: riigi 4000-km piirist langeb üle 3400 km merepiirile (saarte randjoon kaasa arvatud; mandri randjoone pikkus on 1100 km). Seejuures moodustab käärunine randjoon hulga suuremaid ja väiksemaid lahti, millesse osalt isegi suurimad ookeanilaevad võivad sisse sõita. Jäasse külmub meie meri keskmiselt $2\frac{1}{2}$ —3 kuuks; et aga suure mere ääres on see enamasti ajujää, kestab Tallinnas ja Paldiskis navigatsioon vahel aasta läbi. Eesti jõed seevastu on enamikus lühikesed ja pole kohati laevatavad; ka puuduvad jõgede vahel ühendusteel (kanalid): Pärnu ja Emajõe ühendamine näiteks võimaldaks neist jõgedest kujundada tähtsat siseveeteed.

Pinnahituse see või teine laad ja maapõuevarad on samuti loomulikeks eeldusiks rahvastiku majandusliku tegevuse suuna mää-

ramisel. Mäestikud pole harilikult võimalik põlluharimine; seetõttu on seal rahvastiku tegevusalaks karjakasvatust ühes karjasaaduste tootmisega. Lausmail on lugu teisiti; võimalusi tegevusharude tekkimiseks ja arenemiseks leidub suuremal määral. Mis puutub maapõue varadesse, siis loob raua- ja kivisöölademete olemasolu eeldused suurtööstuslikuks arenguks. Kulla ja kalliskivide leiukohtade avastamine on isegi muidu täitsa väärtusetud maa-alad muutnud maailmamajanduse huvide tulipunktiks. — Eesti on oma pinnahitusest teatavasti lausmaa ja pakub loomulikke eeldusi põllumajanduslikuks kultuuriks. Väärtuslik maapõuevara Eestis on õlikivi, mis on kujunenud tähtsaks kütteeneks (vabrikuis, raudteel jm.), aidates säästa metsa kui rahvuslikku varandust.

ÕIGUS JA MAJANDUS. Üksikisiku (indiviidi) majanduslikku iseseisvusse võib suhtuda eitavalt või jaatavalt. Seda eitades käsitleme isikut ainult ühiskonna osana, nõudes, et terve majandusliku tegevuse korraldamine lähtuks ühiskonnast, kusjuures ühiskond on säärasel juhul eesmärgiks, üksikisik aga vahendiks üldsuse hüveolu taotlemisel. Säärast elukäsitust, mis näeb loovat eluõudu ainult üksikisikust kõrgemale asetatud inimühikus, nimetatakse universalismiks. Majanduse alal tähendab see nõuet, et terve majanduse käik — varade valmistamine ja jagamine, kui ka tarvitamine — oleks inimliku ühiskonna, eriti selle organiseeritud vormi — riigi — määrata kõige valjema õigluse alusel: igale inimesele saaksid osaka samad õigused ja kohustused, kõik majandus toimuks ühise korra järgi. Iga üksikisiku suhtes maksaks töökohustuse põhimõtte, tööd juhiks riik, kellele kuuluvad ka valmistusvahendid ning saadused. Viimased jaotatakse igale kodanikule ühesugusel määral; erand puuduks üldse (kommunism). Seda käsitust pehmendades võib nõuda ainult valmistamisvahendite (sotsialism) või ainult maa (agraarsotsialism) ühiskonna omandiks tunnustamist ehk sotsialiseerimist, kuna varade jaotus ja tarvitamine toimuks põhimõttel, et igaüks oma töövilja täiel määral saavutaks. Teravas vastuolus universalismiga seisab teine elukäsitus — individualism, mis igale inimisikule nõuab kaugeleulatuvat iseseisvust, tuginedes põhimõttele, et üksikisikut tuleb vaadelda suhteliselt kõrgema väärtusena kui ühiskonda, eriti riiki, mis on ainult vahend isiku hüveoluks. Majanduse alal on individualistliku käsituse järgi iga isiku enda määrata, kas ta üldse oma tööõudu tahab rakendada majanduslikku tegevusse ja kus ning mil teel see toimub (töövabadus, elukohavaliku-, kutse-, kokkuleppe-, ühinemisvabadus). Mis üksikisik oma tööõudu ja oma varanduse rakendamiseks majanduslikku tegevusse omandanud, jääb tema omanduseks ühes selle pärandamisõigusega. Et riik milgi kombel ei määra üksikisiku majanduslikku teotsemist, siis pole riik ka selle teotsemise edu või äpardumise eest vastutav, vaid teotsemise tagajärjed jäävad isiku kanda. Individualism rõhutab, et kõik kultuuri edusammud pole

mitte massi teene, vaid üksikute suurte isikute loova jõu pingutuste tulemus ning et sotsialistliku majanduskorralduse maksmapanekuga see loov jõud ja loomisrõõm saaks ohjeldatud. Sotsialism seevastu väidab, et majandusliku vabaduse piiramatul kasustamine viib paratamatult majanduslikult nõrgemate isikute ja kihtide armutule ekspluateerimisele.

Praegusaja kõik suuremad rahvamajandused (välja arvatud Nõukogude-Venemaa) rajanevad üldjoontes individualistlikul põhimõttel, mille õiguslikuks aluseks on eraomandi ja isikliku vabaduse tunnustamine. Nende mõistete sisu on aga modernriigis leidnud teatavat piiramist. Omand tähendab mingi vara käsitsusõigust. Vanemal majandusastmel tunti eraomandi õigust ainult tarvitamisvarade suhtes, kuna näiteks maa oli suguharu või rahva ühisomand. Aegamööda on eraomandi õigus laienenud, kuid nüüdisajalgi on mõningad varad (Eestis näiteks maapõuevarad, veejõud) eraldatud eraomandist ja tunnustatud rahva ühisvaraks. Ka on riik või kogukond üldsuse huvides sunnitud, taandudes individualistlikust põhimõttest selle teravamal kujul, eraomandile seadma teatavad piirid. Linnades kehtivad chituseadused, mis määravad, kus ja missuguseid maju võib ehitada; samuti on piiratud eraomanduses oleva metsa kasustamine; riik maksustab liigkasu, piirab pärandusõigust; mõningate tööstusettevõtete asutamine keelatakse või nende tegevust piiratakse põhjusel, et need on kardetavad tööliste tervisele või naabrite hüveolule jne. Riiklikes huvides võib koguni sunniviisil võõrandada eraomandi objekte (näiteks maa võõrandamine raudtee ehitamisel) või korraldada varade jaotust (maailmasõjaaegne majandus üksikuis riiges). Samuti sotsialiseeritakse mõnikord terved majandusalad (Eestis on näiteks riigistatud raudteed). Meie päevil näivad riigi ja kogukonna ülesanded majanduse alal rohkenevat ja laienevat; sellele nähtusele leidub aga ka põhimõttelisi vastuvoolusid. Üldiselt on eraomand säärane instituut, mille sisu ja ulatust tuleb määrata ühiskondliku otstarbekohasuse seisukohalt. Kuigi eraomandi vastu tuuakse ette, et see arendab ebakõlblaid instinkte ja osutub sotsiaalse viletsuse ning (valmistamisvahendite suhtes) majandusliku anarhia põhjuseks, vastab nüüdisajal eraomandi instituut inimese loomulikele kalduvustele ja on rajatud ökonoomilisele printsiibile. Nagu iga õigus, pole aga eraomandiõiguskki muutumatu, vaid, nagu ülal näiteist nägime, kohastub rahva majanduslikule ja vaimsele arengule.

Nüüdisaja isikuvabaduse vastandnähtusiks on ajalooos olnud orjus ja sõltlus (sunnisamaisuus). Isikuvabadust on uuema ajani õiguslikult piiratud pehmemal või raskemal kujul. Modernne õiguslik ja majanduslik kord seisab aga kindlal täieliku isikuvabaduse põhimõttel, mis juba XVIII sajandil valgustusaja filosoofide poolt leidis kaitset ja õigustust. See põhimõte väljendub esiteks kõigi kodanikkude üheõigusluses ja teiseks riigi mittevaheselemise

kodanikkude enesemääramisõigusse (majanduse alal: kauplemis- ja töö-, lepete-, elukutse-, väljarändamis- jm. vabadused). Isikuvabaduse põhimõtte leiab piiramist majanduse alal seal, kus üksikisiku individuaalne tegevus ähvardab üldsuse huvisid (lastetöö keeld, määrused puhkepäevade kohta, seadused liigkasuvõtmise vastu, pil-lajate hoolekandele võtmine).

RAHVASTIK JA MAJANDUS. Suure tähendusega iga rahva-majanduse olemasolule ja edule on üheks majandusühikuks koon-dunud rahvastiku koostis ja omadused. Viimaste all mõistame esiteks rahva loomupäraseid positiivseid või negatiivseid omadusi; need sõltuvad omakord, nagu juba eespool lühidalt maini-tud, suurel määral looduslikest tingimustest (eriti näiteks kliimast), milles rahvas elab. Teiseks tuleb siin arvesse rahva kultuuriline tasapind. Majanduslik tegevus tugineb uemal ajal järk-järgult roh-kem teaduslikule tunnetusele, kusjuures teadus on asunud tehnika teenistusse. On üldtuntud need saavutised tehnika alal (aur, elek-ter), mis viimase paarikümne aasta jooksul on kutsunud esile põhjanevaid muutusi rahvamajanduses.

Erilist tähelepanu väärivad rahvastiku koostise üksikküsimused. Siin tuleb tööhulga suhtes arvesse esijoones rahvastiku liikmete üldarv antud maa-alal, siis rahvastiku tihedus, ta sooline ja vanuslik koostis ja ühiskondlik liigitus. Rahvas-tiku arv on aga iseendast muutlik nähtus: suurenemine või kaha-nemine oleneb sündimuse ja suremuse vastastikusest arvilisest vahe-korrast ning rahvastiku liiklemistest (välja-, sisse-, ümberrändami-sed). Kõiki neid küsimusi uurib rahvastikuõpetus, mis seab endale ülesandeks selgitada rahvastiku tekkimise, tõusu ja languse seadus-pärasust ja leida vahendeid nende nähtuste mõjustamiseks (rah-vastikupoliitika), kasustades selleks statistika kogutud andmeid. Et igale rahvamajandusele on kasulik võimalikult kõrge töötavate isi-kute (produtsentide) arv, iga produtsent on aga ühtlasi tarvitaja (konsument) ja tarvitajate arv on piiratud toitmisevõimalustega, siis on loomulikult rahvastikupoliitika eesmärgiks nüüdisajal saavutada õiget kokkukõla antud maa rahvastiku hulga ja toitmisevõimaluse vahel. Selle normaalse nähtuse vastandeiks on üle- ja alaaastamine.

Maakera rahvastiku üldarv ulatub teatavasti umbes 1800 mil-jonini, millest Aasiale langeb üle poole, Euroopale umbes veerand. Hoolimata sõdadest ja taudidest osutab ajalooliselt vaadelduna maakera rahvastiku arv pidevat tõusu. Euroopas on see tõus eriti silmapaistev olnud XIX sajandil, mil Euroopa rahvastik kasvas 175 miljonilt 400 miljonini (a. 1900). See tõendab, et majandusliku kultuuri arenguga käsikäes käib rahvastiku arvu suurenemine. — Sama olulise tähendusega kui rahvastiku absoluutne, on selle relatiivne arv, s. o. elanikkude arvu ja nende asustatud pind-ala vahekord (tihedus). Siin on olemas suured erinevused: kuna küttimisest elatuvail fändrahvail on vaja maad hinge kohta mõni-

sada km², elab kultuurriiges ühel km² mitukümmend ja -sada inimest. Nii võimaldab samuti kultuuri areng, valmistuse suuremine täiuslikuma tehnika abil, eksisteerida hulgal inimestel samal maa-alal, millel varemini hädavaevalt võis toituda üks inimene. Seejuures on XIX ja XX sajandil rahvaarvu ja -tiheduse kasvamisega iseloomustav, et see kasvav rahvastik koondub ikka enam ja enam linnadesse ehk urbaniseerub, harilikult seal, kus linnades arenenud tööstus pakub seks loomulikke eeldusi. Teisest küljest on aga mõnikord kitsad elatusvõimalused maal kui ka mõned psüühilised tegurid (lootus kergemat tööd ja paremat tasu saada, linnaelu välised veetlused jm.) hakanud kiirustama urbanisatsiooni-protsessi, nii et riikide valitsused on sunnitud olnud sellele probleemile oma tähelepanu pöörama. Praegusel ajal elab linnades Prantsusmaal umbes $\frac{2}{5}$, Saksamaal $\frac{3}{5}$, Inglismaal $\frac{3}{4}$ rahvastikust. Eestis moodustab linnade rahvastik 27% rahva koguarvust. — Rahvastiku üldarvust ja tihedusest Eestis võrdlemisi naabermaadega kui ka tähtsamate Euroopa riikidega annab ülevaate järgnev tabel.

Maa	Pindala tuh. km ²	Rahva arv miljonites	Tihedus km ² kohta.
Eesti	47,6	1,1	24
Soome	335,5	3,4	10
Leedu	55,3	2,4	44
Läti	65,7	1,6	24
Poola	386,5	27,4	70
Venemaa	4603,4	101,7	22
Rootsi	410,5	5,9	13
Norra	309,6	2,6	9
Taani	43,0	3,3	76
Saksamaa	472,1	59,9	127
Inglismaa	229,0	42,9	187
Prantsusmaa	551,0	39,2	71
Belgia	30,4	7,5	243
Itaalia	307,5	38,8	126

Igal ajajärgul eraldi võetuna koosneb inimkond osalt teistest indiviididest; iga üksik inimene sünnib, kasvab, saavutab küpsuse ja kaob, aset andes teisele. Vanusgruppide (s. o. üheeaalsete isikute rühmkondade) arvulisest vahekorrast oleneb ühiskonna kasustada olev tööjõuhulk, sest nooremad grupid valmistuvad veel tootvale tegevusele, kuna vanemate põlvete töövõime kahaneb ja kaob lõpuks täitsa. Nüüdisaja Euroopa mais moodustab rahvastik 20 aasta vanuseni 35—50%, üle 60 aasta vanu on 8—13% rahva arvust, nii et täieliku töövõimega (20—60 aasta vanuseni) rahvastik, kellele langeb ühiskonna ülalpidamise kohustus, ulatub arvult umbes pooleni

rahvastiku üldarvust. Sama vanuste vahekorid esineb Eestiski. Vaadeldes vanuste vahekorid minevikus, võib konstateerida, et seal, mida kaugemale vanemaisse aegadesse tungida, seda vähem suhteliselt leidus rahvastikus täisealisi ja elatanud inimesi; teiste sõnaga — elu kestus pikeneb kultuuri arenemisega käsi käes. Kui näiteks XVIII sajandi II poolel Prantsusmaal oli inimelu keskmine kestus 25 aastat, siis ulatub see nüüdisaja Euroopas 35—45 aastani.

Sooliselt jaguneb rahvastik normaalselt kahte peaaegu võrdse ossa. Kuid võib siiski ära märkida kõrvalekaldu mis mitmesuguste tegurite mõjul: nii on peaaegu kõigis Euroopa mais mehi veidi vähem kui naisi; Eestis on näiteks mehi 47% ja naisi 53% rahvastikust. Elatusvahendite hankimise seisukohalt liigitatakse rahvastik aktiivseks ja passiivseks, kusjuures aktiivse all mõistetakse seda osa rahvastikust, kelle ülesandeks on otseselt elatise hankimine, kuna passiivse osa moodustavad kodakondsed, kes aktiivse osa soetatud varadest elavad ilma nende valmistusest osa võtmata. Mida suurem on arvuliselt aktiivne osa, seda suurem on valmistatavate varade hulk. Seetõttu on tähtis, et kõik töövõimelised rahvastikuliikmed oleksid rakendatud majanduslikult kasulikkute tegevusse. Sama tähtsusega on nõue, et tööalad ühiskonnas oleksid harmooniliselt jagunenud, s. o. et üksikute alade esindajaid poleks rohkem kui on tõeline tarve. Rahvastiku ühiskondliku koostise kohta pakub andmeid vastav statistika. Eestis on 1922. a. rahvalugemise andmeil tööalade järgi rahva liigitus järgmine:

	tuh. inim.	%
põllumajandus	652,5	59,0
tööstus	174,1	15,7
kaubandus	46,3	4,2
transport ja side	37,0	3,3
ühiskondlik tegevus	61,9	5,6
majateenijad, vahelduva tööalaga ja mitmes töõharus töötavad isikud	87,4	7,9
väljaspool toodud töõharusid seisvad isikud	39,0	3,5
puudulikult ülesantud tööalaga isikud . . .	8,8	0,8

Seega on Eesti rahvastiku pea-tööala järgi põllumajanduslik riik, milleks temal, nagu juba mainitud, on ka rohkel määral looduslikke eeldusi.

Rahvastiku arvu liikumine väljendub abieludes ning nendega ühenduses sündimuses, siis suremuses ja rändamistes. Sündimus ja maale sisserändamine annavad juurdekasvu, suremus ja väljarändamised — kahanemise; juurdekasvust kahanemist maha arvates saame rahvastiku tõelise kasvu mingis ajavahe- mikus. Näitumisel on siinjuures kaudne tähendus: sõlmitavate abielude arvust ja kestusest kui ka näituvate isikute vanusest oleneb

sündide arv. Seejuures on huvitav, et kultuuri arenguga kõige uue-
mal ajal tõuseb keskmine naitujate vanus, nagu statistika seda on
tõestanud terve Euroopa kohta, ja langeb ühtlasi abielude suhte-
arv, mille tagajärjeks on kasvav protsent vallalisi. See mõjub oma-
kord kahandavalt sündide arvule. Kuid mitte ainult ülaltoodud põh-
jused ei kutsu esile sündide vähenemist, vaid väheneb kultuurrah-
vastel üldse sündide arv ka igas üksikus abielus. Üldiselt võib siis
konstateerida, et nüüdisajal kultuurrahvail sündide arv võrreldes
minevikuga on vähenenud: kuna varasemal aegadel oli harilikult
70—90 sündi 1000 inimese kohta, on meie päevil Euroopas see arv
langenud 40-ni, kohati (Prantsusmaal, Skandinaavias, Inglismaal,
Belgias) 20—30-ni. Mis puutub suremisse, siis on see loomulikult
suhteliselt kahanenud juba sündimuse langusega ühenduses. Kuid
seejuures on XIX sajand teinud suuri edusamme nende tegurite nõr-
gendamises või koguni kõrvaldamises, mis XVIII sajandini mõjusid
laastavalt rahvastiku kasvule. Niisuguseiks kahjulikeks nähtusiks
olid epideemilised haigused (eriti katk), sõjad, näljahädad jm.
Riigi- ja omavalitsuste ühiste jõupingutuste tagajärjel on Lääne-
Euroopas rahva tervishoid tõusnud meie päevil kõrgele järjele:
nakkushaiguste vastu võitlemine (rõugete vastu näiteks sundusliku
kaitserõugete panemise teel), reovee kanalisatsioonide ja joogivee
sisseseadude ehitamine, ihu- ja toiduainete-puhtuse eest hoolitse-
mine jne. on Lääne-Euroopas XIX sajandil vähendanud surmajuh-
tude arvu 28-lt 23,4-ni 1000 inimese kohta. Praegusel ajal on see
arv langenud juba tublisti alla 20-ne. Eestis esitab sündimuse ja
suremuse vahetorda järgmine tabel:

Aastad	1000 elaniku kohta.		
	sündimus	suremus	loomulik juurdekasv
1921	20,3	15,8	4,5
1922	20,2	16,7	3,5
1923	20,1	15,0	5,1
1924	19,2	15,2	4,0
1925	18,3	14,9	3,4
1926	17,9	16,2	1,7
1927	17,7	17,3	0,4
1928	18,0	15,9	2,1
1929	17,1	18,1	— 1,0
1930	17,4	14,9	2,5
1931	17,4	16,2	1,2
1932	17,6	14,8	2,8
1933	16,2	14,7	1,5

Sellest tabelist selgub, et sündimus ja seega ka juurdekasv
kipub meil aasta-aastalt kahanema. Kuigi suremus Eestis püsib
üldiselt normaalsel tasapinnal, on sündide vähesus Eesti teadlaste

ja riigitegelaste ringkonnis hakanud tekitama tõsist muret. Mis puutub suremusse, siis on näiteks 1932. a. surmapõhjustena esinenud: nakkus- ja parasitaarsed haigused — 16,8% (sellest tuberkuloos 12,5%), erkkonna- ja meelte-elundite haigused — 10,6%, vereringe-elundite haigused — 11,7%, raukusnõtrus — 18,0%. Imikute suremus 1932. a. oli 1000 sündinu suhtes 96,8. Sisse- ja väljarändamine (immigratsioon ja emigratsioon) ei etenda praegu enam Eesti rahvastikuliikumises olulist osa. Tähtsam on siserändamine, nimelt siirdumine linnadesse, mille tagajärjeks osaliselt peetakse töötatöölise tekkimist linnades, kuna maa kohati kannatab töölistepuuduse all.

Vaated rahvastikuõpetuse üksikuis põhiküsimusis on aegade kestel olnud õige kõikuvad ja meie päevini on neid küsimusi lahendatud mitmel viisil. Üldiselt suhtuti aga rahvastiku kasvamisest optimistlikult, leides, et see on aina kasulik. Säärane vaatekoht on täitsa mõistefav, kui arvesse võtta, et Euroopa rahvastik XVIII sajandi keskpaigani kasvas õige mõõdukalt, kuigi riikide valitsused püüdsid seda kasvu igati soodustada. Alles selle sajandi 60-ndatel aastatel muutub olukord esiti Inglismaal ja siis ka Euroopa kontinendil: algab rahvastiku kiire rohkenemine. Selle nähtusega ühenduses on inglise teadlase R. Malthus'e rahvastikuteooria ja muutunud oludega tulebki seletada selle teooria menu: vastuoksa eelisel ajastul kehtinud vaateile hakati rahvastiku liiga kiires sigimuses nägema hädaohtu rahva hüveolule. Malthus'e teooria järgi osutab rahvastik alati tendentsi kasvada kiiremini, kui võivad rohkeneda temale tarvilikud elatusvahendid, ja nimelt kasvab rahvastiku arv, kui seda kasvu ei reguleerita, geomeetrilises reas (1, 2, 4, 8, 16 jne.), kuna maapinna saadused rohkenevad parimal juhul aritmeetilises reas (1, 2, 3, 4, 5 jne.). Küll võib põllumaa melioratsiooni ja uudismaa juurdesoetamise teel maapinna produktiivsust tõsta, kuid needki võimalused on piiratud, sest taimekasvu looduslike tingimuste mõjul kahaneb järk-järgult melioratsiooni teel saadav lisasaak. Et seega rahvastik sõltub maapinnasaadustest, siis võib rahvastik arvult kasvada ainult seal, kus samal ajal kasvavad elatusvahendid; ilma selle eelduseta on rahvastiku püsiv arvuline suurenemine tõkestatud, kusjuures need tõkestavad jõud võivad mõjuda hävitavalt kui ka kasvu ette ärahoidvalt. Hävitavaiks tegureiks on sõjad, taudid, nälg ja muud viletsused, mis rahvastiku arvu, kui see on ülemääraselt suurenenud, suruvad tagasi arvule, mis vastab elatusvahendite hulgale antud ajajärgul; ärahoidmistegurid on moraalset laadi (kõlblas eluviis, ettevaatlik abielude sõlmimine), nagu üldse moraalne kainus osutub Malthus'e õpetuse keskuseks. Malthus soovib seefõttu rahvaarvu liigset kasvamist püüda vältida sel teel, et raskendatakse näitumist, piiratakse vaeste hooldamist („üleliigsete jaoks pole looduse laual ühtegi kohta“) ja edendatakse põllumajandust, Nii teaduses kui tegelikus elus leidis Malthus'e õpetus suurt tähelepanu ja pooldamist, kuigi esitati ka asjalikke vastuväiteid. Selle

õpetuse praktilisteks tagajärgedeks olid mitmes riigis naitumist kitsendavad määrused ja väljarändamise soodustamine. Ka nn. neomaltusiaanid, kes 1870-ndail aastail asutasid erilise liidu, on Malthus'e õpetust püüdnud muudetud kujul tegelikus elus teostada, rõhutades hädaohtu, mis tekib eriti vähemjõukale klassile suurest lasterohkusest; neomaltusiaanide propaganda on abielulise lastesigimuse kunstlikku kahandamist (eriti Prantsusmaal) edendanud. Mis puutub Malthus'e teooria praegusaja käsitusse, siis on õigeks tunnistatud Malthus'e põhilause, et inimesed võivad rohkeneda üle toitumisvõimaluse piiride, kuid seejuures pole põhjust pessimistlikke mõtteid mõlgutada, sest möödunud sajandi kogemused, — suuremas osas Euroopa maist tõi see sajand ennetundmatu arvulise tõusu rahvastikus, — ei tõestanud kartusi rahvastiku juurdekasvu pahedest; otse vastupidi on vaesemate kihtide aine-line olukord sajandi kestel paranenud. Maakera absoluutset üleasustust pole karta, sest inimeste sigimus ei tõuse käsikäes nende kasvava ainelise hüveoluga; just sotsiaalselt kõrgemal seisva ringkonnis on lasterohkust harvemini leida kui alamais kihtides. Teiseks kohastuvad toitumisvõimalused tehnika edusammude abil (intensiivne maaharimine, melioratsioon, liiklemisolude areng) kasvava rahvastiku tarvetele. Üldiselt võib lähema tuleviku suhtes öelda, et iga rahvastiku juurdekasv maa produktioonivõimet suurendava tegurina on tervitatav.

Loendage tähtsamad Eesti sadamad ja nende head ning halvad omadused! — Missugune loodusjõud võib selle töösse-rakendamisel saada Eestis tähtsaks jõuallikaks ja ongi osalt seda? — Kes olid tähtsamad kommunismi ja sotsialismi teoreetikud? — Milles sisalduvad anarhismi majanduslikud põhimõtted? — Kas on Eestis lähemas tulevikus rahvastiku juurdekasv võimalik, ilma et oleks karta üleasustust? — Mis abinõud aitaksid Eestis rahva rändamist maalt linna vähendada, sedavõrt kui see rändamine on rahvamajanduslikult kahjulik?

3. peatükk.

Varade valmistus ja selle peategurid.

VALMISTUSE MÕISTE. Oleme näinud, et inimese majanduslik tegevus seisab tarvete rahuldamiseks vajaliste ainete soetamises. Loodus on rikas mitmesuguseist aineist, kuid suurem osa neist kõlbab tarvete rahuldamiseks alles peale mõningaid muudatusi, mis inimene neis ette võtab. Need muudatused võivad olla õige lihtsad, sageli aga ka keerukad. Et näiteks metsas kasvavast puust saada kütteainet, tuleb inimesel teostada teatavad jõupingutust nõudvad protsessid: raiuda puu maha, saagida ja lõhkuda see osadeks, vedada koju ja panna ahju. Palju rohkearvulisemad ja komplitseeritumad on protsessid, mis tuleb teostada seks, et näiteks

Egiptuse puuvillast mõnes Eesti vabrikus valmistada riidet. Säärast sihikindlat teotsemist majanduslikkude varade loomisel eesmärgiga neid kohastada inimlike tarvete rahuldamiseks nimetatakse varade valmistuseks (tootmiseks) ehk produktsiooniks. Selle mõiste alla käib näiteks niihästi kalapüük, kütmine, maapõuevarade hankimine (soetamistööstus), kui ka põlluharimine (põllundus) ja ainete ümbertöötamine vajalisteks varadeks (valmistustöööstus). Seejuures täpsalt küsimust käsitleles peab rõhutama, et inimene kõigis neis protsessides, mis kuuluvad produktsiooni mõiste alla, ei loo õieti ühtki uut aine (materiat) aatomit. Ta ainult kasustab looduse jõude ja kombineerib aine asetust mitmel viisil seks, et need loodusjõud saaksid toimida inimesele soovitavas suunas. Põllumees näiteks asetab seemne mulda, kuna looduslikud protsessid tekitavad taime juure, varre, lehed ja vilja. Kui siis inimese tegevus on saavutanud oma eesmärgi rahuldada mõnd tarvet, kõneleme produktiivsest ehk tootvast tegevusest.

Nagu juba eelöeldust võib järeldada, on valmistamise põhitegureiks ühelt poolt loodus oma jõududega ja varadega, teiselt poolt inimene oma tööjõu ja oskustega. Kolmanda tegurina esineb kapital, millega majandusteaduses mõistetakse neid vahendeid, mis uute varade valmistamiseks vajalised (tööriistad, ehitised, masinad jne.). Nende kolme valmistusteguri — looduse, töö ja kapitali — olu ja tähendust tuleb lähemalt vaadelda.

LOODUS VALMISTUSTEGURINA. Varade valmistamiseks annab loodus ainelised, dünaamilised ja ruumilised alused. Ta varustab inimest mitte ainult nende ainete, millest varasid produtseeritakse (näiteks seppa rauaga), vaid ka nende ainete, millega toimub valmistus (näiteks süsi masinate kütmiseks, veoloomad transpordiks). Dünaamiliste aluste all mõistame jõude (soojus, niiskus jne.), mis valmistusprotsessi võimaldavad või mõnel juhul vähemalt kergendavad. Lõpuks toimub iga valmistus mingil suuremal või väiksemal maa-alal, vajab seega ruumi, mis on samuti looduslik tegur. Seejuures esineb loodus kord inimese isandana, kord jällegi tema teenrina: looduseandide hulgas on sääraseid, mida inimene peab käsitsema seesugustena, nagu nad on (kliimalised nähtused, maapinna välised omadused, geograafiline asend jm., millest oli kõnet eelmises peatükis), kui ka niisuguseid, mida inimene oma tarvete kohaselt saab ümber kujundada. Looduselt varade valmistuseks saadavate andide kandjaks on peamiselt maa, mis esineb niihästi looduslike ainete ja jõudude kandjana, võimaldades põllu- ja metsamajanduse ning mäeasjanduse arengut, kui ka ruumalana, millega, nagu juba ülal tähendatud, on seotud iga valmistus.

Määrava tähtsusega on maapinna omadusist selle viljakus. Nisu ja rukis kasvab näiteks nii puutumatul maapinnal kui kurnatud põllul, kasvab Venemaal ja Austraalias; kuid saak võib olla sootuks

erisugune, 5—15 seemneni ja rohkemgi. Ka puutumatu maapind pole kõikjal sama viljakas, vaid sellegi produktiivsus sõltub geograafilistest tingimustest, kliimast, sademetest. Aegade kestel on inimene maapinda kurnanud; iga taim võtab mullast teatava hulga mineraalaineid ja seepärast peab maakasustamise jätkudes pinna viljakus vähenema, kui maale vähemalt osaltki ei anta tagasi kasutatud olluseid. Esialgne maaharimine aga ei tundnud säärast vajadust, sest inimese kasustada oli maad harilikult sedavõrt rohkesti, et ta, olles teatava aja üht maatükki kasustanud, sellelt kurnatud maalt siirdus uuele, puutumatu maa-alale, kus kordus sama lugu. Alles XIX sajandi keskpaiku tuli loomuliku väetise kõrval tarvitusele kunstväetis, mille abil sai võimalikuks varustada ekspluatēritud maapinda uuesti suuremal määral seda toitvate ainetegega. Esialgu pandi kunstväetisele liialt suuri lootusi, arvates, et selle abil võib maapinna viljakust tõsta kuitahes kõrgele. Kuid seejuures ei arvestatud asjaolu, et peale mineraalainete täimed vajavad edukaks kasvuks veel õhku, päikesevalgust, niiskust jm. Kui siis põllumees maad väetades võib oma näengu järgi tõsta toitvate ainete sisaldust mullas, jääb näiteks päikesekiirte hulk antud maaala kohta ikka samaks; külvi suurenemisega väheneb seetõttu ühe taime kohta tulev kiirtehulk. Nii on väetisainete hulga suurendamisel antud maaala kohta tagajärjeks saagi suurenemine ainult teatava piirini, millest alates saak kasvab pikaldasemalt kui maapinna harimiseks tehtavad kulud ja lõpuks lakkab sootuks kasvamast. Seda nähtust, mil põllusaak absoluutselt kasvab, kuid kasvab vähem kiirelt, kui selle kasvuks kulutatud väetise hulk (ehk teise sõnaga kapital), s. o. relatiivselt langeb, nimetatakse maapinna kahaneva viljakuse seaduseks. See seadus kehtib nii väike- kui ka suurmajapidamises ja omistab põllumajanduse arengule erilise laadi, millest tuleb kõnet järgnevas peatükis.

TÖÖ MÕISTE JA LIIGITUS. Harilikus kõnes nimetatakse tööks iga jõukulutust või -väljendust (näiteks: hobuse, masina töö), mõnikord ka töö tulemust (näiteks: need saapad on kingsepa töö). Majandusteaduses nimetatakse tööks inimese teadlikku, majanduslike varade valmistusele suunatud kehalise ja vaimse jõu kulutust. Oma teadliku sihikindlusega erineb töö näiteks mängust, kus inimesel puudub kindel eesmärk. Töö nõuab inimese liigutusilt püsivust, nõuab kannatust, väsitab organismi. Et mängivasse lapsesse sisendada arusaamist töö vajadusest ja kasust, et teda õpetada töötama, seks on tarvilik kestev kasvatus. Kuid ka rahvad ja õieti terve inimkond on pidanud arenema mängust tööni. Mõõdus palju sajandeid, enne kui inimene õppis oma liigutusi alistama kindlale eesmärgile, s. o. õppis tööd tegema, kusjuures uurijate arvates laul ja muusika, mis ürginimese mängu saatsid, olid oma rütmiga soodustavaks vahendiks tööle siirdumisel, andes tööle sama rütmii, liigutusile automaatsuse. Seejuures

jäi aga püsima füüsiline pingutus, mispärast ürginimene ikkagi suhtus regulaarsesse, järjekindlasse töösse vastikustundega. Sellega ongi seletatav töö laad ürg- ja vanemal aegadel: töö kandis sundtöö iseloomu, erinedes uue aja vabast tööst. Vanal ajal nähti töös esijoones rasket koormat („oma palgehigis pead sa oma leiba sööma“), mille kandmine ei sobinud vabale mehele; kõik töö veeretati seetõttu orjade õlgadele. Vanas Roomas polnud mitte ainult põlluharimine ja käsitöö orjade hooleks, vaid viimased hankisid oma isandaile vaimsetki toitu, olles arhitektid, maalijad, skulptorid; ka Rooma riigivõim kasustas laial määral orjade tööd. Keskajal esineb sunnimaiste talupoegade töö kõrval ka linna käsitöölise vaba töö. Kuid sundtöö kandub siiski kaugele uudegi aega, esinedes põllumajanduses kui ka tööstuses (manufaktuurides). Sundtöö suurimaks puuduseks oli selle madal viljakus, mis viimati sai talupoegade isikliku vabastuse ja seega põllumajanduses sundtöö kaotamise majanduslikuks põhjuseks. Vähehaaval muutus ühtlasi ka käsitustööst, milles hakati nägema kõlblat kohustust ja viimati mõnikord koguni õilsa rõõmu allikat (töörõõm) vastavalt töö iseloomule ja töötegija kalduvustele.

On mitmesuguseid töö liigitusi. Nii võib tööd liigitada materiaalseks, mille tulemus väljendub mingis ainelises produktis, ja immateriaalseks, milles säärane väline resultaat puudub. Nii teeb näiteks puusepp materiaalselt, õpetaja immateriaalselt tööd. Vaimseks tööks nimetatakse säärast tööd, mille teostamisel on tegevad peamiselt inimese vaimsed jõud, kuna seevastu inimese kehalise jõuga sooritatav töö kannab füüsilise töö nime. Et aga peaaegu igas töös inimese vaimne ja kehaline tegevus on ühendatud ühes või teises kombinatsioonis, siis on vaimse ja füüsilise töö asemel parem kõnelda juhtivast ja täidesaatvast tööst, kusjuures juhtiva töö omaduseks on inimese vaimsete võimete rakendumine töösse suuremal määral, kui see toimub täidesaatvas töös. Edasi jaguneb töö iseseisvaks, mida tehakse isiklikul arvel, ja palgatööks, mis toimub teiste teenistuses kindla tasu eest. Töös väljenduvate erioskuste järgi jaotatakse töö õpitud (ehk kvalifitseeritud) ja õppimata (ehk liht-) tööks. Praegusaja rahvamajanduses moodustavad peakontingendi palgatöölised ja nende seas suurema osa lihtsama töö oskusega ja õppimata töölised.

TÖÖ TOOTLIKKUS (PRODUKTIIVSUS). Töö on inimkonna hüveolu ja edu aluseks. On seepärast olulise tähtsusega vaadelda, missugustel tingimustel töö on kõige tootlikum, s. o. missugused tegurid aitavad tõsta valmistatavate varade hulka ja väärtust. Sääraste tegurina esineb esiteks töö hulk ehk summa, mis oleneb igal maal esijoones rahvastiku üldarvust ja selle ühiskondlikust, ealisest kui ka osalt soolisest jagunemisest; need tegurid leidsid käsitlest eelmises peatükis. Tööhulgale avaldab edasi mõju rahva tervislik seisund ning tervishoiu korraldus (mida vähem haigusi, seda vähem

kaotatud tööpäevi) ja lõpuks antud maa sotsiaalsed olud ning rahva kõlblad omadused. Uuemal ajal avaldavad tööhulgale kahandavat mõju sääraseid tegurid, nagu lokaudid, streigid ja eriti töötaolek (tööpuudus), mis on kapitalistliku majanduskorralduse üheks sümptomiliseks kaasnähtuseks.

Et aga mingit tööhulka produtseeriva tööenergia ulatusest ja iseloomust saada täpsamat kujutlust, tuleb vaadelda ka töö kvalitaatiivset külge; siis selgub, mispärast sama töölistearvu ja samade füüsiliste ja psüühiliste jõudude ja võimete korral töö tulemused võivad siiski olla erisugused. Kui vaatleme töö kulutust selle tulemuste seisukohalt, siis näeme, et töö edu oleneb kahest tegurist — töö intensiivsusest ja töölise tööosavusest. Töö intensiivsuse all tuleb mõista kulutatava tööhulga ja tööaja suhet. Kui sama isik iga päev mingile tööprofessile kulutab kindla aja, ühel päeval töötab aga suurema hoolega kui teisel ja seetõttu saavutab töös suuremaid tagajärgi, tuleb viimase nähtuse põhjuseks pidada tema töö suuremat intensiivsust. Valmistatavate produktide hulk võib aga sõltuda ka tööosavusest. Töölise tehniliste oskuste tõus arendab temas võimet igast tööenergia kulutusest suurimat kasu saavutada; selles seisabki tööosavus, mille all seega tuleb mõista kulutatava energia ja saavutatavate tulemuste suhet.

Vaadeldes ligemalt palgatöölise töö intensiivsuse erinevusi mitmes riigis või käsitles sama küsimust ühe maa suhtes mitmesugustel ajavahemikkudel võib tähele panna, et töö intensiivsusele avaldavad olulist mõju töötasu kõrgus ja üld- ning tehnilise hariduse levimine. Töölise olukorra parandamise küsimus tööpäeva lühendamise ja tasu tõstmise kaudu on saanud süstemaatiliste majandusteaduslike uurimiste eesmärgiks alates möödunud sajandi viimisel veerandil ega ole see probleem meie ajalgi veel kõikkülgelt lahendatud. Igatahes on eriti inglise uurijad näidanud, et tööaja kärpimisel mitmes tööstusharus on olnud tagajärjeks töö intensiivsuse tõus. Samuti on rohkete statistiliste andmete najal tõestatud, et kus töölised kõrgemat palka saavad, seal nad ka oma töös on palju produktiivsemad. Seda nähtust tuleb suurelt osalt seletada töö produktiivsuse tingimuste muutumisega: XIX sajandil loovutas käsitöö esikoha masinatööle ja vana reegel, mille järgi töö on seda odavam, kuivõrt ta on kestvam ja mida madalam töötasu, kaotas seega eriti vabrikutööstuses kehtivuse. Odavamaks osutus tööline, kes töötab vähem aega ja saab kõrgemat tasu, sel eeldusel, et ta töö juures on täie pingutuse ja tähelepanuga. Säärasel juhul ei kahane tööpäeva lühendamise teatavate piirideni töölise tööprodukt, vaid võib isegi suurenedagi, nii et ettevõtte omanik mitte ainult ei kannata kahju, vaid võib koguni saada kasu tööaja kärpimisest. Nimelt võimaldab tööpäeva lühendamine tööliisele vajalist puhkust, nii et eelmise tööpäeva väsimus ei kandu üle järgnevale; seega saab tööline igal tööpäeval arendada oma töös maksimaalselt intensiivsust. Parem töötasu võimaldab tööliisele omakord pare-

mat eluaset ja toitumist ning tõstab töölise elurõõmu ja huvi töö vastu. Muidugi ei tule arvata, et tööpäeva lühendusega iseenesest ilma muude soodustavate tingimusteta otse ja alati tõuseks töö produktiivsus. Sageli on lühendatud tööpäeva ja kõrgendatud töö-
tasu paremuste ärakasutamiseks vaja ettevõtte tehnilist organi-
satsiooni muuta ja täiendada. Nii on töökaitse-seadusandluse (mil-
lest kõnet on edaspidi) ja võitlus tööpäeva kärpimise ning tasu suu-
rendamise eest mõnikord tehnilise edu tegureiks. Küll on aga töö-
päeva lühendusel oma piirid: ainult niikaua võib tööaja lühendus
tööpäeva produktiivsust tõsta, kuni sellega saavutatav jõuvarsken-
dus on suurem kui kasvav jõukulutus töötempo kiirendamisel. Üle
selle piiri viib edasine tööpäeva lühendus juba produktiivsuse lan-
gusele, sest töö intensiivsuse tõus ei suuda enam sammu pidada töö-
aja lühenemisega. Enamas jaos tööstusharudest on sääraseks piiriks
osutunud 8-tunnine tööpäeva kestus. — Tööpäeva lühendamine on
tööstusmail toimunud õige aeglaselt kestvate ja ägedate sotsiaal-
sete võitluste järel. Inglismaal, kus suurtööstus oli arenenud kõige
varemini, suudeti XIX sajandi keskpaiku tekstiiltööstuses kehtima
panna 10-tunnine tööpäev senise 12-tunnise asemel, kuna püüded
8-tunnise tööpäeva teostamiseks võtsid veidi hiljemini alguse Austra-
alias. Enne maailmasõda kehtis 8-tunnine tööpäev Euroopas osali-
selt Inglis-, Saksa- ja Prantsusmaal, peale selle Austraalias, Põhja-
Ameerika Ühendriigis (riiklikes ettevõtteis) jm. Peale sõja lõppu,
aastail 1918—1920, pandi enamikus Euroopa riikidest 8-tunnine töö-
päev seadusandlikul teel kehtima. Versailles' rahuleping (art. 427)
tunnistas samuti 8-tunnise tööpäeva teostamise eriti tähtsaks ja
vajaliseks. Sama rahulepingu põhjal a. 1919 Washingtonis kokku
astunud esimene rahvusvaheline töökonverents koostas kokkuleppe-
kava, mille järgi asjaosalised riigid kohustuvad ellu viima 8-tunnise
tööpäeva ja 48-tunnise töönädala ning lubatud erandite kohta täpsaid
leppeid sõlmima. Senini on aga see kokkulepe ratifitseeritud ainult
ühe osa Washingtoni konverentsist osa võtnud riikide poolt ja vii-
mastel aastatel võib märgata jällegi tugevnenud liikumist 8-tunnise
tööpäeva üldise kehtimapaneku vastu. Mis puutub Eestisse, siis on
siin a. 1918 Ajutise Valitsuse deklaratsiooniga tööstuses maksuma
pandud 8-tunnine tööpäev.

Töö saavutistele avaldab lõpuks olulist mõju üld- ja tehniline
(erialaline) haridus. Üldine rahvaharidus on majanduse seisukohalt
juba seetõttu tarvilik, et ilma selleta tehnilise tööprotsessi
õppimine poleks hästi võimalik. Praegusaja tööstuslik produktioon,
mis eeldab keerukate masinate käsitsusoskust, nõuab tööliselt ena-
malt jaolt arenenud intelligentsi ja tähelepanu ega saa edukalt
kasustada harimata töolist. Alghariduse omandanud tööline vajab
töösavuse saavutamiseks järeleaimamise ja praktika teel vähem
aega kui harimatu tööline; ta on vastuvõtlikum ja leidlikum. Need
majanduslikud kaalutlused on olnud üheks tõukejõuks üldise ja
sundusliku alghariduse kehtimapanekul kultuurriikides (ka Eestis).

Ka tehnilise hariduse tähtsus rahvamajanduses on arusaadavalt suur ning seejuures mitte ainult kõrgem ja keskharidus tehnika alal, mis valmistab juhtivaid jõude, vaid samuti töölise tehniliste teadmete täiendamine käsikäes nende tööoskuse arendamisega. Kõige uemal ajal on hakatud uurimisi korraldama ratsionaalsete tööviiside leidmiseks, seks teaduslikult analüüsides üksikuid tööprotsesse. Esi- mesena on ameeriklane Taylor uurinud üksikute tööprotsesside ise- loomu ning kestust ja selle järgi töö otstarbekohase jaotuse kaudu sellele eriti kohaldatud töölise vahel saavutanud silmapaistvat pro- duktsiooni tõusu (nn. Taylor'i süsteem).

VABA TÖÖLEPING JA TÖÖKAITSE. Nüüdisaja õiguslik ja majanduslik kord, mis tugineb isikliku vabaduse põhimõttele, tunneb sundtööd ainult erandjuhtudel. Normaalseis oludes tekib töövahe- kord vaba lepinguga tööandja ja töövõtja vahel. Seejuures võib üksik tööline valida endale tööandja ja viimasega kokku leppida töö laadi, aja ja tasu suhtes (näiteks majateenija). Töölised võivad aga ka liituda organiseeritud rühmitisteks (ametiühingud), kes kõigi enda liikmete nimel sõlmivad töölepingu tööandjaga või samuti lii- tunud tööandjate rühmaga. Niisugused kollektiivlepingud, mida nende peamise sisu, palgatariifide kindlaksmääramise, järgi nimetatakse harilikult tariifilepinguiks, võivad omada maks- vust ühe töökoja, ühel kindlal maa-alal asuvate ettevõtete või ka terve tööharu (näiteks trükitööstus) suhtes. Lõpuks võib töövõtja astuda tööandjaga lepinguga säärasesse teenistusvahekorda, mille üksikasjad on enne kindlaks määratud seadusega või kombeõigusega. Viimaste piirides asetub tööline (näiteks riigiametnik, meremees) tööandja käsutusvõimu alla.

Õiguslikult on töövõtja, kasutades vabalt enda tööjõudu, töö- andjaga võrdses seisundis. Tegelikult on aga tööline võrreldes töö- andjaga siiski nõrgem pool, sest harilikult on töölise ainuke vara ta tööjõud, mida ta elatusvahendite hankimiseks peab iga päev tööle rakendama, kuna tööandja võib oodata ja seetõttu töölisele eba- soodsaid tingimusi ette dikteerida; teiseks on tööline seotud elukoha ja perekonnaga, millest tal pole kerge lahkuda juba tekkivate lisa- kulude tõttu; samuti puudub tal ülevaade töövõimalusist kaugemal tema elukohast; kolmandaks on sageli tööjõu pakkumine suurem kui nõudmine ning tööandja võib inimese tööjõudu ikka rohkem asen- dada mehaanilise (masinatega). Neil põhjusil peab riigivõim töö- list kui majanduslikus võitluses nõrgemat poolt kaitsema. Töolis- klassi kaitse toimub kultuurriikides seadusandlikul teel. Selle sea- dusandluse alla kuulub:

a) tervishoiuline ja kõlblas kaitse (tööaja kindlaksmääramine, naiste- ja lastetöö piiramine, eeskirjad õnnetusjuhtumite vältimiseks ja tervislike tööolude loomiseks tööruumes jm.),

b) töölisele elatiseks sissetuleku kindlustamine vanaduse, hai- guse, invaliidisuse korral,

- c) tööhankimise vahetalitus ja töötute hooldamine,
- d) tööliste ühinemisevabaduse kindlustamine.

ÜHISTÖÖ. Üksik isik ei suuda kõike, mida ta vajab oma tarvete rahuldamiseks, ise hankida ega valmistada. Seepärast on juba kaugeist aegadest alates majanduslik tegevus toimunud inimeste ühisel jõul, kusjuures selle jõu rakendus on aegamööda omandanud aina mitmekesisemad vormid. Ühistöö all tuleb seega mõista iga inimeste ühendust kindla majandusliku ülesande täitmiseks. Liht-ühistöö seisab mingi (sageli ühe inimese jõudu ületava) töö üheaegses teostamises mitme isiku poolt, kusjuures igauks neist teeb sama tööd. Kui näiteks mitu inimest korjavad samal ajal ja kohal marju, niidavad heina, kannavad rasket palki, tõmbavad noota, kaevavad kraavi, on meil tegemist liht-ühistööga. Komplitseeritud ehk keerd-ühistöös lahendatakse majanduslikud ülesanded sel teel, et iga üksikisik täidab töös erilise funktsiooni, mille kogusumma kujundabki antud töö terviku. Et seega terve ülesande täitmine jaguneb erineva laadiga osa-ülesandeks, nimetatakse keerd-ühistööd teisiti tööjaotuseks. Viimane on omakord kahesugune — tehniline ja ühiskondlik. Tehnilise tööjaotusega mõistetakse mingi komplitseeritud tööprotsessi liigestust reaks mitmesuguseks lihtsamaiks operatsiooneks. Nii valmistab näiteks taskukellatööstuses üks tööline ainult kella vedrusid, teine rattakesi, kolmas osuteid, neljas poleerib välisosi jne., iga tööline teostab ainult ühe operatsiooni terve produkti valmistamisel. Ühiskondlik tööjaotus, haarates mitte üksikut töökoda või üksiku produkti valmistusprotsessi, vaid tervet ühiskonda, avaldub ühiskonna liikmete jagunemises eriklassidesse ja rühmitistesse elukutsete ja tööalade järgi, on seega mõisteliselt laiem tehnilisest tööjaotusest. Igal töötaval inimesel on meie päevil kindel kutse või tööala, millel ta produtseerib üht teatavat liiki varasid: ühed toimivad käsitöölisena või põllumeestena, teised vabrikutöölisena mitmesugustes tööstusharudes, kolmandad esindavad nn. vabu elukutseid (arstid, advokaadid, õpetlased jm.), neljandad on tegevad kaubanduse ja liiklemise alal jne. Kultuuri arenguga rohkeneb alatasa kutseliikide ja tööalade arv, s. o. ühiskondliku diferentseerumise protsess süveneb. Süvenemise kõrval võib tähele panna teistki nähtust, millest oli kõnet juba esimeses peafüki: see on nimelt ühiskondliku tööjaotuse ruumaline laienemine rahvusvahelise ulatuseni, mille väljenduseks on üksikute valmistusharude (põllundus, metall-, tekstiil- jm. tööstused) kiirem areng neis mais ja riikides, kus tingimused antud valmistusharule on soodsamad. Tehnilise tööjaotuse positiivne tähendus majandusel on õige suur. Esiteks arendab see tööosavust, sest isegi keskmiste võimetega inimene omandab üht ja sama tööoperatsiooni korrates peagi suure vilumuse. Teiseks võimaldab tööjaotus kasutada täiel määral iga töölise isiklike omadusi (ühel juhul on vajaline jõud, teisel — kiirus, kolmandal — tähelepanu jne.) ja

rakendada töösse lihtsamate operatsioonide täitmiseks õppimata ja nõrgemate võimetega töölisi, neidki seega otstarbekohaselt kasustades. Edasi kõrvaldab tööjaotus need kaotused töölise ajas ja tööintensiivsuses, mis on seotud ühelt tööprotsessilt teisele siirdumisega. Tööjaotuse tõttu tasub end kulukate instrumentide ja masinate soetamine paremini, sest neid on võimalik ühes valmistusprotsessis kõiki korraga tarvitada ja nii kapitali mitte kasuta lasta seista. Kõigil neil põhjusil tõuseb tänu tehnilisele tööjaotusele suurel määral töö produktiivsus ning muutuvad paremaks töö omadused: tööd tehakse mitte ainult kiiremini, vaid ka paremini ja täpsamalt. Seega on tehniline tööjaotus tähtsaks teguriks kultuurse progressi, ainelise rikkuse kasvamise teel. Mis öeldud tehnilise tööjaotuse esiduste kohta, on osalt maksev ka ühiskondliku tööjaotuse suhtes. — Tööjaotuse arenedes on selgunud aga ka selle pahed. Kõige esiteks jääb inimene ühetoonilise töö mõjul nii vaimselt kui kehaliselt kängu; nürinevad ta vaimomadused ega arene need organismi osad, mis otseselt pole töös tegevad. Säärase ühekülguse vastu on nüüdisaeg leidnud abinõusid: kehalist degenerereerumist aitab vältida sport, mis ikka rohkem on hakanud levima kõigi töötajate ringkonnis, kuna töölistkonna vaimseks kasvatuses on tekkinud tööliste klubid (töölistmajad) ja muud asutised teatri- ja lugemissaalidega, raamatukogudega jnc. Sama otstarvet taotleavad mitmesuguste organisatsioonide poolt korraldatavad populaarteaduslikud loengud, odavahinnalised teatrietendused ja kontserdid, maksuta või vähese tasu eest tarvitada olevad raamatukogud jm. Kõigi nende vaimuharimise vahendite kasutamise eelduseks on muidugi mõõduka kestusega tööpäev ja rahuldav töötasu.

Tehnilise tööjaotuse teise pahena võiks nimetada töölise sõltumist kindlast tööalast või kutsest, mille tagajärjel tal on raske tööd leida, kui selles valmistusharus, kus ta oli tegev, mingil põhjusel töö väheneb. Siiski pole see raskus alati võitmatu, sest mitmesugustes tööstusharudes tarvitusel olevate masinate sarnasus võimaldab õppinud töölistele tihti siirduda ühelt alalt teisele, kui olud teda seks sunnivad.

Ühiskondliku tööjaotuse eitava küljena mainitagu asjaolu, et kuigi iga tööd tehakse seda rohkem meeeldi ja paremini, mida rohkem ta vastab töötava isiku loomupärastele kalduvustele, pole tööjaotuse tõttu vaba kutsevalik meie päevil tegelikult alati teostatav: mida madalam isiku sotsiaalne seisund, seda rohkem määravad talle aineeline puudus ja juhus selle koha valmistuses, mida tal tuleb täita mõnikord terve elu kestel. Kuid sedagi tööjaotuse eitavat mõju on võimalik pehmedada mitmel teel. Üks suurim ühiskondliku tööjaotuse negatiivne tagajärg on lõpuks rahvastiku jagunemine erikihtidesse ja -rühmitistesse, mille huvid on tihti vastuolus ja mis seetõttu asuvad võitlusesse üksteisega. Siin esineb lepitava tegurina riigivõim, kes oma teotsemises peab olema juhitud üldsuse kasust. — Kokkuvõttes peab mõnna, et tööjaotuse pahede vastu võitlemine

ei või ulatuda tööjaotuse enda eitamiseni, sest see tähendaks terve majandusliku elu tagurpidiminekut.

Muidugi on tööjaotusel ka piirid, millisteni ta on üldse teostatav. Nii laseb end iga antud tööprotsess liigestada ainult teatavaks arvuks operatsioonideks; samuti pole igas valmistusharus kõigi tööoperatsioonide üheaegne teostamine võimalik looduslikel ja muil põhjusil (eriti kehtib see põllunduses).

KAPITALI MÕISTE JA LIIGITUS. Inimsoo arengut võimaldab selle protsessi pidevus: iga järgnev inimpõlv kasustab eelmise põlve saavutisi ja lisab neile juurde oma osa, töötades omakord mitte ainult oleviku, vaid ka tuleviku jaoks. Aineliste varade loomiseks on inimesel samuti võimalik kasustada eelmiste põlvede kogutud rikkusi, s. o. majanduslikus elus avaldub side mineviku ja oleviku vahel selles, et inimene kasustab kapitali.

Keskaegses ladina keeles mõisteti *capitalis pars debiti* all võlga, nimelt võla põhiosa vastandina selle juurde kuuluvaile intressidele. Vastavalt sellele etimoloogiale mõeldakse harilikus elus sõna „kapital“ all esijoones protsente kandvat rahasummat või kasu toomiseks kuhugi paigutatud varandust. Majandusteaduses ei määra selle või teise objekti kapitaliks tunnistamist mitte see asjaolu, kas ta omanikule kasu toob, vaid ta kasustusviis. Kapitaliks nimetatakse majandusteaduses varasid, mis on eelmise valmistuse tulemus ja määratud uute varade valmistuseks. Vastandiks kapitalile on tarvitusevarad, mis on määratud vahetuks tarvituseks, mitte aga uute varade valmistuseks. Kapitali mõiste alla kuuluvad seega: valmistusvahendid, nimelt masinad, tööriistad, aparaadid, põllunduslikud ja tööstuslikud ehitised; liiklemis- ja sidevahendid — laevad, raudteed ühes veereva koosseisuga, laod ja muud tarbehooned, sadamate sisseseadud, posti, telegraafi, telefoni ehitised; kari põllunduses (nn. elav tarbvara) ja maaparandused (maa kuivatus, niisutus, väetus); toorained, pool- ja valmisfabrikaadid (puuvill, ketrus, riie; raud, teras; seemevili, loomasööt) ja kütte- ning määrdeained masinate jaoks (puu, süsi, turvas, põlevkivi jm.); laos seisvad kaubad, mis müügiks määratud, jm. Kõik need varad, kuigi nad omavahel suuresti erinevad, omavad seda tunnust, et nad on eelneva valmistuse saadus ja on määratud järgneva produktsiooni teenistusse selle sõna laiemas mõttes. Kuid maa näiteks, mis pole inimese loodud, vaid esineb loodusliku annina, ei kuulu kapitali mõiste alla; samuti tuleb sellest eraldada toidutagavarad, majapidamistarbed, lõbustuse ja teaduslike ning kunsti tarvete rahuldamiseks püstitatud ehitised jne. Raha, kui nüüdisaegset valmistust võimaldav vahend, loetakse harilikult kapitali mõiste alla kuuluvaks, kuigi raha on õieti kapitali ja üldse varade hindamise abinõu ja üldse n. ö. kapitali asendaja.

Peab tähendama, et ülaltoodud definitsioon määrab kapitali mõiste rahvamajanduse vaatekohalt. Kuid, nagu juba ülal

märgitud, kapitali võib määritlella ka teisiti, mõistes selle all fondi (raha või varu), mis annab tulu selle omanikule, ilma viimase isikliku tööta. Kapitali niisuguses mõttes nimetatakse eramajanduslikuks. Selle olemasolu on iseloomulik nüüdisaja majanduslikule korrale: kapital valmistusvahendite mõttes, mis on ühtlasi kolmest valmistustegurist omandanud suurima tähenduse, on ettevõtjate kättes ja esineb nende suhtes iseseisva kasuallikana, s. o. eramajandusliku kapitalina. Nüüdisaja majanduskorda nimetatakse seefõttu kapitalistlikuks.

Kapitali kasustuskestuse järgi liigitatakse seda põhi- ja liikuvkapitaliks. Esimene omab püsivust, ta kulub aegamööda, järk-järgult, olles korduvalt valmistusprotsessi teenistuses ja säilitades lõpuni oma esialgse kuju ning omadused. Siia kuuluvad ehitised, masinad, maaparanduse liigid. Liikuvkapital seevastu esineb oma esialgsel kujul ainult kord valmistusprotsessis, muutudes või koguni kaotades oma senised omadused järgnevais protsesses. Liikuvkapitali mõiste alla käivad toorained (puuvill, raud), kütte- ja määrdeained jm. Auruhaamer, jõumasin, raudteeliin on ühel ja samal kujul valmistusprotsessi teenistuses kümneid aastaid, andes oma väärtust üle valmistatava vara väärtusse osadekaupa; seevastu põleb kivisüsi täielikult ühes valmistusprotsessis ja söe väärtuse üleminek valmistatava vara väärtusse toimub korraga.

Oma päraltoli järgi jaguneb kapital ühiskondlikuks (omanik riik või omavalitsused) ja erakapitaliks (omanik üksik eraisik või organisatsioon). Antud maa rahvamajanduses olemasolevad ühiskondlikud ja erakapitalid, mille omanikud sama rahva liikmed, kokku kujundavad selle maa rahvusliku kapitali. Selle järgi, mis alal kapital esineb, võib kõnelda näiteks kaubandus-, tööstus-, põllundus- või rahakapitalist. Kapital, mis ajutiselt varade valmistusest osa ei võta (näiteks seisumajäänud vabrik), kannab surnud kapitali nime, kuna selle vastandmõisteks on produktiivne kapital. Loomulikult on surnud kapital kahjulik nähtus rahvamajanduses.

KAPITALI TEKKIMINE JA TÄHTSUS MAJANDUSELUS. Nagu juba kapitali mõiste määritlestest võib järeldada, tuleb kapitali kujunemise ja kasvamise (nn. akumulatsiooni) allikaks pidada tööd. Iga rahvamajandus võib omaks pidada seda suuremat kapitalihulka, mida suurem on selle loomiseks kulutatud töö hulk ja mida produktiivsem töö. Kui töö tootlikkus on säärasele astmele tõusnud, et ainult osa tehtavast tööst annab oma tulemusena töötegitajale vajalised tarvitusvarad, ning kui ülejäänud osa tööst kulutatakse kapitali mõiste alla kuuluvate varade loomiseks, hakkab kapital kasvama. Ses mõttes on tehnilise progressi (masinate leiutamise) kõrval, mis osutub XIX sajandist alates kapitali kuhjumise tähtsaimaks eelduseks, teatud tähendus ka kokkuhoiul, kuid viimane üksinda ei suuda veel olla kapitali tekkimise teguriks. — Ettevõtjad, kelle

kättesse koondub nüüdisaja suur sissetulek, kulutavad sellest võrdlemisi väikese osa isiklikeks tarbeiks, kuna suurem osa sellest läheb, kui olud seks soodsad, produktsiooni laienduseks, rakendatakse seega jällegi kapitali suurendamise teenistusse. Nii mõjustab kapitali akumulatsiooni õige suurelt ka majandusliku eraalgatuse suund ja iseloom. Lõpuks pole siin tähtsusega riigikord, eriti maksud. Kui riik oma sissetulekuist suurema osa pühendab säärasele ettevõtetele ja asutistele, mis rahvuslikku töövõimust edendavad (rahvahariduse edendamine, liiklemisvahendite täiendamine), soodustab ta kapitali kasvamist. Maksude ebaõige jaotamine üksikutele rahvakihtidele võib seevastu mõjuda halvavalt töö produktiivsusele. — Ajalooliselt on kapitali tekkimine toimunud üksikül rahvastel sageli teiste rahvaste kulul, kandes seega röövi iseloomu. Seks pakub XVI—XVIII s. koloniaalkaubandus, mis ettevõtjatele andis 400—2000% kasu, rikkalikke näiteid. Alles suurtööstuse arenguga muutusid kapitali kasvamise tingimused.

Kapitalil on nüüdisajal otsustav mõju rahvamajanduses. Esi-joones suurendab ta töö produktiivsust: kõik, mis öeldud tööjaotuse esiduste kohta, kehtib ka kapitali kasutamise suhtes. Suurtööstus, milles tööjaotus on äärmuseni välja arendatud, eeldab kapitali; mitmed suurtööstuse harud oma õige kulukate sisseaadude ja masinatega poleks ilma suurte kapitalide koondumiseta saanud tekkida. Üldse määrab iga maa produktsiooni ulatuse kui ka selle tehnilise ning majandusliku arengu kõrguse modernse kapitalismi ajastul selle maa kapitali suurus ja viimase edasise akumulatsiooni tingimused või kapitali juurdevool välismaalt.

KRIISID. Majanduslik elu tervikuna on keerukas mehhanism, mis võib töötada hästi, ilma hõõrdumiste ja peatusteta, siis, kui üksikosad on vastastikku kohastatud ja nende vahel täielik kokkukõla olemas. Tegelikult aga tekivad ses mehhanismis tihti korra- tused, majandusliku elu haigused, mida nimetame kriisideks. Kaob nimelt tasakaal valmistuse ja tarvituse vahel, mille põhjuseks on harilikult ületoodang, s. t. on valmistatud varasid mingis harus rohkem kui neid suudab tarvitada rahvastik. Nii väljendub siis tööstuslik kriis selles, et puudub võimalus valmistatud kaupadest müügi teel lahti saada, mis omakord kutsub esile järsu hindade languse, ettevõtete sulgemise ja tööpuuduse tööliiskonnas. Kuigi kriisidest võib juttu olla ka varem aegadel, võtsid nad eriti terava kuju XIX sajandil, kordudes perioodiliselt tööstusmaadel. Kriiside põhjuste üle on palju vaieldud. Nende lähtekohaks võib pidada praegusaja majanduselule iseloomulist liiga kiiret kapitali kuhjumist; kapital avaldab survet valmistusele, sunnib viimast kiirenema. Kuid meieaegse maailma-majanduse päevil on turg sedavõrt laienu- nud, valmistaja ja tarvitaja on teineteisest sedavõrt kaugel, et valmis- tuse ja nõudmise tasakaalustamine on peaaegu võimatu. Kuigi iga ettevõtja teab, et kõik antud liigi kaubad ei suuda leida minekut, loo-

dab ta, et tema produktid siiski ei jää seisma; iga valmistuse vähendamise tema poolt ei vähendaks valmistust üldse, vaid tuleks kasuks ainult ta võistlejaile. Seepärast püüab ta valmistada võimalikult rohkem ja kiiremini, et ette jõuda võistlejaist. Tagajärjeks võib aga kergesti olla ses või teises valmistusharus ületoodang ja hindade langus.

Kas avaldab maa langeva viljakuse seadus mõju ka praegusaja Eesti põllundusele? — Tooge näiteid üksikute tööliikide kohta! — Selgitage näidete varal, kuidas mõjuvad rahva kombed ja kõlblad omadused töö tootlikkusele! — Kuidas on Eestis korraldatud tehniline haridus? — Missugused on lihtühistöö esidused? — Missugused huvide vastuolud võivad tekkida majanduslikul alal üksikute rahvastikukihtide vahel riigis? — Kumb mõiste on laiem: kas kapital rahvamajanduslikus või eramajanduslikus mõttes?

4. peatükk.

Valmistuse organisatsioon.

ETTEVÖTE JA ETTEVÖTJA. Varade valmistus võib toimuda mitmeti: esiteks võib see toimuda kodumajandusliku produktiooni teel isiklikuks tarvituseks ilma vahetuse eesmärgita (näiteks: perenaine koob ise endale riide ja õmbleb endale rõivad); teiseks võib mingi inimühik (perekond, kogukond) produtseerida varu sama ühiku üldiseks tarvituseks, kuid samuti ilma vahetuse otstarbeta. (näiteks maantee ehitus kogukonna või riigi poolt). Kolmandaks võib valmistus toimuda sääraselt, et üks isik või kogu isikuid toodab varu teiste tarvituseks eesmärgiga sellest tootmisest saada tulu. See ongi nüüdisaja majanduselul valdavam tootmisviis ja selle eeldusiks on eraomandus, varade vahetus ja tööjaotus. Sel viisil varade tootmiseks selle sõna laiemas mõttes (arvates selle alla põllunduse, tööstuse, kui ka kaubanduse ja transpordi) on majanduselul ellu kutsutud ettevõtted.

Majandusliku ettevõttega tuleb seega mõista üksikute valmistustegurite (töö, kapitali, loodusjoudude) ühendust kindla iseseisva organisatsiooni näol, mille eesmärgiks on varade tootmisest ja vahetusest kasu saamine. Ettevõtte omanik ehk ettevõtja produtseerib või omandab varu harilikult mitte mingi kindla tellimise fäitmiseks, vaid tundmatute, loodetavate tarvitajate, s. o. turu jaoks. Tema tegevusele on seega omane teatava määrani kindlusetu, spekulatiivne iseloom; seni kui ta loodetavate tulemuste ootusel peab mahutama oma ettevõttesse kapitali (hankima masinad, tooresained, ehitama hooned, maksma tasu töölistele), kannab ta ärilist riisikot, saab selle eest aga edukate tulemuste korral erilist kasu (nn. ettevõtja kasu, millest on kõnet veel edaspidi). — Praegusaja majanduslikus elus, milles puudub üht-

lane juhtiv tahe, täidavad eraettevõtjad vajalisi ja tähtsaid funktsioone, luues vabas võistluses eeldusi üldsuse tarvete katteks. Seks peavad nad suurel määral omama organisaatorlikke võimeid ja teravat pilku, et ette näha majanduslikke kõikumisi ja kohastada neile produktsiooni hulka ja laadi.

Ettevõtted liigitatakse nende suuruse järgi suur- ja väike-ettevõtteiks ning päraltolu järgi avalikeks ehk ühiskondlikeks (omanik riik või omavalitsused) ja era-ettevõtteiks. Viimased omakord jagunevad isiklikeks ja kollektiivettevõtteiks selle järgi, kas nad kuuluvad ühe või mitme isiku omandusse.

ISIKLIKUD ETTEVÕTTED. Isiklikku ettevõtet iseloomustab asjaolu, et ettevõtja on ise ettevõtte juhataja ja ühtlasi ainsaks isikuks, kes saab kõik tulud. Kui tema enda kapitalist ei jätku, laenab ta teistelt lisa ja maksab selle eest kokkulepitud protsente, kuid vastutus kannab ta üksinda ja kasu ammutab ta ettevõttest otseselt samuti üksinda. Seepärast on ta suurimal määral huvitatud ettevõtte edukusest. Isiklik ettevõtte pakub rohkesti võimalusi isiklike võimete ja omaduste (tööjõu, intelligentsi, otsustus- ja vastutusvõime, inimestetundmise) kui ka isikliku kapitali vabaks töösse rakendamiseks; et üks tahtejõud juhib tervet ettevõtet, on see paindlik ja olukorrale kohastumisvõimne. Need on isikliku ettevõtte paremused, mille kõrval see omab aga ka puudusi: esiteks on ühe isiku kapital ja töövõime piiratud, et ettevõtte võiks kuitahes suureks areneda; teise puudusena esineb ettevõtte vähene stabiilsus, sest omaniku surma või töövõimetuks jäämise korral võib ettevõtte kängu jääda, kui omanikule ei leidu kohaseid asendajaid. Sageli on asutaja silmapaistva andekuse tõttu mõni ettevõtte tõusnud õitsevale järjele, palju harvemini on aga ettevõtte pärija suutnud ettevõtet edasi arendada. Siiski on isiklik ettevõtte tänapäeval levinud ja kohane ettevõtte vorm eriti neil aladel, kus suure kapitali mahutus pole tungival vajaline (näiteks väikepõllupidamises).

KOLLEKTIIV-ETTEVÕTTED. Isikliku ettevõtte ülalmainitud puudused sundisid kapitalistliku majanduskorra arenedes ellu kutsuma ettevõtteid, milles mitu isikut on ühinenud oma tööjõu või kapitaliga ühiseks majanduslikuks tegevuseks ja mis seetõttu kannavad kollektiiv-ettevõtete nimetust. Viimaste tähtsamad alaliigid on: täisühing, piiratud ehk kommandiitühing ja aktsiaühing.

Täisühingus on mitu isikut juhtival tegevad oma kapitali ja tööjõuga; kõik nad vastutavad ettevõtte kohustuste täitmise eest solidaarselt ja piiramatult, s. o. terve oma varandusega, saavad aga samuti kas oma ettevõttesse mahutatud kapitali osale vastavalt või eriliste kokkuleppetingimuste järgi kasu. Seega on täisühing õieti liitumise teel laiendatud isiklik ettevõtte. Selle paremusteks tuleb lugeda suurema kapitali ja tööjaotuse kasustuvõimalust: osanikkude poolt ettevõttesse mahutatud kapital on loomulikult

suurem kui iga üksiku osaniku oma; ka võtavad osanikud ettevõtte juhtimisest isiklikult osa oma võimete ja ettevalmistuse kohaselt, igaüks sel kohal, kuhu ta kõlbab kõige paremini. Samuti on osanikkude piiramatu vastutuse tõttu usaldus väljastpoolt täisühingu vastu suurem. Täisühingu puuduseks peetakse selle juhtimist võrdsete õigustega mitme isiku poolt, mille tõttu tihti juhtumeil, mil tarvis mingit kaaluvat otsust teha, ei suudeta kõigi osanikkude arvamust kokkukõlastada; see omakord mõjub halvavalt ettevõtte tegevusele, tehiste kiirusele ja agaramate osanikkude algatusvõimele. Ka eeldab täisühing kõigi osanikkude ausust ja vastastikust usaldust, sest iga eksisamm või kuritarvitus ühe osaniku poolt mõjub teistelegi osanikele, kes vastutavad säärasel korral terve oma varandusega, ja võib esile kutsuda ühingu lagunemise. Täisühingud on tekkinud juba keskajal perekonnaettevõtete näol ja praeguselgi ajal arenevad need sageli lähemate sugulaste (isa ja pojad, vennad, mõne isikliku ettevõtte pärijad) omavaheliste äriliste koondistena.

Täisühingu kõrval võib keskaja kaubanduses (Itaalias) leida teistki majandusliku koondise vormi. Kaupmees, asudes kaugele ärireisule, võttis enesega müügiks kaasa teistegi isikute kaupu; kui ta õnnelikult oli reisult tagasi jõudnud, jagati saadud kasu teatud alustel kõigi ettevõttest osavõtnute vahel. Kui aga ärireis äpardus (näiteks laev hukkus tormis või sattus meriröövlite kätte), kaotasid osavõtjad oma kapitali. Nii siis võtsid ettevõttest osa oma kapitalidega mitu isikut, ettevõtte juhtimine aga, kaupade sisseost ja nende müük oli ühe isiku kätes. Teisest küljest vastutasid temale oma kapitali usaldanud isikud ainult selle kapitali piirides ja võisid ettevõtte äpardumise korral kaotada ainult selle. Säärastest koondistest ongi arenenud nüüdisaja piiratud ühing, milles on üks või mitu täisosanikku, kes ettevõtet juhivad ja selle kohustiste eest vastutavad terve oma varandusega, ja üks või mitu lihtosanikku, kes teatava kindla kapitalihulgaga osa võtavad ettevõttest, mille juhtimisele neil pole aga mingit otsustavat mõju. Nad saavad vastavalt mahutatud kapitalile osa ettevõtte kasust, vastutavad kahjude korral samuti ainult mahutatud kapitali ulatuses ja neil on õigus kontrollida ettevõtte ärraamatuid. Piiratud ühing pakub asjatundlikele ja teovõimsaile isikuile (näiteks mõnele leitujale) võimalusi edukaks iseseisvaks teotsemiseks, kuna teisest küljest isikud, kes eemal seisavad tööstus-kaubanduslikust tegevusest, võivad suurema või väiksema kapitaliga osa võtta tootmisprotsessist, ilma et nende muu varandus kannataks ettevõtte äpardumise korral. Ettevõtte kapitalijõud kasvab seega ilma selle juhtide teotsemisvabadust piiramata. Säärane ettevõtte eeldab lihtosanikkude kindlat usaldust ettevõtte juhtide vastu ja kuritarvituste võimalus viimaste poolt kindla kontrolli puuduse tõttu on säärase ettevõtete olulisem eitav külg.

AKTSIAÜHINGUD. Kui täisosanikud üldse puuduvad ja ettevõtte koosneb ainult oma kapitaliosa suuruses vastutavaist lihtosani-

kest, siis on tegemist aktsiaühinguga, mis oma nimetuse on saanud aktsiaist, s. o. osamaksu vastu antavaist dokumentidest. Aktsiate müügist moodustub ettevõtte põhikapital (nn. aktsiakapital); ühe ettevõtte aktsiate väljalaskehind on ühesuurune (näit. 10, 50, 100 krooni); aktsiad võivad olla nimelised või nimeta, kusjuures viimasel juhul aktsia omanikuks loetakse aktsiavaldajat. Iga osanik kannab riisikot ainult aktsia väärtuse piires, ta võib ettevõtte täielise kokkuvarisemise korral kaotada ainult aktsiasse paigutatud summa. Aktsia pealt saab selle omanik igal aastal teatavat kasu ehk nn. dividendi, mille suurus oleneb ettevõtte edukusest. Aktsionär võib oma aktsiate edasimüügi teel hõlpsasti ühingu lahkuda; eriti lihtne on nimeta aktsiate müük, mis liiguvad turul hariliku kaubana. Aktsiakapitali kõrval kasustatakse ettevõttes tihti veel obligatsioonikapitali: vajades lisa ettevõttesse paigutatud kapitalile, annab aktsiaühing välja erilised võlakohustised ehk obligatsioonid, mille omanikud vastandina aktsionäridele saavad juba enne kindlaks määratud kasu (protsente) hoolimata ühingu kasutoovuse kõikumistest. Obligatsioonärid pole seega mitte ettevõtte osanikud või kaasosanikud, vaid ettevõtte võlausaldajad.

Kuigi aktsiaühingute alged ulatuvad hilisemasse keskaega, kannavad selgemini nüüdisaja aktsiaühingute iseloomu XVII sajandil tekkinud privilegeritud kaubandusühingud (a. 1600 Inglise, a. 1602 Madalmaade Ida-India kaubakompaniid), millele järgnes hulk teisi; hiljemini sai aktsiaühingu kuju omaseks panga-, kindlustus-, kaevandus- ja raudteede-ettevõtteile. XIX sajandi keskpaiku tekkisid esimesed aktsiaühingud tööstuse alal, kuna nende asutamine läks eriti hoogu 70-ndail aastail. Nüüdisajal haarab aktsiaühing kõiki neid tööstuse, kaubanduse, krediidi alasid, millel ettevõtte asutamise pole jõudumööda ühele või mõnele kapitalistile, kus eesmärk on saavutatav ainult hulga isikute kapitalide ühendamisega. Isik asub siin rohkem tagaplaanile, valitseb kapital. Seetõttu on aktsiaühing suurte ettevõtteis kõige enam levinud kapitalistliku ajastu ettevõttekuju. Nii on Inglismaal umbes $\frac{1}{4}$ tervest rahvuslikust kapitalist koonduanud aktsiaühinguisse; a. 1924 oli Saksamaal 17 000 aktsiaühingut. Ka Eestis omab aktsiakapital mõjuvat kohta rahvamajanduses. Eramajanduslikult annab aktsiaühing igale osanikule, kes ettevõttesse mahutab ainult ühe, tihtigi õige väikese osa oma varandusest, võimaluse saada kasu piiratud riisikol ja ilma isikliku osavõtuta ettevõttest, mis mõnikord omandab hiiglaulatuse, kusjuures aktsiate edasimüük võimaldab mahutatud kapitali tarbe korral tagasi saada. Rahvamajanduslikult seisab aktsiaühingute tähendus suurte ettevõtete rajamiseks ja arendamiseks vajaliste hiiglakapitalide koondamises hulgast väiksematest osadest, mis teisiti poleks vahest alati leidnud kohast rakendust. Samuti jaguneb suure ettevõtte riisiko masside õlgadele ega olene ettevõtte käekäik üksikisiku saatusest.

Nii levib hoogsalt aktsiaühing, hoolimata selle suurtest puudustest, mis suurel määral on tingitud selle ettevõttekuju organisatsioonist. Aktsiaühingul on kolm organit: kõrgeim — aktsionäride üldkoosolek, siis viimase valitud ühingu juhatuse ja lõpuks juhatust kontrolliv valvenõukogu ehk revisjonikomisjon. Teoreetiliselt on peremeesteks aktsionärid, sest neile kuulub ju aktsiakapital, kuid tegelikult on lugu teisiti. Aktsionäride üldkoosolek ei suuda tihti järjekindlalt ettevõtet juhtida: see käib kord aastas koos juhatuse ja revisjonikomisjoni valimiseks ning aruande ja äriseisu kontrollimiseks; aktsionäride kogu koosneb isikuist, kes üksksteist ei tunne, ja kuuluvad mitmesuguseisse ringkonnisse ja elukutseisse. Üldkoosolekuist võetakse vähesel arvul osa, sest väikese arvu aktsiate omanikud pole väga huvitatud ettevõttest: aktsiaist saadav dividend moodustab ainult väikese lisatulu nende muudele sissetulekutele ja isiklikule teenistustasule. Kõigil neil põhjusil osutub üldkoosolek aktsiaühingu elus tihti rohkem formaalse tähtsusega teguriks. Ka revisjonikomisjoni valimisi üldkoosolekul võib üksikute mõjukate aktsionäride propaganda juhtida neile soovitavas suunas. Seega koondub harilikult aktsiaühingu juhtimine juhatuse kätte, kes teotseb peaaegu ilma kontrollita ja kellest oleneb ettevõtte käekäik. Kui juhatuse volitusi üldkoosoleku poolt kärpida, mis ju iseenesest on võimalik, võib ettevõtte elastilisus ning kasutoovus kannatada; laialiste volitustega juhatuse võib aga kalduda riskantsete, aktsionäride huve riivavate vahendite kasutamisele. Nii seisab aktsionäride osavõtt ühingust tavaliselt ainult selles, et juhatusele antakse kätte ühingu varandus selle valitsemiseks ja sellest kasu ammutamiseks. Et aga suurem osa kasust läheb aktsionäridele, on juhatuse liikmed (direktorid) ja viimaste ümber koonduv juhtiv grupp ainult osalt huvitatud oma tegevuse tulemusist. Et direktorite huvi tõsta, eraldatakse nende jaoks osa ettevõtte kasust. — Muudest aktsiaühingute eitavaist omadusist mainitagu nende administratsiooni suuri kulusid (juhatuse ja ametnikkude palgad jm.) ja sageli vähest kokkuhoidu asjaajamisel, aktsiatega spekulierimise võimalust, mille tõttu aktsiate hinnad aetakse mõne ringkonna poolt kunstlikult kõrgeks, et neid siis jälle lasta langeda, kahtlaste, petlikult suuri kasusid töötavate, kuid seda ainult üksikuile õnnekütidetele andvate ettevõtete asutamist aktsiaühingute kujul jne. Kõigist kirjeldatud pahedest hoolimata on aga aktsiaühingu kuju, nagu juba mainitud, õige levinud selle suurte hüvede tõttu, kuna pahede vastu on võimalik osalt leida vastuabinõusid.

ETTEVÕTJATE KOONDISED (KARTELLID JA TRUSTID).
Nüüdisajal, mil ettevõtete arv igal alal kiiresti suureneb, peavad need oma saaduste müügiks kasutama laialdast reklaami ja kibe-das võistluses alandama hindu mõnikord ajuti alla tootmiskulude, et aga võistlejat kõrvaldada ja siis jälle hinda tõsta. Selles võistluses võidavad need ettevõtted, kes on oma kapitalilt tugevamad,

kuna nõrgemad lõpetavad oma tegevuse. Kui säärane tegevus üksikuile isikuile — ettevõtjaile on kahjulik, ei puudu sellel rahvamajanduse vaatekohalt positiivne külg: niisuguses võistluses, milles suurettevõtte hävitab väiksemad, katkestavad mahajäänud tehnikaga ettevõtted oma tegevuse, areneb tehniline progress ja inim-kond tervikuna pigemini võidab seetõttu. Ettevõtjaile selgus aga peagi, et hävitava võistluse asemel neil on kasulikum liituda ning ühiselt oma huvide kaitset korraldada. Säärased koondised on esinenud varemaltgi aegadel mitmesugusel kujul. Meie päevil on erilise tähtsuse omandanud kartellid, s. o. ettevõtjate (töösturite või kaupmeeste) ühingud valmistuse või müügi reguleerimiseks ilma vastastikuse võistlusest; kui säärane kartell oma eesmärkide saavutamiseks loob ühise organi (näiteks väljamüügi-keskuse), nimetatakse seda sündikaadiks. Püüdes kõrvaldada või vähemalt pehmedada konkurentsi, määravad sündikaadid minimaalhinnad nende liikmete poolt valmistatavatele kaupadele, või fikseerivad toodangu suuruse iga üksiku liikme ettevõtte kohta, et vältida üleproduktiooni ja hindade langust, või jaotavad oma liikmete vahel raionid kaupade müügiks. Liitumises lähevad sündikaadid aga veel kaugemalegi, koondades saaduste müügi ühisesse keskusse, nii et üksikud ettevõtted kaotavad oma toodangu otsese müügi õiguse. Täiele mõjule pääseb sündikaat ainult siis, kui liitub võimalikult rohkem sama valmistus- või vahetusala ettevõtteid. Iga edasine uus liige muudab sündikaadi seisundi aina tugevamaks, kuna aga väljaspool antud sündikaati asuvad ettevõtted kasustavad viimase loodud paremusi, ilma et nad tarvitseks kanda sündikaadi liikmete kohustusi. Seetõttu on igal sündikaadil tendents omal alal saavutada monopoli seisukorda, milleks nad tarvitavad mitmesuguseid vahendeid (võistlevad ettevõtted omandatakse ostu teel, sunnitakse neid ägeda võistlusega likvideerima jne.). Et sageli välismaa ettevõtete võistlus osutub kardetavaks sündikaatidele, püütakse neidki kaasa tõmmata sündikaati; viimane omandab säärasel korral rahvusvahelise ulatuse. Kui siis liitumises veel astutakse samm edasi ja üksikud ettevõtjad kaotavad oma iseseisvuse mitte ainult oma saaduste müügi, vaid ka tootmise alal, tekib sündikaatide kõrgeim vorm — trust, milles rida ettevõtteid liitub üheks ettevõtteks. Endised ettevõtete omanikud muutuvad nagu aktsionärideks ühes ühises ettevõttes, millest nad saavad dividendi vastavalt ettevõttesse mahutatud kapitalile.

Esiailgu oli sündikaatidel eesmärgiks võidelda üleproduktiooniga, hindade järskude kõikumistega. Nad teostasid olulisi tehnilisi uuendusi; vabrikuid kokku ostes jätsid nad tegevusse ainult need, mis olid kõige paremini korraldatud tehnilisest küljest, kuna muud suleti. Kuid aja jooksul muutus sündikaatidel üleproduktiooni kõrvaldamine eesmärgist vahendiks, mille kaudu ammutati võimalikult suuremat kasu; püüti kui mitte kõrgeendada maksvat kasunormi, siis vähemalt seda kindlustada. Kõige edukamalt arenevad sündi-

kaadid ja trustid neil valmistusaladel, kus on olemas ainult vähene arv suuretegevõtteid, esijoones aktsiaühingute näol; kokkulepete sõlmimine hulga väikeste ettevõtetele on raske ega ole need kokkulepped kestvad. Oma nüüdisaegsel kujul on sündikaadid ja trustid seefõttu suurtööstusega kaasas käiv nähtus; eriti suur mõju on trustidel, mille kodumaaks on Ameerika. Ka Eestis on üksikuid valmistusaladel tekkinud seda laadi koondised. Nii on Eestis praegusel ajal teotsemas õlle- ja tuletikutehaste sündikaadid; samuti on tähtsamad puuvilla- ja paberitööstuse ettevõtted sisemüügiks loonud kummalgi alal sündikaaditaolise organisatsiooni, kuna mõne aasta eest asutatud tubakatehaste sündikaat on oma tegevuse lõpetanud.

Rahvamajanduslikult vaadelduna on sündikaatidel see jaatav külg, et nende kaudu produktioon kohastatakse tarvitusele. Seega omandab majanduselu kindlama aluse ja osutub võimalikuks vältida kriise nende kahjulikkude tagajärgedega. Kaupade hinnad tõusevad küll kõrgemale, kui see toimuks vaba võistluse alusel, kuid kui need ei ületa üldist ostujõudu, pole see alati tingimata kahjulik nähtus, sest ettevõtjate edu suurendab üldist tootmisvõimet ja võimaldab kõrgemate palkade maksmist. Ka muutuvad hinnad püsivaks. Sündikaatide pahe seisab selles, et need võivad oma võimu tarvitada üldsusele kahjulikus suunas, peamiselt tarvitajate ringkondade ekspluateerimisega. Eriti on tarvitajale kahjulik, kui sündikaat siseturul hoiab hinnad kunstlikult kõrgel, et toodangu ülejäänud osa välismaal seda odavamalt müüa. Ekslik oleks aga sellest järeldada, et ettevõtjate koondised on nüüdisaja majanduselus säärane patoloogiline nähtus, mis tuleb tingimata kõrvaldada: majanduselu arengut ei tule tõkestada, vaid seda juhtida ainult õigele teele. Et ühiskonda kaitsta kapitalistlikkude monopolorganisatsioonide ülevõimu vastu, võib riik sündikaatide tegevust ohjendada sisseveotollide alandamisega, uute sündikaatidesse mitte kuuluvate ettevõtete tekkimise soodustamisega või koguni vastukaluks oma ettevõtete asutamisega.

ÜHISTEGELISED VALMISTUSÜHINGUD. Uuemat ajal on hoogsalt arenenud ühistegelise ehk kooperatiivne liikumine, mille majanduslikuks eesmärgiks on inimeste vabatahtliku organiseerimise teel võimaldada neile võimalikult suuremat osa oma töötulust endale saada. Ühistegelised ühingud ehk kooperatiivid on isikute (mitte kapitalide) koondised, mis rajatud liikmete üheõiguse põhimõttele. Kooperatiivi eesmärgiks pole mitte nagu mõnel aktsiaühingul kasu saamine, vaid säärane ühing püüab oma liikmetele luua soodsamaid valmistustingimusi või vähendada nende väljaminekuid koduse majapidamise alal. Kooperatiivid jagunevad kolme põhiliiiki — krediidi- (laenu- ja hoiu-), valmistus- ja tarvitajateühinguks. Kuna laenu- ja hoiu- ning tarvitajateühingutest tuleb kõnet edaspidi, peatume siinkohal ainult valmistusühinguil.

Valmistusühingud sõna otseses mõttes tekkisid XIX sajandil, kusjuures nende eesmärgiks oli kaotada palgatöö ja kapitalikasu ning muuta tööline ettevõtjaks. Sääraseid valmistus- ehk tööühinguid asutasid näiteks pagarid, kullasepad, trükitöölised Inglis- ja Prantsusmaal. Ettevõtte rajamiseks vajaline kapital koguti tööühingu liikmete sissemaksudest; iga ühinguliige töötas ettevõtte töökojas, olles seega samal ajal ettevõtte tööline ja kaasomanik; ettevõtte juhid valiti ühinguliikmete poolt ühiselt ja nad olid ühingu ees vastutavad; saadavad tulud jaotati samuti liikmete vahel. Omal ajal pandi sääraseile ühingule suuri lootusi, arvates nende kaudu võimalikuks töö ja kapitali vastuolusid kõrvaldada (olid ju ühingu töölisel ühtlasi kapitali omanikud). Hoolimata seltskonna ja osalt valitsuste toetusest ei suutnud sääraseid ühingu enamikus püsida elujõulistena. Esiteks puudus neil küllaldane kapital edukaks võistluseks muude suuremate ettevõtjatega. Muudeks valmistusühingute kokkuvarisemise põhjusiks olid juntivate jõudude puudulik ettevalmistus ja halb saaduste müügi korraldus ning seesmise distsipliini nõrkus. Eestis on säärast laadi valmistusühinguid vähesel määral asutatud käsitöölise poolt (näiteks kingseppade, rätseppade tööühingud).

Suurem menu on olnud valmistusühinguil sõna kaudsemas mõttes, kes oma liikmeile — väikepõllupidajatele ja väikeettevõtjatele — püüavad teha kättesaadavaks mõningaid suurettevõtete paremusi, teotesdes ainete ühise sisseostu, oma liikmete töösaaduste ühismüügi või tööriistade ja masinate ühise hankimise ning kasutamise alal. Nagu mujalgi, on Eestis niisugused valmistusühingud levinud eriti põllumajanduse alal. Nende tähtsamad liigid on järgmised:

1) piimaühingud, mille ülesandeks piima ümbertöötamine ühispiimatalitustes ja piimaproduktide ühismüük;

2) kartuliühingud, mille eesmärk on kartulite ühine ümbertöötamine tärgliseks ja piirituseks;

3) turbaühingud, mis oma liikmeile hangivad turvaskütet ja valmistavad turvast loomade aluspõhuks;

4) masinatarvitajate ühingud, mis seavad endi ülesandeks soetada oma liikmeile, kelle majapidamine ei vaja üksikult suuremate põllutööriistade, -masinate ja -seadiste pidamist, ühisel jõul mainitud vahendeid tarvitamiseks ja omandamiseks; need ühingud on arenenud eriti hoogsalt.

Nende ühingute tegevuse otstarbekohasemaks juhtimiseks ja saaduste müügi paremaks korralduseks on asutatud vastavad keskühingud ja liidud. Säärasteks keskorganisatsioonideks on piimanduse alal keskühing „Estonia“; siis kartuliühingute ja masinatarvitajate-ühingute liidud. Peale selle korraldavad põllumeeste-seltsid oma liikmete tarbeks ühiseid majanduslikke ettevõtteid; samas suunas on tegev ka vastav keskorganisatsioon —

Eesti Põllumeeste Keskseis, õhutades põllumajandusliikude ühingute asutamist ja juhtides viimaste tegevust. Oma liikmeile kõigil ühistegevuse aladel annab nõu ja juhatast kõigis ühistegevusse puutuvais praktilistes ja teoreetilistes küsimustes Eesti Ühistegelise Liit, mis on saanud üldse Eesti ühistegelise liikumise vaimseks keskuseks.

RIIGI JA OMAVALITSUS- (KOMMUNAAL-) ETTEVÕTTED.

Möödunud sajandi esimesel poolel, kui Euroopa riigid olid äsja vabanenud politsei riigi väiklasest ja koormavast kodanikkude hooldamissüsteemist, peeti majandusteaduses endastmõistetavaks tõeks, et riik oma olult on halb ettevõtja ja seetõttu alati ning kõikjal tuleb eelistada eraalgatust. Kuid säärasest kapitalistliku valmistusviisi algperioodil tekkinud käsitusest tuli peatselt loobuda, kui hakkasid arenema hiiglaettevõtted, eriti liiklemise alal, ning kui nende koondumine eraettevõtjate (aktsiaühingute) kätes sageli hakkas end valusalt tunda andma rahva ja riigi huvidele. Juba tehnilistel põhjustel pole näiteks raudteede ehituse alal vaba võistluse põhimõtte teostatav kuigi suurel määral, sest kahe antud punkti vahel on ikkagi ainult üks raudteeliin mõeldav. Nii omandasid raudteed peatselt, kuigi eraühingute omandina, monopoli iseloomu. Teisest küljest on rahvamajandusele tähtis süstemaatiliselt arendatud raudteedevõrk; eraettevõtete kaudu on aga seda võimatu teostada, sest viimased ehitavad raudteid sinna, kus need on tasuvad. Säärased nähtused sundisid riikide valitsusi üldsuse huvides ka oma ettevõtteid soetama hakkama. Kuid mitte ainult riik, vaid ka omavalitsused (kommunaalid), eriti linnaomavalitsused on ikka rohkem hakanud rõhku panema oma ettevõtete asutamisele ja arendamisele.

Võrreldes ühiskondlikke ehk avalikke (riigi- ja omavalitsuse-) ettevõtteid eespool käsitletud eraettevõtetega peab tähendama, et esimesed erinevad oma iseloomult ja ülesandeilt tunduvalt viimastest. Nimelt pole ühiskondlikkude ettevõtete ülesanded mitte ainult puht-majanduslikud, vaid ka muud laadi (sotsiaalsed, kultuurilised). Seetõttu pole ka kasu saamine mitte peamine eesmärk niisuguste ettevõtete tegevuses. Nii ehitab riik tihti raudteed väheasustatud maa-aladele, et neid elustada ja üldisse läbikäimisse kaasa tõmmata, kuigi seesugustest raudteedest pole loota ainelist tulu; linnaomavalitsus määrab tema asutatud saunas sissepääsuhinna odava, et võimaldada sauna tarvitamist võimalikult laiemale ringkonnile jne. Oma iseloomult on riigi ja omavalitsuse ettevõtteiks kohased need, mille juhtimine võib toimuda kindla skeemi järgi bürokraatlikul teel, ilma et oleks vaja alatasa muutuvaile majanduskonjunktuuridele kohastuda ja kiireid, sageli suure riisikoga ühenduses olevaid samme astuda, nagu see eraettevõttes on vältimatu. Ühiskondliku ettevõtte olemasolu on õigustatud siis, kui seda nõuab üldsuse huvides mõningate oluliste tarvete rahuldamine, kui on vaja kõrvaldada laiemate kihtide ekspluateerimist mõne monopolse

seisundi omandanud eraettevõtte poolt või kui mõnel alal eraettevõtte end ei tasuks ja seetõttu ei saa tekkida.

Riigi kätes on praegusel ajal kõikjal monopolina säärased ettevõtted, nagu post ja telegraaf (Eestis ka telefon), harilikult ka raudteed (Ameerikas ja Inglismaal on viimased siiski eraettevõtted). Peale selle on riigil harilikult teisigi monopole (Prantsusmaal näiteks tubaka-, Eestis piiritusmonopol), kuid need on fiskaalset laadi, s. o. nende eesmärgiks on ainult riigile sissetulekuid hankida. Sama iseloomu omavad Eestis veel riiklikud põlevkivi-, turba- ja metsatööstused, mõned tehased jm. Rohkem kui riigi omad on levinud nüüdisajal linna- ehk munitsipaal-ettevõtted. Tervishoiu nõudeil on tekkinud linna veevärgid, tapamajad, suplusasutised, saunad. Nende kõrval esinevad linnaelanikkude muude tarvete rahuldamiseks määratud ettevõtted — elektrijaamad, gaasivabrikud, trammid jne. Mis puutub sääraste ühiskondlikkude ettevõtete rahvamajanduslikult kasulikesse omadusisse, siis olgu tähendatud, et esiteks hästijuhitud ettevõtted, andes riigile või omavalitsusele ainelist tulu, võivad kergendada maksukoormust ja seega rahvastiku käekäiku parandada; teiseks võib nende kaudu üldsusele, eriti kehvemaile kihtidele teha hõlpsasti ja odavalt kättesaadavaks tähtsaid majanduslikke varu. Ettevõtjana võivad riik ja omavalitsused tööolude ja tehnilise külje korraldusega oma ettevõtteis kui ka hinnapoliitikaga eraettevõtteile olla eeskujuks, viimaste kahjulikku mõju paralüüsida ja neid kaasa tõmmata tehnilise ja organisatorliku edu teel. Ühiskondlikkude ettevõtete puuduseks osutub muu seas nende vähene elastilisus, sest ametnikud on oma tegevusvabaduses seotud.

SUUR- JA VÄIKETÖÖSTUS. Tööstuslik tootmine toimub meie päevil käsitöö, kodutööstuse ja vabrikutööstuse näol. Käsitöö all mõistetakse säärast valmistuskuju, mil iseseisev valmistaja (meister üksinda või oma perekonnaliikmete või abiliste — sellide kaastegevusel) toodab saadusi tellimiste täitmiseks või üldse piiratud määral, olles vahetus ühenduses tarvitajaga. Kodutööstus seisab oma loomult selles, et ettevõtja laseb omal arvel ja sageli oma materjalist iseseisvaid kodutöölisi valmistada saadusi. Täiuslikumaks valmistusvahendiks osutub nüüdisajal vabrikutööstus, mis vastandina ülalmainitud väike- ja kesktööstuslikele vormidele moodustab suurtööstuse. Täpsaid piire suur- ja väike-ettevõtete vahel on igal üksikul juhul raske tõmmata. Jagamise aluseks võetakse mõnikord tööliste arv, lugedes ettevõtteid kuni 5 töölisega väike-, 5—50 töölisega kesk- ja üle 50 töölisega suurettevõtteiks. Mõnikord teostatakse liigitust mõne teise välise tunnuse järgi. Üldiselt võib tähendada, et oma olult koosneb suurettevõtte kõrge väärtusega tootmisprotsessidele, s. o. selles on tegev suur kapital ja rohke tööliste arv. Ettevõtja ise ei võta suurettevõttes osa tegelikust, täidesaatvast tööst, vaid tema ülesandeks on töö organiseerimine, valmistuse üldine

juhtimine ja toodangule turgude leidmine. Väike-ettevõtte töötab seevastu vähese kapitaliga ja vähese tööliste arvuga, ettevõtja ise võtab otseselt osa tööst, saaduste müügiala on piiratud.

Majandusliku arengu iseloomulikuks omaduseks tööstuse alal on nüüdisajal väiketööstuse (käsitöö ja kodutööstuse) järk-järguline väljatõrjumine suur- ehk vabrikutööstuse poolt (nn. tööstuslik kontsentratsioon). Suurimaks suurtööstuse esiduseks võrreldes väiketööstusega on täiuslikuma tehnika (jõu- ja töömasinate) tarvituselevõtt, mis väiketööstuses pole võimalik. Käsitöölisel puudub raha nende rohkete ja keerukate masinate hankimiseks, mis on tarvilikul vabrikuis, puuduvad samuti ruumid nende paigutamiseks. Ka ei saa väike-ettevõtja masinaid otstarbekohaselt tarvitada: hulga masinate töösse rakendamine samal ajal mitmesuguste tööoperatsioonide teostamiseks on võimalik ainult rohke tööliste arvu ja hulgalise valmistuse eeldusel. Selles vajaduses kasustada käsitööd seal, kus vabrik rakendab töösse masina, peitubki väiketööstuse hääbumise peapõhjus: väike-ettevõtte ei suuda valmistada saadusi nii odavalt kui suur-ettevõtte. Peale selle tuleb suurtööstusele kasuks veel rida teisi asjaolusid. Suur-ettevõtte omandab tooraineseid suurel hulgal vahetalitajateta ja saab neid seetõttu odavamalt. Suurettevõttes on võimalik tööjaotus õige laias ulatuses, sest massilisel saaduste tootmisel võib valmistusprotsessi liigestada kõige otstarbekohasemalt ja iga tööoperatsiooni jaoks leida kõige kohasemaid töölisi. Samuti võimaldab suurettevõtte laad pidada erilisi spetsialiste tehnilise ja kaubandusliku ala paremaks juhtimiseks ning korraldamiseks ja üldse kasutada paremat tööjõudu, sest suurettevõtte võib tööliste tööd tasuda paremini ja luua neile sobivamaid töötingimusi. Valmistusjäänuseid, mis väike-ettevõtetes lihtsalt kõrvale heidetakse, võib suurettevõtte kasulikult tarvitada mõneks muuks otstarbeks, seega valmistuskulusid vähendades. Igasugused tehnilised täiendused ja leiutised leiavad rakendust just eeskätt suurettevõtteis, mille suur kapital pakub võimalusi uuenduste kiireks teostamiseks. Ka saaduste müügi suhtes on suurettevõtte paremais tingimisis: valmistatavate saaduste hulga tõttu võib neid transportida kaugemaissegi kohtadesse ja seega kasustada kõige soodsamaid turutingimusi; samuti tasub end reklaam hulgimüügil hästi. Suurettevõtja kasustada on lõpuks odavam ja üldse soodsam krediit kui väike-ettevõtjal, mis on eriti tähtis. Kõigil neil põhjusil suurtööstus valmistab saadusi enam, odavamini ja paremini kui väiketööstus. Veel enamgi: mitmel puhul poleks nende ülesannete lahendamine, mida arenev elu esile nihutab, olnud mõeldav väiketööstuslike ettevõtete jõuga. Raudteeveduri, auriku, auto, mitmesuguste suurte ja keerukate masinate produktsioon pole teostatav käsitöölise jõu ja tööriistadega, vaid selleks on paratamatult vajaline suurtööstuslik töökorraldus.

Aegamööda tungib ülalkirjeldatud tegurite mõjul suurtööstuslik valmistusviis ikka rohkem üksikuile valmistusaladele ja väike-

tööstuse seisund raskeneb. Kui siiski nüüdisajal üksikuil aladel on püsinud käsitöö ja kodutööstus väiketööstuse vormidena, siis sünnib see suurel määral neis töötasu ja tingimuste halvenemise tõttu. Et saaduse hind on võrdne, tuleb käsi- ja kodutööstuses kokku hoida just töötasu arvel seda, mida vabrikant kokku hoiab masinate tarvitusega. Üldse võib lugeda nüüdisajal tõsiasjaks, et käsitöö säärastel aladel, kus valmistuse laad võimaldab suuremaulatuselist tehnilist tööjaotust teostada ja kus valmistatavate saaduste liigid on vähearvulised (ning kus produktsioon seetõttu võib sündida massiliselt), ei suuda jääda püsima, vaid peab aset andma suurtööstusele. — Mõnel üksikul alal võib käsitöö siiski esineda elujõulisena normaalseilgi töötingimusil. Eelduseks on siin kaks asjaolu: esiteks peab olema tarve sääraste töösaaduste järele, mis rahuldavad tarvita individuaalset maitset; teiseks peab nõudmine teatavate produktide järele olema piiratud. Neile eeldusile vastab näiteks rätsepa, kübarategija, kullasepa töö. Mis puutub kodutööstusesse, on seegi mõnel alal elujõulisena mõeldav; riigi peaülesanne on neilgi juhtudel, mil kodutööstus suudab püsida iseseisvana, seda iseseisvust kindlustada vaheltkauplejate kõrvaldamise ja töö tehnilise külje parandamise kaudu.

SUUR- JA VÄIKEPÖLLUMAJANDUS. Sootuks teissugust olukorda võib tähele panna põllumajanduses. Nn. kontsentratsiooniteooria, mida harilikult ühendatakse Karl Marx'i kui selle looja nimega ja mille järgi suurettevõtte majanduslikult tugevamana tõrjub välja väike-ettevõtted, kusjuures tekkivad suurettevõtted arvult kahanedes koonduvad vähearvulise suurkapitalistide rühma kätte, käsitleb kapitalistlikku arenguprotsessi ühtlase nähtusena, mis väljendub võrdsel määral niihästi tööstuses kui põllunduses. Kapitalistliku majanduskorra arenedes selgus aga, et põllundus oma iseloomult tööstusest mitmeti erineb ja seetõttu põllunduslik suurettevõtte ei suuda välja tõrjuda väikepõllupidamist. Tööstusest eraldab põllundust viimase produktsiooni orgaaniline laad, kuna tööstuslik valmistus on mehaanilist laadi. Ühel alal juhib inimese tahe elementide jagunemist ja ühinemist, teisel alal tuleb see jätta looduse hooleks. Inimese töö on põllunduses teisel kohal; sellel tuleb kohastuda looduse seadustele ja tujudele. Teisest küljest on põllunduslik ettevõtte veel mitmes suhtes naturaaliseloomuga: paljud saadused töötatakse ümber ja tarvitatakse samas majapidamises, kus nad produtseeritud, ning seetõttu on sõltuvus turust väiksem kui tööstuses. Nende põllunduse omapärasuste tagajärjel osutub selles väike-ettevõtte elu- ja vastupanujõulisemaks kui tööstuses.

Kui üksikasjalisemalt vaadelda põllunduslikku tootmisprotsessi, siis võib esiteks märgata, et siin tehniline tööjaotus on õige vähesel määral teostatav. Kuna tööstuslikus ettevõttes valmistus toimub samal kujul ja katkestamatult terve aasta jooksul, kusjuures töölised

ühel ja samal ajal teostavad üksikuid valmistuse osaoperatsioone, teeb põllunduses sama tööline aastaaja järgi erisuguseid töid: ühel ja samal ajal pole võimalik põldu künda, seemet külvata, vilja lõigata, peksta ja jahvatada. Põllutöö algus, kestus ja lõpp on tingitud kliimaoludest, mille muutmiseks inimene on jõuetu; vilja valmimist, koduloomade kasvamist ei suuda ta kiirustada. Samal põhjusel ei saa põllunduses täielikult teostada spetsialiseerimist ühe kindla valmistusliigi järgi: põllumees on maakurnamise vältimiseks sunnitud kasvatama mitmesuguseid vilju, ühendama põllupidamist karjakasvatusega jne. Ülaltoodust selgub ühtlasi, miks põllunduses masinate, eriti jõumasinate tarvitamine on piiratud ja seetõttu teise järgu tähtsusega. Vastavalt põllutöö tingimustele ei saa masinaid siin töösse rakendada vahet pidamata terve aasta kestel, vaid suure osa aastast peavad need seisma kasutamata; osa masinaist tuleb arvesse ainult põllutöös saadud ainete ümbertöötamisel, kui põllumajanduslik tootmine sõna kitsamas mõttes on juba lõppenud. Põllupinna omadused kui ka mitme töö individuaalne laad ei võimalda põllunduses kohati mõningaid tööprotsesse üldse mehhaniseerida. Et põllunduses töö pole mitte ühte paika kontsentreeritud, nagu tööstuses, vaid teostub laialdasel maa-alal, tuleb masinal ka kohta vahetada, mistõttu masina töö ei saavuta vabrikutööstusele iseloomulist järjekindlust ja viljakust. Lõpuks piirab põllunduslikku tootmist maa kahaneva viljakuse seadus, mille mõjul töö mehhaniseerimine ning üldse suurte kapitalide põllundusse paigutamine ei anna teatud arenguastmel enam vastavat tulu. Nii etendab elav töö põllunduses siiski kõige tähtsat osa; ikkagi jääb tähtsaimaks „masinaks“ maa ja loovaks jõuks looma ja inimese jõud.

Nagu sellest põllunduse iseloomustusest selgub, ei saa põllunduse arengut samastada tööstuse omaga. Kui nüüd võrrelda põllunduslikku suurettevõtet väikepõllupidaja omaga, siis kõnelevad veel mitmed erilised asjaolud väikepõllupidamise kasuks. Esiteks on väikepõllumehe töö harilikult intensiivsem kui palgalise töö mõisa majapidamises; pealegi saab väikepõllupidaja oma perekonnaliikmete tööjõudu otstarbekohaselt kasustada; samuti käsitseb väikepõllumees tööriistu ja materjale vajalise ettevaatusega ja kokkuhoidlikult. Õige tähtis väikepõllupidamise esidus on selles, et väikepõllupidaja sõltub vähem turust, sest esiteks tarvitatakse tema majapidamises suur hulk selles toodetud toodetest, teiseks pole tema majandusliku tegevuse eesmärgiks mitte kasusaamine, vaid esijoones endale ja oma perekonnale elatise hankimine. Nii tabab ka hindade langus väikepõllupidajat vähem valusalt kui suurpõllupidajat. Suurpõllupidamise paremusena esitatakse võimalust majanduse juhtimisel kasustada suuremaid agranoomilisi teadmisi ja oskusi, kuid need on nüüdisajal ka väikepõllupidajaile saanud kättesaadavaks kirjanduse, vastavate kursuste, õppeasutuste jne. kaudu. Muudest väikeettevõtete üldpuudustest aitab aga väikepõllumeest üle ühisteged

v u s. Sedavõrt kui masinad siiski omavad tähtsust põllunduses, on nad kättesaadavad väikepõllupidajale ühistegeliste ühingute kaudu. Sellelaadiliste organisatsioonide kaudu (millest kõnet oli eespool) saab väikepõllumees suurpõllupidajaga võrdseil tingimusil hankida seemevilja, kunstväetist jm.

Puhtmajanduslikult vaatekohalt võivad seega suur- ja väikepõllundus takistamatult kõrvuti püsida ja areneda; kus sotsiaalpoliitilised olud seks on soodsad, võib märgata ülalmainitud tegurite mõjul väikepõllupidamise kasvamist. Põhjapanevad muutused maa omandus-vahekorris toimuvad aga ka väliste seadusandlike aktisioonide mõjul, s. o. agraarreformi teel, kui see tarviliseks osutub rahvastiku eluliste huvide rahuldamiseks.

MAAREFORM EESTIS. Ühes Ida-Euroopa poliitilise kaardi muutumisega peale maailmasõda on uutes ellukerkinud riikides — Eestis, Lätis, Leedus, Poolas, Tšehhoslovakkias, ka Rumeenias — toimunud ümberkorraldused agraaralal suurpõllupidamise likvideerimise või kärpimise ja selle väikepõllupidamisega asendamise suunas. Eesti vabariik oli neist esimesi, kus säärane ümberkorraldus teostati.

Ajalooliselt olid praeguse Eesti piiridesse kuuluvad maad (peale Petserimaa ja Narva jõe taguse maa-ala, kus oli arenenud vene kogukondlik maakasustamine hingemaasüsteemi alusel) jagunenud õiguslikult 3 liiki: rüütlimõisad, domeenid ehk riigimaad ja kirikumaa d. Iga tükk koosnes omakord mõisa-, kvoodi- ehk kuuendiku- ja talumaast. Maakasustamise kujuna esines nii suur- kui väikepõllupidamine. Tähtsaima osa neist liikidest moodustasid rüütlimõisad, mis olid kujunenud XIII sajandist alates, mil eestlased olid sunnitud alistuma sakslasist vallutajate ülevõimule. Esialgseist läänidest said Vene aja algusest lõplikul kujul nende pidajate eraomandusse kuuluvad mõisad, mis olid varustatud rea õiguste ja eesõigustega. Riiklikest eesõigustest oli olulisem rüütlimõisapidajate õigus osa võtta maapäevast, kus otsustati kõiki nii rüütelkondade kui ka terve maa käekäiku puutuvaid küsimusi ja mis seega täitis oma organitega omavalitsuse funktsioone. Rüütlimõisade tähtsamad eraõiguslikud eesõigused olid viinapõletamise ja õllekeetmise ainuõigus, laataste asutamise ainuõigus, jahi- ja kalapüügi õigus. Mõisamaad, mis 1860-ndate aastate seadustega lõplikult eraldati kvoodi- ehk kuuendiku- ja talumaast, haris mõisnik suurpõllupidamise alusel; kvoodi- ehk kuuendikumaa d olid seaduse mõtte järgi määratud mõisatööliliste tarbeks, kuid tegelikult kasustati neid mõisamaaga ühisel alusel; talumaa, mis nn. orjusemaast tekkinud, ühine pidamine oli mõisnikul keelatud, vaid selle rentis ta või müüs vallakogukonna liikmeile — talupoegadele kasustamiseks väikepõllupidamise alusel. Talumaal lasus suurem osa maksudest ja koormistest, millest mõisamaa oli vaba või mida see kandis palju vähemal määral. Neist nimetatagu küüdikohustust, teede ja sildade tege-

mise kohustust jm. Ka kogukondlikud kohustused (vallavalitsuste, vallakoolide, vallavaeste ülalpidamine) olid ainuüksi talumaade kanda. — Domeene, mis peamiselt Rootsi ajal olid tekkinud, kasutati Vene ajal rendileandmisega; üksikud neist tükeldati talukohtadeks. Kirikumõisad koosnesid enamasti kahest osast — suurmaapidamisest ja talumaast. Rüüflimõisu oli enne maareformi Eesti vabariigis arvult 867, kroonumõisu, kirikumõisu ja maakohti (rüüflimõisust eraldatud karjamõisu) kokku 264. Suurmaaomandi keskmine suurus oli 1935 tiinu¹, väikemaomandil kõigest 32 tiinu. Väikemaomandite (omandiks müüdud talude) arv oli 50 960 ühikut 1 611 913 tiinu maaga, mis moodustas 42,1% kogu maapinnast. Kui väikemaomandite juurde arvata suurpõllupidajailt renditud maa, siis oli väikemaapidamisühikuid 71 913, kogusuuruses 2 121 766 tiinu (55,3% kogu maapinnast), millest põllumajanduslikult kasustati 1 858 400 tiinu, kuna metsa ja kõlbmata maad oli 263 366 tiinu.

Ülalesitatud agraarolude ülevaatest võib juba järeldada, miks maareform Eestis osutus tarviliseks. Oma suures enamikus põlluharija, oli eesti rahvas kaotanud maa võõraile sissetungijaile. Ostu teel oli peale pärisorjuse likvideerimist osa maad rahva liikmete poolt tagasi omandatud, kuid suurem osa püsis mõisnikkude omandina, kes seda osalt lasksid seista kasustamata. Samal ajal oli hulk rahvast maa puudusel sunnitud hingitsema viletsais oludes või välja rändama. Säärane ebaloomulik seisund tuli muuta, andes maa otseste harijate kätte väikepõllupidamise näol, et laiadele hulkadele soetada elatusvõimalust ja ühtlasi tõsta põllunduse viljakust kõigi kõlvuliste maade ülesharimisega. Maailmasõja viimaseil aastail oli mõisade majapidamine üldse jäänud laokile, mis asjaolu omalt poolt sundis kiiresti abinõusid tarvitusele võtma maa sööti- ja kasutamatajätmise vastu. Peale nende majanduslikkude põhjuste olid agraarolude reformimisel Eestis mõõtuandvad ka poliitilised kaalutlused: oli vaja senise iganenud olukorra likvideerimisega murda valitseva aadli ülevõim, et kindlustada Eesti iseseisvust ja kõrvaldada maa võõra elemendiga koloniseerimise võimalus.

Eesti maareformi aluseks on Asutava Kogu poolt 10. okt. 1919 vastu võetud Maaseadus ja riigikogu poolt 16. juunil 1925 vastu võetud Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seadus. Nende täienduseks on antud veel rida seadusi ja määrusi. Maaseadusega tunnistati riigi omandiks kõik suurmaapidamised (rüütli-, kiriku-, kroonu- jm. mõisad ja nende renditalud) ühes nende põllundusliku tarbvaraga. Võõrandamisele ei kuulu väikemaomand (mõisadest lahutatud ja müüdud talud), suurmaaomandist omavalitsuste ja headtegevate ning teaduslikkude asutiste päralt olevad mõisad ja koguduste maadest kalmistute, kirikute ja kloostrite all olevad maa-alad. Ka tarbvara suhtes tehti mõningaid eran-

¹ 1 tiin = 1,0925 hektaari.

deid. Hiljemini on endistele rüütlimõisade omanikele ja kogudustele tagasi antud väiksemaid maa-alasid. Ühes suurmaaomandi likvideerimisega tunnistas Maaseadus riigi omaks ka kõik maapõue loodusvarad Eesti piires, vaatamata sellele, kelle maa-alal need asuvad. Võõrandatud maa eest maksab riik (hiljemini vastu võetud eriseaduse järgi) endisile omanikele tasu; samuti said omanikud tasu tarbvara eest. Võõrandatud kõlvuliste maade kasustamine toimub peale eriotstarbeiks määratud maade eraldamist elujõuliste väikelaste loomise teel: maade tükeldamisel on keskmiseks normiks maapidamised, mis suudavad elatada üht perekonda ja mida võidakse harida 2 hobusega (suuruselt 50—10 hektaarini). Nende normaalkohtade kõrval asutati ka väiksemad kohad käsitöölisele aiapidamiseks ja teistele isikutele, kes peavad maad kõrvaltööhäruna. Suuremaid maa-alasid on võimalik anda ühiskondlikeks otstarbeiks (põllutöökoolidele, katsejaamadele jne.); ka on eraldatud maid linnade ja alevite laiendamiseks. Maa saamiseks on õigus isikuil, kes maad soovivad harida ja kel seda polnud või oli vähesel määral; eesõigus maa saamiseks on isikuil, kes Eesti Vabadussõjast on osa võtnud. Kõik väikemaapidamised antakse rendile, kusjuures rentnikul on õigus maad endale kindlustada nii põlise rendi alusel kui ka eraomandiks kuni 75 hektaarini; ostu korral tasutakse maa hind 60 aasta jooksul. Ei tule üldse jagamisele, jäädes seega riigi omandiks, võõrandatud mõisade metsad.

Maade tükeldamise ja jagamise kõrval tuli riigil hoolitseda ka uute asunikude eest. Sel alal on tähtis riiklik abiandmine asunikele krediidi korraldamise näol. On antud nii inventari- kui chitulaene loonus ja rahas. Teiseks soodustati ühistegeliste asutiste tekkimist asunikude seas. Kuigi maareformi lõplik elluviimine nõuab veel aega, on suur töö sel alal tehtud. Ka on positiivsed tulemused juba selgunud: viljade kasvupinnad osutavad tunduvalt tõusu, sama võib märgata viljasaagis; kõigi loomade arv on tõusnud enam kui kolmandiku võrra, suhteliselt veel enam on suurenenud nende toodang (piim). Põllundustoodangu väärtus on 5 aasta kestel (1922—1927) tõusnud 7 miljardi marga võrra (ehk 42,8%). Rõõbiti sellega on arenenud põllundussaaduste väliskaubandus.

Milles sisalduvad ettevõtja tegevuse head ja halvad küljed rahvamajanduse vaatekohalt? — Missugune on ühistegevuse kõrblas tähendus? — Loendage Eesti riiklikud ettevõtted, mis teil teada! — Missugused on teie maakonnalinna kommunaal-ettevõtted ja mis eesmärged need taotlevad? — Missugused käsitöö- ja kodutööhärad on Eestis levinud ja elujõulised? — Kuidas on Eestis korraldatud põllumajanduslikkude teadmiste levitamine ja agronoomiline nõuanne?

Varade vahetuse alused. — Raha.

VAHETUSE JA VÄÄRTUSE PÕHIMÕISTED. Meie päevil ei suuda enam üksik inimene ega ka üksik perekond valmistada endale kõike, mida ta vajab, vaid suurema osa tarvisminevaid varu omandab ta mujalt, andes enda valmistatud ja saades vastu teiste toodetudprodukte. See majanduslik protsess, mille kaudu varad liiguvad valmistuskohtadest tarvitaja kätte, kannab vahetuse nimetust. Esialgseil majandusastmeil vahetus kas puudus täitsa või esines kõige lihtsamal kujul, kuna uuel ajal on see omandanud järk-järgult keerukamad vormid. Vahetuse oluliseks tingimuseks on selle kahekülgsus — isik saab midagi ja annab selle eest midagi. Suhe saadava ja antava vahel moodustab vara vahetusväärtuse. Kui näiteks 1 kg leiva vastu võib vahetuse teel saada 1 kg rauda, ütleme, et kg leiva väärtus väljendub ühes raua kg või et kg leiba maksab kg rauda (ehk vastupidi). Teine asi on vara tarvitusväärtus, mis väljendub vara kasulikkuses, selles, et ta otseselt rahuldab seda või teist tarvet. Leiva tarvitusväärtus seisab näiteks selles, et ta kustutab nälga. Muidugi omavad ainult need objektid vahetusväärtust, millel on teatavgi tarvitusväärtus, sest kui need ei suudaks rahuldada mingeid inimlikke tarbeid, poleks neil omandaja suhtes tähendust. Vahetuse tekkimisega kerkib oma tähenduselt esiplaanile vahetusväärtus; tekib oluline küsimus, miks ühed varad omavad suuremat, teised väiksemat vahetusväärtust. Alul kannab vahetusel vastu saadavate varade hulk juhuslikku ilmet, kuid vähehaaval kujuneb igal asjal kindel väärtus, ühed on alati odavamad, teised kallimad.

Küsimus, millest oleneb säärane vahetusväärtus ja selle erinevused üksikute varade järgi, on majandusteaduses raskemaid probleeme. Ilma selle peensustesse tungimata tähendatagu, et ühe teooria järgi (nn. piirkasulikkuse teooria) iga vara vahetusväärtuse määrab selle piirkasulikkus, s. o. vähim kasulikkus, mis sellel varal või selle osal võib üldse olla antud konkreetset juhul inimese tarvete rahuldamiseks. Näiteks hindab inimene esimest tükki leivast, millega ta rahuldab kibedat nälga, rohkem kui iga järgnevat leiva osa, mida ta vajab täielikuks küllastumiseks. Kui leiba veelgi rohkem on, nii et seda näiteks loomade toitmiseks võib kulutada, saab just see viimane, vähim kasulikkus inimese silmis tema terve leivatagavara väärtuse määrajakaks. Seega on iga asja väärtus selle teooria järgi muutlik ja sõltub inimese subjektiivsusest hinnangust.

Teine teooria (nn. tööväärtuse teooria) lähtub varast endast, rõhutades, et vara valmistuseks kulutatav töö hulk on tähtsaimaks teguriks vara vahetusväärtuse kujunemises. Töö hulka tuleb mõõta tööks kulunud aja kestusega, nn. ühiskondlikult tarvilise tööajaga, s. o. ajaga, mis kulub antud vara valmistuseks üldiselt maksvail tootmistehnika tingimustel tööliste keskmise intensiivsuse ja osavuse

juures. Tootmistehnika muutumisega muutub seega ka valmistatava vara vahetusväärtus. Mõlemad õpetused rõhutavad olulisi momente varade vahetusväärtuse kujunemisprotsessis.

PAKKUMINE JA NÕUDMINE. TURG. Et vahetuse nähtusi mõista, tuleb silmas pidada, et tegelikult vara vahetusväärtus, nagu ta ostul ja müügil kujuneb, on valmistaja ja tarvitaja vahel käiva võistluse tulemus. Samal teel kujuneb objekti hind, mis on sama vahetusväärtus, kuid rahas väljendatud. Tarvitaja asju omandades püüab maksta võimalikult vähem, valmistaja neid müües püüab saada kõrgemat hinda. Nende vaatekoht asjale on seejuures erisugune: tarvitaja lähtub sellest, mis tähendus antud asjal on temale, neist tarbeist, mida peab rahuldama omandatav asi. Valmistajale on seevastu ainuüksi tähtis saada müügi teel tagasi valmistuskulud (materjal ja töö) ning saavutada võimalikult suuremat kasu. Ses võitluses hinna suuruse pärast võidab see, kes on antud ajal majanduslikult tugevam. Mida rohkem on varasid müügil ja mida vähem nõudmist nende järele, seda tugevam on tarvitaja, sest siis peab valmistaja, et varu üldse müüa, nõus olema madalama hinnaga. Kui ta hinda alandab, võib tarvitaja omandatavate varade kaudu rahuldada ka enda vähemtähtsaid tarbeid ja ostab seega rohkem. Kui seevastu varu on müügil vähem võrreldes nõudmisega nende järele, on ülekaal valmistaja poolel, kes võib kõik produktid müüa ka kalli hinnaga. Sel teel kujuneb hind, kui nii tarvitajad kui valmistajad vabalt võistlevad omavahel. Selle võistluse kõrvaldamiseks püüavad mõlemad pooled kujundada ühise terviku, organiseeruda, et sel teel oma huve kaitsta. Sagedamini esinevad valmistajate või müüjate, s. o. vabrikantide või kaupmeeste organisatsioonid (kartellid, sündikaadid jne.), sest nende huvid iga antud varade liigi suhtes on ühtlased, kuna väga mitmesuguseid varu ostvate tarvitajate huvid on killunenud ning nad ise kuuluvad mitmesugustesse kihtidesse.

Vaba võistluse olemasolul tekib turg. Harilikus kõnekeeles tähendab see sõna varade ostu ja müügi kohta; rahvamajanduse seisukohalt omistatakse turu mõistele laiem sisu, tähendades sellega raiooni, mille piires nõudmise ja pakkumise vastastikuse mõjustuse tagajärjel kujuneb ühtlane hindade tasapind: ostjad ühelt ja müüjad teiselt poolt on hoolega oma huvide valvel, nii et iga eseme hind osutub tegelikult samaks terves raioonis. Need majanduslikud varad, millel on säärane turuhind, s. o. püsiv, kõigile ühtlane hind, mis enam-vähem teada kõigile, kannavad kaupade nimetust. Vastavalt sellele, missuguse ulatusega on see raioon, milles toimub kaupade hindade kujunemine, võime kõnelda kohalikust (näiteks linnas), siseriiklikust ehk rahvuslikust ja rahvusvahelisest ehk maailmaturust. Majanduselu areng ühes liiklemisvahendite täienemisega toob endaga kaasa turgude laienemise: rohkeneb nende kaupade arv,

mille hinnad kujunevad rahvusvahelises ulatuses (näiteks vili, puuvill jm.).

Eespool oli kõnet sellest, kuidas hind üldse kujuneb. Tekib küsimus, millest oleneb hindade tasapind igal antud ajal. Teooria õpetab, et turuhind võrdub kaupade tootmiskuludega, millele juurde arvatud keskmine normaalne kasu. Kui suureneva nõudmise tagajärjel hind tõuseb märksa kõrgemale tootmiskuludest, osutub valmistus antud harus eriti kasulikuks ja laieneb, s. o. pakkumine suureneb ja kutsub esile jällegi hinna languse kuni tootmiskuludeni. Kerkivad esile uued ettevõtted, mis töötavad suuremate kuludega ja võivad valmistada ainult tõusnud hindade tõttu. Kui nüüd hind langeb, peab osa valmistajaid, kes töötas suurimate kuludega, valmistuse katkestama, kauba pakkumine kahaneb ja hind peab tõusma jälle endise tasapinnani. See seletus on õige sedavõrt, kuivõrt hind kujuneb täitsa vaba võistluse tingimuses, kuivõrt see oleneb ainult nõudmise ja pakkumise kvantitatiivsest vahekorrast. Sageli esinevad aga turul kaubad, mille valmistus on piiratud mõnesugustel põhjustel (monopolkaubad) ja mille hind võib kestvalt püsida kõrgemal keskmisest, normaalsest tasapinnast, ilma et selle tagajärjel valmistus ja pakkumine suureneksid. Nii võivad sündikaadid ja trustid piirata valmistust mingil alal ja lasta kaubad turule kõrgema hinnaga, kui tootmiskulud pluss normaalne kasu. Looduslikel põhjusil võib samuti mõni kaup ajuti omandada säärase nn. monopolhinna (näiteks vili enne uut lõikust). Ka riik esineb vahel monopolistina: nii on Eestis piiritus riigi monopolkaup. Kõrvale jättes need erandnähtused, võib siiski XIX sajandi majanduselust küllalt tõestusi leida kaubahindade ja tootmiskulude vastavuse teooriale. XVIII sajandi lõpust levis masinate tarvitamine valmistuses, mille tagajärjel vähenesid valmistuskulud. Ning tõepoolest toimub juba XIX sajandi algusaastaist järjekindel masinatega toodetud saaduste hindade langus, esiteks puuvilla-, siis aga ka villa-, metalli- jm. tööstustes. Tootmiskulud alanesid XIX sajandil kolmes suunas: esiteks kahanesid kulud kaupade valmistuse alal (kitsas mõttes), tänu suurtele leiutistele metalli-, keemia-, tekstiiltööstuses; teiseks langesid kaupade veokulud laialdase raudteedevõrgu tekkimise tõttu; lõpuks kutsus tugevnenud võistlus esile keskmise kasunormi languse.

VAHETUST ARENDAVAD VAHENDID. Astudes varade vahetusse, satuvad inimesed sageli mitmesugustele takistustele, mida vaja kõrvaldada. Sageli, tahtes omandada antud eset, ei oma inimene neid asju, mida antud eseme omanik sooviks saada vastu, või ei oma neid praegu, kuid võiks nendega tasuda tulevikus. Esimene takistus vahetuses on kõrvaldatav raha abil, mida igaüks võtab vastu, teine — krediidi kaudu, mis võimaldab ühe tehiseosa täitmist (maksmist) edasi lükata tulevikku. On teisigi takistusi. Kuigi kaubad on valmistatud, puuduvad nad sel kohal ja ajal, kus ja mil neid vajatakse, nii et vahetus ei saa toimuda. Neid takistusi

kõrvaldab esiteks kaubandus, mis juhib kaubad sinna, kus on tarve nende järele antud ajal; teiseks saab neid takistusi vältida tänu liiklemisteedele, mis võimaldavad inimesi ja kaupu ümber paigutada ühest kohast teise. Seepärast on vajaline peatuda lähemalt neil neljal vahetust soodustaval teguril — rahal, krediidil, kaubandusel ja liiklemisteedel.

RAHA TEKKIMINE. METALLRAHA. Raha tekib õige varajasel inimliku kooselu astmel vahetuse algetega käsikäes. Kõige algelisem vahetus oli nn. naturaalvahetus: vahetati näiteks kindel arv karusnahku, kariloomi, tarbenõusid vahetult riidekanga, relvade jm. vastu. Mida sagedamaks aga muutusid need tehingud, seda rohkem hakkasid inimestele selguma säärase vahetuse pahed. Polnud alati kerge leida kedagi, kes vajas pakutavat vara ja omalt poolt oli valmis vastu andma seda produkti, mida teine pool soovis. Nii hakati neid varu, mille järele oli võrdlemisi elavam nõudmine, koguma suuremate tagavaradena, et neid oleks võtta vahetuse puhul. Üksikud käibivad kaubad omandasid aegamööda seega spetsiifilise iseloomu: nad muutusid üldisteks vahetusvahenditeks. Säärasteks kaupadeks olid näiteks karusnahad, kari (sellest ladina-keelne raha nimetus *pecunia*), ehteasjad, pärlid, kohati ka üldtarvitatavad toiduvahendid, nagu sool. Kauplemise laienedes kaugemaile maa-aladele oli vaja ratsionaalsemat vahetusvahendit, mis kaua säiliks omadusi muutmata ja oleks väiksemasse osadesse jaotatav. Säärase vahetusvahendi osa hakkab seetõttu peatselt täitma metall (esiteks raud, tina, vask, hõbe ja lõpuks kuld), mida võib kasustada mitmeks otstarbeks — ehteasjade, tööriistade, relvade valmistuseks — ja millel on mitmeid vahetuse otstarbeks kasustatavaid omadusi: metalli võib kergesti jagada, transportida ja alal hoida, ilma et ta kaotaks oma väärtust. Nii saab metall kaubaks, mis kõikjal „maksab“, s. o. rahaks. Seejuures tõrjuvad väärismetallid kuld ja hõbe vähehaaval teised metallid kõrvale, mis on seletatav väärismetallide eriliste esidustega: need on muutumatud, neid on kerge jagada, kusjuures nende vähimadki osad hoiavad alal terviku omadused; neil on kõrge ja üldtunnustatud vahetusväärtus. Et väärismetallid on oma väärtusega võrreldes väikese mahuga, siis on neid kergem kui teisi metalle tarvitada ning peita. Kuigi väärismetallid on samuti kaup, kõigub nende hind harva, sest nende soetamist pole võimalik soovikohaselt suurendada. Kui siiski uute leiukohtade avastamisega äkki suureneb turule ilmuvate väärismetallide hulk, langeb nagu igal teisel kaubal nende vahetusväärtus, s. o. kahaneb nende ostujõud. Nii oli lugu hõbedaga XVI sajandil Ameerika avastuse tagajärjel ja kullaga XIX sajandi keskpaiku, kui algas kulla juurdevool Kalifornia, Austraalia ja Aafrika kullaväljadelt.

Esiotsa tuli väärismetalle, kui neid kasustati vahetusabinõuna, iga tehingu juures täpsalt kaaluda ja nende ehtsust proovida. Oli seetõttu suur samm edasi, kui hakati üksikuid metallitükikesi tem-

beldama, seega tõendades nende antud kaalu ja täisväärtust. Nii tekkis metallraha ehk münt. Hiljemini võttis riigivõim rahalöömise õiguse enda kätte, millega oli paremini tagatud raha täisväärtus. Esimesed mündid tekkisid arvatavasti Lüüdias (Väike-Aasias) VII sajandil e. Kr.

Nüüdisajal on metallraha löömine kõikjal saanud riigivõimu ainuõiguseks ja toimub nn. riigi rahapajas. Igal riigil on kujunenud oma rahaühik ning ühe või mitme ühiku kui ka ühiku osade suuruses lüüaksegi münste. Esialgu löödi raha väärismetallist puhtal kujul; et aga säärased rahatükid käibimisel kiiresti kulusid, siis koosneb nüüdisaja metallraha väärismetallist, millele on rahapajas juurde lisatud veidi muud metalli (näiteks vaske), mis liigandit nimeatakse ligatuuriks. Raha tõelist, sisemist väärtust määrab selles sisalduva väärismetalli hulk ja selle sisemise väärtusega võrdub harilikult ka metallraha nominaalne, s. o. käibevärtus, kuigi eriti varemmail aegadel viimane on olnud mõnikord tublisti kõrgem metallraha sisemisest väärtusest. Peale selle lüüakse igas riigis vahetusraha (niklist, vasest, pronksist või mõnest muust metallisegust), milles metalli sisaldub alla raha nominaalväärtuse. Olgu seejuures tähendatud, et majandusteaduses senini kaks voolu esineb küsimuses, kas ja kui kaugelt tuleb raha väärtust tuletada tema ainelisest sisaldusest: nn. metallistid rõhutavad, et metallraha on kaup ja on seega seotud oma sisemise väärtusega, kuna nn. nominalistide arvamus järgi ainult riigivõim määrab oma korraldusega metallraha maksvuse, ilma et ta tarvitseks arvestada selle sisemist väärtust.

RAHA FUNKTSIOONID. Nüüdisaja majanduses täidab raha mitmeid tähtsaid ülesandeid. Esiteks on raha, nagu juba nägime, üldiseks tunnustatud vahetusabinõuks, mis liigitades vahetuse ostuks ja müügiks võimaldab seda teostada hõlpsasti ja laias ulatuses. Teiseks on raha üldine väärtuse mõõdupuu. Et kõiki varu saab raha eest osta ja müüa, harjuti nende väärtust raha väärtusega võrdlema ja täpsalt mõõtma. Seejuures tuleb küll mõnda, et raha seda funktsiooni ei täida täiuslikult, sest raha ise on kaup ja seega mitte täitsa sõltumatu hinnakõikumistest. Kolmandaks esineb raha seadusliku maksuvahendina, milleks ta on saanud tänu riigivõimu sanktsioonile. Et raha vastu võib kõiki varu vahetada ja samuti rahaga viimaste väärtust mõõta, on mingi rahasumma omamine sama tähendusega kui selle summa väärtusele vastava varadehulga omamine. Seega on raha lõpuks kapitali asendaja, millel ta võib koguda tagavaraks ja nii väärtusi säilitada ehk, teiste sõnadega, kapitali kasvatada.

Näeme siis, et raha etendab õige suurt osa. Ta ühendab palju rohkem inimesi, kui see oli võimalik naturaalvahetuse kaudu, ja loob rahvusvahelise kaubanduse. Ainult raha olemasolu võimaldab täpsat arvepidamist, selget kujutelma asja väärtusest, kulude ja

tulude ülevaadet; ilma rahalise hinnanguta poleks erinevate omadustega kaubad väärtuselt üldse võrreldavad. Üldse loob raha majandusliku vabaduse: igäüks, kellel on teatav rahasumma, võib valida kaupade massist, mida ta vajab, ja seda omandada ilma suurema vaevata. Muidugi on rahal ka eitavaid külgi: ta kutsub esile hoolimatu kasujälgimise, „kuldvasika kummardamise“ ja tekitab muidki pahesid.

RAHASÜSTEEMID JA RAHAÜHIKUD. Et raha majanduselus saaks täita paremini oma ülesandeid, peab riik omalt poolt määrama metallid, millest täisväärtuslikku ja vahetusraha lüüa, ja valima kindla rahaühiku. Selle järgi, kas rahasüsteemi aluseks on üks või kaks väärismetalli, kõneldakse lihtsast ehk monometallistlikust ja kaksik- ehk bimetalistlikust rahasüsteemist. Kauemat aega oli oma esidubte tõttu Euroopa riikides tarvitusel bimetalistlik süsteem, mis on rajatud põhimõtetele: 1) kulla ja hõbeda väärtuse vahetuskord määratakse kindlaks seadusega, 2) raha lüüakse piiramatul määral kullast ja hõbedast, 3) nii kuld- kui hõberaha on seaduslikud maksuvahendid summale vaatamata. See süsteem oli kohane, senikaua kui võrdlemisi vähe väärismetalli oli tarvitada raha löömiseks, nii et mõlemad metallid täiendasid teineteist vastastikku, kuid selle süsteemi tähtsaks eelduseks oli kulla ja hõbeda väärtuse stabiilne vahetuskord. Tegelikult aga osutub see vahetuskord muutlikuks, sest ühe või teise metalli turuväärtus võib langeda või tõusta. Nii oli näiteks Prantsusmaal bimetalistliku süsteemi maksuvuse ajal kulla ja hõbeda suhe seadusandlikult kindlaks määratud 1 : 15,5 peale. XIX sajandi teisel poolel hakkas aga hõbeda väärtus langema (1886. aastal näiteks oli vahetuskord 1 : 20) ja tekkis segadustehädaoht raha käibimises. Igäühel oli kasulik sel juhul säilitada kuldraha, sulatada see kangidesse ja 1 kg kulla eest saada näiteks mitte 15,5, vaid 20 kg hõbedat. Esineb nähtus, mida Inglise pankur Gresham oli juba XVI sajandil märganud: halvem ehk odavamaks muutunud raha tõrjub käibelt välja parema ehk kallima raha. Seetõttu loobusid riigid aegamööda bimetalistlikust süsteemist. Kuna Inglismaal juba XVIII sajandi lõpul hakkas toimuma üleminek monometallismile kuldvaluuta alusel, sündis see Euroopa kontinendil möödunud sajandi 70-ndaist aastast alates. Ses üleminekus tuleb ära märkida kaks momenti: esiteks katkestatakse vaba hõberaha löömine, teiseks kuulutatakse riigis käibel olev hõberaha vahetusrahaks, mida kodanikud on kohustatud vastu võtma ainult piiratud määral. Esimene samm on astunud kõikjal, kuid mõned riigid jäid sellel peatuma, mille tagajärjel kujunes nn. lonkav süsteem. Viimane seisab oma olult selles, et kulla kõrval tunnustatakse ka hõberaha seadusliku maksuvahendina, mida vastu võetakse igasugustel maksmistel summa suurusele vaatamata, kuigi seda hõberaha riik lööb piiratud hulgal. Puudub seega võimalus vabalt lasta hõbedast riigi rahapajas raha lüüa, nagu see

oli võimalik bimetallistliku süsteemi maksev olles. Lonkava süsteemi tekkimine oli seletatav raskustega kõige täisväärtusliku hõberaha käibelt kõrvaldamisel. Mitmes riigis viidi aga kuldvaluutale üleminek läbi puhtal kujul.

Euroopa tähtsamate riikide rahaühikud on praegusel ajal järgmised:

Inglismaa	naelsterling à 20 šillingit à 12 pessi,
Prantsusmaa	frank à 100 santiimi,
Saksamaa	mark à 100 penni,
Itaalia	liir à 100 tšentesimit,
Šveits	frank à 100 santiimi,
Hispaania	peseeta à 100 santiimi,
Belgia	belga à 5 franki à 100 santiimi,
Taani, Rootsi,	
Norra	kroon à 100 ööri,
Holland	kulden à 100 tšenti,
Venemaa	tšervonets à 10 rubla à 100 kopikat,
Soome	mark à 100 penni,
Läti	latt à 100 santiimi,
Leedu	litt à 100 tšenti,
Poola	slot à 100 krossi.
Põhja-Ameerika Ühendriikide	rahaühik on dollar, à 100 tšenti.

PABERRAHA. Rahanduse ajalooline areng pole peatuma jäänud metallraha juures, vaid on esiplaanile nihutanud uue rahatüübi, millel pole mingit sisemist, ainelist väärtust (nagu kuld- või hõberahal), vaid mis esineb n. ö. sümboolse rahana; see on paberraha. See on eriti huvitav ja tähtis rahatüüp. Paberrahaks nimetatakse sedeleid kindlaksmääratud suuruses ja kirjaga, mis kannavad rahaühikute nimetusi ja esinevad riigi poolt määratud nimelisele väärtusele vastava sundkursiga seadusliku maksuvahendina. Kuigi neil sedeleil puudub aineliselt väärtuslik „sisu“, on need käibel esemetena, mis omavad täitsa reaalselt väärtust, mille vastu võib saada sama reaalseid majanduslikke varu nagu kuld- ja hõberaha vastu. Millega on siis seletatav säärane pealiskaudselt vaatlusel arusaamatu nähtus, et kasutu paberitükk osutub väärtuslikuks esemeks majanduslikus suhtlemises?

Enne kui sellele küsimusele vastata, olgu tähendatud, et ajalooliselt paberraha on tekkinud pangatähtede kõrval ja eeskujul. Üksikud suuremad pangad said riigivalitsuselt õiguse emitteerida (välja anda) pangatähti, s. o. erilisi dokumente, mis olid käibel metallraha kõrval ja mida emissioonipank, kelle poolt need olid lastud liikvele, oli kohustatud soovijaile igal ajal metallraha vastu ümber vahetama, seks tarvilikku kullakatet reservis pidades. Samuti andsid riigivalitsused raha käibimise tarbeks välja paberraha, mida normaalseil tingimusil riigikassa oli kohustatud vabalt vahetama metallraha

vastu. Säärane kord maksis näiteks enne maailmasõda peaaegu kõigis kultuurriikides, kus oldi asutud rahasüsteemis kas täielikult või osaliselt kulla alusele. Kui aga riigi rahvamajandust tabavad vapustused sõdade või muude ettenähtamatute, erakordsete sündmuste näol, on riigivalitsus sunnitud paberraha vaba ümbervahetust kulla vastu lõpetama. Sellest hoolimata etendab paberraha antud maa rahasüsteemis iseseisvat osa, esinedes tõelise rahana. Et riik edasisel paberraha emiteerimisel ei võta endale mingit kohustust selle ümbervahetuseks, võib ta paberraha hulka suurendada rohkem, kui seda nõuavad raha käibimise tarbed. Sellest piirist üleminek kui ka üldse riigi finantside halvenemine viib aga paberraha väärtuse langusele. Paberraha väärtuse kõikumine on siis paberise valuuta iseloomuline nähtus, mis toob kaasa suuri pahesid terves rahvamajanduses, võimaldades mõningaile kihtidele saada teenimata kasu ja sundides teisi kannatama raskeid kaotusi. Seega määrab ümbervahetamata paberraha väärtuse suhe paberraha hulga ja olemasoleva tarbe vahel. Omistades paberrahale sundkurssi, s. o. hinda, millega igäüks on kohustatud paberraha vastu võtma, loob riik omapärase majandusliku monopolkauba. Et majanduslik suhtlemine vajab teatavat hulka rahavahendeid, teisi rahamärke peale paberraha pole aga käibel, siis võetakse viimast siseriigis kõikjal vastu. Siiski pole riik paberraha väärtuse määramisel kõikvõimas, vaid seotud, nagu ülal mainitud, raha käibe tarvete kogusuurusega. Et käibeks vajalike rahamärkide hulka ka kõige ettevaatlikuma rahapoliitika eeldusel on võimalik täpsalt kindlaks määrata, pole võimalik ka paberraha kursi kõikumisi vältida. Teatavil tingimustel võiks paberraha esineda küll täiusliku rahakujuna: paberraha on parimal määral jaotatav (s. o. üksikuile sedeleile võib omistada väiksemat või suuremat nominaalväärtust), seda võib käibetingimusele õige kergesti kohastada (paberraha väljaandmine võib toimuda kiiresti ja nii suurel määral kui vajalik), lõpuks on selle valmistuskulud õige väikesed. Kuid ideaalse paberraha jaoks vajalike eeltingimuste loomine on mõeldav ainult teoreetiliselt, tegelikult, nagu nägime, tuleb sel alal võidelda suurte raskustega. Samuti tuleb silmas pidada, et seni kui maailm on jaotatud üksikuisse iseseisvatesse riikidesse, on paberrahal tsirkulatsioonivõime täiel määral ainult siseriigis, kuna välismaaga suhtlemisel ikkagi kullaalus osutub vajalikeks. Seetõttu on otstarbekohasem paberraha kasustada rahalise suhtlemise vahendina ainult metallraha, pangatähtede ja muude krediitvahendite kõrval.

Maailmasõja tõttu kujunenud erakordseis oludes olid peaaegu kõik sõjast osa võtnud Euroopa riigid sunnitud siirduma paberisele rahasüsteemile, katkestades paberraha ümbervahetuse kulla vastu, kusjuures mõnes riigis (Venemaal, Saksamaal) tekkinud paberraha tõelise uputuse (inflatsiooni) mõjul selle väärtus suuresti langes. Sõjale järgnenud aastail on kõik riigid majanduselule vajalike kindluse andmiseks oma rahakurssi hakanud stabiliseerima, s. o.

oma rahaühikut rajama kulla alusele. Inflatsiooninähtused ühes paberraha väärtuse langusega on esinenud aga varemailgi aegadel ja alati on rahareform, mis varemini või hiljemini säärastel kordadel osutus vältimatuks, olnud raskeks ülesandeks riigivalitsustele. Peajoontes on seejuures esinenud kaks võimalust: kas seab riik endale ülesandeks paberraha vähehaaval tõsta esialgse nominaalväärtuse tasapinnani (kõrvaldades käibelt liigse paberraha ja kasustades muid vahendeid), et siis maksma panna jällegi vaba ümbervahetust metallraha vastu (rahakonsolidatsioon), või loobub ta paberraha hinna tõstmise püüdeist ja asub paberraha ümbervahetusele viimase aja tegeliku kursiväärtuse alusel (devalvatsioon). Viimasel juhul tunnistab riik paberraha väärtuse languse fakti ja keeldub varemini paberraha väljaandmisel endale võetud kohustusi täitmast. Üldse nõuab aga rahareformi läbiviimine harilikult teatud ohvreid rahvamajanduselt. Seetõttu peab riik, et maad tulevikus päästa paberise valuuta pahedest või vähemalt kiirendada nende kõrvaldamist, silmas pidama rahva ainelise hüveolu üldist parandamist, et seega rahasüsteemile luua püsivat alust. — Uuema aja praktiline rahapoliitika on leidnud aga ka tee raha stabiliseerimiseks, ilma seks otsest kuldraha liikvelelaskmist kasustamata: rahaühiku kullaväärtus määratakse kindlaks, kuid selle väärtuse kindlustamine toimub riikliku keskpanga kaudu, kus säilitatakse riiklik kullatagavara kui ka küllaldaselt määralt välismaa deviise (välisriikide kindla väärtusega seaduslikke maksuvahendeid). Deviiside ostu- ja müügi poliitikaga hoiab siis keskpank oma maa rahaühiku kindlal väärtuse tasapinnal, kuigi see rahaühik on käibel paberraha näol.

EESTI RAHASÜSTEEMI PÕHIJOOSED. Kui novembris 1918 Eesti saavutas tegeliku iseseisvuse, kuulutati Eesti rahaühikuks mark, mis jagunes 100 penniks. Selle kõrval liikusid Eestis esialgu veel muudki rahaühikud (Vene rublad, Saksa ja nn. Ülem-Ida margad, Soome margad). Erakordseis oludes polnud kindla kullaväärtusega rahaühiku käibelelaskmine esiotsa võimalik, vaid Eesti mark osutus tegelikult ümbervahetamatuks pabermargaks, mille sisemine ostujõud järk-järgult kahanes vastavalt liikvele lastava paberraha hulga kasvamisele: kuna 1919. a. alul marga ostujõud oli näiteks koguni veidi suurem Soome marga omast, langes see peagi umbes ühe kümnendikuni Soome marga väärtusest. Marga langust püüti tõkestada välis- ja siselaenu tegemisega ja kulla ning välisvaluuta tagavarade kogumisega, kuid suuremaid tagajärgi saavutati sel alal alles paar aastat pärast Vabadussõja lõppu, mil majanduselu üldise kosumise tagajärjel Eesti Pank, kelle ülesandeks sai marga kursi stabiliseerimine, suutis hakata arendama kindlamakujulist valuuta poliitikat välisdeviiside müügi näol oma tagavaradest sel ajal kujunenud enam-vähem püsiva kursiga. Kui aga tekkinud majandusliku kitsikuse tõttu 1923. a. mark hakkas uuesti avaldama kalduvust

langusele, kerkis päevakorrale väärtkindla rahaühiku loomise küsimus. Esimeseks sammuks sel alal oli 1924. a. vastu võetud seadus kuldraha ühiku kindlaksmääramise ja kuldrahas lepingute sõlmimise kohta, mille järgi loodi kindla kullaväärtusega teoreetiline rahaühik kroon. Kõik tehingud võisid nüüd toimuda krooni alusel, mille kurssi noteeritakse Tallinna börsil kulla hinna järgi rahvusvahelisel turul. Seega ei saanud marga kursi langus tehingute kindlusele mõju avaldada. Ühtlasi viidi valitsuse poolt läbi rahamärkide koondamine (deflatsioon), vähendati karmi käega riiklikke väljaminekuid, võeti revideerimisele Eesti Panga senine krediitipoliitika ning piirati laene. Kõik see avaldas marga kursile tervendavat mõju. Rahareformi teostamine täies ulatuses tuli siiski edasi lükata peamiselt kulla ja välisvaluuta tagavarade vähesuse ja pikaajalise välislaenu realiseerimisega seotud raskuste tõttu. Kui 1923.—1924. aastate majanduslikust kriisist Eesti oli oma jõuga üle saanud, marga kurss üle 2 aasta oli olnud kindel, selle katevara püsinud 40% ümber ja riigi rahandus üldse asus kindlal alusel, asuti 1927. aastal rahareformi teostamisele. Mais 1927 võeti selleks Riigikogus vastu Rahaseadus, Eesti Panga põhikiri, Riigikassatähtede ja vahetustähtede emissiooni lõpetamise seadus ja Välislaenu seadus, sama aasta lõpul — Pikalaenu Panga põhikiri. Nende seaduste järgi kehtib 1.-st jaanuarist 1928 Eestis rahaühikuna kroon, mille väärtus võrdub $100/248$ grammi puhta kulla väärtusega ja mis jaguneb 100 sendiks. Seni käibel olnud mark võrdustatakse sendiga. Seaduslikuks maksuvahendiks on edaspidi ainult Eesti Panga tähed, kuna nendega rööbiti liikvel olnud riigikassatähtede ja vahetustähtede emissioon lõpetatakse; liikvelolevad riigikassatähed vahetatakse aegamööda Eesti Panga tähtede vastu. Riigikassal jääb õigus lüüa ja liikvele lasta metallist vahetusraha 2 ja 1 krooni, 50, 25, 10, 5, 2 ja 1 sendi ühikutes, mida eraisikud ja ametiasutised on kohustatud vastu võtma ainult kindla määran (see määr kõigub vahetusraha liikide järgi 50 ja 2 krooni vahel), Eesti Pank aga igas summas. — Kuigi krooni väärtus rajaneb kulla alusel, ei lasta kuldraha mitte käibele, vaid krooni kursi kindlustamine toimub sel teel, et keskpank, s. o. Eesti Pank, on kohustatud teatavas korras kindlaks määratava hinnaga igalt isikult ostma või igale isikule müüma välisriikide kuldvaluuta alusel liikvelolevaid seaduslikke maksuvahendeid. Pank peab hoidma katevara (kullas ja välisvaluutas) mitte alla 40% liikvelolevate pangatähtede ning jooksvate kohustiste summast. Rahareform teostati kontaktis Rahvasteliidu rahanduskomiteega, mille kaasabil samal 1927. aastal tehti suurem välislaen 40-aastase tasumisega. Seega loodi Eesti Pangale võimalused temale pandud kohustusi krooni kursi stabiilsuse kindlustamise alal täita. Kui 1931. a. sügisel Inglise naelsterling majanduskriisi mõjustusel nihkus kullaalusel, kitsendas Eesti Pank vaba valuutamüüki, kuni viimaks 1933. a. suvel ka Eesti kroon lahkus kuldvaluuta standardilt.

Miks kadus maailmasõja päevil mitmes riigis kuldraha käibelt? — Mis tähendus on riigi siselaenu rahakursi kindlustamisele? — Selgitage näidete varal, kellele ja kuidas tekitab kahju paberraha kursi järsk langus ja kes saavad sellest kasu! — Kirjutage välja ajalehis ilmuvaist börsiteadaandeist tähtsamate välisriikide rahaühikute kursihinnad ja asetage need ülevaate saamiseks alanevasse järjekorda! — Missugused väärt-paberid täitsid 1919. a. Eestis raha aset?

6. peatükk.

Krediit.

KREDIIDI OLU JA LIIGITUS. Raha, täpsamini metallraha, kujundab rahalise läbikäimise baasi, millele tugineb krediidi laialdane korraldus. Krediidi olu seisab selles, et vahetustehing jaguneb ajaliselt kahte ossa: üks toimub kohe, teine hiljemini. Sellega on ühenduses teine, vähem iseloomuline ja mitte alati esinev krediidi tunnus — vara andva isiku (võlauskuja, kreditori) usaldus selle isiku vastu, kes vara saab (võlgnik, deebitor), nimelt kindel arvamus, et viimane suudab kokkulepitud tähtaja saabumisel seda vara või selle ekvivalenti tagasi anda, kui ka protsente tasuda vara kasutamise eest (kui protsendid olid ette nähtud tehingus). Varemini loeti usaldust krediidimõiste oluliseks momendiks, kuid säärane käsitus on vaieldav, sest esiteks esineb usaldus ka muudes majandusliikudes suhetes ja teiseks ei mängi mõningais tähtsais krediidioperatsioones (näiteks kinnisvara pantimisel) usaldus mingit osa. Sellega võime krediiditehingut määratella kui vahetustehingut, milles saadava vara ekvivalendi tasumine toimub kindlaksmääratud tähtajal või üldse vara saamise momendist hiljemini.

Oma iseloomult jaguneb krediit mitmesugustesse liikidesse. Võlgniku isiku järgi tehakse vahet avaliku ehk ühiskondliku (riigi ja omavalitsuste) ja erakrediidi (üksikute isikute ja ühingute krediidi) vahel. Võla kindlustusviisi järgi eristatakse isiklikku krediiti, mis tugineb võlgniku isiklikele omadusile, s. o. usaldusele tema vastu, kui ka võlgniku üldisele varanduslikule seisundile, reaalsest krediidist, mis põhineb võlgniku poolt antud reaalseil kindlustusil. Viimased võivad seista vallasvaras (lombardkrediit) või kinnisvaras — maas, majades jne. (hüpoteekkrediit). Lombardkrediidi korral annab võlgnik kindlustusena esineva vallasvara (rõivad, masinad, väärtasjad, väärt-paberid) võlauskuja kätte pandiks (ilma kasustusõigusega) kuni võla tasumiseni; hüpoteekkrediidi korral jääb panditatud kinnisvara võlgniku kätte piiratud kasustusõigusega. Mõlemal korral võib võlauskuja, kui võlg tähtajal jääb tasumata, panditud varade müüki nõuda nende müügihinnast võlasumma tasumiseks. Tehingu eesmärgi järgi jaguneb krediit

tarvitus- ja valmistus- (produktiiv-) krediidiks. Kui võlgnik saadud majanduslikke varu kasustab otseseks tarvete rahuldamiseks (laen vilja näol näljahäda kõrvaldamiseks, rahaline laen isiklikuks tarvituseks, nagu näiteks rõivaste ostmiseks), on tegemist tarvituskrediidiga. Kui seevastu võlgnik saadud laenu kasustab mingiks valmistusprotsessiks või üldse sellest kasu ammutab, esineb saadud krediit valmistuskrediidina sõna laiemas mõttes. Valmistuskrediidi korral toimub õieti kapitali ülekandmine, sest saadud majanduslikud varad leiavad ka võlgniku majapidamises kapitalina rakendust.

Tehingu kestuse järgi jaotatakse krediiti lühiajaliseks (harilikult 3—9 kuu kestusega) ja pikaajaliseks (ulatab mõnikord 50—60 aastani). Lühiajaline on näiteks kaubanduslik ja osalt tööstuslik krediit; pikaajalistena esineb osa tööstuslikke ja enamjagu põllumajanduslikest krediitidest (näiteks hoonete ehituseks, masinate soetamiseks, maaparanduseks tehtavad laenud).

KREDIIDI ARENG JA TÄHENDUS MAJANDUSELUS. Majanduse ajaloos kerkib krediit õige varakult esile. Esialgselt on selle kõige enam levinud kuju tarvituskrediit. Võlgniku õiguste puudulikkude tagatiste tõttu oli krediit vanal ajal sageli kasustatav orjastamisvahendina. Rooma orjuse, kesk- ja uueaegse sõltluse ajaloos omavad krediiditehingud tähtsat kohta. Sel ajastul kandis krediit liigkasuvõtmise iseloomu, mida see säilitas kohati võrdlemisi hiliste aegade ni. Liigkasuvõtmise ajalooline osa on seisnud vabade kapitalide koondumises üksikute isikute (liigkasuvõtjate) kätte, kelle ringkonnist aegamööda kerkis esile suur osa kaubanduse-, tööstuse- ja finantskapitali esindajaid, kui seks soodsad olud olid kujunenud. Selle kõrval on krediit õige varakult asunud vahetuse reguleerimise teenistusse, hõlbustades väljamaksusid. XVI sajandist algab elav valmistuskrediidi areng, mille oli esile kutsunud kaubanduslike suhete laienemine Ameerika avastamise järel. Samal ajal saab uut hoogu aga ka tarvituskrediit: seekord on modernse riigi tarbed (siirdumine alalistele sõjavägedele) need, mis hakkavad neelama hiiglasummasid. Nüüdisaja kapitalismi arenedes, eriti XIX sajandist alates, minetab liigkasukrediit kui ka üldse eramajanduslik tarvituskrediit oma tähenduse ja selle asemele astuvad need krediidi liigid, mis on peamiselt tekkinud suurettevõtete ja laialt arenenud rahakäibe teenistuses.

Nüüdisaja kapitalistlikus majanduskorras etendab krediit eriti suurt osa ja osutub tähtsaks teguriks selle korra edasises arengus. Kandes kapitali üle nende kättest, kes seda produktiivselt ei taha või ei suuda kasustada, nende kätte, kes selle abil suudavad luua uusi väärtusi, omistab krediit kapitalile suurema produktiivsuse. Ka avaneb selle tagajärjel hulk võimalusi isikliku ettevõtlikkuse, annete ja oskuste töösse rakendamiseks ja seega rahvusliku rikkuse suurendamiseks. Krediidi abil on võinud tekkida hiiglaettevõtted ja

nende koondised kartellide ja trustide näol, kui ka riiklikud ja kommunaalettevõtted. Suurettevõtete arengut edendab krediit ka sel teel, et see hõlbustab ja laiendab tööjaotust, võimaldades üksikute tööstusharude eraldumist eriettevõttesse. Kuid ka väike-ettevõttele ja, nagu nägime eespool, põllundusele annab krediit suurt toetust. Ka kergendab krediit kaupade minekut, andes toetust nii suur- kui ka elujõulistele väike-ettevõtetele. Kui kaupade müüja omab vähest kapitali, võimaldab krediit talle oodata müügiga soodsa momendini, et müügist mitte kahju saada. Vahetuse alal on tähtsaim krediidi funktsioon siiski rahakäibe reguleerimine: krediit avab võimaluse teostada suurimaid vahetus- ja maksuoperatsioone sularaha minimaalse hulga. Nn. rahasurrogatide (mitmesuguste krediididokumentide ja -operatsioonide) kasustamine on meie päevil niivõrt levinud, et mitte ainult eraisikute, vaid ka pangaasutiste kassatagavarad sularahas on muutunud õige väikeseks võrreldes tehtavate operatsioonide ulatusega.

Krediidil on aga ka varjukülgi. Pakkudes võimalusi uute ettevõtete asutamiseks võõraste kapitalide varal ja liigselt laiendada olemasolevaid ettevõtteid, soodustab krediit riskantseid üritusi, eriti kui see krediit satub õnneküttide või asjatundmatute isikute kätte. Krediidi levimine on lähedas ühenduses majanduselu vapustustega — kriisidega: tööstuslike ja kaubanduslike ettevõtete paisutamisele krediidi abil järgneb hindade langus, ka ettevõtete maksuvõimetus; igauks püüab nüüd kiiresti oma võlgu realiseerida, võlauskujad nõuavad oma võlgade tasumist ja sunnivad seega võlgnikku müüma oma kaupu liiga odavalt. Nii kaob krediit just raskeil momentidel.

Üldiselt on krediidi hüved rahvamajanduse seisukohalt siiski palju suuremad kui selle eitavad omadused.

KREDIIDIDOKUMENDID. Krediit, eriti kaubandus-tööstuslik krediit, on loonud enda tarbeks rea erisuguseid dokumente, mille abil toimuvadki krediiditehingud. Need krediididokumendid jagunevad kahte põhiliiki: ühed neist sisaldavad kohustust ehk lubadust maksta, teised käsku maksmiseks. Tähtsamad krediididokumentide liigid on: veksel, tšekk, pangatäht, obligatsioon, pantkiri (ehk pantleht).

Veksel on oma laadilt kahesugune. Lihtveksel on kindla vormi järgi koostatud kohustus maksta teataval päeval teatavale isikule kindel summa raha. See kirjutatakse harilikult erilisele, riigi poolt valmistatavale plangile ja säärase dokumendi järgi toimub võla tasumine vastuvaidlemata korras. Kui vekslil väljaandja tähtpäeval vekslilaenu ei tasu, läheb veksel protesti ja algab vekslilaenu sissenõudmine kohtu teel. Vekslit kasustati osaliselt krediididokumendina juba XV—XVI sajandil, kuid oma nüüdisaegse tähenduse omandas veksel majanduselu käigus alles siis, kui sai võimalikuks vekslit edasi anda *indossa-*

men di ehk üleandepalkirja kaudu. Vekslit tasumise tähtpäeva ära ootamata müüs kreditor selle teisele, kes siis oli õigustatud tähtpäeval saama vekslil tähendatud summa. Seega tekkis ühe võlgniku asemel kaks või rohkem (üleandepalkirjade arvu kohaselt), kes olid vastutavad võla tasumise eest. Indossament arenes õige laialdaselt XVIII sajandist alates. Veksel, millel säärased üleandepalkirjad puuduvad, kannab sooloveksli nimetust. — Käskveksel esindab vekslit teist liiki. See on käsk A-le B poolt maksta teatud tähtpäeval C-le kindel summa. Vekslit väljaandja (B) kannab trassandi nimetust, isik, kes on kohustatud maksma (A), on trassaat, isik, kes saab raha vekslit järgi (C) — remitent. Käskvekslid on enamasti tarvitusel rahvusvahelises kaubanduses.

Tšekki on antud isiku käsk pangale maksta selle tšeki ettenäitajale või tšekil nimetatud isikule teatud summa antud isiku poolt panka paigutatud summadest. Selleks valmistab iga pank erilised tšekiraamatud, millega varustab oma kliente. Tšeki maksuvuse kestus on seadusega kindlaks määratud; Eestis piirduv see 14 päevaga. Tšekki võib selle saaja (pidaja) ka edasi anda, nimelt tšekki — vastava edasiandepalkirjaga, nimeta (ettenäitajale antud) tšekki — ilma selleta. Tšekide kasustamine sularaha asemel on nüüdisajal kõikjal laialt levinud.

Pangatähed on tähtsaks kaubandusliku ja tööstusliku krediidi vahendiks. Pangatähed nimetatakse panga välja antud protsendita võlakohustist, mille ettenäitamisel pank viibimata tasub tšehel märgitud summa. Pangatähed tekkisid kvitungeist, mida pangad andsid välja panka paigutatud summade vastu ja mis liikusid ühtlasi raha asemel. Hiljemini hakati pangatšehi iseseisvalt välja andma selle eeldusega, et tunduv osa neist püsib alaliselt käibel ja et seetõttu panga kassas vastavalt väiksemat summat võib hoida nende tšehede lunastamiseks. Pangatšehede väljaandmisega hoiab pank kokku suured summad sularaha muudeks tarveteks ja omab ühtlasi suurt esidust osaliselt katmata pangatšehi välja laenata protsentide vastu. Panku, millel on õigus pangatšehi välja anda, nimetatakse emissioonipankadeks. Nende pankade arv on nüüdisajal piiratud. Harilikult antakse emissiooniõigus ainult ühele suuremale pangale, mis võib olla kas riiklik või eraettevõtte; kuid ka erapank seisab säärasel korral enamasti riigi kontrolli all. Kuigi pangatähed kitsamas mõttes ei esine sundusliku maksuvahendina (s. t. oleneb iga isiku tahtest ja usaldusest panga vastu, kas ta soovib pangatšehi vastu võtta raha asemel), on need mõnes riigis sellekski saanud. Eestis on emissiooniõigus Eesti Pangal, kelle välja antud pangatähed liiguvad 1927. a. rahaseaduse põhjal ainsa seadusliku maksuvahendina.

Tähtsamaid krediididokumendi liike on veel obligatsioonid ja pankkirjad. Mõlemad on protsente kandvad pikaajalised võlakohustised. Obligatsioonid antakse välja riigi või suuremate

ettevõtete (näiteks aktsiaühingute) poolt sel teel, et laenu kogusumma jagatakse väiksemaiks ühesuurusteks osadeks, millele vastavad võladokumendid ehk obligatsioonid lähevad müügile. Pantkirjad (pantlehed) antakse välja selleks õigustatud asutiste (hüpoteekpankade) poolt samas korras panditavad kinnisvara kindlustusel. Seega on obligatsioonilaen oma olult isiklik, pantkirjad aga reaallaen. Laenu tasumine toimub obligatsioonide ja pantkirjade järk-järgulise kustutuse ja kustutatud dokumentide vastu nende nominaalväärtuse väljamaksmise teel. Protsentide tasumine toimub mitmel viisil.

PANGAD. Nagu iga komplitseeritud protsess, nii eeldab ka krediidi areng teatavat organisatsiooni. Krediiti korraldavate asutistena esinevad pangad, millel on peamiselt kaks tähtsat ülesannet: esiteks olla vahetalitusasutiseks vabade kapitalide omanikkude ja nende isikute vahel, kes vajavad kapitali oma majanduslikkude operatsioonide teostamiseks; teiseks — reguleerida raha- ja maksukäivet.

Vanemal ajal seisis pankade tegevus selles, et nad võtsid eraisikuilt vastu raha alalhoidmiseks ja nende oma klientide ülesandel toimetasid väljamaksusid kolmandaile isikuile. Hiljemini hakkasid pangad piiratud määral toimetama ka krediidioperatsioone, kuid üldiselt olid XVIII sajandini viimased vähe arenenud; kaubanduse ja tööstuse arengus nende kapitaliga varustamise mõttes ei mänginud vanema aja pangad mingit osa. Esimene uuetüübiline krediidasutis, mis rahaoperatsioonide kõrval pidas silmas ka kaubanduse soodustamist, oli 1694. aastal asutatud Inglise Pank. Sellele järgnesid XVIII ja eriti XIX sajandil pangad Euroopa kontinendil. Need uut tüüpi pangad hakkasid raha hoiule võtma kõigilt soovijailt, saades seega üldisteks hoiukassadeks. Edasine samm oli see, et pank ei jätnud hoiusummasid mitte seisma, vaid kasustas neid laenude andmiseks, tuginedes kaaluflusele, et igal antud momendil võidakse tagasi nõuda ainult osa hoiusummasid, ja ainult vastaval määral peab pank raha käepärast hoidma, kuna muu võib liikuda väljaspool panka. Vastavalt sellele jagunevad nüüdisaja panga operatsioonid aktiivseiks (laenude andmine) ja passiivseiks (vabade kapitalide koondamine); viimased on esimeste vajaliseks eelduseks. Muidugi on igal pangal ka oma (põhi- ja tagavara-) kapital, kuid iseloomuline on just see asjaolu, et pank opereerib peamiselt mitte oma, vaid võõra rahaga, et pank esineb mingi reservuaarina, kuhu voolab rahvamajandusest vaba kapital, mida pank teisi kanaleid mööda juhib produktsiooni ja majandusliku suhtlemise teenistusse.

Oma iseloomult võib nüüdisaja panku jagada kahte liiki: ühed jagavad lühiajalisi laene, — need on kommertspangad, mis seisavad kaubanduse ja tööstuse teenistuses; teiste, hüpoteekpankade, ülesanne on pikaajaliste laenude andmine. Säärane

pankade diferentseerumine, mis toimus XIX sajandil, järgneb panga passiivsete ja aktiivsete operatsioonide vastavuse nõudest. Kui pank näiteks võtab vastu lühiajalisi hoiusummasid, ei saa sama pank avada laialatuselist pikaajalist krediiti; teiste sõnadega — panga passivast oleneb selle aktiva. Kommertspanga tüüpilised vormid on emissioonipangad ja nn. deposiitpangad; viimaste nimetus oleneb sellest, et nende pankade tähtsaim passiivne operatsioon on deposiitoperatsioon, s. o. summade hoiulevõtmine, kuna emissioonipankadel (millest kõnet oli pangatähtede käsitusel) sääraseks operatsiooniks on pangatähtede käibelelaskmine. Samasse kommertspanga liiki kuuluvad veel väikelaenuasutised, esijoones ühistegelised pangad.

Selle järgi, kelle omandusse pank kuulub, tehakse vahet ühiskondlikkude (riigi- ja omavalitsuste-) ja erapankade (üksikute isikute kui ka gruppide ja ühingute, näiteks aktsiaühingute pangad) vahel.

PANKADE OPERATSIOONID. Nagu juba eespool tähendatud, jagunevad pankade operatsioonid kahte ossa. Passiivsete operatsioonide liiki kuulub pangatähtede emissioon, summade hoiulevõtmine ja pikaajalistest operatsioonidest obligatsioonide ja pantkirjade väljaandmine. Pangatähtede emissiooni kui ka obligatsioonide ja pantkirjade väljaandmist on lühidalt iseloomustatud eespool. Mis puutub hoiusummadesse, siis jagunevad need mitmesse liiki. Mõningad headtegevad jm. asutised paigutavad oma kapitali panka poliise hoiusummana, mis jääb panka alatiseks ja mille eest pank maksab ka kõrgemat protsenti. Põliste hoiusummade paigutamine on üldiselt vähe levinud. Rohkem on juba kasustatav summade hoiuleandmine kindlaks tähtajaks (tähtajalised hoiusummad), mis moodus on sobiv neile, kes oma kapitaliga ei soovi osa võtta otsesest majanduslikust tegevusest. Kõige rohkem on meie päevil tarvitust leidnud hoiusummade paigutamine nn. jooksvale arvele. Kultuurmais ei pea nüüdisajal enam ükski ettevõtte, asutis või ka üksikisik suuremaid vabu rahasummasid oma kassas või kodus, kus on esiteks olemas kaotsimineku hädahoht ja teiseks raha seisab kasutult, vaid paigutab need summad panka tingimusega, et ta võib igal ajal oma raha kas kõik või (harilikult) osade kaupa tagasi saada kui ka oma deposiiti suurendada. Pank peab säärasele asutistele ja isikutele oma raamatuis igapäevase arve, kus on üles märgitud rahaomaniku toodud ja välja võetud summad, ja annab hoiuletoojale tšekiraamatu, sest summade väljavõtmine toimub tšekidega. Säärase jooksva arve hoiusummade pealt maksab pank harilikult ka protsente, mis aga on väiksemad tähtajaliste hoiusummade omadest ja arvutatakse päevade (mitte kuude) järgi. Jooksva arve kasustamine on veel seepärast rahvamajanduslikult soodus, et see vähendab tarvet sularaha järele: igal suuremal ja väiksemal

ettevõttel on harilikult pangas jooksev arve ja arvete õiendamine nende vahel toimub tšekkide abil lihtsalt sel teel, et vastavad summad ühe ettevõtte arvelt maha ja teise ettevõtte arvele juurde kirjutatakse.

Pankade tähtsamad aktiivsed operatsioonid on vekslite diskontimine, laenuvallasvara kindlustusel ja kontokorrentlaenu, mis kõik kuuluvad lühiajaliste operatsioonide liiki, ning hüpoteeklaenu, mis oma iseloomult on pikaajalised. Lühiajalise krediidi tähtsaim operatsioon on vekslite diskontimine; panku, mille peamine tegevus seisab selles, nimetatakse diskontopankadeks. Operatsioon seisab selles, et pank omandab vekslit enne selle maksumähtpäeva saabumist, arvates vekslit summast maha oma kasuks teatava protsendi (diskontoprotsendi). Näiteks ei maksa kaupmees vabrikandile kaupa ostes selle eest mitte sularahas, vaid annab vekslit, mille tähtpäev saabub 3, 4, 6 kuu pärast, sest selle aja jooksul loodab kaupmees kauba müüa ja oma võlga vekslit järgi tasuda. Vabrikant ei või aga niikaua oodata, sest tal on vaja raha toorainete hankimiseks, tööliste palga maksmiseks jne. Seepärast diskontib ta saadud vekslit pangas ja saab oma kauba eest seega otseteed raha. Kaupmees tasub aga oma võla tähtaja saabumisel pangale. Et praegusel ajal suurem osa tehinguid toimub vekslites, on diskontopankoperatsioon omandanud suure tähtsuse majandusel. Seejuures peab pank toimima aga tarvilise ettevaatusega, kaaludes, kas iga antud vekslit järgi on kindlasti loota laenu tasumist. Vekslite kindluse hindamiseks on seetõttu pankade juures tegevuses nn. diskontokomiteed, mille liikmeiks on kohaliku majanduselu tundjad. — Olgu lõpuks tähendatud, et diskontoprotsent on teataval määral rahalise seisundi baromeetriks: kui pankades vähe raha, kuna nõudmine laenu järele on suur, tõstavad pangad diskontoprotsenti, alandades seda vastupidiste nähtuste korral. Diskontoprotsendi ühtlustamisel ja üldse reguleerimisel etendavad juhtivat osa keskpangad (meil Eesti Pank).

Laenuvallasvara kindlustusel (nn. lombardkrediit) on teine lühiajaliste operatsioonide liik. Laenu kindlustuseks võivad olla väärtpaberid (aktsiad, pantkirjad jm.) kui ka kaubad ja mitmesugused kaubadokumendid (kauba saatekirjad raudteel ja laevadel). Kontokorrent- (on call) laenude olu seisab selles, et pank annab oma kliendile väärtpaberite, vekslite jm. väärtuste vastu laenu, avades laenusumma ulatuses sellele kliendile jooksva arve (kas teatavaks ajaks või momendini, mil pank peab tarviliseks antud kontokorrentarve lõpetada) ja võimaldades seega laenu kasutada osadena.

Peale mainitute toimetavad pangad oma tulude suurendamise otstarbel mitmesuguseid muid operatsioone: ostavad väärtpabereid, väärismetalle ja välisvaluutat oma arvel ja klientide ülesandel, toimetavad rahasummade ülesaatmist jm. Eriti mainitagu veel pan-

kade osavõttu mitmesuguste laenude realiseerimisel, mis väljendub laenupaberite levitamises müügi teel. Suuremate laenude (näiteks mõne riikliku siselaenu) korral moodustavad pangad seks erilised liidud ehk konsortsiumid.

EESTI PANGANDUS. Eesti riikliku keskpanga ülesandeid täidab Eesti Pank, mis on asutatud 1919. aastal ja mille iseloom täpsama määritelu leidis 1927. aastal Riigikogu poolt vastu võetud panga põhikirjas. Selle järgi on Eesti Pank emissiooni keskpank, millele on antud ainuõigus Eesti vabariigis pangatähti valmistada ja välja anda 25 aasta jooksul põhikirja maksmahakkamisest arvates. Panga peaülesandeks on kindlustada oma tähtede väärtust, mis otstarbeks pank oma põhikirja piirides korraldab Eestis raha ringvoolu ja krediiti. Kuidas pank hoolitseb oma tähtede väärtuse kindlustuse eest, on lühidalt juba käsitletud eelmises peatükis. Peale selle toimetab pank (niihästi peapank Tallinnas kui ka osakonnad muis linnades) igasuguseid muid operatsioone: ostab ja müüb kulda ja hõbedat rahas ja kangides, võtab raha vastu hoiusumadena ja jooksval arvel, diskondib, ostab ja müüb äriveksleid mitte üle 3-kuulise, põllumajanduslikke vekseid mitte üle 6-kuulise, metsatööstuslikke vekseid mitte üle 9-kuulise tähtajaga, annab kindlustiste vastu tähtajalisi laene kuni 6-kuulise kestusega, laene kontokorrentarvetel jm. Vekslite diskontimise kaudu reguleerib pank lühiajalist krediiti Eestis. — Kõik riigi ja riigiasutiste pangarved peetakse Eesti Pangas, kes on kohustatud riigi summasid vastu võtma ja välja maksma ning vastavat arvepidamist korraldama ilma mingi tasuta. — Oma laadilt on Eesti Pank mõeldud era-aktsiaseltsina 5 miljoni kroonise põhikapitaliga, mis jaguneb 100 000 aktsiasse à 50 kr. Panga organeiks on panga täiskogu (aktsionäride koosolek), nõukogu ja juhatus. Panga presidendi nimetab ametisse Vabariigi Valitsus; ka võib majandusminister määrata panka valitsuse komissari.

Puhtriiklikud pangad on Eestis Pikalaenu Pank ja Eesti Maapank, millest esimene asutatud 1928., teine 1926. aastal. Pikalaenu Panga ülesandeks on anda pikaajalisi laene Eesti põllumajandusele, tööstusele, laevandusele, ehitustegevusele, omavalitsustele kui ka teistele asutistele ja ettevõttele ning ühistegelistele ühinguile kas kinnisvarade või laevade panditamisel või teiste kindlustuste vastu. Panga põhikapitaliks määrati riigi 1927. a. välislaenust 5 milj. krooni. Pank annab pikaajalisi (tähtajaga mitte üle 20 aasta, laevade panditamisel mitte üle 10—15 aasta) laene igasuguste kinnisvarade (maa, hooned, vabrikud, tehased) hüpotekaarsel panditamisel, omavalitsustele ka vabariigi valitsuse tagatiskirjaga, peale selle tähtajalisi laene mitmesugustel kindlustustel 6 kuust 5 aastani. Pangal on õigus välja anda pantlehti — panditud kinnisvarade ja laevade kindlustusel ja võlakirju — samadel või ka mitmesugustel muudel kindlustustel. Pank allub majandusministri

kaudu vabariigi valitsusele, kes nimetab ametisse 7-liikmelise nõukogu, panga presidendi ja 2 direktorit. — Eesti Maapank annab põllumajanduse edendamiseks pikaajalist laenu põllumajanduslike kude kinnisvarade pantimisel, kusjuures laenu määr ulatub 40—60%-ni panditava kinnisvara hinnatud väärtusest; laenu alamäär on 200 krooni. Panga põhikapital on 2 milj. krooni, millest pool anti pangale riigisummadest, kuna teine pool koguneb endiste riiklike laenude ja ostuvõlgade tasusummadest, millest igal aastal arvatakse panga põhikapitali juurde 10%. Panditatud kinnisvarade kindlustusel annab pank välja pantkirju, kusjuures on lubatud pantkirjadesse mahutada kuni 50% panga põhikapitalist. Panga juhatuse määrab ametisse vabariigi valitsus, kuna nõukogu koosneb valitsuse määratud ja laenusajate esindajate valitud liikmeist. Panga juures asub veel riiklike põllumajanduslike laenude ja ostuvõlgade osakond, mis toimetab maareformiga seotud rahalisi operatsioone. — Lõpuks mainitagu ühiskondlike pankade liigist Eestis Tallinna ja Tartu linnapanku, mis on üldiselt kommertspanga iseloomuga.

Erapangandus on hoolimata vapustusist, mis sellele said osaks Vene 1917. a. revolutsiooni ja järgnenud segaste aegade mõjul, iseseisvas Eestis jõudsasti arenenud. Kõik Eesti suuremad erapangad on aktsiapangad. Tähtsamad aktsiapangad on Krediitpank, G. Scheel ja Ko., Eesti Laenupank, — kõik Tallinnas, Kauba Pank, Tartu Pank — Tartus jt. Era-hüpoteekpangana teotseb Eesti Hüpoteegi Pank Tartus.

ÜHISTEGELINE KREDIIT EESTIS. Kaubandus-tööstuslik krediit kindlustas oma laialdase asutiste võrguga laenu saamise suur-ettevõtjatele, vabrikantidele, eksportööridele. Kuid puudulikud olid isikliku krediidi võimalused väike-ettevõtjail, käsitöölistel, väikepõllupidajail. Seda puudust püüdsid eduga kõrvaldada väikelaenuasutised, eriti ühistegelised rahaasutised. Nende viimaste rajajaiks olid XIX sajandi keskpaiku Schulze-Delitzsch ja Raiffeisen Saksa maal, kust need kiiresti levisid mujalegi. Schulze-Delitzsch'i põhimõtteil asutatud krediitühingute põhikapital koostus liikmete osamaksudest, hoisusummadest ja eraisikuilt või asutisilt laenatud summadest; sellest anti laenu ühingu liikmeile 3—9 kuuni kaasliikmete vastutusel. Raiffeisen'i asutatud laenu-hoiuühingud ei nõudnud alati osamaksu oma liikmeilt, olid määratud peamiselt väikemaapidajate tarbeks, andsid laenu pikemaks ajaks ja erinesid mõnes muuski suhtes krediitühinguist. Eesti ühistegelised rahaasutised omavad kummagi tüüpi üksikjooni.

Esimene eesti ühistegeline laenuasutis — Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus Tartus — asutati 1902. a. Tartus. Sellele järgnes rida teisi, nii et Eesti iseseisvuse alguseks oli riigis 84 eesti laenu- ja hoiuühingut, asukohtadega enamasti maal, teotsetes seega peamiselt

põllumeeste pankadena. Esimene vastastikune krediitühing asutati 1905. a. Tartus. Selle järel tekkis neid peaaegu igas linnas ja suu-remas alevis, nii et Vene aja lõpul (1917. a.) nende üldarv ulatus 15-ni. Kõigi eesti laenu- ning hoiu- ja vastastikuste krediitühingute hoiusummad olid 1. jaan. 1917. a. 35 992 300 rubla, seega 34—35 rubla keskmiselt iga elaniku kohta. Kui 1917. a. lõpul ja järgmise alul Eestist evakueeriti Vene riigipanga ning erapankade osakonnad, renteid ja postkontorite hoiukassad, jäid kohale ainsate rahaasutis-tena ühistegelised laenuasutised ja mõned pangakontorid. Evaku-eeritud rahaasutistega viidi ka kõik nendesse hoiule paigutatud sum- mad ja väärtpaberid Venesse, kus nad läksid kaotsi Eesti kodani- kele ja asutisile. Seda suuremaks kasvas nüüd usaldus oma ühis- tegeliste rahaasutiste vastu. Järgnev okupatsiooniaeg halvas küll üldist majanduselu, kuid ei suutnud siiski tunduvalt kahju teha ühistegeliste rahaasutistele.

Eesti iseseisvuse ajal kaotati aprillis 1920 antud seadusega kõik Vene ajal ühistegeliste rahaasutiste tegevust kitsendanud määrused; anti õigus asutada mitmesuguseid ühistegelisi laenuasutisi ehk ühis- panku teadaande korras ja toimetada neil kõiki operatsioone, mis on harilikult lubatud kommertspankadel. Peale selle on ühispan- kadel lubatud (erandina kommertspankade) laene välja anda liht- võlakohustiste vastu, millele peale laenusaja alla kirjutavad veel käemehed solidaarsete vastutajatena. Ühispankade antavad laenud võivad olla lühi- või pikaajalised, esimesed kuni 1-aastase, teised kuni 5-aastase kestusega. Pikaajalisi laene võib ühispank välja anda sel määral, kui palju sel on omakapitale ja pikaajalisi hoiu- summasid. Uus seadus lihtsustas mitmeti ühistegeliste laenuasutiste asutamist ja teotsemist. Selle täienduseks koostas Eesti Ühis- tegeline Liit säärase asutiste üldpõhikirja, mis võeti peaaegu kõigi ühispankade poolt muutmatult tarvitusele.

Kuigi 1920. aastaks 8 suuremat vastastikust krediitühingut lan- gesid välja ühistegeliste asutiste ridadest, muutudes aktsiapanka- deks, on ühistegeliste laenuasutiste võrk järgnevail aastail Eestis jõudsasti arenenud. 1928. aasta alguspoolel oli Eestis 190 ühis- panku. Nende keskpangaks on Eesti Rahvapank Tallinnas, mis on asutatud 1920. a. enam-vähem hariliku aktsiapangana ja 1925. a. muudetud puht-ühistegeliseks keskpangaks. Ühispankade osa pan- ganduses illustreerib näiteks asjaolu, et 1933. a. lõpul oli erapan- kade äriseis Eestis kokku 76,1 milj. krooni, tähtsamail ühispankadel 32, 6 milj. krooni.

Tooge näiteid krediidi kasulikkusest ja liikidest! — Miks on Eesti Pangale antud era-aktsiapanga iseloom? — Missugune on praegune diskontoprotsent Eestis? — Kas on viimaseil aas- tail olnud märgata diskontoprotsendi tõusu või langust Eestis?

Kaubandus ja liiklemine.

KAUBANDUSE MÕISTE. Esialgsel varade vahetusel oli eesmärgiks sellest osavõtjate tarvete rahuldamine vahetatavate esemete kaudu. Kuid peatselt tekkis liik inimesi, kes vahetusest püüdsid saada muud kasu, omandades varu mitte enda tarbeks, vaid kasuga edasitoimetamiseks. Säärast vahetust, mille eesmärgiks on kasu saamine ostetud varade (kaupade) edasimüügi teel, nimetatakse kaubanduseks. Küll teotsevad ka vabrikant ja käsitöölise ostu-müügi, hankides tooraineid, tööriistu ning masinaid ja müües valmistatud saadusi, kuid nad müüvad omandatud varu edasi mitte samal, vaid ümbertöötatud kujul. Kaupmees müüb aga kaupa ilma neis olulisi muudatusi ette võtmata.

Vanemal ajal (vanal ja keskajal) oli kaubandus vähe arenenud, kandes rohkem juhuslikku laadi. Alles XVII—XVIII, eriti aga XIX sajandil omandab kaubandus silmapaistva tähtsuse majandusel, tungides maade kaugemaissegi osadesse ja varustades laialdasi rahvastikukihete õige mitmekesiste kaupadega. Sääraseks arenguks olid olud XIX sajandil eriti soodsad. Oleneb ju kaubanduse edu häist liiklemisest ja -vahendest, krediidi arengust, mis kaupmehele annab kätte vajalise kapitali, suurtööstuse olemasolust, mis produtseerib kaupu massiliselt, ja kaubanduse vabadusest (liiklemis-, tegevusvaliku-, lepingute sõlmimise vabadus). XIX sajandil teostusid need eeldused: loodi raudtee- ja aurikute-ühendus, tekkisid kommertspangad, arenes vabrikutööstus, kaotati endised kaubanduslikud kitsendused.

Rahvastiku suhtumine kaubandusse oli kaua eitav; kaubandust loeti üldsusele kasutuks tegevuseks. Vähehaaval muutus see arvamus, kuid praeguselgi ajal leidub mõningate kirjanikkude juures väiteid, kaupmees olevat parasiit, keda rahvastik peab toitma. Tegelikult on kaubandus praegusaja tingimuses niisama vajaline kui iga muugi majanduslik tegevus; kaupu on vaja mitte ainult valmistada, vaid ka teha kättesaadavaks tarvitajale.

KAUBANDUSE LIIGID. BÖRSID. Kaupmehe funktsioon seisab üldiselt siis sidemete loomises valmistaja ja tarvitaja vahel; ta juhib kaubad sinna ja siis, kus ja mil tundub vajadust nende järele, tasakaalustades puudust ja ülejääki. Kaupmees omandab kaupu seal, kus nad on odavamad, ja juhib neid sinna, kus nende hind on kõrgem; selle tagajärjel tõuseb esimeses kohas kaupade hind, sest nõudmine suureneb, teises kohas aga langeb hind, sest suureneb pakumine; üldine tulemus on hindade ühtlustamine kõikjal. Säärane tegevus on jaotuskaubandus. Nii suudab näiteks Inglismaa enda põllusaak katta ainult väikese osa aastasest viljatavusest;

kaubandus juhibki Inglismaale vilja neist maadest, kus on selle ülejääk, ja viib seega tasakaalu vilja nõudmise ja pakkumise maailmaturul. Kuid säärane tasakaalustamine ja hindade ühtlustamine toimub mitte ainult ruumalaliselt, vaid ka ajaliselt. Kaupmees ostab kaupu siis, kui nad on odavamad, ja müüb neid sel ajal, mil nad on kallimad. Selle tagajärjel esimesel juhul hinnad tõusevad, sest nõudmine suureneb, teisel juhul need langevad, sest suureneb pakkumine; ühe ja sama kauba hindade vahed eriaegadel tasanduvad, kaob järsk hindade kõikumine. See tegevus kannab spekulatiivse kaubanduse nimetust. Säärast spekulatsiooni, mil kaupmees mitmesuguste andmete najal püüab kindlaks määrata lähema tuleviku hindu, ei tule aga samastada rahvamajanduslikult kahjuliku spekulatsiooniga, mis väljendub kaupade kokkuostus eesmärgiga koondada neid ühe ettevõtja kätte ja luua seega monopolne seisund antud kauba suhtes.

Edasi jaguneb kaubandus sise- ja väliskaubanduseks. Esimene toimub ühe riigi piires, teine — üksikute riikide vahel. Väliskaubandus võib omakord olla sisseveo- ehk importkaubandus (kaupade sissevedu antud riiki või maale), väljaveo- ehk eksportkaubandus (kaupade väljavedu antud riigist või maalt) ja läbiveo- ehk transiitkaubandus (kaupade vedu antud maa kaudu ühest välisriigist teise). Esialgne kaubanduslik vahetus polnud püsiva iseloomuga, vaid toimus ainult teatavil aegadel, kusjuures suurt osa etendasid laadad, olles peale muu kaupmeeste kohtumispaikadeks. Aja jooksul areneb püsiv kaubandus, tekivad alatised kauplused esiteks suurtes, siis aga ka väiksemis linnades ja küladeski. Laadad kaupmeeste tehingukohtadena minetavad XVII—XVIII, eriti aga XIX sajandil oma tähenduse, loovutades selle börsile, alati selle, iga päev teatud tundidel tegevuses olevale kaubandustegelaste koondumiskohale. See muutus toimub käsikäes vahetuse kontsentreerumisega üksikuisse keskustesse ning kaupade hulga suurenemisega. Börs erineb laadast mitte ainult kaubanduslike operatsioonide püsivuselt, vaid ka laadilt. Börsile ei tooda kaupu endid, vaid tehingud sõlmitakse proovide ettenäitamisel ja koguni ilma selleta, tuginedes ainult tehinguesemeks oleva kauba sordi nimetusele, kusjuures iga sordi omadused on üldiselt teada. Esimesed börsid tekkisid XV sajandi lõpul ja XVI sajandil (Brügges, Antwerpenis jm.) ja neil sõlmiti igat laadi kaubanduslike tehinguid. Hiljemini teostus siingi diferentseerumine. Et kaubandus jaguneb müügil olevate väärtuste iseloomu järgi kauplemiseks kaubaga ja väärtpaberitega (peale selle veel kinnisvaraga), siis tekkisid kaubabörsid, mis jagunevad veel eribörsideks vilja, villa, metsaga jne. kauplemiseks, ja fondibörsid, kus toimub kauplemine väärtpaberitega (aktsiad, pantkirjad, obligatsioonid, välisraha jm.). Kaupade ja väärtpaberite hinnad noteeritakse börsimaaklerite poolt ja tehakse üldsusele teatavaks (näit. ajakirjanduse kaudu). Börsi tegevuse juhtimiseks luuakse vastavate ringkondade poolt

erilised organid (börsikomiteed). — Börside näol on nüüdisaja majanduselus moodustunud niihästi igasuguste väärtpaberite kui ka muude kaupade jaoks suured keskturud, kus üksikute maade nõudmine ja pakkumine viiakse tasakaalu teiste maade nõudmise ja pakkumisega. Seega on börs (ühes mehaanilise transpordiga) rohkem kui mõni teine instituut soodustanud kogu maailma liitumist üheks turuks, kus kujunevad ühtlased hinnad tähtsamate kaupade jaoks. Loomulikult kajastub ka iga vapustus majanduselus kõige ennemini börsil, väljendudes börsi hindades ehk kurssides.

Kaubanduslike tehingute ulatuse järgi liigitatakse kaubandust hulgi- (en gros) ja jae- (en detail) kaubanduseks. Hulgi-kaubandus teostab kaupade müüki suuremate hulkadena ehk partiidena korraga, kusjuures need kaubad ei lähe veel nende kättesse, kelle otseseks tarvituseks nad on määratud, vaid müüakse teistele kaupmeestele. Jaekaubanduses müüakse kaubad väiksemal hulgal otseselt tarvitajaile. Varemil aegadel puudus kaubanduse alal säärane tööjõud: kaupmees müüs õige mitmesuguseid kaupu nii suuremal kui väiksemal arvul. Alles XVIII—XIX sajandil, kaubandusliku läbikäigu paisumisega, eraldus hulgikaubandus jaekaubandusest. Samuti teostus diferentseerumine kummalgi alal: tekkis kauplemine vilja, karja ja karjasaadustega, manufaktuurkaubandus jne. Jaekaubanduse alal esineb meie päevil näiteks mõni külapood veel vana tüüpi ettevõtteks, kus müügil mitmesuguseid kaupu; linnas seevastu kaupleb üks magasin ainult pesuga, teine riidekaubaga, kolmas teatavat liiki toiduainetega, s. o. ka jaekaubandus on jagunenud spetsiaalharudesse. Lõpuks on aga meie aeg loonud kolmandagi jaekaubandusliku ettevõtte tüübi; see on nn. universaalmagasin, kus kaubeldakse suureulatuseliselt kaupadega, mis kuuluvad väga mitmesugustesse valmistusharudesse. Siin võib ostja saada kõik, mis inimesele vaja, alates hälliga imikule ja lõpetades surnukirstuga.

Lõpuks võib kõnelda veel iseseisvast ja komisjoni-kauplemisest. Iseseisev kaupmees ostab ja müüb kaupu oma riisikol ja enda soetatud kapitaliga; komisjonikaupmees toimetab ostu-müügi operatsioone mõne teise ülesandel, saades selle eest kokkulepitud tasu ehk provisiooni.

KAUBANDUS- JA MAKSUBILANSS. Antud riiki sisse veetavate kaupade ja samast riigist välja veetavate kaupade koguväärtuse suhet nimetatakse selle riigi kaubandusbilansiks. Kui sisseveo koguväärtus teatud aja (kuu, aasta) jooksul ületab väljaveo oma, on riigi kaubandusbilans passiivne, vastasel korral aktiivne: sisseveo ülekaalu tagajärjel tekivad antud maale suuremad kohustused välismaa suhtes. ta muutub välismaa võlgnikuks; väljaveo ülekaal muudab seevastu maa välisriikide võlauskujaks. Omal ajal omistati kaubandusbilansi kujunemisele suurt tähtsust ja arvati, et passiivne kaubandusbilans

tähendab hädaohtu asjaomasele maale. Et lugu aga alati nii ei tarvitse olla, võib järeldada tõsiasjast, et mitmed majanduslikult eriti arenenud maad — esijoones Inglis- ja Saksamaa — enne maailmasõda omasid kaubandusbilanssi, mis oli tugevalt passiivne. Kaupade vool pole nimelt mitte ainuke väärtuste liikumine üksikute riikide vahel; võlavahekorrad ja selle tagajärjel riikidevahelised maksukohustused tekivad ka teisel teel. Nii saab riik tulu välismaa reisijate ja turistide kulutustest selles riigis, välismaal tegevusse rakendatud oma maa kapitali protsentidest, laevade sissetulekuist välistranspordi alal, välismaa laevade sadamamaksudest jm. Riigist voolab raha välja riigi välislaenude ja nende protsentide maksmiseks, omal maal teotseva eraväliskapitali kasuprotsendi näol, välismaal reisivate riigikodanikkude kulutuste ja väljarändajate poolt kaasa viidavate summade tõttu, kinofilmide üürimise eest välismaalt jne. Kui võrrelda kõiki antud maale väljastpoolt sisse voolavaid tulusid kõigi selle maa maksudega välismaale, saame selle maa või riigi maksubilansi, mis annab palju selgema kujutelmata maa majanduslikust seisundist. Maksubilansiks nimetatakse siis maa või riigi väljastpoolt saadavate tulude ja väljapoole tasuda olevate kohustuste suhet. Nagu juba mainitud, on Inglismaa kaubandusbilanss olnud kestvalt passiivne, kuid tänu oma kapitalide rohkusele võib ta paigutada hiiglasummasid välislaenudesse ja -ettevõtteisse; edasi kasustavad paljud riigid inglise laevu oma kaupade transportimiseks. Summadega, mis saadakse kapitalide investeerimisest välismaal ja laevade veost, katab Inglismaa vahe oma kaubandusbilansis. Seega võib mõne riigi kaubandusbilanss ilma mingi hädaohuta sellele riigile olla passiivne, kui riigil on küllaldaselt tulusid muist allikaist peale kaupade väljaveo. Maksukohustuste määra on aga raske arvudes täpsalt väljendada, sest sisse- ja väljavoolavate maksude kontrollimine on tegelikult võimatu, kuna aga kaupade liiklemist on nende piirist üleminekul või -tulekul hõlpus arvudes kokku võtta. Seetõttu tugineb maksubilanss enam või vähem ligikaudseile hinnanguile, kuna kaubandusbilanss võib pretendeerida täpsusele.

KAUBANDUSPOLIITIKA. Riigivõimu teotsemine kaubandusse puutuvais küsimusis moodustab selle riigi kaubanduspoliitika, mis on osa riigi üldisest majanduspoliitikast. Et riigil tuleb kõigil oma teotsemise aladel silmas pidada terve riigi üldhuve, seega ka majanduse alal — kogu rahvamajanduse edu, ei tarvitse riigi kaubanduspoliitika kujuneda ainult kaubanduse soodustamiseks, vaid sageli on riik sunnitud mõnel alal kaubandusele tõkkeidki looma. See väljendub suuremal määral riigi väliskaubanduse poliitikas, eriti selle tähtsamal osal — tollipoliitikas. Tollideks nimetatakse makse, mida võetakse kindlaksmääratud tariifi järgi riigi piiril sealt läbi minevaid kaubalt. Vastavalt kauba liikumise suunale jagunevad tollid sisseveo-, väljaveo- ja transiittollideks. Neist on praegusel

ajal olulise tähtsusega sisseveotollid; väljaveotolle võetakse ainult erandina väheste kaupade pealt, transiitkaubad lastakse läbi enamasti ilma tollita. Sisseveotollid võivad olla fiskaalse iseloomuga, kui riik neid võtab ainult oma tulude suurendamise eesmärgiga, või kaitsetollid, kui need on määratud mõne rahvamajanduse haru toetamiseks ja edendamiseks siseriigis. Kaitsetollid ongi üheks tähtsamaks riigi kaubanduspoliitika vahendiks. Kui need kaitsetollid on mõnele kaubale määratud sedavõrt kõrged, et vastavate kaupade sissevedu osutub tegelikult võimatuks, nimetatakse neid keelutollideks. Nii on Eestis näiteks sisseveotoll kohvilt ja teelt fiskaalse iseloomuga, kuna riidetoll esineb kaitse-, piiritus- toll keelutollina. — Oma kaubanduslikke suhteid teiste riikidega reguleerivad nüüdisaja riigid kaubalepingutega, millega vastastikkuse põhimõtte alusel alandatakse tolle mõningailt kaupadelt ja hõlbustatakse seega oma maa tähtsamate produktide väljavedu lepinguosalisse välisriiki.

Mis puutub riigi sisekaubanduspoliitikasse, siis tuleb selle all mõista kõiki neid riigivõimu poolt tarvitataavaid abinõusid, mis otsest või kaudselt siseriiklikku kaubandust edendavad ja korraldavad. Siia kuulub raud-, vee- ja maanteede korrashoid, uute ühenduste ehitamine, sidevahendite (post, telegraaf, telefon) soetamine ja ekspluateerimine üldsuse huvides, veohindade reguleerimine, kaubandusliku hariduse edendamine jne.

VABAKAUBANDUS JA PROTEKTSIONISM. Merkantilismi ajajärgul püüdis iga riik end teravalt naabreist eraldada ja ise kõiki neid esidusi kasustada, mida pakkus toorainete ümbertöötamine, kaubandus ja transport. Seetõttu olid XVIII sajandi lõpuni kõrged kaitse- ja keelutollid kõikjal harilik nähtus; tollimajad olid olemas ka siseriigis, nii et isegi üksikud riigiõsad olid eraldatud teineteisest tollipiiridega. Merkantilistliku süsteemi puudusi hakkas kõige varemini arengut tõkestavana tundma Inglismaa, kelle tööstus ja merekaubandus, olles XIX sajandi alguseks suurelt edenenud, ei vajanud enam kaitsetolle ega tarvitsenud karta vaba võistlust teiste maadega. Vabakaubanduses, tollivabas sisse- ja väljaveos nägi Inglismaa parimat vahendit kindlustada endale odavate toorainete sissevedu, kergendada valmiskaupade müüki ja soetada oma kaubalaevastikule suuremaid veovõimalusi. Kaitsetollide säilitamise poolt kõnelesid seal ainult suurmaapidajate huvid. Vaba võistluse pooldajad rõhutavad, et protektsionistlikud kaitsetollid takistavad vahetust, kõrgendavad kaupade hindasid ja sunnivad seega tarvitajat maksma rohkem, kui see oleks vajaline vabakaubanduse põhimõtte maksva olles. Ainult vabakaubanduse kaudu kujuneb rahvusvaheline tööjaotus ning iga maa valmistab ainult neid kaupu, mille tootmine on kõige kohasem antud maa looduslikes ja majanduslikes tingimustes, kuna kõik muud kaubad, mis välismaal valmistatakse odavamini, tuleb sealt sisse vedada. — Tõeliselt pääseski vabakaubandus maks-

vusele Inglismaal, mille tollitariif XIX sajandi keskpaiku omandas fiskaalse iseloomu. Inglismaa eeskuju avaldas mõju ka kontinendil, kus aga tööstuslik areng oli maha jäänud Inglise omast ja kus seetõttu ei võidud loobuda protektsionismist Inglise võistluse kartusel. Protektsionismi pooldajad (eriti saksa majandusteadlane Friedrich List) toonitasid, et piiramatu vabakaubanduse maksmapanekuga need rahvad, kelle tööstus, kaubandus ja transport on vähem arenenud, peavad alistuma neil aladel edasijõudnuile. Iga rahvas peab aga püüdma oma loovate jõudude täieliku ja mitmekülge arendamise poole: põllundus, tööstus ja kaubandus peavad rööbiti edenedema. Vabakaubandus tööstuslikult arenenud maa ja säärase maa vahel, kus tööstus on alles tärkamas, tähendab õieti võitlust härjapõlvlaste ja hiiglaste vahel. Seepärast vajab veel mitte tugevnenud tööstus sääraustes mahajäänud mais kaitsetolle. Küll on tarvitaja sei korral sunnitud kauba eest kallimat hinda maksma, kuid see on vältimatu ja tasub end rahvamajanduse arenedes mitmekordselt. Kui oma maa tööstus areneb, võistlus tekib ja kaupade hinnad hakkavad langema, on saabunud aeg vähehaaval tolle hakata alandama. On oma maa tööstus saavutanud välismaise tööstuse arengu astme, astub jõusse vabakaubanduse põhimõtte. Seega oleks protektsionism ainult kasvatusvahendiks, lõppsihiks kujuneks aga ikkagi vabakaubandus.

Ka nüüdisajal on peaaegu kõik majandusteadlased sel ühisel veendumusel, et erisuguse tööstusliku arengu tõttu mahajäänud maad vajavad oma tähtsamate tööstusharude mõõdukat ja lühema või pikema kestusega (mitte aga jäädavalt) kaitset tollide näol. Vaidlust tekitab ainult konkreetne küsimus, kas antud ajal ja antud tootmisharu jaoks maksev või kavatsetav tollimäär on kohane või mitte. Niisugustel konkreetsetel juhtudel kerkivad ka esile üksikute aineliselt huvitatud gruppide püüded, mis rahvamajanduse üldhuvidega pole alati sugugi kokkukõlas.

EESTI KAUBANDUS. Iseseisval Eestil tuli väliskaubanduse alal hakata töötama sootuks uutel tingimustel võrreldes nendega, mis olid olnud maksvad Eesti suhtes Vene riigi osana. Kuna enne mini suur osa Eesti väljaveost oli juhitud idasse, kust ka sisse veeti mitmed massilised tarbeained, tuli nüüd kogu kaubanduslik tegevus ümber korraldada lääne turgude kohaselt. Oli vaja tutvuda nende turgude nõuetega, luua sidemeid kaubanduslike keskustega ja organiseerida kohaste väljaveokaupade tootmist. Hoolimata suurtest raskustest on need ülesanded rahuldavalt lahendatud.

1928. aastani arenes Eesti väliskaubandus hoogsasti, hakkas aga selle järel, ühenduses maailma majanduskriisiga, järk-järgult langema. Sisse- ja väljaveo väärtuse vahekorda (miljoneis kroonides) aastail 1920—1933 näitab tabel lk. 76.

Eesti sisse- ja väljavedu 1920—33.

Aasta	Sissevedu	Väljavedu	+ -
1920	13,95	12,29	- 1,66
1921	44,83	22,87	-21,96
1922	55,89	48,12	- 7,77
1923	93,32	57,12	-36,20
1924	82,04	78,66	- 3,38
1925	96,73	96,92	+ 0,19
1926	95,59	96,59	+ 1,0
1927	97,35	106,04	+ 8,69
1928	132,44	127,22	- 5,22
1929	124,38	117,52	- 6,86
1930	100,05	96,50	- 3,55
1931	61,81	71,03	+ 9,22
1932	37,32	42,60	+ 5,28
1933	39,57	45,76	+ 6,19

Väliskaubanduse üldiselt soodsa arengu tagajärjel on ka Eesti maksubilanss rahuldav. Aastail 1929—1933 oli maksubilanss järgmine (tuhandis kroonides):

		1929		
		Kreedit	Deebet	+ -
Kogusumma		136 509	145 472	-8963
Sellest kaubandus		117 516	124 379	-6863
		1930		
		Kreedit	Deebet	+ -
Kogusumma		116 677	122 283	-5606
Sellest kaubandus		96 501	100 051	-3550
		1931		
		Kreedit	Deebet	+ -
Kogusumma		91 190	81 297	+9893
Sellest kaubandus		71 031	61 806	+9225
		1932		
		Kreedit	Deebet	+ -
Kogusumma		58 978	55 439	+3539
Sellest kaubandus		42 600	37 324	+5276
		1933		
		Kreedit	Deebet	+ -
Kogusumma		61 897	57 243	+4654
Sellest kaubandus		45 763	39 573	+6190

Eesti tähtsamad väljaveokaubad on või, lina, tekstiiltööstussaadused, puu- ja puutööstussaadused, paber. Riikidest on väljaveos esikohal Inglismaa ja Saksamaa; neile järgnevad Venemaa, Belgia, Läti, Soome, Rootsi, Taani. — Sisseveokaupadest on esikohal toiduained (heeringad, suhkur), puuvill ja vill, tekstiiltööstussaadused ja masinad. Kõige rohkem veetakse Eestisse sisse Saksamaalt, Inglismaalt, Põhja-Ameerika Ühendriikidest; neile järgnevad Venemaa, Rootsi, Poola, Prantsusmaa, Läti, Soome. Transiitkaubandus, mis oma tähtsamas osas moodustub Lääne-Euroopast Venemaale minevaist kaubust ja vastupidi, pole veel omandanud kindlat ilmet.

Sisekaubanduse arengu kohta Eestis puuduvad seni täpsamad statistilised andmed. Üldiselt määrab Eestis sisekaubanduse ulatust üksikuil aastail põllusaak, mille suurusest on olnud suurima tarvitajatekihi — põllumeeste — ostujõud.

Eesti väliskaubanduspoliitika on oma iseloomust olnud üldjoontes profektisionistlik. Valitsuse määratud tollinormid on silmas pidanud nii põllunduse kui tööstuse kaitset. Kaubanduse ja tööstuse huvide kaitseks on ellu kutsutud kaubandus-tööstuskoda, mis koosneb vastavate ringkondade esindajaist.

TARVITAJATEÜHINGUD. NENDE ARENG EESTIS. Kui kaubandus esineb majanduselus üldiselt sama tarvilise ja kasuliku tegevusena nagu iga teine, leidub siiski alasid, kus nii mõningadki lülid kaubanduslikus vahetusahelas on liigsed ja kus seega vara teekonda valmistajalt tarvitajani on võimalik lühendada vastava organisatsiooni loomise teel. Säärased tarvitajate omaabi organisatsioonid, mis püüavad võimalikult suurel määral vältida kaubanduslikku vahetaliitust ja selle kaasnähtusena esinevat kaupade kallinemist, on tarvitajateühingud, mis praegusel ajal kujundavad tähtsaima liigi ühistegevuse tegevteist. Tarvitajateühingute kui ka ühtlasi terve ühistegevuse vaimseks isaks tuleb lugeda inglise vabrikanti Robert Owen'it, kuid nüüdisaja tarvitajateühingud on oma alguse saanud kuulsailt „Rochdale'i pioneeridelt“. A. 1844 asutasid nimelt paarikümmend kuduajat Rochdale'is Inglismaal tarvitajateühingu, mille põhimõtted osutasid elujõulisteks ja võeti aluseks mujalgi. Need nn. Rochdale'i põhimõtted on järgmised: võimalikult väike osamaks, hääleõigus (kuid ainult üks hääl) igale ühinguliikmele, kasu jaotus iga liikme ostusumma suuruse järgi, võltsimata ja hinnaväärse kauba müük keskmiste turuhindadega ja ainult sularahas (mitte võlgu). Väike osamaks võimaldab ka vaesemaile kodanikele ühingu liikmeks astuda, iga liikme õigus kaasa kõnelda ühingu juhtimisel annab tervele ettevõttele demokraatliku ilme, kuna kasu jaotus vastavalt ostusumma suurusele õhutab iga liiget just oma ühingu kauplusest ostma. Tähtis on ka, et rõhku pannakse kauba heale kvaliteedile, kaitstes seega tarvitajat alaväärtusliku kauba eest. Sularahas müük on tarvilik, et ühingut hoida kitsikusse sattumast kapitali puuduse tõttu. — Nii Inglismaal kui teistelgi Euroopa mail levisid tarvita-

jateühingud jõudsasti ja etendavad meie päevil tarvitajaskonna huvide seisukohalt tähtsat osa rahvamajanduses.

Eestis asutati esimene Rochdale'i põhimõtteil põhinev tarvita-jateühing 1903. aastal Antslas. Siis hakkas mõte kiiresti levima, järgmisil aastail asutati rida tarvitajateühinguid mitmesuguste nime-tustega ja Vene aja lõpul ulatus nende arv 133-ni, neist ainult 13 linnas, teised maal. Tehti katset ka kesk-sisseostukorralduse loomi-seks, mis õnnestus aga alles 1917. a. Eesti Tarvitajateühisuste Liidu (praeguse Eesti Tarvitajate Keskühisuse) asutamise näol. Iseseisvuse ajal kujunenud vabamad olud ühelt poolt ja tarbeainete vähesus esimestel aegadel teiselt poolt andsid hoogu uute ühingute ellu-kutsumiseks, nii et nende arv 1920. a. alguses oli 192 ja tõusis 1921. a. alguseks 226-ni. 1928. a. alguses oli Eestis juba 272 kooperatiiv-ühingut üle 70 000 liikmega. Et tarvitajateühingud on teinud suuri edusamme, tuleb panna suurelt osalt nende keskkorralduslooni Eesti Tarvitajate Keskühisuse arvele, mille ümber on koondunud enamik ühinguist ja mille kauba läbimüük on tõusnud viimaseil aastail 14 mil-joni kroonini. Peale kaubandusliku tegevuse on Keskühisus toi-minud tööstuse alal, luues oma tööstusettevõtteid (kalakonservi-tööstus, piirituse- ja veinitehas jm.).

LIIKLEMISOLUD. Kaupade, inimeste ja teadete edasitoimeta-mine praegusaja ulatuses ja vahenditega on pika arengu tulemus. Et oleks võimalik saata kaupu ja inimesi ühest kohast teise, on vaja-line esiteks mingi tee (maantee, kanal, raudtee, ka meri ja õhk), siis vahend, mida sel teel võib panna liikuma (vanker, vagun, lennuk, laev) ja lõpuks jõud, mis vahendile annab liikumisvõime. Nende kolme elemendi areng on toimunud käsikäes inimsoo kultuuri üldedenemisega.

Ürgrahvad ei tundnud teesid üldse. Esimesed kunstteed on ehitatud roomlaste poolt, kes sel alal olid saavutanud suure oskuse. Keskajal olid maanteed seevastu õige halvast seisundis, liiklemine, toimudes hobuste veetavate vankritega, oli vaevaline ja aeglane, 30—40 km hariliku keskmise päevakiirusega. Esimesed postmaanteed, millel võis saavutada juba 60 km päevakiirust, ehitati Inglis-ja Prantsusmaal XVIII sajandil, ja alles XIX sajandi alguses tek-kisid esimesed kunstmaanteed, mis omadusilt võrdusid vanade room-laste omadega. Et säärastel oludel maanteedel kaupade transporti-mine ei saanud suuremaulatuseliselt areneda, on arusaadav. See-pärast hakati õige varakult seks otstarbeks kasustama veeteid, mis on kõigil aegadel olnud parimaiks ja odavamaiks liiklemis-teedeks. Tänu veeteedele on elavad kaubanduslikud suhted üks-teisest kaugel asuvate maade vahel olnud võimalikud juba neil aegadel, mil 100 km kauguse võitmine maa kaudu oli seotud pea-aegu ülepääsetamatute raskustega. Suurtööstusliku produktsiooni tek-kimine ja massilise transpordi vajadus sundis otsima vahendeid nii maa- kui veeliiklemises, mis rahuldaksid uusi esilekerkinud nõu-

deid majanduslikus suhtlemises. Seks ehitati esiteks kunstmaanteed (kiviteed) ja kanalid. Otsustava pöörde tõi aga liiklemisolu-desse nii maal kui veel aurujõu rakendus liiklemise teenis-tusse. Maal osutusid nüüd sääraseks vahendiks, mida kõikjal võis kasutada ja mille kaudu vähenesid transpordikulud, r a u d t e e d.

RAUDTEED. Kuigi rööbastee idee oli varemini tuntud, on raudteed selle sõna nüüdisaja mõttes tekkinud XIX saj. alguses. Raudtee leiutust ühendatakse harilikult inglise tehniku George Stephenson'i nimega, kelle projekti järgi ehitati esimesed auru-jõuga liikuvad vedurid. Esimene suurem raudtee ehitati Liver-pooli ja Manchesteri vahel; selleks andis Inglise parlament a. 1826 loa peale pikemat aega kestnud arutusi. Juba järgmisel aastakümnel algas Inglismaal elav raudteede ehitamine, levides peatselt mand-rilgi. Nüüdisajal on raudteed saanud esmajärgulise tähtsusega tegu-riks maailma majanduselus, mida tõendab näiteks juba raudtee-võrgu pikkus, mis a. 1923 tervel maakeral ulatus üle 1 215 730 km. Muidugi ei tähenda see veel, et teised liiklemisteed oma tähen-duse oleksid seetõttu kaotanud: ratsionaalselt organiseeritud rahva-majandussüsteemis tuleb kasutada kõiki teedeliike üksteise täien-duseks vastavalt iga liigi eriomadustele.

Vaatleme lühidalt, missugused paremused on raudteel rahva-majanduse seisukohalt võrreldes maanteedega. Esimene silmator-kav raudteetranspordi omadus on selle kiirus: kuna hobutrans-pordi tunnikiirus on läbistikku 10 km, saavutavad raudteerongid mitmekordselt suurema (60—80—100 km) tunnikiiruse. Teiseks raud-tee esiduseks tuleb lugeda massilist transpordivõimet ja kolmandaks — selle relatiivset odavust. Viimane omadus on tingitud raudtee kui suurettevõtte laadist. Edasi mainitagu raud-tee paremustena liiklemise reeglipärasust ning täpsust ja vähest hädaohklikkust. Nende omaduste tagajärjel on raudteed rahva-majanduse arengus täitnud tähtsat osa: need lähendasid maid ja rahvaid teineteisele, hõlbustasid uute majandusvormide levikut maha-jäänud mais, kiirustasid seega kapitalistliku produktsiooni arengu-tempot ja löid rohkearvuliste kohalikkude turgude asemel ühe üldise rahvusvahelise turu mitmetele massilistele kaupadele.

Mis puutub raudteede organisatsiooni, siis on üldise arvamuse järgi raudteed oma iseloomult monopolised ettevõtted. Raudtee ehi-tus nõuab nimelt hiiglasuurte kapitalide kestvat mahutust, nii et vaba võistlus oleks sel alal rahvamajanduslikult kahjulik. Monopol üksikute raudteeliinide kui ka terve riigi raudteedevõrgu omamiseks võib omakord kuuluda eraettevõttele (harilikult aktsiaühinguile) või riigile. Teoreetiliselt kõnelevad mitmed asjaolud raudtee ehituse ja ekspluateerimise riigistamise poolt. Riigi raudteedevõrku tuleb arendada ühtlase kindla plaani järgi, arvestades terve rahvamajan-duse huve ja tarbe korral muid riiklikke (näiteks riigikaitse) vaja-dusi. Tuleb ehitada sääraseid liine, mis iseenesest võib-olla ei suuda

kasuga töötada, kuid üldise raudteedevõrgu seisukohalt kui ka üksikute maakohtade elustamiseks on tarvilikud. Tihti oleneb asutatavate raudteeliinide suunast mitme tööstusharu õitseng või hääbumine. Ka raudtee tariifide (veohindade) reguleerimine võib riigivõimu poolt toimuda üldsusele kõige vastuvõetavamal viisil. — Tegelikult ongi mitmes riigis raudteed riigi omad (Saksamaal, Šveitsis, ka Eestis), mitmes riigis on maksev sega-süsteem (osa teid kuulub riigile, osa eraühinguile, nagu Prantsusmaal), kuna mõnel pool (Inglismaal, Põhja-Ameerika Ühendriikides) on raudteed täies ulatuses eraühingute omandus.

Eesti riiklikkude raudteede üldpikkus ulatus 1933. a. üle 1440 km. Teiste Euroopa riikidega võrreldes on Eesti raudteedevõrk veel võrdlemisi hõre.

MERELAEVANDUS. Mereteed on inimesele tasuta tarvitada, seetõttu on meretransport raudteega võrreldes palju odavam. Odavuse tõttu etendab praeguselgi ajal meretransportis teatavat osa purjelaevastik, sest suurte kaubamasside transportimisel tuleb kiirus vähem arvesse. Üldiselt on arenenud merelaevanduse mõju rahvamajandusele sama kui raudteede oma. Teatavat ülevaadet tähtsamate riikide laevandusest pakub järgnev tabel, mis esitab brutoregistertonnides¹ kaubalaevastiku suuruse:

	a. 1914	a. 1928
Inglismaa	20 524 000	22 504 000
Am. Ühendriigid	4 287 000	13 608 000
Saksamaa	5 135 000	3 738 000
Prantsusmaa	1 922 000	3 256 000
Itaalia	1 430 000	3 150 000
Jaapan	1 708 000	3 968 000

Eesti geograafiline asend pakub soodsaid võimalusi laevanduse arenguks. Eesti merelaevastikus oli 1. jaan. 1933 448 laeva ja praami kogumahuga 134 074 br. reg.-tn. Kui sisevete kaubalaevastik juurde arvata, tõuseb see arv 138 968 br. reg.-tonnini. Võrdluseks olgu tähendatud, et Soome kaubalaevastiku kogumaht oli 1925. a. 482 400 neto reg.-tn., Läti — (a. 1926) 40 034, Taani — (a. 1925) 666 000, Rootsi — (a. 1925) 996 100 ja Norra — (a. 1925) 1 662 000 neto reg.-tn.

SIDE. Liiklemisteede kõrval on nüüdisaja majanduselus oluline osa täita side- ehk teadete saatmise vahendeil. Siia kuuluvad post, telegraaf, telefon, raadio. Kõige vanem on neist post, mis esialgu oli ainult riigivõimu kasustada, kuid ligikaudu XVII sajand

¹ 1 registertonn = 2,83 m³. Brutoregistertonnnes väljendatakse terve laeva mahtu, netoregistertonnnes laadimiseks kasustada olevat laevaruumi.

dist alates asus ka rahva teenistusse. Telegraaf, telefon, eriti raadio on kõik viimaste aastakümnete leiutised, kuid on suutnud oma lühikesest east hoolimata kiiresti levida ja aidanud mõjuvalt kaasa majanduselu tempo kiirenemisele kui ka turgude lähendamisele.

Mis tähendus on laatadel Eestis? — Missugused on universaalmagasinide esidused ja puudused spetsiaaläridega võrreldes? — Missugused tegurid (peale väliskaubanduse) võivad oluliselt mõjustada Eesti maksubilanssi? — Loendage protektsionismi positiivsed omadused! — Miks soovitaks kodanikele eelistada ostudel Eesti kaupu? — Nimetage Eesti raudteede magistraalliinid! — Missugused uued raudteed on praegu Eestis kavatsusel?

8. peatükk.

Ühiskondliku sissetuleku jagunemine.

SISSETULEKU MÕISTE JA KOOSTIS. Kapitalistlikus majanduskorras, mis tugineb laiaulatuslikule tööjaotusele, moodustab varade vahetus, nagu oleme näinud, vajalise lüli majanduslikus protsessis, ühendades varade valmistuse nende jagunemisega. Seepärast tekib peale vahetuse olu selgitust küsimus selle tulemustest, s. o. kuidas jagunevad rahvamajanduses toodetavad varad ühiskonna klasside ja rühmitiste vahel.

Rahvamajandusliku üldsissetuleku antud ajal kujundavad sel ajal valmistatud varad oma kogusummas. Kui sellest üldsissetulekust maha arvata valmistuskulud (varadesse paigutatud liikuvkapital ja põhikapitali osa), saame rahvamajandusliku puhassissetuleku, mis väljendab varade juurdekasvu antud aja kohta. Oleks õige tähtsist statistiliste arvutuste najal võimalikult suurema täpsusega kindlaks määrata rahvamajanduse terve puhassissetulek ja selle protsentuaalne suhe üldsissetulekuga, sest säärased arvutused näitaksid, missugune produktiivsuse aste on saavutatud nüüdisaja rahvamajanduses. See küsimus on senini siiski vähest käsitlust leidnud suurte raskuste tõttu, mida säärase probleemi lahendamisel tuleb võita. Seepärast tuleb piirduda ühiskonna tähtsamate klasside sissetuleku vaatlusega, käsitledes üksikute sissetuleku-liikide relatiivset suurust. See sissetulek liigitatakse harilikult, vastavalt sellest osa saavatele ühiskonnaklassidele, kolme ossa: kapitalikasuks, põhimikurendiks ja tööpalgaks. Kapitalikasus saab isik, kelle kapital on rakendatud majanduslikku tegevusse, põhimikurent läheb maaomanikule, tööpalka saajaks on tööline.

KAPITALIKASU. Kui ettevõtte üldisest puhassissetulekust maha arvutada põhimikurent ja tööpalk, kujundab jääk kapitalikasus. See sissetulekuliik jaguneb omakord kahte alaliiki, nimelt kapitalikasuks

kitsamas mõttes ehk kapitaliprotsendiks ja ettevõtjatuluks. Ettevõttesse mahutatud kapital pole mitte alati täies ulatuses ettevõtja omandus, vaid harilikult on suur osa sellest võetud laenuks, mille eest tuleb maksta protsente. Seda sissetulekut, mida saab kapitaliomanik ettevõtjale laenufatud kapitali eest, nime- tameigi kapitaliprotsendiks. Kapitaliomanik pole seega vahetult tegev produktioonis. Ettevõtjatulu langeb seevastu sellele, kes omab ettevõtet, seda organiseerides või juhtides ja esinedes ses mõttes samuti töötajana nagu insener, kütja jne. Nüüdisaja sotsiaalmajanduslikes oludes ei kujune aga ettevõtja tulu suurus mitte tema poolt tehtava tööhulga järgi, vaid ettevõttesse mahutatud oma kui ka võõra kapitali suuruse järgi. Kui näiteks võtta kaks ettevõtet, millest ühe on mahutatud kapitali 100 000 krooni, teise aga 500 000 krooni väärtuses, on teisest ettevõttest saadav ettevõtjatulu mitmekordselt suurem kui esimene ettevõtte seda annab, kuigi ettevõtja isiklik töö võib kummaski ettevõttes osutada samaks. Kuigi siis ettevõtjatulu võib lugeda tasuks ettevõtjale tema poolt endale võetud ja ühiskondlikult kasuliku funktsiooni täitmise eest, pole see siiski tööpalk harilikus mõttes. Nii kapitaliprotsent kui ettevõtjatulu on n.-ö. ühe puu oksad: ühel on eelduseks kapitali omamine, teisel — kapitali otsene rakendus. Nende tekkimise tingimused on samad ja mõlemad kuuluvad seega kapitalikasu mõiste alla.

Iga kapitali paigutus on ühenduses teatava riisikoga. Viimane võib olla suurem või väiksem ja oleneb ettevõtja isiklikest omadustest, maa üldistest oludest, majanduselu käigust, milles tihti võivad tekkida suured kõikumised, ja lõpuks ettevõtte laadist. Mitmesuguste äpardunud operatsioonide tagajärjel võib kapital selle omanikule osalt või täitsa kaotsi minna. Seepärast esineb kapitalikasus selle ühe osana veel tasu riisiko eest. Mida kindlam on ettevõtte, seda väiksem on riisiko ja seda väiksem ka tasu selle eest. See riisiko on olemas ettevõtjal, kui ka kapitalistil-võlauskujal; seepärast esineb tasu riisiko eest niihästi kapitaliprotsendi kui ettevõtjatulu osana.

Kapitalikasus on kõige tihedamalt seotud nüüdisaja majanduskorraga, mis tugineb ettevõtja tegevusele, eraomanduse põhimõttele ja kasupüüdeile. Kui poleks kapitalikasus, puuduks ettevõtjal loomulikult huvi valmistada võimalikult odavamalt ja korraldada tootmist võimalikult otstarbekohasemalt. Kapitalikasus algallikaks on töö. Kui tööproduktiivsus on tõusnud sedavõrt, et tööline suudab rohkem valmistada, kui ta isiklikult tarvitab enda elatiseks, kujuneb produktioonis teatav jääk. Nüüdisaja palgatööline saab oma töö eest ettevõtjalt kindlat palka, mis talle elatise võimaldab, kuna ülalmainitud jääk läheb ettevõtjale, moodustades kapitalikasus. Mida suurem on tööproduktiivsus (selle kasvu tingimusi oleme vaadelnud eespool), seda suurem on siis kapitalikasus. Teisest küljest on silmanähtav kapitalikasus ja tööpalka suuruse vastastikune sõltuvus: kui töötasu tõuseb, siis peab, seni kui tööproduktiivsus pole muutunud,

kapitalikasu langema; ümberpöörduvalt vastab madalale palkadetasapinnale harilikult kõrge kapitalikasu. Tehniline areng võib aga produktiivsuse suurendamisega tõsta kapitalikasu ka ilma, et tööpalk selle tagajärjel peaks tingimata vähenema.

Kapitalikasu, igalt antud kapitalilt protsentides arvutatud, taotleb nüüdisajal kõigis mais ja kõigis valmistungarudes ühist ja ühtlast tasapinda. Selle ühetaostumise põhjuseks on asjaolu, et igaüks püüab paigutada oma kapitali sinna, kus kasuprotsent on kõige suurem antud ajal, ja tõmmata tagasi oma kapitali sealt, kus kasuprotsent osutub madalamaks kui muil majandusliku tegevuse aladel. Muidugi ei teostu aga säärane kapitalide liikumine kiiresti. Praeguselgi ajal ei saa seepärast veel juttu olla kõikjal täitsa ühesugusest kapitaliprotsendist kui ka ettevõtjatulust. Riikides, kus majanduslik areng on jõudnud kõrgele astmele ja kus olemas rohkesti vabu kapitale, on kapitaliprotsent madalam kui majanduslikult mahajäänud ja kapitalikehvades riikides. Ka võib mõnes tööstusharus kapitalikasu langeda, kuid kapitali siirdumine sääraseist ettevõttest mujale võib toimuda ainult aegamööda, kuna vaheajal ettevõtja peab leppima väiksema tuluga.

Mis puutub kapitaliprotsendi ja ettevõtjatulu vahekorrasse, siis tuleb tähendada, et protsent, mida ettevõtja maksab võõra kapitali eest, on meie aja kõrge tööproduktiivsuse ja sellest tingitud kapitaliakumulatsiooni tagajärjel kujunenud võrdlemisi mõõdukaks, kõikudes siiski üksikute maade järgi. Krediidiorganisatsiooni täienemine soodustab omalt poolt protsendi langust. Läbistikku saab ettevõtja mõne protsendi võrra kõrgemat tulu, kui seda on tema makstav laenuprotsent. Kapitaliprotsendi määrade mõõdupuuks on mitmes riigis protsent, mida annavad soliidsed, ilma riisikota kapitalimahutused, näiteks riigilaenu normaalseil aegadel. Enne maailmasõda oli näiteks Venemaal riigilaenu normaalprotsent 4, Saksamaal $3\frac{1}{2}$, Prantsusmaal 3, Inglismaal $2\frac{3}{4}$. Ettevõtjatulu normaalset mõõdupuud leida on palju raskem, sest siin on kõikumised suuremad.

PÕHIMIKURENT. Tasu, mida rentnik maksab maaomanikule, koosneb kahest osast. Esiteks tasub ta maaomanikule rendimaksu maakasutamise eest, teiseks aga saab maaomanik rentnikult tasu viimase tarvitada oleva tarbvara, hoonete jm. eest. Kuna esimene summa moodustab selle, mida majandusteaduses nimetatakse põhimikurendiks, on teine osa üldisest rendisummast õieti maaomaniku kapitalikasu. Põhimikurendiks nimetatakse seega maaomaniku sissetulekut, mis oleneb rendile antud maa looduslikest omadusist. Põhimikurent on maapinna füüsiliste ja keemiliste omaduste tulemus; see ei sõltu mingist inimese tegevusest ega ole sellel mingit ühist selle sissetulekuga, mida saadakse põllumajanduslike hoonete kasutamise eest või maasse väetussainete jm. näol mahutatud kapitali kasuna.

Mitte iga maatükk ei anna renti, vaid selle eelduseks on mõnimgad erilised asjaolud. Kui maa asustamisel viljakat maad on külluses, nii et olemasolevale rahvastikule elatise hankimiseks jätkub selle maa ühest osast, ei eksisteeri põhimikurent veel üldse. Kuid aja jooksul kasvab rahvastik arviliselt, toitaineid vajatakse rohkem kui varemini ja hakatakse harima ka vähemviljakaid maatükke, mis olid esialgu kõrvale jäetud viljaka maa külluse tõttu. Harimiskulud on aga vähem-viljakail maa-aladel suuremad kui paremate omadustega maapinnal, kuna vilja hind turul kujuneb ühesuguseks, hoolimata sellest, missugusel maa-alal see vili on kasvatatud. Mainitud hind peab vastama halvema maatüki harimiskuludele, sest vastasel korral osutuks halvema maatüki harimine võimatuks; teiste sõnadega: vilja hind tõuseb. Paremail maa-aladel kujuneb selle tagajärjel peale harimiskulude tasumist teatav jääk, sest parema maatüki harija võtab oma vilja eest seda hinda, mis turul kujuneb vilja eest üldse, kuna vilja omahind (tootmiskulu) on temal endine. Mainitud jääk ongi oma olult põhimikurent, mis osutub seega mitmesuguse viljakusega maatükkide olemasolu tulemuseks. Et asja selgitada paremini, võtame lihtsustatud näite. Oletame, et mingi maa asustamisel võeti harimisele ainult kõige paremad maa-alad. Üks säärane maatükk annab, ütleme, 100-kroonise töö- ja kapitalikulu juures 1000 kg vilja, nii et vilja kg hind on 10 senti. Aegamööda kasvab rahvastik, saadavast viljast ei jätku terve rahvastiku toitmiseks ja tuleb harimisele võtta mõnevõrra halvemad maa-alad. Ülalmainitud maatükiga võrdne maatükk neist halvemaist maa-aladest annab niisama suure, s. o. 100-kroonise töö- ja kapitalikulu juures mitte enam 1000, vaid 800 kg vilja; vilja kg läheb maksma seega 12,5 senti. Et vilja tarve on suurenenud, parimaist maa-aladest saadavast viljast, nagu öeldud, ei jätku, halvema maatüki harija oma vilja võib müüa ainult kõige odavamalt 12,5 sendiga kg ja turul teatavasti ühesugused hinnad kujunevad, saab ka parema maatüki harija oma vilja kg-ist 12,5 senti, seega 1000 kg eest 125 krooni. Et tema töö- ja kapitalikulu antud maatüki pealt oli 100 krooni, kujuneb tal ülejäänud 25 krooni lisasissetulekuks, mis moodustabki antud juhul põhimikurendi. Kui rahvastiku arvu suurenedes ollakse sunnitud harimisele võtma veelgi väiksema viljakusega, niiöelda kolmanda järgu maid, tõuseb vilja hind turul ja põhimikurent ülalkirjeldatud esimese järgu maist ning tekib samal kombel põhimikurent teise järgu maadel.

Sama tulemus tekib maatükkide mitmesuguse asendi mõjul turu suhtes. Kahest ühesuguse viljakusega maatükist, mis asetsevad turust erikaugusel, on turust kaugemal asetsev maatükk halvemas olukorras kui turule lähem maatükk: kuigi harimiskulud mõlemal maatükil on samad, erinevad veokulud kaugema maa-ala kahjuks. Et selgi korral vilja hinna määravad selle harimis- ja veokulud kaugemalt maa-alalt, annab turule lähem maa-ala teatava jäägi põhimikurendi näol. Seega võib põhimikurendi tekkimist sele-

tada asjaoluga, et võrdne töö- ja kapitalikulutus erimaatükkidel annab ebavõrdse produktide hulga, iga produktiühiku hind on aga sama.

On veel kolmaski põhimikurendi tekkimise võimalus. Selle asemel, et hakata harima halvemate omadustega uudismaid, võib asuda juba kasutusel olevate maade intensiivsemale harimisele. Kuid maapinna kahaneva viljakuse seaduse järgi ei anna, nagu teame, kahekordse töö ja kapitali rakenduse ühel ja samal maapinnal, kui on üle jõutud teatavast piirist, enam kahekordset saaduste hulka, vaid vähem. Ühest ja samast maatükist saadakse seega produkte, mille tootmine on toimunud väiksemate kuludega, kui ka produkte, mille tootmiskulud on suuremad; viimased määravad produktiühiku hinna, kuna esimesed järelikult annavad põhimikurendi. Siin kerkitab põhimikurent esile ühel ja samal maa-alal mitmesuguse töö- ja kapitalihulga rakenduse tagajärjel.

Nii on põhimikurendil mitte absoluutne, vaid diferentsiaalne iseloom, mispärast esitatud teooria, mis nüüdisajal on üldiselt tunnustatud, kannab diferentsiaalse põhimikurendi teooria nimetust. Suurema või väiksema viljakuse fakt ise ei oma selle teooria järgi tähendust, vaid oluline on relatiivne viljakus, s. o. üksikute maa-alade viljakusastme suhe. Põhimikurent pole seletav küllusega: ta kujuneb halvema maapinna väiksema viljakuse, mitte aga paremate maade suurema viljakuse tagajärjel. Niipea kui omaduslikult kahte liiki jagunevate maa-aladega seltsib kolmas liik — veel madalama viljakusega maad, tõuseb esimese liigi alade põhimikurent ja tekib põhimikurent teise liigi aladel. Kuid ka sel juhul ei anna põhimikurenti kõik maa-alad; ikkagi on olemas ka ülesharitud maatükke, mis ei anna mingit renti.

Peale põllundusliku põhimikurendi on olemas teisigi põhimikurendi liike, millest olulisem on põhimikurent linnades. Linnades annavad ühesuurused ja võrdsete omadustega majad, mille ehitus on läinud maksma ühepalju, erisugust sissetulekut, mille suurus oleneb sellest, missuguses linnaosas majad asuvad. Mida lähemal linna keskusele, seda suurem on majast saadav tulu üüri näol. Säärane kinnisvara asendist tekkiv rent pole seega mitte majaomaniku isikliku töö või tegevuse tulemus, vaid on tingitud ühiskondlikest oludest, linnaelu arengust. Põhimikurent on eriti kõrge kiiresti kasvavais linnades.

Lõpuks tähendatagu veel, et maahinna arvutamisel on aluseks samuti põhimikurent. Nimelt on maahind oma olult kapitaliseeritud põhimikurent. Kui näiteks antud maatükilt põhimikurent on 100 kr., kuna keskmine kapitaliprotsent samal ajal ja maal on 4, siis võrdub antud maatüki hind 2500 krooniga.

TÖÖPALGA MÕISTE JA LIIGID. Tööpalgaks nimetatakse sissetulekut, mida saab tööline oma tööjõu müügist. Põllumees ja käsitöeline saavad oma sissetuleku samuti

tööst, kuid nende sissetulek on nende töösaaduste, mitte aga tööjõu müügi tulemus. Et saaduste hind pole alati ühesugune, siis ei tea põllumees ega käsitöölaine täpsalt ette arvutada, kui suureks kujuneb nende sissetulek teataval kindlal ajavahemikul. Tööline seevastu saab oma tööpalka ettevõtjalt ja kindlaksmääratud suuruses.

Tööpalka kui töösissetuleku peamist kuju võib liigitada mitmelt. Esiteks võib tööpalka tasuda kas loonus (naturaals), s. o. tarbeainetega või rahas; selle järgi tehakse vahet naturaalsalga ja rahasalga vahel. Keskajal, mil raha oli vähe liikvel, oli levinud kõige rohkem naturaalsalg. Uute tööstusvormide ja rahvamajanduse tekkimise ja arenemisega uuel ajal muutus tööpalk enamasti rahas arvutatavaks ja makstavaks. Kus aga tööstuses püsis naturaalsalg, seal toimus see tööliste töötasu kärpimise eesmärgiga: palk maksti kas vähese väärtusega tarbeainetes või säärase kaupadega, mida tööline ise üldse ei vajanud ja mida talle arvestati kõrgendatud hinnaga; viimasel juhul oli tööliste sunnitud neid kaupi kahjuga müüma. Niiugune palga tasumise viis on meie päevil tööstuses üldiselt kõrvale jäetud, kuid põllunduses esineb palga maksmisel veel mõnikord aineksa selle osana.

Palga arvestusviisi järgi võib eristada kaht palgaliiki; need on ajapalk ja tükipalk. Kui palka makstakse töösaavutiste järgi, kusjuures palga arvestus toimub produtseeritavate kaupade mõne „tüki“ alusel, on meil tegemist tükipalgaga. Kui palga aluseks on kulutatud tööaeg, nimetatakse säärast palka ajapalgaks (tunni-, päeva-, nädala-, kuupalk). Tükipalga alusel on võimalik paremail töölistel saada kõrgemat tasu, kuna seevastu nõrgemate võimetega töölistel peavad leppima väiksema tasuga. Ajapalk ei võimalda niisugust vahetegemist tööliste vahel. Ühtlasi võib aga tükipalga-süsteem, mis võimaldab ettevõtjale tööliste tööjõudu täielikult ära kasutada, viia mõnikord tööliste kurnamiseni, mistõttu see palga arvestusviis on leidnud vastuseisu tööliste poolt. Ajapalk on tarvilikul harilikult neil aladel, kus töösaavutiste ühikud on raskesti määratavad või kus tähtis pole mitte niivõrd töösaavutiste hulk, kui nende headus. Mõlema palgaviisi ühendust püütakse sellega saavutada, et määratakse kindlaks keskmine ajapalga norm tingimusel, et tööline tööaja jooksul valmistaks teatava miinimumi saadusi. Kui aga tööline saavutab oma töös suuremaid tulemusi, kui keskmistes normides oli ette nähtud, saab ta nende tulemuste juurdekasvu eest erilist tasu preemia näol. Säärsed preemiad võivad olla tasuks tööaja kokkuhoiu, suurema saaduste hulga valmistuse, saaduste parema kvaliteedi, toorainete kokkuhoiu jne. eest. Ka teist tendentsi võib märgata uuema aja töötasu vormide arengus: püütakse tööliste sissetulekut seada sõltuvusse ettevõtte tulukusest. See toimub harilikult sel teel, et peale hariliku tööpalka saab tööline teatava osa ettevõtte puhaskasust. Seega oleneb niisugusel juhul tööliste sissetuleku üks osa mitte ainult tema isiklikust tööst, vaid seda määrab samuti teiste tööliste töövõime, ettevõtja tegevus, valmis-

tustehnika, turu tingimused jne., s. o. kõik need momendid, millest sõltub ettevõtte tulu. Mida rohkem töölise sissetulek säärasesse siduvusse seatakse ettevõtte edust, seda enam minetab ta spetsiifilise tööpalga iseloomu ja läheneb iseseisva ettevõtja (näiteks käsitöölise) sissetuleku kujule.

Tähtis on lõpuks töölise seisukohalt ka suhe, milles asub töölise saadav rahapalk selle eest saadavale varadehulgale. Seepärast tehakse vahet nominaalpalga ja reaalpalga vahel: esimene on kindlas rahasummas väljendatud tööpalk, teise all mõistetakse selle palga tegelikku ostujõudu. Sageli ei kujune nominaal- ja reaalpalga vahekorrd sugugi soodsaks töölisele, sest reaalpalk ei avalda alati kalduvust tõusta, hoolimata nominaalpalga tõusust, s. o. kui tarbeained kallinevad ja seega elumaksumus tõuseb, ei jõua rahapalkade tõus sellega harilikult sammu pidada. Seepärast on tööli- sele olulise tähtsusega ainult reaalpalk.

TÖÖPALGA SUURUSE KUJUNEMINE. Töölise töö on majanduslikult seisukohalt vaadatuna omapärane kaup, mille ostjaiks on ettevõtjad ja müüjaiks töölised. Kumb pool antud ajal ja oludes osutub majanduslikult tugevamaks, see pool mõjustab otsustavalt ka tööpalga suurust. Kui lähemalt analüüsida poolte majanduslikku jõudu, siis võib märgata, et seda määravad kaks momenti — arvuline ja omaduslik. Arvuline moment väljendub tööandjaile vajaliste tööliste arvu ja tööd otsivate tööliste arvu, s. o. nõudmise ja pakkumise vahekorras. Omaduslik moment tuleb selles esile, kuivõrt kumbki pool on oma huvide kaitseks organiseeritud. Nagu teame, on ettevõtjad nüüdisajal koondunud ühinguisse, mis peale muude eesmärkide taotleavad ka tööpalga alandamist. Samuti on aga tekkinud ka töölise organisatsioonid, mis omakord püüavad kõrvaldada vaba võistlust tööliste vahel ja asendada üksiku töölise leppeid ettevõtjaga sääraste lepingutega, mis sõlmitakse terve töölisorganisatsiooni nimel selle esindaja poolt. Nii muutub individuaalne tööleping kollektiivlepinguks, mis on juba kokkuleppe tulemus ettevõtjate ja tööliste organisatsioonide vahel. Nagu juba eespool tähendatud, esineb nüüdisajal ka riigivõim palgavõitluses suuremal või väiksemal määral tööliste kaitsejana, kui tööliskond ses võitluses osutub nõrgemaks pooleks. Mida suurem on seega ühest küljest antud ajal ettevõtjate või tööliste sotsiaalne jõud ja mida suurem või väiksem teisest küljest tööjõu pakkumine ja nõudmine kas üldse või mingis valmistusharus, seda kõrgemaks või madalamaks kujuneb tööpalk. Seejuures on tööpalga tõusul kui ka langusel kindlad piirid. Tööpalga kõrgeima tasapinnana, selle ülemise piirina esineb tööliste toodetava saaduse väärtus, kusjuures ettevõtjale peab siiski jääma teatav, antud ajal keskmine kasu; vastasel korral poleks ettevõtjal huvi mahutada kapitali ettevõttesse ja viimast juhtida. Tööpalga alama piiri, selle madalaima tasapinna määrab elatusvahendite miinimum, mis vajaline töölise ja ta perekonna elu ja ta ter-

visel alalhoiuks. Nende kahe piiri vahel asub tööpalk alati, kuigi see ajuti lühemaks ajaks võib ka neist piirest üle minna, sest tööpalka reguleerivad tegurid mõjuvad harilikult aegamööda.

AMETIÜHINGUD. STREIGID. LEPITUSASUTISED. Kõige varasemaks ja lihtsamaks tööliste organiseerumise kujud olid kokkulepped töö ajutiseks katkestamiseks eesmärgiga tööandjat sundida talle tööliste poolt esitatud nõudmisi rahuldama. Säärane ajutine töökatkestus kannab streigi nimetust. Et riigivõim varasemal aegadel ei tunnustanud tööliste liitumisõigust, olid ka streigid neil aegadel keelatud. Olukord muutus, kui töölistele nagu ettevõtjailegi lubati asutada oma organisatsioone. Liitumisvabadus pääses maksvusele Inglismaal 1820-ndail, teistes Lääne-Euroopa riikides 1860-ndail aastail. Selle tagajärjel said mitte ainult streigid lubatuks, vaid võisid tekkida püsivama iseloomuga koondised — tööliste ametiühingud. Viimased erinevad streigileppeist tunduvalt. Kuna streik ühendab ühe või mitme ettevõtte töölisi ajutiselt, kuni töö jätkamismomendini, ja taotleb oma eesmärgi ainult ühe vahendi — töö katkestamise — abil, on ametiühingud alalise iseloomuga koondised, mis ühendavad ühe või teise valmistusharu või eriala töölisi ja seavad enda eesmärgiks kaitsta tööliste huve üldse ning mitmel viisil. Osalt kasustavad ka ametiühingud streiki võitlusvahendina, osalt püüavad need saavutada paremaid töötingimusi rahulikkude läbirääkimiste teel ettevõtjatega. Lõpuks on ametiühingud tegevad vastastikuse omaabi alal, jagades oma liikmeile toetust haiguse, vigastuse, töövõimetuse korral.

Liitumisvabaduse maksvuselepääsuga tekivad ühtlasi ka ettevõtjateühingud, mis asuvad võitlusse töölisühingutega ja streikidega. Need ettevõtjate ühingud toetavad aineliselt oma liikmeid, kelle ettevõtteis on puhkenud streik, ja organiseerimata töölisi ning kaitsevad streigimurdjaid, s. o. töölisi, kes on nõus streigi ajal tööd jätkama ja seega ei liitu streikijatega. Lõpuks seavad ettevõtjad streigile vastu l o k a u d i, mis seisab selles, et ettevõtjad katkestavad töö oma ettevõtteis, vabastades töölt kas kõik või suure osa töölisi seniks, kuni töölised nõusse jäävad ettevõtjate esitatud tingimustega.

Nii kujunesid esialgu vahekorrad töölisorganisatsioonide ja ettevõtjate vahel vaenlikuks ja alles aegamööda on olud ses suhtes hakanud muutuma. Kasvavad ja arenevad nii tööliste kui ettevõtjate organisatsioonid. Töölisorganisatsioonide areng väljendub üksikute ja nõrkade ühingute muutumises tugevateks ülemaalisteks assotsiatsioonideks, millesse on tihti (nagu Inglise trade-union'ides) koondunud suurem osa antud valmistusharu töolistest. Need suured koondised püüavad omakord, näiteks Inglis- ja Saksamaal ning Ameerikas, edasisele ühinemisele, luues terve riigi tööliste keskföderatsioonid. Nende organisatsioonide juhtideks on sageli eriharidusega ja vastavate kogemustega isikud. Samuti on näiteks Ing-

lise trade-union'idel kujunenud rikkalikud rahalised fondid, mida kasustatakse omaabi otstarbeil. Mis puutub streikidesse, siis on need kujunenud äärmiseks vahendiks, mis arvesse tulevad siis, kui kõik konflikti rahuliku lahendamise katsed on jäänud tagajärjetuks. Ka ettevõtjad ei taotle meie päevil enam töölisorganisatsioonide hävitamist, vaid hindavad neid kui vajalist tööliste esindust, ilma milleta poleks võimalik suhelda suurte töölishulkadega.

Tööliste ja ettevõtjate vahel tekkivate lahkuminekute lahendamiseks on tegelik elu loonud kaks lepitusasutiste tüüpi, — vahekohtud ja lepituskogad — vastavalt tekkida võivate konfliktide laadile. Mõnikord tekivad lahkarvamused ettevõtjate ja tööliste vahel lepingu sisu tõlgendamises; säärasel korral toimub tüliküsimuse lahendamine vahekohtu teel, kus mõlemad pooled alistuvad kolmanda, erapooletu isiku otsustele. Suurem osa konflikte ettevõtjate ja tööliste vahel tekib siiski mitte olemasoleva lepingu tõlgendamisel, vaid lepingu tingimuste muutmisel või uue lepingu väljatöötamisel. Säärasel korral püütakse kokkuleppele jõuda sel teel, et mõlema poole esindajad astuvad kokku, arutavad rahulikult läbi kõik tüliküsimused ja püüavad leida kummalegi poolele vastuvõetavaid tingimusi, tarbe korral vastastikku järeleandmisi tehes. Selles seisab nn. lepituskodade olu. Inglismaal, kus säärane konfliktide lahendusviis tekkis, on läinud korda valitsuse algatusel kokku kutsutavate lepituskodade kaudu mitmel korral vältida suuri streike, mis maale suuri majanduslikke vapustusi oleksid kaasa toonud.

Kirjeldatud vahekohtud ja lepituskogad teotsevad enamikus riikides, kus need tarvitusel, poolte vabatahtliku kokkuleppe alusel. Edasine samm tööliste ja ettevõtjate vaheliste konfliktide rahuliku lahendamise teel on astunud Uus-Meremaal (a. 1895) ja Austraalias (aastail 1900—1901, lõplikult a. 1904) selle lahendusviisi sunduslikuks tegemisega eriliste riiklikkude organite kaudu. Uus-Meremaa vahekohtuseadus lõi mainitud tüliküsimuste otsustamiseks kaheastmelise kohtuasutise. Esimese astme moodustavad lepituskomisjonid (iga ringkonna kohta üks), millesse tööandjad ja töölised valivad esindajaid võrdsel arvul, kuna komisjoni esimeheks valitakse erapooletu. Teiseks astmeks on vahekohtus (üks terve koloonia jaoks), millesse ettevõtjate liit ja trade-union'ide föderatsioon saadavad kumbki ühe liikme. Nende kohtute kompetentsi kuuluvad kõik tööandjate ja organiseeritud tööliste vahel puhkevad tülid. Kohtud on kohustatud asja arutamisele asuma, niipea kui seda nõuab ükski vaidlevaist pooltest. Mõlemad pooled on kohustatud asja uurimise ja arutamise ajaks loobuma streikidest või lokautidest. Kohtu otsused tööpalga normide või muude töötingimuste kohta on maksivad kaks aastat.

TÖÖKAITSE SEADUSANDLUS. Kuigi tööline ametiühingute kaudu võib palju saavutada, on siiski säärasest omaabi korraldusest

vähe tööliklassi huvide kaitseks. Isegi neis riikides, kus (nagu Inglismaal) ametiühingud teotsevad juba pikemat aega, on neisse koon-
dunud ainult osa töölisi. Ka leidub töölikklassis sääraseid gruppe,
mis üldse ei moodusta ega saagi mõnikord moodustada organisatsi-
oone (alaealised, sageli naistöölised, kodutöölised). Ka liigub ameti-
ühingute tegevus peamiselt tööpalgaga ja tööaja kestuse pärast käiva
võitluse suunas. On aga veel rida töötingimusi, milles ametiühinguid
on raske saavutada paremusi ja mis siiski vajavad üldist normimist.
Siin astub appi töökaitse seadusandlus, mille eesmärgiks on töötin-
gimuste parandamine.

Seadused, mis taotleavad tööliste tööolude korraldamist tööliste
eneste huvides, ilmuvad üksikuis riiges (esijoones Inglismaal) XIX
sajandil. Varemil ajal polnud riigivõim töökaitset enda kohuseks
lugenud, vaid oli koguni soodustanud tööliste ekspluateerimist. Sea-
dusandlus sel alal algab alaealiste kaitsega, sest varases eas mõjus
töö õige kahjulikult laste füüsilisele, kõlblale ja vaimsele arengule.
Vähehaaval laieneb seadusandlus ka teistele töölisteliikidele — noor-
töölistele, naistele ja lõpuks ka täiskasvanud meestöölistele. Teatava
eani (12—14 aastat) keelatakse üldse töö vabrikuis, kaevandusis jne.
Alaealistele ja naistöölitele keelatakse öötöö, kuna nende päevane
töö piiratakse kindla tundidearvuga; mõnes riigis määratakse kind-
laks tööpäeva kestuse maksimum ka täiskasvanud meestöölistele.
Pühapäevane rahu tunnistatakse sunduslikuks. Edasi määratakse
palgamaksmise tingimused ja pannakse kehtima määrused vabrikute
ja tehaste sanitaarolude kohta, õnnetusjuhtude vältimiseks masinate
juures jne.

Erilise osa sotsiaalsest seadusandlusest moodustab tööliste kind-
lustamine, mis jaguneb kindlustuseks haiguse, õnnetusjuhtude ja
invaliidsuse ning vanaduse vastu. Säärase kindlustuse iseloomulik-
kudeks omadusteks on asjaolud, et kindlustus on sunduslik teatavaile
rahvastikugruppidele ja kindlustuspreemiaid tasuvad mitte ainult
kindlustatavad isikud, vaid ka ettevõtjad ja riik. Esirinnas on sel alal
sammunud Saksa- ja Inglismaa, kust see levinud mujalegi. Kõige
uueal ajal on päevakorra kerkinud ja mõnel pool kehtima pandud
ka kindlustus töötaoleku vastu.

TÖÖLUD EESTIS¹. 1922. a. üldrahvalugemise andmeil oli üle
Eesti mitmesugustel aladel (põllundus, tööstus, kaubandus, trans-
port jne.) tegevaid palgalisi töölisi, teenijaid ja ametnikke 135 040
meest ja 94 602 naist, kokku 229 642 ehk 20,7 % rahva üldarvust. Sel-
lest oli tööstuses tegevaid 36 700 m. ja 14 244 n., kokku 50 944; vii-
mased jagunevad järgmiselt: suurtööstuses (20 ja enam töötajaga)
28 497, kesktööstuses (5—19 töötajaga) 5992 ja väiketööstuses (alla
5 töötajaga) 16 455. Tööpäeva pikkus on üldiselt (mõnede eranditega)

¹ Töökaitse seadusandlus Eestis on käesolevas õpperaamatus käsitletud kodanikuõpetuse osas.

8 tunnile kindlaks määratud. Et tegevus tööstuses osaliselt kannab hooajalist laadi, vabaneb suurtööstusest igaks talveks 3500—4500 inimest. Tööotsijad registreeruvad tööbörsides ja neile on korraldatud hädaabitöid ning antud abi rõivastise ja toidu näol.

Nagu mujalgi kultuurriikides, on Eestis tööandjail ja töövõtjail kindlustatud ühinemisvabadus. Töölise ametiühingud pole Eestis seni siiski soovitatavalt arenenud; ka on osa neist oma tegevuses pearõhku pannud poliitiliste küsimuste lahendamisele, mille tagajärjel töölisliikumine on killunenud. Peale ametiühingute on Eestis veel teissugused tööliste esindused — tööliste vanemate-nõukogud, mis moodustatakse tööliste poolt kõigis avalikes ja era-tööstusettevõtteis. Vanematenõukogude ülesandeks on valvata, et kokkulepitud töötingimusi täidetakse, tööliste kaebusi vastu võtta ja nende ärahoidmiseks kaasa mõjuda jm. Mis puutub tüliküsimuste lahendamisse, siis on riigivõimu poolt ametisse pandud tööinspektorite (1 vanem ja 5 jaoskonna tööinspektorit) ülesandeks peale töökaitseaduste täitmise järelevalve ka vahekohtute ja lepituskodade asutamine. Nii vahekohtud ja lepituskodad moodustatakse võrdsest arvust töövõtjate ja tööandjate esindajaist. Nende asutamine pole sunduslik ja on olnud seega kummagi poole vabast tahtest.

Tooge näiteid põhimikurendi tekkimisest! — Missugused on tükipalga head ja halvad küljed? — Selgitage näidetega, kuidas tööpalgas suurus mõnes tööstusharus muutub pakkumise ja nõudmise vahekorra muutumisega! — Missugustel tööaladel on Eestis streik keelatud? Miks?

K O D A N I K U Õ P E T U S

1. peatükk.

Ühinemise vajadus. Ühinemisevormid. Korra tarvilikkus.

Vaadeldes oma lähemat ja kaugemat ümbrust näeme, et kuski pole leida inimest, kes elaks teistest eraldunult, üksildasena. Sedasama võime tõsitada ka selle ajaloolise mineviku kohta, mille üle teadusel on andmeid olemas. Ikka on inimene läbikäimises teiste omasugustega, ikka seovad teda ta naabritega ühed või teised ühiskondlikud sidemed. Seepärast nimetataksegi inimest „ühiskondlikuks loomaks“. Teisiti ei saagi olla, sest inimesel on rida tarvidusi — kehalisi ja vaimseid. Neid ei suuda ta rahuldada, teotsedes üksinda, lahus oma naabritest, väljaspool ühiskondlikku elu. Juba inimese kasvamine ja kasvatamine nõuab kindlat korraldust. Väetina sünnib inimene maailma. Terve aastakümne on ta võimetu endale ülalpidamist, kehakatet ja peavarju muretsema. Selle aja vältel tarvitab ta täieliselt teiste abi ja hoolt. Ei ole mõeldav, et seda hoolt suudaksid kanda juhuslikud ümberolijad. Peab olema püsiv korraldus, mis lapse eest hoolitsemise kestvalt oma ülesandeks on teinud. Säherdune on perekond — vanem ühinemisevorm — mehe, naise ja laste ühing.

Mida madalamal järjel seisab inimene kultuuriliselt, seda vähem on tarvidusi. Tõuseb kultuur, tõusevad tarvidused, sellega ühes vajadus tihedama ühiskondliku elu järele.

Tuletame meelde oma kodumaa elu 60—70 aasta eest. Rõhuv enamuse elanikest elas maal. Elatuti põllutööst. Toituti saadustega, mida andis põld. Rõivastuti rõivastega, mida ise valmistati oma linadest ja villadest. Tarvisminevad tööriistad sepiitseti enesele ise või lasti teha küla ametmeestel. Mõni kord aastas sõideti hobusel linna, et ülejäänud põllusaadusi ära müüa ja asemele osta tarvisminevat rauda, raud-tööriistu, soola jne. Puudusid hariduslikud seltsid, ühistegelised ettevõtted.

Seame selle kõrvale praeguse aja. Linnad on jõudsasti kasvanud. Maa ja linna vahel on alatine ühendus. Põllumehe laualt leiame toitu, mis pärit teistest maailmajagudest. Põllumees rõivastub riidega, mis valmistatud vabrikuis puuvillast ja villadest, mis kaugelt kohale toodud. Aasal ja väljal töötavad välismaa põllutöömehed.

Külas teotsevad tarvitajate-, piima-, rehepeksu-, laenu- ja hoiu- ja hulk teisi ühinguid, nende kõrval haridus-, põllumeeste-, tuletdrjeseltsid jne. Sagedasti on põllumees ise lõpetanud kutsekooli. Lapsed käivad alg-, kesk- ja kõrgemais koolides. Lõpuks on meil oma riik, mille juhtimisest kõik täisealised kodanikud osa võtavad.

Neid saavutisi on võimaldanud meie isade ja esi-isade korraldatud ühistöö. Oli neil tekkinud uus tarvidus ja olid nad jõudnud arusaamisele, et seda saab rahuldada ainult ühisel jõul ühise töö läbi, siis ühinesid nad selle sihi saavutamiseks. Nii on tekkinud kõik meie rehepeksu-, tarvitajate-, piimaühingud ja hariduslikud ühissettevõtted.

Nii on lugu igal pool. Kultuuri tõusmisega kasvab inimeste vahel ühistöö. Järjest suurenev tarviduste hulk kihutab inimesi asutama ikka uusi ühinguid ehk organisatsioone. Organisatsioonide arv kasvab. Nende piirid laienevad. Nad kisuvad enestega kaasa ikka suurema ja suurema arvu inimesi. Meie aja organisatsioonid ei lepi enam oma rahvuse või riigi rajadega. Nad ulatuvad kaugemale, omandades rahvaste ja riikide vahelise iseloomu. Meie aja inimene on seepärast seotud tuhandete niitidega oma ja välismaa kodanikkudega. Seepärast on arusaadav, et meile pole mitte ükskõik, kuidas naabrusmaal elatakse, vaid selle maa õnn ja õnnetused annavad ka meile ennast tunda. Kogu inimkond liigub ühinemise tähe all. Seda käiku takistada või seisma panna tähendaks tõket teha kultuurilisele arenemisele.

Ühinemismvormid ehk lühemalt ühingud on mitmekesised, niisama mitmekesised kui elu ise. Üldiselt võib neid jagada kahte suurde liiki. Esimesse käivad ühingud, millesse kuulumine ei sõltu meie tahtmisest, teise liiki — need ühingud, millesse kuulumine sõltub asutajate vabast soovist. Esimese liigi moodustavad: perekond, rahvus, riik. Mis perekond on, sellest oli juttu eespool. Rahvuseks nimetatakse kogu inimesi, kes ühise saatuse mõjul on seotud ühise iseloomuga, mida nimetatakse rahvuslikuks iseloomuks. Enamasti räägivad ühise rahvuse liikmed üht ja sama keelt. Näiteks prantslased, inglased, soomlased. Perekonda ja rahvusse kuulumise määrab sündimine, riikkondsusse kuulumine — sündimine või vastavasse riikkondsusse vastuvõtmine. Teist liiki ühingute asutamine oleneb asutajate vabast tahtmisest, samuti liikmeks olemise vältus ja väljaastumine. Need ühingud jagunevad oma ülesannete järgi teaduslikeks, hariduslikeks, usulisteks, ärilisteks ühinguiks jne.

Ühiskondlik elu on ainult siis võimalik, kui üksikud ühingu liikmed omavahelises läbikäimises korda peavad. Ühingu siht on ju ühisel jõul seda kätte saada, mis üksikul võimatu. Seks peavad kõik ühingu liikmed ühiselt ülesseatud sihile kaasa aitama; kui osa sellest kõrvale hoidub, kohused teiste kanda jätab, siis tekib liikmete vahel lahkeli ja ühingu olemist ähvardab lagunemine.

Et ühiskondlikus elus korda pidada, seks on elu loonud üldised käsud või normid, mis määravad, kuidas inimesed üksteise vastu

peavad üles astuma ja üksteisega koos elama. Tähtsamad neist normidest on kõlblad ja õiguslikud normid. Kõlbluse all mõistame meie vastava aja arusaamist heast ja kurjast. Inimesed peavad tegema, mis hea, ja hoiduma sellest, mis halb. Eksib inimene kõlbluse või kõlbluse käskude vastu, siis kutsub ta ümbruses enese vastu pahameele esile. Muud tagajärke seesugusel teol ei ole.

Kui ühiskonnas oleksid valitsevad ainult kõlblad normid, siis ei oleks kindlustust, et kord valitseks, sest leiduks ikka osa inimesi, kes järjekindlalt kurja teevad ja ümbruse pahameelest ei hooli. Viimase mõju on säärasesse inimesesse liiga väike. Peavad olema tugevama sundiselooga normid. Ja need on õiguslikud normid. Õigus piirab üksiku inimese vabadust kõikide huvides. Õiguslikud normid on riigi loodud. Nad on sunduslikud kõigile riigi piirides elavaile inimestele ja nende täitmise järele valvab riik. Kes ei täida, seda sunnib riik neid täitma.

Õiguse ja kõlbluse normid võivad sagedasti ühte langeda, näiteks keelavad mõlemad tapmist. Ometi on teo tagajärjed mõlemal kordadel isesugused. Kõlbluse normid mõistavad tapmist ainult hukka, seltskond avaldab tapjale pahameelt. Õiguse normid asetavad tapja aga kohtu ette ja karistavad teda.

Oma ulatuselt tungivad kõlblusnormid kaugemale kui õigusnormid. Kõik, mis on vastuolus kõlblusnormidega, ei pruugi veel vastu olla õigusnormidega. Kõlblus mõistab hukka inimese, kes keeldub andmast teisele toitu, kui see on näljane. Õigusnormidele on see tegu peale mõnede erandite ükskõikne. Võiks öelda, et õigusnormid näevad kõlblusnormides ideaali, mille poole nad püüavad, kuid mida nad iial ei saavuta.

2. peatükk.

Õigusnormid.

Õigusnorme võime jagada kahte suurde liiki: seadused ja määrused. Seadused on seadusandliku asutise poolt seaduste väljandmise korras antud normid. Seadused kannavad tavaliselt üldist iseloomu, s. o. nad reguleerivad tervet juhtumite rida. Määrused seevastu on valitsemisasutiste poolt antud normid. Uuem seadus muudab vanema seaduse. Määrus ei saa tavaliselt seadust muuta. Ta peab olema kokkukõlas seadusega. Määrusi võivad anda ainult need asutised, kellele seadus seda lubab, ja neis asjus, mis seadusega lubatud. Seega on määrus täielikult seadusealune. Linnaseadus lubab linnaomavalitsusel anda sundmäärusi tänavate korraspidamise kohta. Kui linnaomavalitsus seda teeb, siis on need määrused linnakodanikele samuti sunduslikud nagu seadusedki. Võiks küsida, miks ei korralda seadused kõike elu, vaid on lubatud seaduste kõrval ametiasutistele anda välja määrusi? See on seepärast,

et seadusel on võimatu igakülgeid ja igale kohale vastavaid elu-juhtumusi ette näha ja korraldada. Pealegi liigub seadusandmis-aparaat aeglaselt. Seepärast loovad seadused üldiselooga sätteid, kuna peenused ja kohaliku ilmega küsimused jäetakse valitsemis-asutiste lahendada määruste andmise korras. Määruste andmise õigus on meil riigivanemal, vabariigi valitsusel, ministritel, ministeeriumi peavalitsustel, omavalitsusühikutel jne.

Määruse ja seaduse vahepeal seisab dekreet. Selle all mõis-tame riigivanema poolt antavat seadusjulist määrust. Edasilükka-mata riikliku vajaduse korral on riigivanem õigustatud välja andma riigikoguta dekreete. Peale mõningate erandite võib dekreet puudu-tada ja muuta kõiki kehtivaid seadusi. Ühes dekreeidi andmisega esitab riigivanem teise eksemplari sellest riigikogule arutamiseks kui seaduseelnõu. Dekreet kehtib seni kui riigivanem või riigikogu teda ei muuda. Seni kui üks neist kahest ei ole dekreeti tühistanud, kehtib ta nagu seaduski. Sellest seisukohast vaadatuna on dekreet ajutise ilmega seadus.

Seadusi jagatakse põhiseadusiks ja harilikeks seadusiks. On kahesuguseid riike. Ühed teevad nimetatud vahet, teised ei tee seda. Viimaste arv on väike. Euroopas kuuluvad nende hulka Inglismaa ja Ungari. Parlament ja kuningas koos võivad Inglismaal harilikul seadusandlikul teel panna kehtima igasuguse seaduse, kas või kuning-riigi muuta vabariigiks. Öeldakse, et Inglise kuningas koos parla-mendiga võivad kõik teha, välja arvatud naise muutmise meheks.

Teissugune on lugu riikides, kus vahet tehakse põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel. Põhiseadus on seal aluseks harilikkude seadustele. Kõik harilikud seadused peavad olema põhiseadu-sega kokkukõlas. Seepärast ei tohi parlament põhiseaduse-vastast harilikku seadust välja anda. Mispärast säherdune vahetegemine? See on sellepärast, et riigi sisemist korda hoida liiga sagedate vapus-tuste eest. Põhiseadus määrab harilikult kindlaks riigi vormi, riigi-pea võimupiiri, parlamendi ehituse, valitsuse ehituse ja võimupiiri, kodaniku põhiõigused ja muud tähtsamad küsimused. Parlamendid oma enamuses on valitud. Iga uus valimine võib uue parlamendi koosseisu parteiliselt kui ka isikuliselt muuta. Oleks parlamendil võimalus eespool-loendatud küsimusi harilikul seadusandlikul teel muuta, siis oleks karta alatist võnkumist. Käesoleva parlamendi kes-tuse ajal on riigis monarhistlik kord, järgmise kestuse ajal vabariik-lik, sellele järgneval aga jälle monarhistlik jne. Säherdune põhja-panevate küsimuste muutmise toob riigi sisemises elus ärevusi ja rahutusi. Selle ärahoidmiseks määrab põhiseadus need küsimused kindlaks. Et aga elu on liikuv ning arenev ja põhiseaduse normid elule võivad võõraks jääda, siis on jäetud nende muutmiseks tee. Nõutakse aga, et kodanikkude rõhuval enamusel olgu tungiv taht-mine seda läbi viia. Nii peab Prantsusmaal põhiseaduse muutmiseks olema esiteks enamuse kummaski kolmas, teiseks enamuse rahvus-kogus või mõlema koja ühisel istungil. Teistes maades nõutakse, et

kaks teineteisele järgnevat parlamenti peavad muutmise poolt hääletama. Teise parlamendi valimisel teavad kodanikud, et valitud esindajail tuleb põhiseaduse muutmist otsustada; seepärast peavad nad teadma, keda valida (Rootsi, Taani). Mõnes riigis võib põhiseadust ainult rahvahääletamise teel muuta, nagu Sveitsis ja meil.

Kui põhiseadus peab juhtnõõriks olema parlamendile tema seadusandluses, siis tekib küsimus: mis teha, kui parlament sellest mööda läheb kas teadlikult või teadmata? Kes otsustab küsimuse, kas parlamendi poolt vastu võetud seadus vastab põhiseadusele või käib selle vastu, ja kui ta vastu käib, mis sellega teha? Osas riikides on see küsimus lahendamata. Teistes riikides valvab selle järele kohus. Nii on Põhja-Ameerika Ühendriikide föderatsiooni kõrgema kohtu ülesanne otsustada, kas on vastuolu olemas hariliku seaduse ja põhiseaduse vahel. Leiab ta seda, siis vabastab ta kodaniku, kelle asja ta arutab, selle seaduse täitmisest. Seadust ennast ta kaotada ei saa. Ta võib iga kodaniku, kellelt selle seaduse täitmist nõutakse, täitmisest vabastada, ja nii saavutatakse sama resultaat, mis seaduse kaotamisega.

Eesti vabariik kuulub riikide hulka, kes vahet teevad põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel.

Kõrgem seadus Eestis on põhiseadus. Riigivõimu ei saa keegi muidu teostada kui seaduste põhjal, mis põhiseadusega kokkukõlas. See tähendab, et Eestis võib anda ainult niisuguseid seadusi, mis vastavad põhiseadusele. Valitsemisasutised saavad ainult valitseda, nagu käsib põhiseadus, ja lõpuks kohus võib kohut mõista ainult põhiseadusega kokkukõlas. Seega on põhiseadus vankumatuks juhteks riigivanemale, riigikogule, valitsusasutistele ja kohtule. See ei ole paljas sõnaline deklaratsioon. Et riigis seadusi ja korraldusi tõesti põhiseaduse alusel antaks, selle järele valvab meie kohus. On kodanik kohtulikule vastutusele võetud seaduse mittetäitmise pärast ja arvab ta, et see on põhiseaduse-vastane, siis juhib ta kohtu tähelepanu selle peale, et tema õigustatud on vaidluse all olevat harilikku seadust ignoreerima kui põhiseaduse-vastast. Kohus katsub järele, kas vastavad kodaniku seletused tõele. Juhtumil, kui nad vastavad, vabastab kohus kodaniku selle seaduse täitmisest. Kohus ei saa seda seadust küll ära kaotada. Ta ainult vabastab kodaniku selle põhiseaduse-vastase seaduse täitmisest. Kohus ei tõsta mitte üksi asjaosalise soovil küsimust üles, kas tarvitata seadus või määrus on põhiseadusega kokkukõlas või mitte; ei, ta peab seda ka ise, omal algatusel tegema. Seda on kohustatud tegema iga kohus. Lõpliku otsuse annab kõrgem kohus — riigikohus.

Teiselt poolt jagatakse õigusnorme eraõiguslikeks ja avalikõiguslikeks ehk eraõiguseks ja avalikuks õiguseks. Vahe nende kahe liigi vahel seisab järgmises. Eraõiguslikud normid korraldavad isikute eravahekordi. Lahendada on ainult üksi nende isikute huvid, kellesse asi puutub. Teisi nad ei riiva, näit. mehe ja naise varanduslik vahekord, pärijate vahekord päritava vara suhtes, ostu-müügi lepingusse

astunud müüja ja ostja vahel. Avalikõiguslikud normid korraldavad riigi vahetada kodanikkudega või teiste ametiasutistega. Nendes vahetades on üheks pooleks alati riik. Lahendada ei ole mitte osavõtjate erahuvid, vaid üldhuvid, meie kõikide huvid. Kriminaalseadused kui avalikõiguslikud normid karistavad süütegijaid meie kõikide huvides. Maksuseadused käsivad kodanikkudel maksta makse meie kõikide huvides. Eraõiguslike normide ehk eraõiguse alla kuuluvad: tsiviilõigus ja kaubandusõigus. Esimene jaguneb nelja ossa: perekonnaõigus, asjaõigus, pärandusõigus ja kohustusõigus. Avalikõiguslike normide ehk avaliku õiguse sarja kuuluvad: riigiõigus, haldus- ehk administratiivõigus, finantsõigus, kriminaalõigus, administratiiv-, kriminaal- ja tsiviilprotsessi õigus, rahvusvaheline õigus jne. Nimetused ütlevad, milliseid seadusi sisaldavad loendatud õigused.

Iga seadus vajab väljakuulutamist, samuti ka määrus. See on selleks, et kodanikul oleks teada õigusnormi sisu. On seadus kord välja kuulutatud, siis ei saa keegi ennast vabandada seaduse mittetundmise või mitteteadmisega. Väljakuulutatud seadust peab kodanik teadma. Seaduse kehtimahakkamise tähtaeg võib olla määratud seaduses eneses. Kui seda pole tehtud, siis hakkab Eestis seadus kehtima kümnendal päeval peale selle teksti avaldamist „Riigi Teatajas“. „Riigi Teataja“ on kohtuministeeriumi poolt välja antav ajakiri, mis sisaldab kõiki seadusetekste ja määrusi. Tavaliselt on seadusel edasiulatav jõud, s. o. teda kohaldatakse nende sündmuste reguleerimiseks, mis aset leidnud peale seaduse kehtimahakkamise. Kui tahetakse, et ta reguleeriks juhtumeid, mis aset leidnud enne seaduse kehtimahakkamist, s. t. kui seadusele tahtakse anda tagasiulatavat jõud, siis peab see sõnaselgesti olema väljendatud seaduses eneses. Ühele liigile seadustele, nimelt kriminaalseadustele, ei luba Põhiseadus anda tagasiulatavat jõudu. Põhiseadus ütleb, et ei või anda välja seadust, mis karistaks kodanikke teo eest, mis tema kordasaatmise ajal oli karistamatu.

Õigusnormid annavad isikule õigused või panevad temale kohused. Isikut, kellel säärased õigused või kohused, nimetatakse õiguse subjektiks. Esemel, millele annavad õigusnormid isiku õiguse, kannavad õiguse objekti nime, näit. ostu-müügi lepingu korral müüdavostetav ese. Õigusnormidest tekkinud vahetused õiguse subjektide vahel kannavad juriidiliste vahetude nimetust.

Isikud võivad olla füüsilised ja juriidilised. Füüsiliste isikute all mõistetakse üksikuid inimesi. Juriidilised isikud jagunevad isikulisteks ehk korporatsioonideks ja varalisteks ehk sihtasutisteks. Isikulised juriidilised isikud ehk korporatsioonid koosnevad inimesist-liikmeist. Nende hulka kuuluvad riik, omavalitsusühikud, teaduslikud, usulised, ärilised ja mitmesuguseid muid eri sihte taotlevad seltsingud. Varalised juriidilised isikud ehk sihtasutised koosnevad mingiks kindlaks eri otstarbeks määratud varadest. Siia

kuuluvad mitmesugused heategevusasutised, haiglad, koolid, töömajad jne., kui nad on tunnistatud juriidilisteks isikuteks.

Füüsilise isiku juures peame silmas pidama kaht omadust, nimelt õigusvõimet ja teovõimet. Õigusvõimeks nimetame omadust — omada õigusi; teovõimeks — õigust juriidiliste tagajärgedega teotse. Õigus- ja teovõime ulatuses erinevad kodanikud üksteisest märgatavalt. Näiteks lubab Abieluseadus abielluda noormeestel 18. aastast ja neiuudel 16. aastast peale. Isikuil, kes pole veel jõudnud tähendatud ikka, puudub see õigus, nad on kitsendatud oma õigusvõimes. Meie seadus ei luba välisriikide kodanikkudele vabalt omandada igal pool kinnisvara, s. t. nende õigusvõime on piiratud. Teiselt poolt näeme jälle, et osal kodanikel on küll teatavad õigused, on teatavad varandused, kuid nemad ei saa nendega vabalt toimetada. Näiteks on noortel alla kahekümne aasta õigus omal nimel pidada igasugust varandust. See varandus loetakse nende varanduseks, kuid neil ei ole õigust seda müüa ega kinkida, ei ole õigust selle peale võlga teha, veksleid ega volikirju välja anda. Seks peab olema kas vanemate või hooldajate nõusolek. Sellel juhul on õigusvõimeline kodanik piiratud oma teovõimes. Teovõimes on piiratud peale mitte-täisealiste veel kohtu poolt vaimuhaigeks ja pillajaks tunnistatud isikud. Täielise teovõime omandab kodanik Eestis 20 aastat vanaks saades, sellest ajast peale loetakse ta täisealiseks. See täisiga kannab tsiviil-täisea nime. Peale tsiviil-täisea tunneb meie seadus poliitilist täisiga. See tähendab kodaniku õigust riigi juhtimisest osa võtta. Ka see omandatakse 20 aastat vanaks saades.

Ühingud ja asutised saavad juriidiliseks isikuks peale sellekohase riigiasutise tunnistamist või luba. Saades juriidiliseks isikuks on neil õigus pidada oma nimel varandust, sõlmida lepinguid teiste isikutega jne. Juriidilise isiku soovide avaldajaks või esitajaks on: ühinguil — nende juhatus, asutistel ülemus.

3. peatükk.

Riik.

Praeguse aja ühinemismvormidest kõige tugevam ja tähtsam on riik. Riigiks nimetatakse inimeste kogu, kes elab kindlal maa-alal ja on seotud ühise kõrgema võimuga. Riigi olemasolemiseks on seega tarvis kolme elementi, ja nimelt: rahvast, maa-ala ja kõrgemat võimu. On need tingimused olemas, siis on tegemist riikliku organisatsiooniga. Ka teistel ühingutel on oma liikmed, oma maa-ala ja võim. Aga suur on vahe riigi ja teiste ühiskondlike organisatsioonide vahel. Kõigepealt rahvas. Riigi liikmeid nimetatakse riigi alamaiks ja riigi kodanikeks. Riiklik organisatsioon kuulub nende ühingute hulka, millesse kuulmine ei olene meie tahtmisest. Mingi haridus- või põllumeeste-

seltsi liikmeks võib kodanik igal ajal astuda ja sealt igal ajal lahkuda. Riigiga ei saa seda teha. Paljudes ühingutes võib kodanik olla korraga. Näiteks ta võib olla ühel ajal tuletõrje-, spordi- ja teiste seltside liige. Mitme riigi kodanik ei või aga korraga olla. Säärased kitsendused on arusaadavad. Riigil on mitmekesised ülesanded. Nende teostamisel tekitab rasked silmapilgud. Näiteks pannakse kodanikele rasked maksud peale või kutsutakse nad sõja kartusel väeteenistusse. Oleks riigist lahkumine vabatahtlik, siis astuksid rasketel minutitel paljud riigi kodanikkude hulgast välja. Ja sellega langeks riik väljapääsetamatusse seisukorda.

Riigi kodanikuks saab kahel teel, sündimise ja vastuvõtmise kaudu. Esimene tähendab seda, et laps loetakse selle riigi kodanikuks ehk sesse riikkondsusse, millesse kuulub isa. Riikkondsus tähendab kuuluvust ühe või teise riigi kodanikkude hulka. Riigi kodanikuks vastuvõtmiseks ehk naturalisatsiooniks nimetatakse kodaniku ühe riigi riikkondsusest lahkumist ja teise vastuvõtmist. Meie seaduste järgi võib kodanik Eesti riikkondsusest lahkuda ainult siseministri loal. Soovib välismaalane astuda Eesti riikkondsusse, siis peab ta sellekohase sooviavaldise esitama siseministrile, kes küsimuse lõplikult otsustab. Välismaalastelt nõutakse eesti keele oskamist ja vähemalt kaheaastast elamist Eesti vabariigi piirides. Iseäraliste teenete puhul on antud siseministrile õigus neist nõudeist erandeid teha.

Iseärasusse seisukorda on asetatud abielluvad naisterahvad. Nemat loetakse harilikult automaatselt selle riigi riikkondsusse, millesse kuulub mees.

Riigil on oma kindel maa-alala. Osa sellest maa-alast võib olla riigi omand, näit. riigi metsad. Osa võib eraisikute omand olla. Kõik kodanikud, kes riigi maa-alal elutsevad, peavad selle riigi korralduste alla painduma — ükskõik, kas kodanik kuulub oma riikkondsusse või on ta pärit võõrsilt. Erand on tehtud välisriikide diplomaatilistele esindajatele. Saadab seesugune välisriigi esindaja Eestis süüteo korda, siis ei mõista tema üle kohut Eesti kohtud, vaid selle esindaja maa kohtud. Kuid Eesti võib nõuda sellelt maalt, et säärane esindaja ära kutsutaks. Samuti on erand tehtud välismaalastele sõjateenistuse suhtes. Neid ei saa võõras riik sundida oma väes teenima. Selle eest ei ole välismaalasel võõras riigis ka poliitilisi õigusi ja temale võidakse ära keelata sissepääs võõrasse riiki või sealviibimist lubada ainult teatavaks ajaks. Võõrast riikkondsusest isikud ei saa Eestis osa võtta riigikogu ega omavalitsusasutiste valimistest.

Kolmandaks riigi elemendiks on riigi võim. Ta on kõige kõrgem ja piiramatu ehk suveräänne. See tähendab, et riigi piirides ega ka väljaspool ei ole teist võimu, mis oleks riigi võimuga üheväärne või temast kõrgem. Kõik teised võimud peavad ennast painutama riigi võimu alla. Riigi võim on ühtlasi piiramatu, s. t. ei ole asutist, kes temale piirid ette tõmbaks ja ära määraks, missuguseid seadusi riik võib anda ja missuguseid kitsendusi kodanikkude

suhtes kehtima panna. Väliselt avaldub riigi kõrgem võim selles, et ükski võõras riik ei tohi ennast teise riigi sisemistesse asjadesse segada. Igaüks on oma rajades peremees. Peaks mõni riik teiste sisemistesse asjadesse segama, siis võib see tegu suuri riikidevahelisi sekeldusi ellu kutsuda, mis sagedasti sõjariistus kokkupõrgeteni võivad viia.

Olgu ühing missugune tahtes, kui ta sisaldab nimetatud kolme elementi, siis on meil tegemist riigiga.

Kunas riiklik korraldus maakeral on tekkinud, ei või keegi öelda. Ajalugu räägib ikka riikidest. Võib arvata, et kindlasti ei saagi aega ära määrata, millal esimene riik tekkis. See protsess on olnud aeglane. Võitluses oma naabritega on üksikud suguharud tähele pannud, et võitlus on seda edukam, mida kindlam on korraldus. Võitluse ajaks pannakse suguharu või mõne teise rühma etteotsa kas kõige kogenum, vanem või julgem kaaslane. Alguses on seesugune pealik ajutine, ainult võitluse ajaks. Aegamööda märgatakse, et ka rahuajal on hea, kui on üks, kelle sõna teised peavad kuulma, kes korda hoiab. Võib-olla usaldatakse samale pealikule ka rahuajal juhatamine. Säärane pealik, kui teistest väljapaistvam, koondab enda kätte kord-korralt suurema võimu. Ja kui seesugune suguharu või rühm kord on püsima jäänud kindlasse piiridesse, kui pealiku võim neis piirides on tõusnud kõige kõrgemaks võimuks, siis olemegi jõudnud primitiivse riigini. Sellel, kuidavüsi esimese riigi tekkimislugu just oli, ei ole suurt tegelikku väärtust. Palju tähtsam on see, kuidas riigid praegusel ajal tekivad.

Käesoleval ajal võib riik tekkida neljal viisil: 1) riiki võib asutada inimeste rühm teataval maa-alal, mis pole siamaani ühegi riigi võimuses; 2) riik võib tekkida lepingu põhjal; 3) riik võib tekkida vastuhakkamise läbi; 4) riik võib tekkida ühe riigi lagunemisel mitmeks iseseisvaks riigiks.

Esimene võimalus on sel korral, kui leidub rühm kodanikke, kes leiavad maakeral maa-ala, mis pole veel ühegi riigi võimuses, ja loovad seal korralduse, mis vastab riigi tunnustele. Tegelikult on see võimalus kadumas.

Teine võimalus on sel korral, kui kaks või rohkem iseseisvat riiki ühinevad üheks riigiks, kokkuleppe põhjal. Näitena ajaloost võib olla Austria ja Ungari ühinemine 1867. aastal.

Kolmas võimalus on kõige sagedam. Nimelt tõstab mingi riigi-osa oma riigi vastu mässu ja lööb enese vägivaldselt sellest lahku. Nii tekkisid XVIII s. Põhja-Ameerika Ühendriigid, kes Inglismaast lahku lööbusid. Samuti on tekkinud kõik Vene piiririigid, nendega ühes Eesti, kes 1917. ja 1918. a. end Venemaast lahti löid.

Neljas võimalus on tuntud maailmasõjast saadik, mil Austria-Ungari keisririik lagunes mitmeks iseseisvaks riigiks.

Riigi tekkimiseks ei ole muud tarvis, kui et tal oleksid oma maa-ala, rahvas ja riiklik võim. Et aga rahvusvaheliselt teiste riikidega läbikäimises olla ja teotseda teistega kui üheõiguslik, seks on

tarvis, et teised riigid uuesti tekkinud riiki tunnustaksid. Nii tunnustasid Eesti vabariiki Vene nõukogude-vabariik ja Soome 1920. a., liitriigid aga 1921. aastal.

Mis on riigi ülesanne? Sellele ei saa täpsalt vastata. Vana aja riigil on olnud teised ülesanded kui keskaja ja praeguse aja riigil. Meie aja riikidel on jälle omakord lahkuminevaid ülesandeid. Ühel on neid rohkem, teisel vähem. Üldiselt võib öelda, et vanaja riigi ülesanne oli kaitse välise ja sisemise vaenlase vastu. Välise vaenlase all mõisteti naaberriike ja suguharusid, kes ähvardasid riigialamate elu ja varandust. Kaitseks välise vaenlase vastu asutati sõjavägi. Riik kui tugev korraldus suutis tarviliku arvu sõjamehi välja saata ja neid rahuldavalt varustada. Sisemise vaenlase all mõisteti kurjategijaid, kes maksvale rahule olid hädaohtlikud. Nende vastu võitlemiseks seadis riik sellekohased ametnikud ja asutas kohtud. Aegamööda kasvab riigi ülesannete hulk. Peale välise ja sisemise kaitse hakkab riik ajama oma majanduspoliitikat, s. t. ta annab seadusi välja, mis puudutavad riigialamate tegevust põllutöös, tööstuses, kaubanduses. Sellega käsikäes käib riigi hoolitsemine oma kodanikkude liikumisvõimaluse eest. Riik ehitab tarvilikud teed. Neile ülesandeile järgnevad kultuurilised ja sotsiaalpoliitilised, s. t. riik asutab koole, teadusasutisi, muuseume ja annab seadusi välja, mis korraldavad tööandjate ja töötajate vahekordi. Missugused on moodsa riigi ülesanded, seda näeme edaspidi, kui tutvume oma riigi tegevusega.

Kas on riiki tarvis? Seda küsimust oleks asjatu üles seada, sest on ju terve maakera kaetud riikidega, kui ei oleks inimesi, kes on teisel arvamusel. Nimelt eitavad anarhismi poolehoidjad, nn. anarhistid, riikliku organisatsiooni tarvilikkust. Nemad seletavad: kultuuri ülesanne on välja arendada omapärast, iseseisvat ja tugevat isikut. Kõik, mis seda takistab, on tarvis kõrvaldada. Tähtsam takistajaist on riik. Riik annab välja seadusi, teeb korraldusi ja sunnib kodanikke neid täitma, küsimata, kas kodanik seda tahab või mitte. See olevat vägivald ja takistavat isiku omapärast arenemist. Seepärast olevat tarvis riik hävitada. Riigi asemele seavad anarhistid vabal kokkuleppel tekkinud rühmad, kes omavahel astuvad lepingusse ja moodustavad niiviisi suuremad ühikud ühiste ülesannete täitmiseks.

Kuigi mõnel korral riigi sundus tundub kodanikule valusana, ei saa ometi kujutella, et me praegusel ajal või ka lähemas tulevikus saaksime elada ilma sunduse ja riigita. Inimene on oma loomu poolest omakasupüüdja. Sagedasti katsub ta teise kulul elada. Seda takistada võib ainult sunduslikul teel tugeva riigivõimu läbi. Ei saa kõiki inimesi nii pea seesuguse arusaamiseni kasvatada, kus nendel nende kohused ja õigused selged oleksid ja nad täpsalt neid täidaksid. Peale selle peame arvama, et igal ajal, ka kõige kõrgema kultuurilise arenemise astmel leidub ikka kodanikke, kes oma kohuseid ei täida. Riik ei või mitte lubada, et üks tema liige

oma kohust ei täida ja sellega üldhuve rikub. Riigil on õigus ja kohus korda jalule seada ja seks tarvitab ta, kui muu ei aita, sundust. Iseenesest mõista on meie püüd sinnapoole, et arusaajaid kodanikke kasvatada. Mida rohkem neid riigis, seda kergem on seal korda pidada.

Riigi tegelus jaguneb kolme ossa: seadusandlus, valitsemine ja kohtumõistmine. Iga tegelust juhivad oma asutised. Nii siis jagunevad riigi asutised seadusandlus-, valitsemis- ja kohtuasutisteks.

4. peatükk.

Mitmesugused riigivormid.

Tähtsamad riigivormid on: piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia, piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia, esinduslik vabariik (republiik) ja rahvavabariik.

Piiramatu ainuvalitsus on riigivorm, kus kõik riigi võim on koondatud ühe isiku kätte. See isik on monarh (keiser, kuningas või vürst), kes oma trooni pärib ja eluaeg valitseb. Tema kätes on kõik kolm riigi tegeluse ala, nimelt seadusandlus, valitsemine ja kohus. See ei tähenda, et ta ise tarvitseks kõigil neil aladel isiklikult tegev olla. Ei, sellest peab nii aru saama, et monarh nimetab ametnikud, kes seadusi valmistavad, kes valitsevad, s. o. seadusi ellu viivad, ja kohtunikud, kes kohut mõistavad. Ametnikud püsivad oma kohtadel niikaua, kui seda soovib kuningas. Ei ole kuningale ametniku tegevus enam meeltnööda, siis laseb ta ametniku lahti ja nimetab uue, kes ta soove täpsalt täidab. Seadused paneb kehtima monarh; seni kui nad kehtivad, on nad kohuslikud kõigile riigikodanikele, ka monarhile endale, kuid monarhil pole mingisugust takistust nende seaduste muutmiseks. Ta võib enda poolt antud seadusi igal ajal ja igasuguselt muuta. Kellelgi teisel pole õigust seadusandluses kaasa rääkida; seepärast absoluutses monarhias on kodanikkude õiguslik seisund olenev monarhi tujukusest. Rahvas peab kuulama ametnikkude käsku, viimased omakord kuninga käsku. Riikliku tegeluse lõppallikas on sellega kuninga isik, kelle võim on piiramatu.

Säärast riigivormi ei tunne Euroopa praegusel ajal. Viimased absoluutsed monarhiad olid Euroopas Vene ja Türgi riik. Venemaal kaotati piiramatu ainuvalitsuslik kord 1905. aasta 17. oktoobri manifestiga ja asemele seati piiratud ainuvalitsus, mis kestis 1917. a. veebruarirevolutsioonini.

Piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia on riigivorm, kus riigi eesotsas seisab küll trooni päriv kuningas, kuid tema võimu piiravad rahva valitud esindajad, kes moodustavad parlamendi. Konstitutsioonilise monarhia ehitus on palju keeru-

litem kui absoluutse monarhia oma. Vaatleme, kuidas kujunevad selles riigivormis seadusandlus, valitsemine ja kohtumõistmine.

Seadusandlusest võtavad osa monarh ja parlament. Parlamendid on ühe- ja kahekojalised. On nad kahekojalised, siis sisaldavad nad eneses ülem- ja alamkoja. Ülemkoda esindab tavaliselt jõukamaid ja haritumaid kihte, alamkoda laiemaid kihte. Alamkojad on kõik rahva valitavad. Ülemkojad on osalt valitavad, osalt monarhi nimetatavad. Parlamendi tähtsam ülesanne on seaduste andmine ja riigi eelarve määramine. Seadusandluse algatusõigus, s. t. õigus seaduskavasid parlamendile arutamiseks esitada, on monarhil ja valitsusel ühelt poolt ja parlamendi liikmeil teiselt poolt. Ette pandud seaduskava arutab parlament, ta teeb selles muudatusi ja parandusi. Peale kõikkülgseid kaalutlusi pannakse seaduskava parandatud kujul hääletusele, ja kui enamus parlamendi liikmeist sellega on päri, siis loetakse seaduskava vastuvõetuks ning esitatakse monarhile kinnitamiseks. Kus on ühekojaline parlament, seal on asi lihtne; seal arutab seaduskavasid üks koda. Kus on aga kahekojaline parlament, seal peavad mõlemad kojad seaduskava poolt olema, s. t. seaduskava redaktsioonis peavad mõlemad kojad ühisele arvamusle tulema. Monarhile võib esitada ainult üht projekti. Viimasel on keelu- ehk nõndanimetatud veto-õigus, s. t. ta võib öelda, et pole seaduskavaga nõus ega kinnita seda. Niikaua kui aga monarh seaduskava pole kinnitanud, ei saa see kava seaduseks ja kodanikelt ei saa selle täitmist nõuda.

Veto on kahesugune: täieline ehk absoluutne veto ja edasi- lükkav ehk suspensiivne veto. Esimene tähendab monarhi õigust seaduskava lõplikult tagasi lükata, teine aga ainult teatavaks ajaks ja teatavail tingimustel.

Enamal jaol monarhidest on absoluutse veto õigus. Üksikuil on suspensiivse veto õigus. Säherduste hulka kuulub Norra kuningas. Ta võib üht ja sama seaduskava ainult kahel korral järgemööda tagasi lükata. Võtavad aga kolm üksteisele järgnevat parlamendi koosseisu seaduskava ühes ja samas redaktsioonis vastu, siis saab see kava peale kolmandat vastuvõtmist seaduseks, kuninga vastuseisemisest hoolimata. Olgu tähendatud, et Norra parlament valitakse kolmeks aastaks.

Niiviisi näeme, et seadust saab konstitutsioonilises monarhias anda ainult parlament ühes monarhiga. Kumbki neist eraldi ei saa seda teha.

Nimeliselt on valitsemisvõimu ehk seadusetäitja võimu juhiks monarh. Tegelikult juhib nüüdsel ajal valitsemist aga valitsus peaministriga eesotsas. Valitsuse moodustamisel on monarhil ühe- või teissugune mõju. Valitsused on kahesugused: säherdused, kes poliitilist vastutust kannavad parlamendi ees, ja teised, kes vastutust kannavad ainult monarhi ees. Esimest konstitutsioonilist monarhia liigitust nimetatakse parlamentaarseks monarhiaks, teist dualistlikuks.

Ministeeriumid on riigi keskasutised. Igäihele neist alluvad asjad nende eriala järgi üle terve riigi. Iga minister juhib omal alal tema ministeeriumisse puutuvate seaduste elluviimist. Parlamendaarses monarhias kontrollib seda tegevust parlament. Ta võib üksikult ministrilt või kogu valitsuselt nende tegevuse üle aru pärida ja selle tegevuse kohta oma arvamust avaldada. Kui parlamendi enamuse tunnistab valitsuse tegevuse mitteotstarbekohaseks, siis peab see valitsus kohe lahkuma. Peaminister annab lahkumispalve enese ja oma kaaslaste-ministrite eest ära. Monarhil on kaks teed. Ta kas võtab lahkumispalve vastu või mitte. Esimesel korral ta peab nimetama uue peaministri nende hulgast, keda toetab parlamendi enamuse. See peaminister juba kutsub endale kaaslased, teised ministrid, paneb selle nimekirja monarhile ette ja esineb parlamendis oma tegevuskavaga, mille kohta parlament jälle oma seisukoha võtab. Arvab monarh aga, et rahva enamuse on parlamendi seisukoha vastu, s. t. toetab valitsuse poliitikat, siis ta ei võta valitsuse lahkumispalvet mitte vastu, vaid saadab parlamendi enese laiali ja määrab uued parlamendivalimised.

Parlamendaarses monarhias ei saa monarh ja ministrid oma tahtmise järgi seadusi ellu viia. Nad peavad arvestama rahvaesindajate kontrolli. Enamuses Euroopa konstitutsioonilises monarhias valitseb parlamentaarne valitsemisviis.

Dualistlikus monarhias nimetab ministrite kabineti monarh. Selles nimetamises on monarh vaba. Ministrid püsivad oma kohtadel niikaua kui seda tahab monarh. Parlamendi arvustavaid märkusi ei tarvitse need ministrid kuulata. Seesugune valitsus oli Venemaal 1905. aastast 1917. aastani. Mitmel korral mõisteti valitsuse tegevus hukka, kuid ministrid püsisid oma kohal.

Kohut mõistab konstitutsioonilises monarhias harilikult iseseisev kohus. Kohtunikud on monarhi nimetatud, vähemalt kõrgemad. Seadus määrab kindlaks, keda kohtunikuks võib nimetada. Oma tegevuses on nad harilikult sõltumatud, s. t. monarh ega teised riigi ametiasutised ei saa nendele survet avaldada.

Lõpuks peatume veel monarhi isiku võimupiiride juures. Tema tegevus on enam-vähem raamidesse mahutatud. Peale seadusandliku algatus-, veto-, parlamendi laialisaatmise ja valitsuse moodustamise õiguse on konstitutsiooniline monarh sõjavägede ülemjuhataja, ta nimetab riigi kõrgemaid ametnikke, nimetab riigi esindajaid välismaale, võtab vastu välisriikide asemikke, teeb rahvusvahelisi lepinguid — harilikult astuvad lepingud jõusse aga peale parlamendi sellekohast kinnitust (ratifitseerimist) —, kuulutab riigis välja erakorralise seisukorra, annab süütegijaile armu jne. Korraldused, mis monarh teeb valitsemisalal, peavad peale tema veel selle ministri allkirja kandma, kelle ametipiirkonda kuulub vastav akt. Oma allkirja andes võtab minister akti sisu eest vastutuse enese peale. Arvab minister, et monarhi korraldus pole seadustega kokkukõlas, siis võib ta keelduda oma allkirja andmast. Ei ole aga aktil, määru-

sel või korraldusel ministri allkirja, siis ei ole kodanikud kohustatud seda täitma. Säherdune ministri allkiri kannab kontrasignatuuri nime. — Kuninga isikuf ei saa süütegude eest kohtulikule vastutusele võtta. Ta seisab väljaspool seadust.

Euroopa riikidest on konstitutsioonilised monarhiad: Norra, Rootsi, Taani, Inglismaa, Holland, Belgia, Ungari, Jugoslaavia (end. Serbia), Rumeenia, Bulgaaria.

Kolmas tähtsam riigivorm on esinduslik vabariik.

Mis vahe on vabariigi ja monarhia vahel? Monarhia eesotsas seisab trooni päriv eluaegne monarh, vabariigi eesotsas — kindlaks ajaks valitud president; monarh seisab väljaspool seadust, teda ei saa tema tegude pärast kohtulikule vastutusele võtta, president vastutab aga oma maa kohtute ees; monarhi võimupiiri ei saa üldiselt ilma tema enese nõusolekuta piirata, presidendi võimupiiri aga küll.

Kuidas toimub riiklik tegelus esinduslikus vabariigis? Esinduslik vabariik tuletab väga lähedalt meelde piiratud ainuvalitsust. Tähtsam lahkuminek seisab selles, et esimese eesotsas on valitud president, kelle võimupiir on monarhi omast kitsam. Teise eesotsas seisab monarh. Presidendi ametivältus kõigub praegusel ajal 1 ja 7 aasta vahel. Seaduskavad määrab kindlaks parlament, kes nad presidendile edasi väljakuulutamiseks annab. Presidendil on tavaliselt suspensiivne vetoõigus. Missugused nõuded üks või teine riik selleks üles seab, seda näeme järgmistes peatükkides. Valitsemise ehk täidesaatva võimu pea on president, kes moodustab kas ainult tema enese (presidentsiaalne, dualistlik valitsemisviis) ees vastutava valitsuse või parlamendi ees vastutava valitsuse (parlamentaarne valitsus). Kohut mõistavad iseseisvad, sõltumatud kohtunikud, keda harilikult nimetab president. — Nagu eespool tähendatud, tuletab president kitsendatud võimupiiriga monarhi meelde. Samuti nagu monarhki, võib ta parlamenti enne tähtaega laiali saata ja uusi valimisi määrata, kõrgemaid ametnikke nimetada, riiki esindada, saadikuid välisriikidesse läkitada, süütegijaile armu anda jne. Samuti nagu monarhi, peavad presidendigi korraldused vastava ministri poolt kontrasigneeritud ehk alla kirjutatud olema.

Neljas riigivorm on rahva-vabariik. Puhtal kujul nimetatakse rahva-vabariigiks säherdust riigivormi, kus puudub parlament ja seadusandlust teostab kogu rahvas rahvakoosolekul. Valitsemist või seaduste elluviimist ja kohtumõistmist toimetavad sama rahvakoosoleku poolt valitud ametnikud. Teadagi on säärane riigivorm mõeldav ainult väga väikestes riikides, kus kodanikel võimalus on ühisel koosolekul asju ajada. Puhtakujuline rahva-vabariik ehk vahetu vabariik on praegu maksmas ainult neljas Sveitsi osariigis.

Peale vahetu vabariigi tuntakse rahva-vabariigi nime all veel säherdusi vabariike, kus riigi kodanikel õigus on peale parlamendi valimiste otseselt riigi seadusandlusest ja juhtimisest rahvahääle-

tuse teel osa võtta. Niisugused riigid on Eesti, Läti, Leedu, Iiri, Tšehhoslovakkia, Saksa ja Šveitsi liitriik.

Üldse on vabariiklik kord järgmistes riikides: Soomes, Lätis, Leedus, Poolas, Saksamaal, Prantsusmaal, Šveitsis, Tšehhoslovakkias, Austrias, Kreekas, Portugalis, Hispaanias, Põhja-Ameerika Ühendriikides ja Lõuna-Ameerika riikides.

Teisiti jagatakse riike demokraatlikkudeks ja autoritaarseteks.

Demokraatliku riigi all mõistame riiki, mille juhtimisest võtavad osa võimalikult kõik täisealised kodanikud. See juhtimine avaldub kas parlamendi valimises ja selle kaudu oma tahte teostamise või rahvahääletuse ja rahvaalgatuse õiguse tarvitamises. Kodanikele on kindlustatud kodanikuvaladused, nende hulgas vabadus koonduda poliitilistesse ühingutesse. Kodaniku õigused ja kohused on seadustega fikseeritud ja kodanikul on võimalus omi õigusi ka riigivõimu esindajate vastu kaitseda. Üksikisiku õigused ühelt poolt ja ühiskonna — riigi — õigused teiselt poolt on tasakaalustatud.

Autoritaarse riigi nimetus on tekkinud peale maailmasõda. See on vastand demokraatlikule riigivormile. Autoritaarne riigivorm eitab tasakaalu kodaniku ja riigi vahel. Ta arvestab vähe üksikkodaniku huvisid; riik on temale kõik. Milles seisavad riigi huvid, seda ei määra mitte rahvas ise parlamendi kaudu, vaid juht. Autoritaarses riigis puudub poliitiline ühinemise vabadus. Poliitilised erakonnad peale selle, mille hulka kuulub juht, on keelatud. Sõna-, koosoleku- ja ajakirjandusvabadus on tunduvalt kitsendatud. Vabalt valitud parlamenti ei ole. See parlament, mis on, koosneb ühe erakonna, juhi erakonna esindajaist. Ja seegi parlament teotseb harva ja ainult siis, kui juht leiab selle olevat tarviliku. Tavaline seadusandlus toimub valitsuse poolt antavate dekreetide kaudu. Kogu riigi valitsemine on rajatud juhi põhimõttele. Riigi eesotsas seisab juht, kellele allub rida alljuhte, neile allub omakorda rida nooremaid juhte, jne. Määravaks terves riigis on üldjuhi tahe, juht kutsub tegelikult ametisse valitsuse ja vabastab selle. Autoritaarsed riigid võivad olla kuningriigid ja vabariigid. Riigipeade osa neis riigis on väga kahvatu, sest tegelik võim on juhi käes. Nime järgi on juhi erakonnal kas parlamendi või teise esinduse näol võimalik juhti ennast kohalt tagandada, kuid kui selle esinduse enese kokkukutsumine on juhust ja selle käsutada on riigi relvastatud jõud, siis võib juht ka seda kogu mitte arvestada.

Autoritaarse riigi põhimõttele on rajatud näit. Itaalia, Saksa-
maa ja Nõukogude-Vene riigikorrad.

Riigivorm on rahva kultuurilisest tasapinnast. Kus kultuur madal, rahvaharidus nõrgal järjel, kus rahval puudub arusaamine riiklikust elust, seal on võimalik absoluutne monarhia. Selle riigivormi kehtimisel seisab riigi juhtimine monarhi ja salkkonna ametnikkude käes, rahval pole sõnagi kaasa rääkida. Rahvas peab

seda tegema, mis kästakse, olgu see hea või mitte. See riigivõim, mis monarhi sõna ja tahtmise seaduseks teeb, tekitab määratu hulga kuritarvitusi. Niipea kui haridus laiemalt on levinud, ei lepi rahvas enam passiivse osaga. Ta tahab valitsemise objektist muutuda ise valitsejaks. Ta kukutab absoluutse monarhia ja loob riigi, mille valitsemisest ta ise osa võtab. Tema osavõtul luuakse seadus. Seadus määrab kindlaks, missugused on kodaniku õigused ja missugused tema kohused. Riik saab ainult seda nõuda, mis seadus käsib. Rohkem ei ole kodanik kohustatud tegema. Mingisugust omavoli, teotsemist väljaspool seadust, ei või ükski ametnik enesele lubada, ka mitte kõige kõrgem. Lubab seda enesele keegi, siis teevad erapooletud kohtud seaduse rikkumise kindlaks ja seavad seadusliku korra jalule. Säärane olukord on võimalik seal, kus rahvas oma esindajate kaudu võtab osa seadusandlusest, kus riigi tegevusalad — seadusandlus, valitsemine ja kohtumõistmine on üksteisest eraldatud ja igaüht neist ülesannetest täidab eri organ. Riigikord, mis oma teotsemise rajab parlamendile ja võimude jaotuse ideele, kannab konstitutsioonilise riigikorra nime. See riigikord mahutab enesesse konstitutsioonilise monarhia ja vabariigi vormid.

Ajalugu näitab, et arenemine läheb absoluutse monarhia poolt konstitutsioonilise monarhia poole. On määratu vahe nende kahe riigivormi vahel. Ühes on elanik passiivne, teises — aktiivne. Arenemine ei taha aga peatuma jääda ka konstitutsioonilise monarhia juurde. Rahvas tahab veel lähemalt osa võtta riigi juhtimisest. Seda võimaldab esinduslik vabariik. Olgugi et see riigivorm konstitutsioonilist monarhiat meelde tuletab ja eriti monarhi ja presidendi võimupiirid sarnanevad, ei tohi ometi unustada, et monarh oma trooni pärib. Tema troonil olemise kohta ei ole rahval midagi öelda. President on aga valitav ja sellele kohale võib rahvas asetada kõige väljapaistvama ja andekama isiku. Kõige valusamana tundub rahvale riigi välispoliitika ajamine, s. t. läbikäimine võõraste riikidega. Monarh nimetab selleks riigi esindajad. Kuidas viimased oma asju ajavad, sellest sõltub riigi tulevik. Riigi esindajad võivad asjad viia kokkupõrgeteni kahe riigi vahel. On seisukord niikaugele viidud, siis ei aita enam parlamendi vahelesegamine. Valitud president on kodanikkude soovile palju lähemal kui monarh ja tema suudab anda rahvale rohkem kindlustust, et ta rahva soove terasemalt tähele paneb kui monarh.

Viimased aastad on näidanud, et meie aja kodanik ei taha leppida ka esindusliku vabariigiga. Ta läheb nõudeis veel kaugemale ja soovib rahva-vabariiki, mitte küll puhtal kujul, vaid piiratud kujul. Nimelt nõuab ta parlamendi kõrval rahvahääletust. Kodanik ei taha hästi usaldada ka enese poolt teatavaks ajaks valitud parlamenti, vaid jätab enesele õiguse igal ajal parlamendi tegevusele vahele rääkida, nõudes parlamendi poolt vastu võetud seaduse rahvahääletusele panemist või vanade seaduste muutmist või kaotamist.

Kokkuvõttes peab tõsitama, et riigivormid liiguvad ühe isiku valitsemise poolt kogu rahva valitsemise poole. Selles suunas ei olnud kahtlust kuni maailmasõjani. Esimesed pealesõjaaastad aina kinnitasid esitatud väidet. Vanade riikide valitsemiskord muutus demokraatlikumaks, uuesti tekkinud riigid olid aga kõik demokraatlikud. Aastate möödudes, sõjaraskuste tagajärgi likvideerides hakkasid kostuma demokraatlikku korda arvustavad häälde. Mõõdusid veel aastad ja Itaalia eeskujul võtsid mitmed riigid autoritaarse või sellele lähedase riigikorra omaks. Sellest tahetakse järeldada, et autoritaarne riigikord on demokraatliku riigikorra järgmine arenemisaste. Praeguste kogemuste põhjal paistab säärane väide olevat põhjendamatu. Demokraatlik riigikord eeldab kodanikkude kõrget üld- ja poliitilise hariduse taset. Seda riigikorda ei saa kodanikule korraga anda, vaid kodanik peab selleni kasvama. Tuleb märkida, et nende riikide kodanikud, kes seni on omaks võtnud autoritaarse riigikorra, ei või kinnitada, et demokraatlik kord nende juures oleks olnud sügav. Esimeste eksisammude ja raskuste juures rutati eitama korda ennast. Vanade demokraatlikkude maade juures ei ole autoritaarne riigikord leidnud kuigi suurt poolehoidu. Autoritaarne riigikord, millel on mitmeti sarnasust absoluutse monarhiaga, omab samu puudusi, mis viimane, ja on võimalik passiivse kodanikkonna juures. On see aga aktiivne, siis varemini või hiljemini pöörab see autoritaarsele riigikorrale selja ja võtab uuesti omaks demokraatliku korra.

Siinemaani oli jutt kahest riigivormide jaotusest. Jaotusi on palju. Kolmas tähtsam jaotus on järgmine. Riigid jaotatakse ühikriigeks ja ühendriigeks. Ühikriik on riik, mis eneses sisaldab üht riiki. Ühendriik aga säärane, mis koosneb mitmest riigist.

Föderatsioon on ühendriik, koosneb osariikidest. Ühendriik on riik, ka osariik on riik. Föderatsiooni põhiseaduses on loendatud alad, mis kuuluvad föderatsiooni või ühendriigi otsustada. Muud küsimused kuuluvad aga osariikide eneste lahendamisele. Föderatsiooni võimudele kuuluvad harilikult säärased alad, mille korraldamiseks on suuremaid jõudusid tarvis; need on: sõjavägi, välispoliitika, väliskaubandus, toll jne.

Föderatiivne riigikord on Šveitsis, Austraalias, Uus-Meremaal, Lõuna-Aafrikas, Kanadas, Põhja-Ameerika vabariikides.

Peale föderatsiooni on riikide ühinemisvormina tuntud veel unioonid. Unioon on riigivorm, kus kahel või rohkemal iseseisval riigil on ühine riigipea. Unioon on kahesugune: personaalne ja reaalne. Esimene on sel korral, kui mitmel riigil on juhuslikult ühine riigipea. See tuleb sellest, et troonipärija on kohustatud abielluma ainult kuninglikust soost isikutega. Seetõttu on Euroopa valitsevad sood üksteisega seotud perekonnasidemete kaudu. Sureb ühes riigis kuningas, siis võib troonipärimis-seaduse järgi lähem troonikandidaat olla teist riiki valitsev kuningas. Viimane saab trooni ja valitseb mõlemas riigis korraga. Neil riikidel ei pruugi mingi-

suguseid ühiseid asutisi olla peale kuninga isiku. Sureb see kuningas, siis võivad troonid uuesti lahu minna, kui troonipärimis-seadused neis riiges on lahkuminevad.

Reaalne unioon on sel korral, kui kahe või rohkema riigi põhiseadustes on ette nähtud, et nendel riikidel on ühine riigipea. Reaalses unioonis olevail riikidel on teatavad ühised asutised. Näiteks oli see nii Austria-Ungaris 1918. aasta revolutsioonini. Seal oli ühine välis-, sõja- ja rahaminister. Praegu on Euroopas üks unioon, nimelt Taani on personaalunioonis Islandiga. Peale kuninga on neil aga ka ühine välisminister.

5. peatükk.

Tähtsamate riikide riiklik kord.

INGLISMAA. Inglismaa on konstitutsiooniline, parlamentaarne monarhia. Seadusandlus seisab kuninga ja parlamendi käes. Parlament on kahekojaline. Ülemkoda ehk lordidekoda koosneb rõhuvast enamuses peeridest, kes oma isadelt õiguse pärinud ülemkojas istuda. Peeriseisusse tõstmise õigus on kuningal. Peale peeride istub lordidekojas veel mõnikümmend valitud eluaegset liiget. Alamkoja valib rahvas viieks aastaks. Valimised on korraldatud enamuspõhimõtte (majoriteedi) alusel. Riik on jagatud nii mitmesse valimisringkonda, kui palju tuleb valida saadikuid. Valituks loetakse see kandidaat, kes on saanud võrreldiselt kõige rohkem hääli. See on üheks põhjuseks, miks Inglise alamkojas on nii vähe rühmi — kõigest kolm. Valimisõigus on üldine ja algab 21. eluaastast peale. Seadusprojekti arutavad mõlemad koad läbi ja peale ühisele otsusele tulemist esitatakse see projekt kuningale kinnitamiseks. Kuningal on nimeliselt absoluutne vetoõigus. Aga 1707. aastast saadik pole Inglise kuningad seda õigust tarvitanud. Nii suur on parlamendi arvamus austamine. Inglise kuningas ühes parlamendiga on kõikvõimeline, s. t. nad võivad igasuguseid seadusi välja anda. Neid ei ole piiramas põhiseadus, nagu teistes riikides. — Täidesaatev ehk valitsemisvõim on kuningal ja parlamentaarse valitsuse käes. — Kohut mõistavad kuningal nimetatud eluaegsed sõltumatud kohtunikud. — Inglise kuningas kutsub parlamendi kokku, määrab istungite vaheaja, võib alamkoja enne volituste lõppu laiali saata, annab kurjategijaile armu.

Peale Inglismaa enese kuuluvad Briti maailmariiki, ehk, nagu inglased ise nimetavad, British Commonwealth of Nations, mitmesugused maad. Kõigepealt kuuluvad sinna oma valitsusega dominioonid. Need on Rahvasteliidu liikmed, neil on oma parlament, oma valitsus, mõnel koguni oma saadikud teistes riikides; seega on need maad väga lähedased iseseisvusele. Nad on ka Briti maailmariigi konverentsi liikmed. Säärased on: Kanada,

Austraalia, Uus-Meremaa, Lõuna-Aafrika ja vaba riik Iiri. Teise grupi maadest moodustab Newfoundland. Ta on maailmariigi konverentsi liige, ta on omavalitsusega dominioon, kuid pole Rahvasteliidu liige. Kolmanda grupi moodustab India. India valitsemine toimub Inglismaa poolt nimetatud kindralkuberneri järelevalvel. India on Rahvasteliidu liige ja ka riigi konverentsi liige. Peale selle kuulub Briti maailmariiki veel hulk maid, mis seotud emamaaga ühel või teisel viisil.

PRANTSUSMAA. Prantsusmaa kuulub esinduslike, parlamentaarsete vabariikide hulka. Riigi eesotsas seisab president. President valitakse parlamendi ehk rahvuskogu istungil (mõlema koja ühisel istungil) 7 aastaks. Parlament koosneb kahest kojast. Alamat koda nimetatakse saadikutekojaks, ülemat — senatiks. Saadikutekoda valitakse rahva poolt üldise valimisõiguse põhjal 4 aastaks. Valimisõigus on meeskodanikkudel, kes 21 a. vanaks on saanud. Valida võib neid, kes 25 a. vanaks on saanud. Senat valitakse kaudse valimisõiguse põhjal 9 aastaks. Valida võib neid meeskodanikke, kes 40 a. vanaks on saanud. Iga kolme aasta järel lahkub $\frac{1}{3}$ senati liikmeist, kelle asemele astuvad samal määral uued. Seadusandlus seisab saadikutekoja ja senati käes. Mõlema koja poolt vastu võetud seaduskava läheb presidendi kätte väljakuulutamiseks. Kuu aja jooksul on viimasel õigus seaduskava parlamendile tagasi saata motiveeritud kaaskirjaga (suspensiivne vetoõigus). Parlament võtab seaduskava uuele arutusele. Jõuab ta endisele otsusele, siis on president kohustatud selle parlamendi redaktsioonis välja kuulutama. Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse valitsuse käes. — Kohut mõistavad presidendi poolt nimetatud kohtunikud. — Peale eespool-nimetatud suspensiivse vetoõiguse on presidendil järgmised õigused. Temal on seadusandluse algatusõigus, ta kutsub kokku parlamendi ja määrab istungite vahedad, ta võib saadikutekoja senati nõusolekul enne volituste lõppu koju saata. Seda õigust aga ei ole Prantsuse presidendid 1876. aastast peale enam tarvitanud. President esindab riiki, peab rahvusvahelisi läbirääkimisi, annab kurjategijaile armu, on riigi sõjavägede ülemjuhataja. — Presidendi süütegude üle mõistab kohut senat. — Prantsusmaal tehakse vahet põhiseaduse ja harilikkuude seaduste vahel. Põhiseaduse muutmiseks peab esiteks olema eraldi kummagi koja enamus ja teiseks rahvuskogu ehk mõlema koja ühise istungi enamus.

PÕHJA-AMEERIKA ÜHENDRIIGID. Põhja-Ameerika ühendriigid on föderatiivne, dualistlik, esinduslik vabariik. Nad koosnevad 48-st mitmesuguse suurusega osariigist. On osariike, näit. New York, kus elanikkude arv on üle 8 miljoni, on osariik (Utah), kus elanikkude arv on ainult 50 000. P.-A. Ühendriigid asutati XVIII sajandi lõpul. Sinnamaani olid nad Inglismaa asumaad. Vabadussõjas heitsid nad enesest Inglise ülemvõimu, kuulutasid endid iseseisvaks ja

lõid enestele 1787. a. põhiseaduse, mis väheste muudatustega on püsinud käesoleva ajani. Osariikides kehtib vabariiklik kord.

Põhiseaduses on loendatud need alad, mis kuuluvad föderatsiooni ehk Ühendriikide võimkonda. Mis on loendamata, kuulub osariikide võimupiiri. Föderatsiooni võimupiiri kuuluvad föderatsiooni seadusandlus, sõjavägi, rahvusvaheline suhtlemine, sõja kuulutamine ja rahu tegemine, väliskaubandus, toll, raha, mõõdud, post, föderaalkohus ja muud eraldi loendatud asjad. Föderatsiooni kõrgemaiks organeiks on president, parlament ja kõrgem föderaalkohus. President ja presidendi abi valitakse kaudsel teel neljaks aastaks. Iga osariik valib arvu järgi nii palju valijamehi, kui palju ta valib saadikuid kokku ülem- ja alamkotta. Valijamehed valivad omakord presidendi ja abipresidendi. Niikaua kui president on omal kohal, täidab abipresident ülemkoja ehk senati esimehe kohuseid. Jääb aga president haigeks või lahkub riigist, siis astub tema asemele abipresident. Presidendiks võib valida ainult Ameerika sündinud kodanikku, kes 35 a. vanaks on saanud. Presidendil on laialdased võimupiirid. Tema on sõjavägede ülemjuhataja, annab süütegijaile armu, teeb senati nõusolekul välisriikidega lepinguid, nimetab saadikuid, kõrgema kohtu liikmeid, kõrgemaid riigiametnikke, määrab parlamendi vaheaegu. Presidendil on suspensiivne vetoõigus.

Parlament ehk kongress koosneb kahest kojast: ülemkojast — senatist ja alamkojast — saadikutekojast. Saadikutekoda esindab kogu föderatsiooni rahvast ja on valitud osariigest proportsionaalselt rahvaarvule. Saadikuks võib olla kodanik, kes 25 a. vana ja vähemalt 7 aastat olnud Ühendriikide riikkondsuses. Saadikutekoja kestus on 2 aastat. Senat esindab osariike, nimelt valib iga osariigi parlament senatisse kaks esindajat. Senati saadik peab olema vähemalt 30 a. vana ja 9 aastat olnud Ühendriikide riikkondsuses. Senati liikmed valitakse kuueks aastaks; seejuures ei lahku kõik saadikud korraga, vaid iga kahe aasta tagant lahkub $\frac{1}{3}$ saadikuist, kelle asemele valitakse uued. Kongressi peaülesanne on seaduste andmine. Ükski seaduskava ei saa muidu seaduseks, kui mõlemad kojad ei ole sellega nõus. On ükskõik, kumb kodadest seaduskava enne arutab. Üksnes maksuseadused peavad teed algama saadikutekojast. On mõlemad kojad seaduskavaga päri, siis läheb see presidendi kätte avaldamiseks. On viimane seaduskavaga nõus, siis ta kirjutab selle alla ja kuulutab välja. Ei ole ta mitte nõus, siis on tal õigus 10 päeva jooksul saata seaduskava ühes oma seletustega tagasi kongressile uueks arutamiseks (suspensiivne vetoõigus). Kui mõlemas kajas uuel arutamisel vana seaduskava saab poolt $\frac{2}{3}$ koosolijate häältest, siis saab ta seaduseks vastu presidendi tahtmist. Ei suuda aga üks või teine koda $\frac{2}{3}$ häáli koguda, siis on seaduskava tagasi lükatud. Kui president kümne päeva jooksul pole seaduskava alla kirjutanud ega teda ka kongressile uueks otsustamiseks saatnud, siis loetakse see seaduskava vastuvõetuks ja

kodanikele sunduslikuks. Kongressi peaülesandeks on seadusandlus. Peale selle mõistab senat veel kohut kõrgemate ametnikkude üle, nende hulgas ka presidendi üle.

Täidesaatva võimu eesotsas seisab president. Tema lähemaiks kaastöolisteks on ministrid. Ministrid nimetab ametisse president oma näengu järgi. Koguni senatki ei sega ennast sellesse. Ministrid on presidendi käsualused, on vastutavad ainuüksi tema ees ja püüvad oma kohtadel niikaua kui seda tahab president. Kongressi ees ministrid vastutust ei kannu, temale oma tegevusest aru ei anna. Isegi kongressil ülesastumine on ministritele keelatud.

Ühendriikide kohtuvõim seisab kõrgema föderaalkohtu käes. Tema võimkonda kuulub tüliasjade õiendamine Ühendriikide ja osariikide vahel ning osariikide eneste vahel. Tähtsam ülesanne on tal lõplikult seletada, kas kongressi poolt antud seadus vastab põhiseadusele või mitte. Kui ei, siis vabastab ta kodaniku selle täitmisest, teiste sõnadega, see seadus kaotab sellega oma jõu.

Kõik kongressi poolt antavad seadused peavad olema kokkukõlas põhiseadustega. Põhiseaduse muutmise on raske. Põhiseadus loetakse muudetuks, kui selle poolt on $\frac{2}{3}$ mõlema koja liikmeist ja $\frac{3}{4}$ osariikide parlamentidest.

ŠVEITS. Šveits ehk Helveetsia on föderatiivne rahva-vabariik. Ta koosneb 22 osariigist ehk kantonist. Kantonid on mitmesuguse suurusega; nii ulatub Zürichi ja Berni elanikkude arv üle $\frac{1}{2}$ miljoni. Glaruse, Uri ja Šwyzi elanikkude arv kõigub aga 20 ja 30 tuhande vahel. Kõik kantonid on põhiseaduse järgi vabariigid. Enamal jaol kantonitel on oma ühekojaline parlament, mis seadusi annab, ja ministeerium, mis seaduste elluviimist juhatab. Neljal kantonil, nimelt: Glarusel, Uril, Appenzellil ja Unterwaldenil ei ole parlamenti. Neis kantonites annab seadusi rahvakoosolek, millest osa võtavad kõik osariigi kodanikud, kes 20 a. vanaks saanud. Rahvakoosolek tuleb harilikult üks kord aastas (aprillikuu viimasel pühapäeval) lageda taeva all kokku. Sellel koosolekul võetakse vastu seadused, valitakse kõrgemad ametnikud ja kohtunikud.

Föderatsiooni põhiseaduse järgi on föderatsioonivõimude otsustada: sõja kuulutamine, rahu tegemine, lepingute tegemine välisriikidega ja üldse rahvusvaheline suhtlemine, kriminaal- ja tsiviilseadused, raudteed, post, telegraaf, toll, kaalud, mõõdud, raha, vabriku- ja pangaseadused ja mõned muud väiksema tähtsusega asjad. Föderatsiooni kõrgemaiks organeiks on: föderatsiooni valitsus, parlament ja föderaalkohus.

Parlament on kahekojaline. Alamkoda (conseil national) on valitud otsese valimisõiguse põhjal meeskodanikkude poolt, kes 20 a. vanaks saanud. Iga 22 000 kodaniku kohta tuleb üks saadik. Alamkoda valitakse neljaks aastaks. Ülemkoda (conseil des états) esindab osariike ehk kantoneid. Iga kanton saadab sinna ühepalju asemikke, nimelt 2. Parlamendi ülesanne on anda seadusi neis asjus,

mis lubatud föderatsiooni põhiseaduse järgi, määrata riigi eelarvet, rahvusvaheliste ja kantonivaheliste lepingute kinnitamine ja kõrgemate ametnikkude valimine. Kumbki koda arutab asju eraldi. Seaduste ja korralduste maksmapanemiseks on tarvis mõlema koja nõusolekut. Mõlemate kodade poolt vastu võetud seadused kuulutatakse välja ja on kodanikele sunduslikud, ilma et oleks tarvis küsida presidendi nõusolekut või heakskiitmist. Föderatsiooni valituse, föderatsiooni kohtu ja vägede ülemjuhataja valimiseks tulevad mõlemad kodad ühisele istungile, kus häälteenamusega otsus tehakse. 30 000 kodanikku või 8 kantonit võivad nõuda, et parlamendi poolt vastu võetud seadus pandaks lõplikuks otsustamiseks rahvahääletusele. Põhiseadust saab muuta ainult rahvahääletusel. Ta loetakse muudetuks, kui tema muutmise poolt hääletab enamus rahvahääletusest osavõtjaist ja enamus osariigest. Igal kantonil on viimasel puhul üks hääl. Kantoni hääle määrab tema kodanikkude enamuse arvamus hääletusel. 50 000 hääleõiguslikul kodanikul on õigus põhiseaduse muutmist algatada. Seks võivad nad sellekohase seaduse eelnõu välja töötada, mis siis rahvahääletusele pannakse. Harilikkude seaduste muutmist või uute väljaandmist algatusõiguse teel ei saa Helveetsia kodanikud nõuda.

Föderatsiooni seaduste elluviimist või valitsemist juhivad valitsus. Viimane koosneb seitsmest liikmest. Need valib parlament neljaks aastaks iga alamkoja kokkutuleku alguses. Üks seitsme hulgast valitakse parlamendi poolt üheks aastaks peaministriks ja ühtlasi ka Helveetsia vabariigi presidendiks. Järgmisel aastal valib parlament presidendiks teise seitsme hulgast. Kaht aastat järgemööda ei või president oma kohal püsida. Ühest kantonist ei või olla mitut ministrit. Valitsus toimetab parlamendi soovide järgi. Tema iseseisvat poliitikat ei aja. Ta ei ole kohustatud oma kohalt lahkuma, kui parlament pole tema teoviisiga rahul. Tema peab ainult tulevikus parlamendi soove tähele panema. Sellepärast ei tunta Helveetsias valitsuse langemist. Ministrid võivad olla mitmetest poliitilistest erakondadest. Nende peale vaadatakse kui eriteadlaste peale oma vallas. On üldine nähtus, et vanad ministrid uutel valimistel tagasi valitakse.

Helveetsia president on üks ministritest, kellel on oma teatav ministeerium juhatada. Presidendina ei oma ta tunduvat võimu. Et presidendi võim on üldiselt nii väike, siis ei ole ka ta palk palju kõrgem riigi kõrgemate ametnikkude palgast.

Föderatsiooni kohtu liikmed valitakse mõlemate kodade ühisel istungil. Sellele kohtule alluvad tüliküsimused föderatsiooni ja kantonite vahel, üksikute kantonite eneste vahel ja poliitilise iseloomuga kuriteod föderatsiooni vastu.

Helveetsia riigikeelteks on saksa, prantsuse ja itaalia keel.

ITAALIA. Itaalia on autoritaarne kuningriik. 1922. aastani oli ta parlamentaarne monarhia. 30. X 1922 kutsus kuningas B. Musso-

lini valitsuse etteotsa ja sest ajast peale on viimase juhtimisel Itaalias kujunenud nn. fašistlik riigikord. Seda korda iseloomustab tugev valitsemisvõimu, eriti valitsuse juhi võimu ülekaal teiste võimude üle. Riigi kõrgemate organitena teotsevad kuningas, valitsuse juht (capo del governo), fašistide suurnõukogu, parlament ja korporatsioonide rahvusnõukogu. Seadusandlus on nimeliselt parlamendi käes. See koosneb kahest kojast: senatist ja saadikutekojast. Senat koosneb printsidest ja eluajaks nimetatud liikmeid. Viimased nimetab kuningas väljapaistvate isikute hulgast, kes peavad olema vähemalt 35 aastat vanad. Saadikutekoda sisaldab 400 liiget, kes valitakse 5 aastaks. Kodanikkude hääleõigus on piiratud. Aktiivne valimisõigus kuulub meestele 21. a. peale (abielulistele 18. a. peale). Passiivne valimisõigus on samuti ainult meeskodanikel, kes on saanud 25 a. vanaks. Saadikutekoja kandidaatideks esitavad konföderatsioonid (kutsekodade esinduskogud, näit. vabriku-, põllutööstuse ettevõtjad ja töölised) 800 ja teised tähtsamad eriorganisatsioonid 200 kandidaati. Esitatud kandidaatidest koostab fašistide suurnõukogu 400 saadikutekoja kandidaati. Suurnõukogu ise koosneb 25 tähtsamast fašistide partei tegelasest. Fašistide suurnõukogu võib saadikutekoja liikmete kandidaate võtta ka väljaspool esitatud 1000 kandidaati. Niiviisi koostatud kandidaatide nimekirja pannakse tervikuna rahvahääletusele. Kodanik saab salajasel hääletamisel nimekirja kohta öelda vaid poolt või vastu. Nimekirja saatus otsustab hääletajate enamus. Tagasilükkamise korral tulevad uued valimised eri korras. Mõlema koja poolt vastu võetud seadus läheb kuningale väljakuulutamiseks. Kuningal on vetoõigus. Parlamendi tähtsust ei vähenda üksnes asjaolu, et saadikutekoda ei ole vabalt rahva valitav, vaid ka see, et mõlema koja päevakorra määrab kindlaks valitsuse juht. Temast oleneb, milliseid küsimusi lasta parlamendil arutada. Enamus seadusandlikust tööst teostatakse valitsuse juhi ettepanekul kuninglikkude dekreetidega. — Kõrgemat valitsemisvõimu teostab valitsuse juht, kes on vastutav ainult kuninga ees. Juhi võimkonda kuulub peale muu fašistide suurnõukogu ja, nagu öeldud, mõlema koja päevakorra kindlaksmääramine, ministrite ametisse nimetamine ja ametist vabastamine. Ministrid kannavad vastutust vaid valitsuse juhi ees. — Kohtumõistmine kuulub kuninga poolt nimetatud kohtunikele. — Kuninga võimkonda kuulub valitsuse juhi ja senati liikmete nimetamine (valitsuse juht nimetatakse fašistide suurnõukogu poolt kindlaks määratud isikuist), süütegijatele armuandmine ja saadikutekoja enne tema volituste lõppu koju saatmine. — Kirjeldatud olukorra tulemuseks on, et otsustavaks ja määravaks isikuks nii seadusandluses kui ka valitsemise alal on valitsuse juht.

Rajariikide riiklik kord.

Rajariigid — Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola — on tekkinud pärast maailmasõda ja Vene 1917. a. veebruarirevolutsiooni. Nimetatud riigid, välja arvatud Soome, olid enne seda lihtsad Vene riigiosad. Soomel oli aga juba riiklik korraldus. Teda võis lugeda Venemaa autonoomseks provintsiks. Tal olid oma põhiseadus, oma parlament ja seadused, oma valitsus, oma kohus. Teisest küljest oli aga Vene keiser ühtlasi ka Soome suurvürstiks; Vene parlament andis Soomele mõningaid seadusi; rahvusvaheliselt ei olnud Soomel kui riigil õigus esineda. Üldiselt tekitas Soome riiklik kord enne 1917. a. palju vaidlusi. — 1917. a. revolutsioonile järgnevad sündmused, nimelt Venemaa seesmine lagunemine, enamlik riigipööre, äärmised majanduslikud raskused, rajarahvaste rahvustunde kasvamine ja kurvad mälestised Vene võimude valitsemisest õhutasid soomlasi, eestlasi, lätlasi, leedulasi ja poolakaid jäädavalt Venemaast lahku lööbuma ja oma iseseisvat riiklikku organisatsiooni looma. Pärast kestvamaid võitlusi enamliku Venemaaga õnnestus see kõigil loendatud rahvastel ja üks rahvus teise järel kuulutas välja oma iseseisvuse etnograafilistes piirides. Venemaaga sõlmiti rahulepingud. Omad riiklikud asutised alustasid tegevust, loodi oma põhiseadus ja riiklik korraldus.

SOOME. Soome uus põhiseadus on vastu võetud 17. juulil 1919. Soome on esinduslik parlamentaarne vabariik. Riigi eesotsas seisab president. Viimane valitakse kaudsel teel kolmesaja valijamehe poolt kuueks aastaks. — Parlament on ühekojaline ja kannab eduskunna nime. Eduskund valitakse kolmeks aastaks kodanikkude poolt, kes on saanud 24 aastat vanaks. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langevad ühte. Valimised on üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Eduskunna liikmete arv on 200. — Seadusandluse algatusõigus on presidendil ühes valitsusega ja eduskunna liikmeil. Eduskunna poolt vastu võetud seaduse avaldab president seaduselehes. Ta võib keelduda ka seadust avaldamast kuni uue eduskunna kokkuastumiseni. Jääb aga uus eduskund absoluutse häälteenamusega presidendile kinnitamiseks ja väljakuulutamiseks esitatud seaduse redaktsiooni juurde, siis jõustub seadus vastu presidendi tahtmist. — Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse valitsuse käes. Eduskunna poolt valitakse kohtu kantsler, kes enesest kujutab peaprokuröri ja kelle ülesanne on valvata seaduse täitmise järele riigis. Tal on õigus osa võtta valitsuse istungitest ja täita prokuröri kohuseid kõrgemas kohtus ja kõrgemas administratiivkohtus. Iga aasta esitab kantsler oma aruande presidendile ja eduskunnale neist tähelepanekuist, mis ta on saanud oma ametikohuste täitmisel. — Kohut mõistavad iseseisvad kohtud. Kõrgemaks kohtuks tsiviil- ja kriminaal-asjus on

kõrgem kohus, administratiivasjus — kõrgem administratiivkohus. — Presidendi õigused on järgmised. Peale seadusandluse algatusõiguse ja suspensiivse vetoõiguse on tal õigus eduskunda kokku kutsuda, määrata istungite vaheaegu ja eduskunda enne tähtaega laiali saata, määrates uusi valimisi. President esindab riiki, nimetab välisriikidesse esindajaid, võtab vastu välisriikide esindajaid, annab süütegijaile armu, on sõjavägede ülemjuhataja, võtab vastu kodanikke Soome riikkondsusse ja vabastab sellest, nimetab ametisse kõrgemaid tsiviil- ja sõjaväelisi ametnikke ja kõrgemate koolide professoreid. Presidendi korraldused ja käskkirjad peavad kandma pea- ja vastava ministri allkirju. Ametlikkude süütegude eest on eduskonnal $\frac{3}{4}$ häälteenamusega õigus anda presidenti kohtu kätte. Kohut mõistab kõrgem kohus.

LÄTI. 18. nov. 1918 kuulutas Läti ajutine valitsus Läti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks ja otsustas ette võtta asutava kogu valimised. Valimised läksid korda ja 1. mail 1920 avati Riias asutava kogu istungid. Tähtsamaks asutava kogu ülesandeks oli põhiseaduse väljatöötamine. Väljatöötamisega jõuti lõpule 1922. aasta alguses ja 15. veebr. samal aastal võeti ta lõplikult vastu. Täies ulatuses hakkas seadus kehtima 7. nov. 1922. Selle põhiseaduse järgi on Läti parlamentaarne rahva-vabariik. Riigi eesotsas seisab president. Viimane valitakse parlamendi poolt kolmeks aastaks vähemalt 51-häälelise enamusega. President peab olema vähemalt 40 aastat vana.

Seadusandlust teostab harilikult parlament, erakordseil juhtudel rahvas. Parlament on ühekojaline ja kannab saeima nime. Ta moodustub 100 saadikust ja valitakse 3 aastaks. Valimised on üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langeb ühte ja algab 21. aastast peale. Seadusandluse algatusõigus on presidendil, valitsusel, saeima liikmeil ja rahval. Saeima poolt vastu võetud seadused lähevad presidendile avaldamiseks. President avaldab nad mitte varem kui 7 ja mitte hiljemini kui 21 päeva arvates seaduse vastuvõtmisest saeimas. Esimeste 7 päeva jooksul on presidendil õigus motiveeritud kaaskirjaga saeimalt nõuda seaduse teiskordset arutamist. Jäeb saeima teiskordsel arutamisel endisele seisukohale, on president kohustatud seadust avaldama. Presidendil on õigus omal algatusel seaduse avaldamist kaheks kuuks seisma panna. Ta on kohustatud seda tegema, kui vähemalt $\frac{1}{3}$ saeima liikmeist seda nõuab. Nende kahe kuu kestel võib $\frac{1}{10}$ hääleõiguslikest kodanikest nõuda rahvahääletust, mis lõplikult otsustab seaduse saatuse. Rahvahääletust ei tule, kui teiskordsel arutusel seaduse poolt on $\frac{3}{4}$ kõigist saeima liikmeist. Seadusi, mis saeima poolt $\frac{2}{3}$ häälteenamusega on tunnustatud kiireks, ei saa anda rahvahääletusele ega saa president nõuda ka nende teiskordset arutamist. Rahvahääletusele ei või tulla riigi eelarve, maksu-, väeteenistuse-, mobilisatsiooni- ja demobilisatsiooni-seadused ning sõja ja rahu küsimused.

Harilikkude seaduste vastuvõtmise toimub lihtenamusega. Põhiseaduse muutmiseks on teissugune kord. Põhiseadust võib muuta saeima koosolekul, millest vähemalt $\frac{2}{3}$ liikmeist osa võtab. Muudetuks loetakse põhiseadus, kui selle poolt hääletab vähemalt $\frac{2}{3}$ koosolijaist. Rahval on seadusandluse algatusõigus. See võib puudutada aga ainult põhiseaduse muutmist. Nimelt on $\frac{1}{10}$ -l hääleõiguslikest kodanikest õigus esitada saeimale presidendi kaudu põhiseaduse muutmise projekt. Ei ole saeima sellega nõus, siis otsustab küsimuse rahvahääletus. Muudetuks loetakse põhiseadus, kui selle poolt hääletab vähemalt pool kõigist Läti hääleõiguslikest kodanikest. — Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse valitsuse käes. — Kohut mõistavad iseseisvad, eluaegsed kohtunikud. Viimased nimetatakse saeima poolt. — Peale seadusandliku algatus- ja suspensiivse vetoõiguse on presidendil järgmised õigused: ta on rahuajal kaitseväge ülemjuhataja, esindab riiki, võtab vastu välisriikide esindajaid, nimetab Läti esindajaid teistesse riikidesse, võtab vaenlase pealetungi korral kaitseabinõud tarvitusele, annab süütegijaile armu, kutsub kokku saeima. Presidendil pole õigust saeimat enne tähtaega laiali saata. Tal on aga õigus rahva poole pöörduda ja saeima laialisaatmise küsimust algatada. Kui kodanikkude enamus hääletab saeima laialisaatmise poolt, läheb saeima laiali, vastasel korral peab president ise oma kohalt lahkuma. Saeimal on ka õigus presidenti enne volituste lõppu oma kohalt tagandada. Selle poolt peavad hääletama vähemalt $\frac{2}{3}$ saeima liikmeist. Presidendi puudumisel täidab tema kohuseid saeima esimees. Presidendi korraldused ja käskkirjad peavad kandma peaministri või vastava ministri allkirja. 1934. a. kevadel loobus Läti senisest põhiseaduslikust korrast, põhiseadust ennast muutmata. Kavatsusel on uue põhiseaduse väljatöötamine.

LEEDU. 16. veebruaril 1918 lööb Leedu Venemaast lahti ja kuulutas enese iseseisvaks riigiks. Rahva poolt valitud rahvuskogu asus põhiseaduse koostamisele, mis lõplikult vastu võeti 1. aug. 1922 ja väljakuulutamisega kehtima hakkas. 1928. a. 25. mai aktiga muudeti seda põhiseadust. Leedu on rahva-vabariik. Riigi eesotsas seisab president, kes valitakse valijameeste poolt seitsmeks aastaks. Presidendiks võib valida iga Leedu kodaniku, kel passiivne valimisõigus seimi valimistel ja kes 40 aastat vana. — Seadusandlust teostab parlament ja rahvas. Parlament — seim — on ühekojaline, valitakse 5 aastaks ja koosneb 40 liikmest. Aktiivne valimisõigus algab 24. aastaga, passiivne aga 30.-ga. Valimised on üldised, üheaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Seadusandluse otsene algatusõigus on vabariigi valitsusel. Seimi poolt vastu võetud seadused avaldab president kuu aja kestel. Sama aja kestel on presidendil õigus seadust põhistatult seimile tagasi saata uueks otsustamiseks. Jäab seim teiskordsel arutamisel $\frac{2}{3}$ hääletenamusega endisele seisukohale, siis peab president seaduse esitatud kujul

avaldama või selle esitama rahvahääletusele. Põhiseaduse muutmise õigus on rahval rahvahääletusel. Nõuandva organina valitsusele seaduse-eelnõude valmistamisel toimib riiginõukogu. — Valitsemist juhivad president ühes parlamentaarse ministeeriumiga. President koos ministrite kabinetiga moodustab vabariigi valitsuse. Ministrite kabinett või üksik minister lahkuvad oma kohalt siis, kui $\frac{3}{5}$ kogu seimi liikmeist avaldavad kas kabinetile või üksikule ministrile umbusaldust. Ministrid on vastutavad ka presidendi ees. Presidendil on suspensiivne vetoõigus; ta esindab riiki, nimetab saadikuid välisriikidesse ja võtab nende esindajad vastu; nimetab ametisse ja vabastab ametist riigi kõrgemaid ametnikke; on rahuajal sõjavägede ülemjuhataja; annab kurjategijaile armu; on õigustatud seimi erakorralisteks istungiteks kokku kutsuma ja teda enne tähtaega laiali saatma, määrates uusi valimisi; seimi puudumisel või istungjärkude vaheajal kuuluvad seimi funktsioonid presidendile. Presidendi poolt antud seadused kehtivad seni kuni seim neid ei muuda. Presidendi puudumisel täidab tema aset peaminister. 1928. a. põhiseaduse muutmisest tänaseni pole seim koos olnud ja seadusandlust on üksi teostanud president.

POOLA. Enne maailmasõda oli poola rahvas jagatud Austria-Ungari, Saksamaa ja Venemaa vahel. Et poolehoidu võita, lubasid mõlemad sõdivad pooled poolakaile soodustusi. Täieliku riikliku iseseisvuse ni ei ulatunud aga kummagi poole lubadused. Alles peale 11. nov. 1918. a. sõjariistaderahu sõdivate poolte vahel avanes Poolale võimalus teosteda. 14. nov. samal aastal asus uue Poola riigi etteotsa riigipea kindral Pilsudski. Ta kuulutas välja asutava kogu valimised. 9. veebr. 1919. a. astus kokku asutav kogu ja asus põhiseaduse loomisele, mis lõplikult vastu võeti 17. märtsil 1921. Seda põhiseadust muudeti osaliselt 2. aug. 1926 seadusega, mis oli tingitud sama aasta mais aset leidnud seesmisest riigipöördest. Põhiseaduse järgi on Poola esinduslik vabariik. President valitakse parlamendi mõlema koja ühisel — rahvuskogu — istungil absoluutse häälteenamusega seitsmeks aastaks. — Seadusi annab parlament, mis koosneb saadikutekojast ja senatist. Saadikutekoda valitakse üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal viieks aastaks. Aktiivne valimisõigus algab 21. aastaga. Valimistest on kõrvaldatud tegevas väes olevad kaitsevaelased. Passiivne valimisõigus algab 25. aastaga. Alamkoja liikmete arv on 444. Senat moodustub 111 liikmest, valitakse viieks aastaks samuti üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal. Aktiivne valimisõigus algab 30. aastaga, passiivne — 40. aastaga. Seadusandluse algatusõigus on valitsusel ja saadikutekoja liikmeil. Saadikutekoja poolt vastu võetud seadus läheb senatisse. Ühineb viimane seaduse tekstiga, siis kuulutab president seaduse välja. Ei ole senat aga esitatud seadusega nõus, siis on tal 60 päeva kestel, arvates seaduse vastuvõtmise päevast saadikutekojas, õigus

seadust saadikutekojale tagasi saata uueks arutamiseks. Senati poolt peavad seadusele parandused juurde lisatud olema. Jääb saadikutekoda uuel arutamisel $\frac{11}{20}$ häälteenamusega endisele seisukohale, siis kuulutab president seaduse välja saadikutekoja redaktsioonis. Põhiseaduse muutmiseks peavad olema saadikutekojas ja senatis vähemalt pooled liikmed koos ja otsus on kehtiv, kui kummaski kojas selle poolt hääletab $\frac{2}{3}$ koosolijaist. — Täidesaatva võimu esindajaiks on president ja parlamentaarne ministeerium. — Kohut mõistavad iseseisvad, sõltumatud, eluaegsed kohtunikud. Viimased nimetab ametisse president. — Presidendil on järgmised õigused: seaduse algatuse ja väljakuulutamise õigus; ta kutsub kokku mõlemad kojad ja võib neid enne seaduslikku tähtaega ministrite kabineti ettepanekul laiali saata. Uued valimised peavad aset leidma 90 päeva kestel; president on rahualal sõjavägede ülemjuhataja ja sõja ajal on tal õigus ülemjuhatajat nimetada; ta annab armu, esindab riiki, nimetab saadikuid välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide saadikuid; ta nimetab kohtunikke ja teisi kõrgemaid riigiametnikke; juhtudel, kui koos pole saadikutekoda ega senatit, on presidendil õigus ministrite kabineti ettepanekul välja anda seadusjõulisi määrusi, mis oma jõu kaotavad, kui nad pole 14 päeva kestel esitatud vastuvõtmiseks ligemale saadikutekoja istungile või kui see nad tagasi lükkab. Üldse peavad presidendi korraldised kandma peaministri ja vastava ministri allkirju. President ei kanna parlamendi ees poliitilist vastutust. Ainult põhiseaduse rikkumise ja kriminaalkuritegude puhul on saadikutekojal õigus $\frac{3}{5}$ häälteenamusega, kusjuures vähemalt pooled liikmed peavad koos olema, teda kohtu kätte anda.

7. peatükk.

Eesti vabariigi rajamine.

Venemaa on muulaste, nende hulgas ka eestlaste peale alati võõriti vaadanud. Neid on peetud teise järgu kodanikeks. Neid ei usaldatud. Ametiasutistes, kohtuis ja koolis valitses vene keel. Kas eestlane sellest aru sai, see ei huvitanud valitsust. Kesk-Venemaal oli maakonnal ja kubermangul omavalitsus, s. t. maakond ja kubermang võisid oma kohalikke asju seaduse piirides ise korraldada, selleks ametnikke valida, maksusid võtta jne. Kubermangudele, kus muulased elasid, seda ei antud või kuigi seal omavalitsus oli, siis oli see piiratud kujul. Nii seisis kõrgem — kubermangu — omavalitsus Eesti ja Liivi kubermangus ainuüksi rüütelkonna käes. Muulaste kubermangudesse nimetati Vene valitsuse poolt ametnikud. Oleksid viimased veel oma inimeste hulgast nimetatud, siis oleks elanikkudel pisut kergem olnud. Ei, Vene valitsus oli järjekindel oma poliitikas ja saatis meile ainult võõraid umbkeelseid, kellele meie olud olid täiesti tundmata. Eestlased olid, võrreldes

venelaste ja teiste Venemaa rahvustega, haritumad, neist käisid paljud koolis. Oma kodumaal ei antud haritud jõududele aga sihi-kindlalt vähegi vastutusrikkaid kohti. Kõrgema haridusega õpetajad, õigusteadlased, insenerid pidid rändama kodumaalt kaugele. Säärdu politika siht oli soov eestlasi aegamööda vene rahvuse hulka ära sulatada. 1905. a. Vene revolutsioonist oodati, et ta muulastele rahvuslikes küsimustes kergendusi toob. Sellest lootusest ei läinud aga kuigi palju täide. Ka konstitutsiooniline Venemaa — 1905. kuni 1917. aastani — ajas oma endist vahetegemist esimese ja teise järgu kodanikkude vahel edasi. Küll nõudsid meie rahva esindajad Vene riigivolikogus meie õiguste laiendamist, muu seas omavalitsuse makspanemist. Ühtki nõuet ei täidetud. Vastuoks, riigivolikogu valimisseadust muudeti nii, et meie esindajaid, alates Vene 3. riigivolikogust, veel vähem sai valida. Säärdune politika tekitas eestlastes väljakannatamatu kibedustunde.

1914. aastal puhkenud maailmasõda ei olnud Venemaale õnnelik. Sisemise korralageduse pärast olid Vene väed sunnitud taganema. Tekkis rahulolematuse sõjaväes ja väe seljataga, mis lõppes 1917. aasta veebruarirevolutsiooniga. Keiser sunniti troonilt lahkuma, riiki hakkas valitsema Vene Ajutine Valitsus vabameelse vürsti Lvoviga eesotsas. Soovides riigis rahu jalule seada ja laiemaid rahvahulki enda poole võita, esines Ajutine Valitsus juba esimestel päevadel deklaratsiooniga, milles muu seas lubati rahvuslikud kitsendused kaotada. Eesti seltskonnategelased haarasid neist lubamistest kinni ja hakkasid omavalitsuse seaduskava plaanitsema. Et võimalik ei olnud paremaid korraldusi luua, siis loodi üle maa organisatsioonide liidud. Tähtsamad neist olid Tallinna ja Tartu omad. Liidud seadsid kiiresti ajutise omavalitsuskava kokku ja saatsid 18. märtsil oma esindajad Peterburisse. Peale pikki läbirääkimisi kinnitas Vene Ajutine Valitsus 30. märtsil selle seaduse. Seda seadust nimetatakse meil „30. märtsi omavalitsuse seaduseks“. Selle seadusega eraldati Liivi kubermangust Eesti maakonnad: Võru, Valga, Tartu, Viljandi, Pärnu ja Saare — ja liideti nad Eesti kubermangu külge. — Jäädava omavalitsuse kujundamiseni loodi ajutine kubermangu- ja maakonna-omavalitsus. Kubermangu-omavalitsuse elunditeks olid maanõukogu ja maavalitsus, maakonna-omavalitsuse organiteks — maakonnanõukogu ja maakonna-omavalitsus. Vald valis tuhande elaniku kohta ühe valijamehe. Valijamehed omakord valisid maanõukogu ja maakonnanõukogu liikmed. Valimisõigus oli kodanikel 20. aastast peale. Maanõukogu ja maakonnanõukogud valisid oma otsuste täidesaatjaks maavalitsuse ja maakonna-omavalitsused.

Loodud omavalitsusasutiste ülesandeks oli hoolt kanda oma kohalikkude asjade eest; teostada määrati neile küsimused nimelt teede, koolide, tervishoiu, julgeoleku ja maksude võtmise alal. Maanõukogu võis teostada ainult seaduste piires. Tal enesel ei olnud õigust ühtki seadust välja anda. Et loodud omavalitsusasutised seaduslikult talitaksid, seks nimetas Vene Ajutine Valitsus

koha peale järelevaatajaks oma komissari, kelleks sai Tallinna linna-
pea, advokaat J. Poska.

Kiiresti asuti valimistele. Juba 1/14. VII astus Maapäev Tallin-
nas kokku. Üle maa korraldati uued omavalitsusasutised. Vanadelt Vene ametiasutistelt, mis 30. märtsi seadusega olid kaotatud, võeti asjaotimetused üle, seati sisse uued ametid, umbkeelsete vene-
laste asemele seati rahvakeele oskajad. Lühikese ajaga oli valitse-
misaparaat üle maa korraldatud. Rööbiti valitsusaparaadi loomise-
ga asuti oma kaitseväge korraldamisele. Eesti sõdurid kogunesid
laialt Venemaalt kodumaale ja panid siin aluse rahvuslikule sõja-
väele. Vene sõjaväeülemus oli alguses sellega päri, lootes, et rahvus-
likes polkudes saab sõjaväelist korda alal hoida.

Sel ajal, kui meil kees ülesehitav töö, lagunes Venemaa.
Veebruarirevolutsioon tekkis keset maailmasõda. Käis just heitlus
Saksa-Austria ja Vene vägede vahel. Vene sõdur oli selleks liiga
harimata, et revolutsioonist aru saada. Kolmeaastane sõda oma kao-
tustega oli ta ära tüüdanud; ta tahtis rahu, tahtis koju. Selle ase-
mel et ära oodata, kuni parandused sõjaväe juhatuses ja varus-
tuses läbi viiakse, hakkas ta sõjaväljalt jooksma, mõtlemata, mis-
sugused tagajärjed sellel on. Sõjaväe juhatusel ei olnud niipalju
autoriteeti ja jõudu, et ta korra oleks jalule seadnud. Rahuigat-
sevat meeoleolu kasustasid enamlased, kes kihutuskõnedes üles kut-
susid sõdureid sakslastega vennastuma, naiivselt uskudes, et ka
Saksamaal puhkeb revolutsioon. Saksamaal revolutsiooni sel kor-
ral ei tulnud, küll aga jooksis Vene sõjavägi laiali ja avas vaen-
lasele vaba tee. Väe seljatagune ei jäänud sõjaväest maha. Ameti-
asutistest tõrjuti eemale vilunud jõud, asemele seati valitud mehed
sõdurite ja tööliste hulgast, kes tihti olid kirjaoskamatud. Vabriku-
omanikud ja juhatajad seati oma tegevuses tööliste esindajate kont-
rolli alla. Seda tehti nii oskamatult ja kavata, et tehased varsti
oma tegevuse pidid lõpetama. Korralagedus levis suure kiirusega.
Ajutise Valitsuse eesotsas seisis alguses vürst Lvov. Varsti andis
ta koha Kerenskile. Viimane on tuntud kui heatahtlik inimene,
kes ilusate kõnedega katsus korda luua ja hoidus käredate abi-
nõude eest. Päev-päevalt kaotas ta oma poolehoiu ning oktoobri
lõpus kukutati tema valitsus — ja Venemaad juhtima asusid enam-
lased ehk kommunistid.

Venemaa korralagedus ei jätnud puudutamata ka Eestit. Et
aga meie rahva hariduslik tasapind oli palju kõrgem, siis ei läi-
nud see lagunemine nii kiiresti ega omandanud nii ebakultuuri-
lisi vorme kui Venemaal. Meie valitud omavalitsusasutistel olid
algusest peale kokkupõrked soldatite ja tööliste nõukogudega, mis
koosnesid peaaasjalikult venelastest. Niisama halb vahekord oli
kubermangukomissar Poska ja nõukogude vahel. Sellele vaatamata
töötasid omavalitsusasutised 1917. aasta hilise sügiseni. Loodud oma-
valitsusasutised, Maanõukoguga eesotsas, pidid olema ju ainult aju-
tiseks, senikui Maanõukogu ise parema seaduskava välja töötab

ja Vene asutav kogu ta kinnitab. Eesti erakondade soov 1917. a. alguses ja suvel oli näha Venemaad föderatiivse vabariigina, nagu on Põhja-Ameerika Ühendriigid või Šveits, kus üheks osariigiks oleks olnud Eesti. Seda toetasid ka tolleaegse Vene peaministri Kerenski poolehoidjad. Iseseisvast Eestist 1917. aasta kevadel ja suvel ei mõelnud keegi. Vähemalt ei räägitud ega kirjutatud sellest avalikult.

Oktoobri lõpul kukutati Kerenski valitsus ja Vene riigi juhtimine läks, nagu öeldud, enamlaste kätte. Loomulikult ei võinud ka Eestis püsima jääda Maanõukogu ja Maavalitsus. Varsti pidid nad tegevuse lõpetama. Meie poliitikategelaste hulgas võttis hirm tuleviku eest maad. Venemaa kokkuvarisemine on silmade ees, omal maal laguneb korralagedus samm-sammult laiemale. Kas lasta sel rahulikult edasi minna ja uppuda ühes Venemaaga või otsida väljapääsuteed? Seal kerkib silmapiirile mõte, end eraldada kõdunevast Venemaast, maksu mis maksab, ennast selle küljest lahti lüüa. Maanõukogu ringkondades kaalutakse seda mõtet ja jõutakse ühisele jaatavale otsusele.

Möödub ainult paar nädalat. Jõuab kätte 15./28. november. Ette on teada, et Eestimaa soldatite ja tööliste nõukogu sel päeval Maanõukogu laiali saadab. Istung on määratud kella 4-ks. Punkt kell 4 avatakse istung ja mõne minutiga, ilma vaidlusteta, võetakse vastu järgmised otsused: 1) Ainsa kõrgema võimu kandjaks kuni Eesti Asutava Kogu kokkuastumiseni tunnistatakse Eesti Maanõukogu; 2) Eesti rahval tuleb täita ainult neid kärke, mis tulevad Maanõukogu poolt; 3) seks ajaks, kui Maanõukogu koos ei ole, antakse kõrgem võim, anda kärke¹, Maanõukogu juhatusel, Maavalitsusele ja Vanematekogule. On need otsused vastu võetud, tungib salk punakaartlasi Maanõukogu ruumidesse ja ajab koosolijad laiali.

Esimene ajalooline samm iseseisvuse sihis on tehtud. 15./28. novembrist 1917. a. peale on Eesti Vene riigi ülevõimu alt lahti lööbunud. Tulevase Eesti saatuse määrab Eesti Asutav Kogu. Asutava Kogu valimised olid juba varemini välja kuulutatud.

Enamlased sulgesid kõik omavalitsusasutiste tegevuse. Igal pool teotsesid peale 15./28. novembrist ainult nende asutised. Asutava Kogu valimiste eeltõid ei pannud nad aga seisma, vaid koguni toetasid ja kiirustasid neid. Nad alandasid ainult valijate vanaduse-tsensuse 20 aasta pealt 18 peale. Nad lootsid valimistel saada enamust.

Maanõukogu laialisaatmine kutsub päevakorrale elavad mõttevahetused iseseisva Eesti loomise üle. Ajakirjandus ja erakonnad arutavad avalikult ja põranda all küsimust. Kaalutakse läbi, kas on rahvuskultuuriliselt otstarbekohane iseseisev Eesti, kas suudab iseseisev Eesti ennast aineliselt ülal pidada, kas on küllalt haritud jõude riigiaparaadi juhtimiseks. Kõikide küsimuste peale vastatakse jaatavalt. Mõtte poolt on kõik erakonnad peale enamlaste.

¹ Vt. lisa nr. 1.

21. jaan. 1918 algasid Asutava Kogu valimised. Tagajärg oli enamlastele ootamatu. Nende poolt hääletasid kõigest 35% valijaist. Teised olid nende vastased. Mõnes valimisringkonnas ei saadud 21. jaan. valimisi läbi viia. Nähes, et tagajärjed enamlastele ebasoodsad, panid nad Asutava Kogu valimised seisma.

Juba enne maailmasõda, veel rohkem aga maailmasõja kestel õhutas Saksa ajakirjandus mõtet heita Baltimaad enda alla. Et veebruarirevolutsioon oli Vene sõjaväelise jõu hävitanud, siis leidsid Saksa imperialistid, et on saabunud paras silmapilk oma kauaste unistuste teostamiseks ja itta tungimiseks. Baltimaade saksa soost mõisnikud olid järjekindlas ühenduses Saksa sõjaväevõimudega ja palusid ka omalt poolt Eestimaad Saksa alla võtta. Mõisnikud tegid seda osalt rahvuspoliitilistel kaalutlustel, osalt aga lihtsast hirmust oma mõisade saatuse pärast. Jaanuarikuul oligi Saksa väe poolt meie maa okupeerimiseks eeltöid märgata. Seisukord oli kriitiline. Asutav Kogu ei saanud kokku tulla. Maanõukogul oli võimatu avalikult istuda. Teotseda said põranda all ainult Maanõukogu juhatus, Vanematekogu¹ ja Maavalitsus. Tekkinud olukorda kaaludes jõudsid nad otsusele, et Eesti on tarvis kuulutada iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Iseseisva riigi väljakuulutamise arvati võivat sakslasi takistada Eestisse sisse marssimast. Usuti, et Saksamaa iseseisva riigi puutumatus austab. 24. veebruaril 1918 anti Maanõukogu Vanematekogu allkirjaga manifest kõigile Eestimaa rahvaile, millega „Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks“². Asutati kolmeliikmeline Eestimaa Päästekomitee, kelle kätte otsustati anda kuni normaalsete olude loomiseni kõik riiklik võim³. Päästekomiteesse valiti K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Samal päeval koostas Päästekomitee esimese Eesti valitsuse peaminister K. Pätsiga eesotsas. 1918. a. 24. veebruarist peale loeme meie oma riigi algust.

Iseseisev Eesti ei saanud sedapuhku kauem püsida kui vaevalt öö-päev. Teisel päeval, s. t. 25. veebruaril marssisid Tallinnasse Saksa väed; need ei hoolinud Eesti iseseisvusest, vaid ajasid kõik Eesti riigi ametiasutised laiali.

Algas Saksa vägede okupatsiooni aeg. Mida ette kardeti, läks täide. Esimestest päevadest peale toimetasid Saksa sõjaväed nagu endile võidetud maal. Omavalitsusasutised aeti laiali. Asemele nimetati kas Saksa sõjaväelased või Balti sakslased. Eesti keele asemele seati kohtus ja koolides saksa keel. Kõned ja koosolekud keelati ära. Eesti ajalehed pandi kinni. Alustati eeltöid Eesti köitmiseks Saksamaa külge. Elanikkudelt hakati allkirju korjama palvekirjadele, milles Saksamaaga ühendamist paluti. Olguigi et aja-

¹ Maanõukogus olevate rühmade esindajad.

² Vt. lisa nr. 3.

³ Vt. lisa nr. 2.

lehed ei käinud ja rahvas sellega teadmatutes hoiti, ei läinud see katse ometi mitte korda. Rahvas allkirju ei andnud. Siis kutsusid Baltimaa mõisnikud 10. apr. 1918 Riiga maapäeva kokku. Seal olid esindatud suurmaapidajad, linnad, vaimulikud ja valdade esindajad. Esimesed kolm kihti koosnesid ainult sakslastest. Vallavanemad olid aga Riiga käsutatus, ilma et neile oleks põhjust öeldud või enne lastud oma valijatega läbi rääkida. Osa vallaesindajaid olid lihtsalt kokkukutsujate nimetatud. Säärase rahvaesinduse võltsimise peale vaatamata ei lasknud enamus vallavanemaid end eksiteele viia ja vastas Eesti ühendamise peale Saksamaaga eitavalt.

Enne okupatsioonivägede Tallinnasse tulekut saadeti Maapäeva juhatuse poolt saadikud välisriikidesse, peaaesjalikult liitriikidesse, et saada nende poolt iseseisvuse tunnustamist. Märtsikuul saadeti nendele järele kohtuminister Jüri Vilms ühes kaaslastega. Viimased pidid viima välisriikidesse 24. veebruari aktid. Soome rannas sattusid nad aga Saksa okupatsioonivägede kätte ja nende väljakohtu otsusel lasti meie minister ja ta kaaslased maha. Asi hoiti aga saladuskatte all. Alles kaks aastat hiljem selgus asja seisukord. Esimesed saadikud pääsesid õnnelikult määratud kohadesse ja tutvustasid välisriike olukorraga. Liitriigid tulid meile lahkesti vastu. Ja maikuul tunnustasid Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus Eesti riiki *de facto* kuni rahukongressi kokkutulekuni. See tunnustamine ei tähendanud veel lõplikku tunnustamist. Ometi näitas ta liitriikide poolehoidu iseseisvale Eestile.

Juulikuus samal aastal algasid liiduväed Prantsusmaal üldist pealetungimist Saksamaa vastu. Visade võitluste järel olid Saksa väed sunnitud taganema. Saksamaa kaotas sõja. Tehti vaherahu. Selle põhjal oli Saksamaa kohustatud oma väed võõrsilt tagasi tõmbama, selle hulgas ka meilt. 11. novembril 1918 astus uuesti tegevusse meie Ajutine Valitsus.

Ajutine Valitsus ei saanud aga kaua rahulikult teotseda. Taganevate sakslaste kannul tulid üle piiri enamlaste salgad ja algas Venega Vabadussõda, mis üle aasta kestnud raskustele vaatamata lõppes meie kangelaslike vägede võiduga. 2. veebruaril 1920 kirjutasid Eesti ja Venemaa Tartus lõplikule rahulepingule alla. Venemaa tunnustas oma endist osa iseseisva riigina. Maikuus samal aastal tunnustas Eesti iseseisvust meie naaberriik Soome, 26. jaanuaril 1921 tegid seda ka liiduriigid Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia, kes olid oma ajutise tunnustuse andnud juba 1918. a. kevaldel. Neile järgnesid tunnustused teiste riikide poolt ja Eesti vastuvõtt 1922. a. Rahvasteliitu.

1918. a. 24. veebruari manifestiga kuulutati Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks, kuid lähem riigikord jäi määrata Asutaval Kogul. Esimesel võimalusel kasustatigi seda võimalust. Vabadussõja mõllu keerises korraldati 5., 6. ja 7. aprillil 1919. a. Asutava Kogu valimised. Valimised toimusid ja jüripäeval, 23. apr. samal aastal astus see Tallinnas „Estonia“ teatri kontsertsaalis

kokku. Ta sisaldas 120 saadikut, kes olid valitud üldise, ühetaolise, salajase, otsese ja proportsionaalse valimisviisi järgi kodanike poolt, kes 20 aastat vanaks saanud. Parteiliselt jagunesid Asutava Kogu liikmed: 41 sotsiaaldemokraati, 30 tööerakondlast, 25 rahvaerakondlast, 8 maarahvaliidu esindajat, 7 sotsialistide-revolutsionääride esindajat, 5 kristlikust rahvaerakonnast, 3 saksa erakonnast ja 1 vene kodanikkudekogu esindaja. Asutav Kogu valis enesele juhatuse, kuhu kuulusid: esimees — A. Rei, abiesimehed — L. Olesk ja A. Birk, sekretär H. Martna, sekretäri abid A. Jürmann ja H. Raudsepp. 19. mail samal aastal pöördus Asutav Kogu kõigi haritud rahvaste poole seletusega Eesti riiklikust iseseisvusest ja sõltumatuses¹. Selles seletuses kirjeldatakse lühidalt Eesti rahva ajalugu 700 aasta kestel. Märgitakse neid raskusi, mis meie kodumaa Vene valitsuse ajal on tunda saanud. Seletatakse, et nüüdsest peale tahab Eesti rahvas ise enese üle valitseda ja oma saatust ise määrata. Ta tahab rahu elada oma naabritega; võõrad on temale ihad, võimu üle piiride laiendada. Asutav Kogu kinnitab, et Eesti on 1918. a. 24. veebruarist peale iseseisev sõltumatu demokraatlik vabariik. Sellele deklaratsioonile kirjutasid üksmeelselt alla saadikud kõigist erakondadest — peale sakslaste ja venelaste esindajate.

Nagu öeldud, pidi Asutav Kogu välja töötama põhiseaduse. Kohe oma tegevuse algusel valiti seks põhiseadusekomisjon. See töötas peaaegu aasta ja esitas peale seda oma kava Asutavale Kogule. Peale pikki vaidlusi võeti lõpuks 15. juunil 1920. aastal Põhiseadus² viimasel, s. t. kolmandal lugemisel vastu. Kehtima hakkas ta terves ulatuses 21. detsembril 1920.

Põhiseaduse vastuvõtmisega oli Eesti loonud kindla riikliku korra. Teiste riikide tunnustus ja Rahvasteliitu vastuvõtmine tähendas Eesti astumist riikide perre üheväärsena teistega.

8. peatükk.

Eesti vabariigi riiklik kord.

1920. a. 15. juuni põhiseaduse kohaselt kuulus Eesti vabariik rahvavabariikide sarja. Lähemalt öeldult oli ta demokraatlik, parlamentaarne, riigipeata, rahva otsese seadusandlusest osavõetuga vabariik. Seadusandlust teostasid ühekojaline parlament — riigikogu — ja rahvas hääleõiguslike kodanikkudena. Riigikogu koosnes 100 liikmest ja ta valiti hääleõiguslike kodanike poolt kolmeks aastaks üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtte alusel. Seaduse-eelnõusid võisid riigikogule esitada riigikoguliikmed ja Vabariigi Valitsus. Riigikogu

¹ Vt. lisa nr. 4.

² Vt. lisa nr. 5.

poolt vastu võetud seaduse kuulutas riigikogu juhatus välja. Vetoõigust mingil asutisel ei olnud. Rahvas teostas otseselt oma seadusandlikku võimu rahvahääletuse ja rahvaalgatuse teel. Mõlemaid toimetati kirjalikult sedelite abil. Hääleõiguslikuks (mõnede kitsendustega) loeti 20 a. vanaks saanud Eesti vabariigi riikkondsusse kuuluvad kodanikud mõlemast soost. Valitsemisvõimu teostas Vabariigi Valitsus, kes koosnes riigivanemast ja ministritest. Vabariigi Valitsuse kutsus ametisse ja vabastas sellest riigikogu. Valitsus juhtis riigi sise- ja välispoliitikat, esitas riigikogule riigi eelarve ja seaduse-eelnõud, nimetas kõrgemad ametnikud, andis süütegijatele armu jne. Valitsusel pidi olema oma tegevuses riigikogu usaldus. Kui riigikogu avaldas kas tervele valitsusele või mõnele valitsuseliikmele umbusaldust, siis pidi vastavalt kas terve valitsus või umbusalduse osaliseks saanud minister oma kohalt lahkuma. Nagu öeldud, ei tundnud 1920. a. 15. juuni põhiseadus riigipead. Tavalised riigipea funktsioonid olid jaotatud kolme asutise vahel: riigikogu (valitsuse ametisse kutsumine ja vabastamine), Vabariigi Valitsuse (armuandmine) ja riigivanema (riigi esindamine) vahel. Riigivanem kujutas enesest peaministrit mõningate riigipea funktsioonidega. Tekkinud lahkarvamuste puhul Vabariigi Valitsuse ja riigikogu vahel oli alati tugevamaks pooleks riigikogu, kes sundis valitsust lahkuma. — Kohtumõistmine oli sõltumatute kohtunikkude kätes. Kõrgemaks kohtuks oli riigikohus. Selle liikmed valis riigikogu. Teised kohtunikud nimetas ametisse riigikohus.

15. juuni põhiseadus tekitas rakendamisel raskusi. Peamine ja oluline raskus seisis riigipea ameti puudumises. Konflikti puhul Vabariigi Valitsuse ja riigikogu vahel oli nõrgemaks ja kaotajaks pooleks alati Vabariigi Valitsus. Puudus erapooletu kohtumõistja, kes oleks võinud konflikti puhul enne tähtaega ka riigikogu laiali saata, et võimalust anda rahvale otsustada järgmistel valimistel selle üle, kas ta pidas õigeks riigikogu või valitsuse seisukohta. Seetõttu olid valitsused liiga riigikogu meelevaldalla all ega saanud kestvalt ajada iseseisvat poliitikat. Valitsuste iga oli lühike, keskmiselt kõikus ta alla aasta. Ühes sõltuvusega riigikogust olid valitsuse liikmed tugevasti olenevad ka neist poliitilistest erakondadest, kelle hulka nad kuulusid. Kulus väga palju aega ja jõudu kõrvalistele asjadele ja erakondade omavahelistele tüliküsimustele. Riigikogu ringkonnad olid selles ise teadlikud ja töötasid välja põhiseaduse muutmise eelnõu, mille olulisem osa sisaldas riigipea ameti sisseadmist. 13., 14. ja 15. aug. 1932 toimus esimene rahvahääletus põhiseaduse muutmiseks. Hääletusel lükkas rahvas selle tagasi, olgugi õige väikese enamusega. Järgmisel aastal esitas V riigikogu teise põhiseaduse paranduse eelnõu rahvale vastuvõtmiseks. 10., 11. ja 12. juunil 1933 toimus hääletus ja rahvas lükkas ka selle tagasi, aga juba suure häälteenamusega. Kolmas põhiseaduse muutmise eelnõu esitati Vabadussõjalaste liidu tegelaste poolt. Selle muudatuse võttis rahvas 1933. a. 14., 15. ja 16. oktoobri rahvahääletusel vastu.

Vastuvõetud Põhiseaduse muutmise seadus tõi põhjanevaid muudatusi meie riiklikku korda. Ta lõi kõigepealt riigipea institutsiooni ja andis sellele suure võimu, suurema kui teistes vabariikides. Edasi korraldas ta tunduvalt ümber ka vahekorrad riigikogu ja Vabariigi Valitsuse vahel.

Kehtiva põhiseaduse kohaselt kuulub Eesti vabariik ka praegu rahvavabariikide sarja. Seadusandlust teostavad endiselt riigikogu ja rahvas rahvahäälletuse ja rahvaalgatuse teel. Riigikogu poolt vastuvõetud seadust ei kuuluta enam välja riigikogu juhatus, vaid uus riigipea, keda nimetatakse riigivanemaks. Kui vana, 15. juuni põhiseaduse järgi riigivanem oli vaid peaminister, siis uus riigivanem on meie riigi pea. Tal on osa seaduste suhtes õigus tarvitada absoluutset veto, osa kohta aga suspensivset. Riigikogu valitakse neljaks aastaks ja ta liikmete arv on alandatud 50-le. Valimised jäid endiselt üldisteks, ühetaolisteks, otsesteks ja salajasteks, ka proportsionaalsuse alusel toimuvateks; kuid Põhiseadus lisab juurde, et valimised peavad olema korraldatud nii, et kodanikul oleks võimalus valida ka üksikuid isikuid. Riiklikel kaalutlusil võib riigivanem ka enne nelja aasta möödumist riigikogu laiali saata ja uusi valimisi määrata. Vabariigi Valitsuse peaministriga eesotsas kutsub ametisse ja vabastab sellest mitte enam riigikogu, vaid riigivanem. Vabariigi Valitsusel terves koosseisus ja üksikuil ministreil peab olema usaldus korruga riigivanema ja riigikogu ees. Kui valitsus või üks tema liikmeist saab otsese umbusalduse avalduse osaliseks riigikogus, siis on riigivanemal kaks teed: kas vabastada vastavalt Vabariigi Valitsus terves koosseisus või üksik minister või jälle saata riigikogu enese laiali. Kui vana põhiseaduse järgi Vabariigi Valitsus esitas seaduse-eelnõud ja igasugused esitised riigikogule, siis teeb seda nüüd riigivanem omal nimel. Teisiti öeldud, meie riigivanem võtab valitsemisest aktiivselt osa. Kohtuvõimu üldehitus on jäänud endiseks. Vahe vana ja uue põhiseaduse vahel seisab vaid selles, et kõik kohtunikud nimetab ametisse riigivanem.

Kokkuvõttes võime öelda, et Eesti muudetud põhiseaduse järgi on demokraatlik, parlamentaarne, riigipeaga vabariik, kusjuures rahval on võimaldatud otsene osavõtt seadusandlusest. Riigivõimu allikaks on rahvas. Tema esindajana teostab seadusandlikku võimu riigikogu ja kõrgemat valitsemisvõimu riigivanem ja Vabariigi Valitsus. Kõrgema kohtuvõimu teostamine on Riigikohtu käes. Seega on riigi kõrgemaiks organeiks: rahvas, riigikogu, riigivanem, Vabariigi Valitsus ja Riigikohus.

9. peatükk.

Kodaniku põhiõigused.

Meie aja riik ei või isikule vaadata kui valitsemisobjektile, kellele ta kõik sammud ette kirjutab. Säherdusi aegu on olnud. Veel läinud sajandil oli Venemaal keelatud trahteris anda talupoja-

rõivais isikuile linnupraadi või kallist kala. Kolmanda gildi kaupmees võis sõita ainult ühe hobusega, teise — kahe ja esimese gildi kaupmees — neljaga. Mis rohkem oli, võeti ära. Ühtki tööd ei saanud ilma vastava ametniku loa trükkida. Keelatud olid riiklikke uendus- käsitlevad tööd, hulk uusi loodusteaduslikke ja ilukirjandus- likke töid. Koosolekuid ja kõnesid võis pidada ainult politsei loaga. Vabamõttelistele ettekandmisluba ei antud. Ühest kohast teise võis liikuda ainult politsei loaga. Kellest arvati, et ta teisiti mõtleb kui valitsevad ametnikud, need saadeti ilma kohtuta oma kodukohast kaugele. Isiku korterisse võisid sandarmid igal ajal sisse tungida, inimest areteerida ja teda kinni pidada. Kaevata asjatu kinnipida- mise üle ei olnud kellelegi. — Kui haritud inimese eest suletakse kõik väline maailm, uued leiutised, uued mõtted ja vaated, siis ta ei saa elada. Ta arenemine jääb kängu. — Teiselt poolt ei või meie aja riik anda isikule ka täielikku vabadust. Täielik vabadus oleks korra eitamine. Ilma korrata ei saa aga riik elada. Kord on ainult siis võimalik, kui üksikute isikute tegevust piiratakse kõikide huvides. — Sellepärast seisab meie aja riik raske ülesande ees, kodaniku õigused nii ära määrata, et nad rahuldaksid mõlemaid pooli, s. t. üksikut isikut kui ka riiki.

Et meie aja riik on demokraatlik riik, s. t. riigijuhtimisest võtavad kõik kodanikud osa, siis on kodanikkude õiguste määra- mine omandanud erilise tähtsuse. Selle tähtsuse pärast käsitlevad uuema aja põhiseadused kodaniku õigusi. Põhjapanevad määrused kodaniku õiguste kohta ongi põhiõigused. — Ka meie Põhiseadus pühendab neile terve teise peatüki ja räägib neist veel kolmandaski peatükis.

Kodaniku põhiõigused võime jagada kolme ossa: 1) kodaniku vabadused, 2) riigi kohustused kodaniku vastu ja 3) kodaniku poliitilised õigused.

KODANIKU VABADUSED. Eespool nägime, et seadus peab kodaniku õigusi määrates käima keskteed, s. t. ta ei tohi katsuda kodaniku iga sammu reguleerida ega talle anda ka piiramatut vaba- dust. Kodaniku vabaduse all mõistamegi neid norme, mis määra- vad, kui kaugele võib minna harilik seadus kodaniku tegevuse piiramises, s. t. kui sügavale kodaniku ellu võib tungida ja kust peale algab isiku erategevus, millesse riigiasutised ei või end segada. Kodaniku vabadused on sellega negatiivne osa kodaniku põhiõigus- test — kodaniku õigus nõuda, et riigiasutised ei segaks end tema tegevuse teatavasse ossa.

Kodaniku vabadused on varemini kaitset leidnud ja praegu kõige paremini kaitstud Inglismaal. Teised haritud riigid ainult kordavad ja täiendavad neid põhimõtteid, mis seal juba ammu kehtivad. Seepärast ei ole huvitusefa jälgida Inglismaa tähtsamaid akte kodaniku vabaduste kaitseks. Neid on kolm: 1215. aasta Suur

Vabadustekiri, 1628. aasta Õigustepetitsioon ja 1679. aasta Habeas corpus act.

Esimene neist, Suur Vabadustekiri, on lubadus, mille andis Inglise kuningas Johan Maafa vasallide nõudmise peale. Selle kirja tähtsaim punkt lausub, et ühtki vaba inimest ei tohi vangistada, maalt välja saata, kuulutada väljaspool seadust olevaks, tema varandust ära võtta ega tema õigusi mõnel muul teel kitsendada, kui ainult seaduse põhjal ja sellekohase kohtuotsuse järgi. Selge sõnaga on kindlaks määratud kord, kuidas isiku õigusi kitsendatakse. Selleks on tarvis esiteks sellekohast seadust ja teiseks kohtuotsust. Tähtis on, et just kohus on arutajaks kutsutud, kas isiku poolt on säherdune väärtegu korda saadetud, mis seaduse järgi lubab tema vastu kitsendavaid abinõusid tarvitusele võtta. Valitud tee on kõige kindlam ja erapooletum.

Suur Vabadustekiri on kuningalt jõuga välja pigistatud. Niipea kui hädaoht kuningale rauges, kui nad tundsid jalgealust tugevnevat, hakkasid nad teid otsima lubadustest möödaminemiseks. Vabadustekiri kehtis ja harilikud kohtud käisid selle järgi. Kuningaile see ei meeldinud ja nad seadsid sisse erakordsed kohtud, kuhu nad nimetasid erakordsed kohtunikud oma lähemate hulgast. Neile erakordseile kohtuile määrati alluvaiks riiklikud ja teised tähtsamad süüteod. Erakordsed kohtud seisid kuninga mõju all ja mõistsid kohut, nagu kuningas tahtis. Sellega mindi Vabadustekirja sisust mööda. 1628. a. ei luba parlament kuningale enne võtta maksusid, kui ta täidab parlamendi poolt esitatud nõuded. Ettepandud Õigustepetitsioon sisaldas terve rea nõudeid, milles paluti käia aruate maa seaduste järgi. Muu hulgas oli ka nõue, et kohtuasju arutagu harilikud kohtud ja kuningas ärgu asutagu erakordseid kohtuid. Kuningas leppis sellega. Erakordsete kohtute kaotamine tähendab erapooletu ja õiglase kohtumõistmise kindlustamist, seega kohtu vabastamist kuninga mõjuvõimust.

Kolmanda, Habeas corpus act'i sisu seisab selles, et igal kinnipeetaval ja isikul, kes temast on huvitatud, on õigus nõuda, et ta aegaviimatult viidaks kohtuniku ette, kes järele vaatab, kas on põhjust teda asja sisulise arutamiseni kinni pidada või mitte. Tegelikult toimub see järgmiselt. Vangla ülem on kohustatud 6 tunni jooksul peale nõudmist välja andma ärakirja vahi alla võtmise käsust. Ilma säherduse käsuta ei tohi ükski vangla ülem ühtki vangit vastu võtta. Ei anna vangla ülem määratud ajaks ärakirja, siis on ta kohustatud kinnivõetu kasuks maksma sada Inglise naela. Teisel korral kõrgendatakse trahv kahekordseks ja ametnik valandatakse ametist. Vahi alla võtmise käsu ärakirja esitatakse kohtunikule. Kohtunik on kohustatud vangla ülemale aega viitmata käsu andma, kinnipeetav enda juurde tuua. Ei täida kohtunik seda käsku, siis ootab teda 500-naelane trahv kinnipeetava heaks. Vangla ülem on kohustatud 3—20 päeva jooksul saatma vangit kohtuniku ette. Kindla aja neis piirides määrab kohtunik, arvestades vangla

kaugust. Niipea kui kinnipeetav on päralt jõudnud, on kohtunik kohustatud asja arutama. Ta ei tee sisulist otsust. Ta otsustab ainult, kas on põhjust kahtlusealust sisulise arutamiseni kinni pidada. Habeas corpus act kaitseb isikut ametniku omavoli ja põhjuse ta kinnipidamise eest.

Suur Vabadustekiri, Õiguste petitsioon ja Habeas corpus act moodustavad inglaste eneste sõnade järgi kodaniku vabaduste põhi-seaduse. Aastasadade jooksul on inglane nende seadustega nii harju-nud, et nende rikkumist peaaegu ette ei tule.

Meie Põhiseadus käsitleb kodaniku vabadusi väga laialiselt. Üldise normina ta deklareerib, et kõik Eesti kodanikud on seaduse ees ühetaolised. Ei tohi olla ühel kihil või kodanikkuderühmal roh-kem õigusi kui teisel. Riigile on täiesti ükskõik, mis soost, usust või rahvusest on kodanik. Seisused on Eestis kaotatud. Ei ole enam talupoegi ega mõisnikke. Kõik on ühesugused Eesti vabariigi kodani-kud. — Peale nende üldnormide läheme erinormide juurde. Kõige-pealt on Eestis kindlustatud isikupuutumatus. Kodanikku ei tohi vangistada ega muul teel tema vabadust kitsendada, kui sellekohase kohtuotsuse järgi. Põhjendatud kohtuotsus peab vangistatule olema kuulutatud mitte hiljemini kui 3 päeva pärast vangistamist. Selle otsuse kuulutamist vangistatule võib nõuda iga kodanik, kui kohus seda ise 3 päeva jooksul pole teinud. Erand on tehtud isikute tarvis, keda tabatakse kuriteolt. Nende kinnivõtmiseks pole tarvis kohtu otsust. Samuti kui isikut ennast, kaitseb Põhiseadus ka kodaniku korterit. Korter on kodaniku kindlus. Vastu peremehe tahtmist võib sinna tungida ja seal läbiotsimist ette võtta ainult neil juhtudel, mis seaduses tähendatud. Muil juhtudel omavolili-selt, olgugi ametniku poolt, ei tohi seda teha. Samuti on kaitstud kodaniku sõnumite saladus. Vastu kodaniku tahtmist võivad tema kirju, telegramme jne. lugeda ainult kohtuvõimud seaduses ette nähtud juhtudel.

Eestis maksab usu- ja südametunnistusvabadus, s. t. kodani-kul on õigus valida seda usku, mis ta tahab, ja õigeks ja heaks pidada seda, mis tema südametunnistus käsib. Riigil oma usku ei ole. Usk on kodaniku eraasi. Seepärast ei või kedagi sundida olema ühe või teise usulise ühingu liige ega sundida ka kodanikku maksma selle heaks maksusid. Iga kodanik võib vabalt jumala-teenistust pidada ja oma usulisi talitusi toimetada. Riik ei või sundusega neisse toiminguisse enne segada, kui säärased toi-mingud rikuvad avalikku korda või kõlblust. Samuti astub riik oma sundusega alles siis vahele, kui usulistel või ilmavaatelistel motiividel hakatakse kuritöid tegema või kihutatakse kodanikke kohuseid mitte täitma. Näiteks ei jäta riik seda kodanikku kaitsevæ-teenistusse võtmata, kes ütleb, et ta põhimõtteliselt on sõja vastane, ja võtab kohtulikule vastutusele kõiki, kes üles kihutavad kaitse-væteenistusse mitte minema. Seda teeb riik sellepärast, et see

on kuritegu ja säherdustel tegudel on riigikaitse seisukohalt väga kardetavad tagajärjed.

Eestis võib iga kodanik vabalt oma mõtteid avaldada kõnes, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks. Tsensuuri Eestis ei ole, s. t. kodanik ei ole kohustatud enne oma kirjatöö trükkimist mingisugustelt ametnikkudelt trükkimiseks luba küsima. On töö trükitud ja sisaldab ta kuritööd, siis vastutab kodanik harilikus korras kohtu ees. Kõik Eesti kodanikud võivad relvadeta ja rahu rikkumata koosolekuid pidada. Samuti võivad nad vabalt asutada ühinguid ja nende liitusid.

Eesti kodanik võib vabalt riigi piirides liikuda ja endale elukohta valida. Teda võivad takistada seda tegemast ainult kohtuvõimud ja tervishoiulistel põhjustel, kui näit. taudid on lahti, ka teised võimud, kelle ülesandeks on tervishoiumääruste järele valvamine. Eesti kodanik on vaba oma ameti või elukutse valikus. Teda võib kitsendada ainult seadus. Igal kodanikul on õigus pöörduda kaebustega vastava ametiasutise poole. Kodaniku vastu ei tohi seepärast surveabinõusid tarvitada. Riigiametniku peale saab niisama kaevata, nagu teisegi kodaniku peale. Ei ole tarvis mingisugust ülemuse luba ametniku vastutuselevõtmiseks. Ühtki kodanikku ei või karistada teo eest, kui see tegu kordasaatmise ajal oli karistamatu. Iga Eesti kodanik võib vabalt oma rahvuse ise määrata. Et Eesti riigi piirides elab 12% muulasi, s. t. kodanikke mitte-eesti rahvusest, siis on riik kohustatud ka nende eest hoolt kandma. Põhiseadus korraldab õige täielikult nende rahvuslikkude huvide kaitset. Nimelt võivad vähemusrahvuste liikmed ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid asutisi. Need omavalitsusühikud, kus enamuses on mõni vähemusrahvus, võivad oma asjaajamises tarvitada oma keelt. Samuti võivad nad tarvitada oma emakeelt ka läbikäimises teiste omavalitsusühikutega, kus enamuses sama rahvus. Kodanikel kolmest rohkearvulisemast väikerahvusest, nimelt sakslastel, venelastel ja rootslastel, on õigus pöörduda riiklikesse keskasutistesse kirjalikult oma emakeeles.

Eraomand on Eestis igale kodanikule kindlustatud. Ilma kodaniku nõusolekuta võib seda ära võtta ainult üldistes huvides, seaduse põhjal ja seadustes ette nähtud korras.

RIIGI KOHUSTUSED KODANIKU VASTU. Mineviku riik hoolitses vähe selle eest, kas isik oli haritud või harimatu, terve või haige, jõukas või vaene, oli tal tööd või mitte. Praeguse aja demokraatlik riik on teisel arvamusel. Saadakse aru, et riik on organism, mis koosneb rakukestest-kodanikkudest. See organism saab ainult siis hästi töötada, kui teda moodustavad rakukesed normaalfingimuses viibivad. Seepärast ei ole nüüdse aja moodsale riigile mitte ükskõik, kuidas tema kodanikud elavad, vaid ta on huvitatud sellest, et kodanikud saaksid tarvilikul määral haridust ja elaksid

inimeseväärset elu. Sellepärast deklareerivad uemad põhiseadused, et riik on kohustatud üksikuil aladel kodanikele abiks tulema ja neid aitama.

Ka meie Põhiseadus käib sama rada. Ta deklareerib, et õpetus on kooliealistele lastele sunduslik ja algkoolides maksuta. Sellega on sisse seatud sunduslik ja maksuta rahvakool. Rahvakooli teha sunduslikuks, ilma et ta oleks maksuta, riik ei saa. Leidub osa vanemaid, kes sedavõrt vaeseis tingimuses elavad, et nad ei suuda kooliraha maksta ega jõua last ainelistel põhjustel kooli saata. Seadus võib jääda niiviisi täitmata. Deklareerides, et kool on maksuta, on riik võtnud enese peale määratu suure kohustuse.

Veel suurema koorma on riik võtnud endale Põhiseaduse § 25-ga. See paragraaf räägib, et „majandusliku elu korraldamine Eestis peab vastama õigluse põhimõttele, mille sihiks on inimeseväärse ülespidamise kindlustamine sellekohaste seaduste läbi, mis käivad harimiseks maasaamise, eluaseme ja töösaamise, samuti omakaitse, tööhõu-kaitse ning nooruse, vanaduse, töövõimetususe või õnnetuste puhul tarviliku toetuse saamise kohta“. Teiste sõnadega öeldud, Põhiseadusega on riigi peale pandud kohustus riigi majanduslikku elu nii korraldada, et iga kodanik saaks inimeseväärset ülalpidamist. Selleks on ta kohustatud sääraseid seadusi välja andma ja oma tegevust nii juhtima, et kõik saaksid tööd, et seadused kaitsesid töö juures töolist ja tööliste tervist, et oleksid korraldused loodud, mis annaksid toetust vanule, töövõimetuile ja neile, keda tabanud õnnetus töö juures. Riik ei või vaikides mööda minna osa kodanikkude hädast ja viletsusest. Raske on koorem, mis riik enese peale on võtnud. Et aga Põhiseadus on vankumata juhteks kõigile riigiasutistele, siis peab riik Põhiseadusega enese peale võetud kohustisi täitma ja sellekohased seadused välja andma.

KODANIKU POLIITILISED ÕIGUSED. Kolmanda osa kodaniku põhiõigustest moodustavad kodaniku poliitilised õigused, s. t. normid, mis kindlaks määravad, kes kodanikkudest ja mil viisil nad riigi juhtimisest osa võtavad. Meie Põhiseadus ütleb, et riigi juhtimisest võtavad osa hääleõiguslikud kodanikud. Lähemalt neist järgmistes peatükkides.

Loendatud kodanikuvabadused, riigi kohustused kodaniku vastu ja kodaniku poliitilised õigused loovad kokku kodaniku põhiõigused. Reguleerides tulevikus kodaniku õigusi peab riigikogu neid põhiõigusi silmas pidama ja kokkukõlas nendega seadusi välja andma.

Meie Põhiseadus lubab kodaniku vabadusi erakordselt ajuti kitsendada ainult kaitseseisukorra ajal sellekohase seaduse järgi. Kaitseseisukorda tarvitatakse sisemiste rahutuste puhul ja vaenlase pealetungimise korral. Kaitseseisukorra kuulutab välja kindlaks ajaks riigivanem ja esitab oma sammu riigikogule kinnitamiseks.

Rahvas.

Põhiseadus ütleb, et Eestis on riigivõim rahva käes. Rahvas on riigivõimu algallikas. Asutava Kogu kaudu lõi rahvas Põhiseaduse, hiljemini muutis ta seda rahvahääletusel. Vastuvõetud Põhiseadusega ei määratud rahvas kindlaks mitte üksnes riigivanema, riigikogu ja Vabariigi Valitsuse võimupiire, vaid määras kindlaks ka enese võimupiirid. Senikaua kui püsib praegune Põhiseadus, saab ka rahvas riigivõimu teostada ainult nii nagu see väljendatud Põhiseaduses. Soovib rahvas riigivõimu teisiti teostada, siis tuleb temal enne kehtiv Põhiseadus oma soovide kohaselt muuta. Muutmise õigus tal on ja see õigus kuulub ainuüksi temale.

Põhiseaduse kohaselt teostab rahvas riigivõimu neljal viisil: rahvahääletamise, rahvaalgatamise, riigikogu ja riigivanema valimise teel. Teisi otseseid riigivõimu teostamise võimalusi ette nähtud pole. Seega ei ole mõeldav ja lubatav, et rahvas hakkaks oleva Põhiseaduse kehtivusel rahvahääletusel mingi süüteo üle kohut mõistma. Seda õigust temal ei ole, see on Põhiseaduse alusel teotsevate kohutute ülesanne.

Kui vaadelda loendatud riigivõimu teostamise viise, siis näeme, et kaks neist puudutavad valimisi (riigikogu, riigivanem), kaks teist aga seadusandlust. Rahvahääletuse ja rahvaalgatuse sisuks ei ole muud kui seaduste andmine või muutmine.

Kui põhiseadus räägib rahvast kui riigivõimu teostajast, siis ei mõista ta selle rahva all kõiki Eesti vabariigi piires asuvaid eesti riikkondsusse kuuluvaid isikuid, vaid ainult hääleõiguslikke kodanikke. Ainult hääleõiguslikud isikud on õigustatud riigi juhtimisest osa võtma, s. o. riigivõimu teostama. Seejuures on riigivõimu teostamine kodanikule kuuluv õigus, aga mitte sundus. Põhiseadus deklareerib sõnaselgelt, et riigivõimu teostamisest osavõtt kodanikule on vabatahtlik. Seepärast ei saa välja anda säärast harilikku seadust, mis teeks kodanikule kohuslikuks riigikogu valimisest osavõtu ja puudujat ähvardaks karistusega. Kes on hääleõiguslikud kodanikud?

Kodaniku hääleõigusele avaldavad mõju: iga, tervis ja kodaniku kõlblas isiksus. Hääleõiguse omandab kodanik, saades 20 aastat vanaks. Sellele lisatakse juurde, et kodanik peab kuuluma vahetpidamatult vähemalt üks aasta Eesti riikkondsusse. Viimasel nõudmisel on tähendus nende kodanikkude suhtes, kes on mujalt meie riikkondsusse astunud. Olgugi et säärane kodanik võib olla riikkondsusse astudes 20 või rohkem aastat vana, ei saa ta enne poliitilisi õigusi, kui aasta möödumisel. Muidu poliitiliselt täisealistest jäetakse hääleõigusest ilma: 1) kes on seaduslikus korras tunnistanud nõdra- või hullumeelseks; 2) need pimedad, kurtummad ja pillajad, kes on eestkostmise all; 3) rida süütegijaid. Hääleõiguse

puudumise kestus on sõltuv süüteo raskusest. Sunnitööga karistatud jäävad hääleõigusest ilma kümne aasta kestel peale karistuse kandmise lõppu; vangirooduga, parandusmajaga, vangimajaga või kindluse vangistusega karistatud, kellel karistus seotud õiguste kaotamise või õiguste kitsendamisega, viie aasta jooksul peale karistuse kandmise lõppu; väiksemate süütegude, nagu varguse, kelmuse, võõra vara omandamine, varastatud asjade varjamise ja teadvalt ostmise, võltsimise, liigkasuvõtmise, altkäemaksuvõtmise jne. sooritajad samuti viie aasta jooksul pärast karistuse kandmise lõppu. Oma hääleõigust ei saa teostada ka isikud, kes valimise või hääletuse ajal on ükskõik mis põhjusel vahi all.

Kodaniku hääleõiguse kindlakstegemine toimub hääleõiguslike kude kodanikkude nimekirjade kaudu. Kes õieti on sesse nimekirja kantud, on õigustatud oma hääleõigust tarvitama. Linna-, alevi- ja vallavalitsused on kohustatud pidama sääraseid alalisi nimekirju. Iga aasta toimetatakse kaks korda nende nimekirjade parandamist ja täiendamist. Vastav omavalitsusühik kustutab need nimekirjast, kes vahepeal on surnud, kaotanud hääleõiguse või selle omavalitsuse maa-alalt lahkunud; juurde märgitakse need isikud, kes on vahepeal nimekirja parandamiseni omandanud hääleõiguse või asunud kohale elama. Nimekirjade parandamine toimub 10.—25. maini ja 30. okt. — 15. nov.; Tallinnas, Tartus ja Narvas aga 1.—15. veebr. ja 30. okt. — 15. nov. Kaitseväelaste nimekirju peavad kaitsevägeosad ja revideerivad neid iga kolme kuu tagant. Nimekirja kantakse kodanikud perekonnanime tähestiku järjekorras. Peale perekonnanime sisaldab nimestik kodaniku eesnime, vanust ja elukohta. Kodanikul, kelle nimi ekslikult on nimekirjast välja jäänud, on õigus nõuda oma nime nimekirja kandmist. Hääleõigus tuleb säärasel korral tõendada dokumentidega. Õigus nõuda oma nime nimekirja võtmist lõpeb kaks päeva enne vastava hääletuse või valimise esimest päeva.

11. peatükk.

Riigivanem.

Riigivanem on Eesti vabariigi riigipea. Põhiseadus deklareerib, et rahvaesindajana teostab ta riigi kõrgemat valitsemisvõimu. Sellest võiks järeldada, et tema tegevusalaks on ainult valitsemisvõimu teostamine; seadusandlus ja kohtumõistmine temasse ei puutu. Seega ei ole aga nii. On õige, et peamine ja tähtsam riigivanema tegevusala on valitsemine, kuid seadusandlusele ja ka kohtumõistmisele saab riigivanem oma mõju avaldada.

Milles avaldub riigivanema osavõtt seadusandlusest? See avaldub õiguses esitada riigikogule seaduse-eelnõusid, tarvitada vetot, välja anda dekreete, seadlusi ja määrusi.

Riigikogule ei esita seaduse-eelnõusid mitte Vabariigi Valitsus, vaid riigivanem. Seega kontrollib riigivanem iga seaduse-eelnõu, mille on välja töötanud valitsemisasutised. Ta saab kõrvaldada kõik need eelnõud, mis ei vasta tema soovidele.

Riigikogu poolt ja rahvahääletusel vastu võetud seadused saadab riigikogu juhatus riigivanemale väljakuulutamiseks. Rahvahääletusel vastu võetud seadused peab riigivanem viivitamata välja kuulutama. Riigikogu poolt vastu võetud seaduste kohta on riigivanemal õigus tarvitada vetot. Riiklikel kaalutlusil võib riigivanemal keelduda seadust välja kuulutamast. Ta sõnastab need kaalutlused ja saadab seaduse kolmekümne päeva jooksul, arvates selle kättesaamisest, riigikogule tagasi uueks arutamiseks ja otsustamiseks. Põhiseadus ei kitsenda riigivanemat mitu korda ühte ja sama seadust riigikogule tagasi saatmast. Sääraselt teostatav veto on absoluutne veto. See kord puudutab enamikku seadustest. Sellest üldreegist on vaid vähesed erandid, nimelt maksuseadused. Neid võib riigivanem riigikogule küll uueks arutamiseks ja otsustamiseks tagasi saata, kuid kui järgmine riigikogu võtab need seadused samas redaktsioonis vastu, siis on riigivanem kohustatud neid välja kuulutama. Seega võib riigivanem nende seaduste jõustumist vaid edasi lükata uue, järgmise riigikogu koosseisu seisukohavõtuni. Teiste sõnaga, riigivanemal on maksuseaduste suhtes õigus tarvitada suspensivset vetot.

Suur mõju seadusandlusele avaldub riigivanema dekreedi andmise õiguses. Nagu juba tähendatud, on dekreet seadusjõuline määrus ehk, lihtsamalt öeldult, ajutine seadus. Põhiseadus ütleb, et edasilükkamata riikliku vajaduse korral kuulutab riigivanem seaduse-eelnõud välja dekreedina. Sellest põhiseaduse sõnastusest järgneb, et dekreeidi andmiseks peab olema riiklik vajadus ja see vajadus on säärast laadi, et ta ei kannata viivitamist. Dekreeidi väljandmine on tingitud tarbest lahendada teatav küsimus mitte harilikus seadusandlikus korras riigikogu kaudu, vaid lihtsustatud korras, dekreeidi abil. Dekreediga võib riigivanem anda uusi seadusi, muuta ja kaotada vanu seadusi, mida enim on vastu võtnud riigikogu või ka rahvas rahvahääletusel. Ainult rahvahääletamise, rahvaalgatamise, riigikogu valimise ja riigivanema valimise seadusi ei tohi dekreet puudutada. Muidugi ei tohi dekreet puudutada ka põhiseadust. Esimesse nelja seadusse võib muudatusi tuua ainult riigikogu ja rahvas, põhiseadusse ainult rahvas. Dekreete võib riigivanem välja anda ajal, mil riigikogu on koos, kuid ka sel ajal, kui sellel on vaheaeg. Dekreet peab olema sõnastatud samuti nagu seaduse-eelnõugi. Ühel ajal dekreeidi väljakuulutamisega teatab riigivanem selle väljakuulutamise riigikogule, esitab dekreeidi teksti riigikogule kui seaduse-eelnõu ja teeb sellele teatavaks asjaolud, mis teda põhjustasid dekreeiti andma, s. o. põhjendab selle edasilükkamata riiklikku vajadust. Antud dekreeiti võib riigivanem ise igal ajal tühistada, seda võib aga teha ka riigikogu. Viimane arutab

seada ainult ühel lugemisel. Dekreedi tagasilükkamise korral kaotab see oma kehtivuse tühistamise otsuse avaldamisega „Riigi Teatajas“, kui ei ole määratud tühistamise otsuses teist korda ja tähtaega. Kui dekreediga tühistajaks on riigikogu, siis kuulutab selle juhatus dekreediga tühistamisest „Riigi Teatajas“. Sel korral ei saa riigivanem enam tarvitada veto. Seni kui dekreet on kehtiv, on tal täiesti seaduse jõud.

Edasi annab riigivanem kaitsevägede kõrgema juhina kaitsevässe ja kaitseliitu puutuvaid seadlusi. Mõistet seadlus käsitatakse ainult riigikaitset korraldavates normides. Sisult on need õige laialt ulatuslikud määrused. Seadlustega võib riigivanem korraldada tervet kaitseväge organisatsiooni riigi eelarve piires, näit. määrata kaitseväelaste teenistuskäiku, kaitseväge sisekorda jne. Seadluste korras ei tohi aga lahendada kaitseväge eelarvet, kodanikkude kohuseid kaitseväge teenistuse ja riigikaitse alal, riigi ettevalmistamist sõja korras ja sõjaaegse kaitsevägede ülemjuhataja võimupiire, kaitseväge kohtute ja kriminaalseadusi, kodanikkude õiguste kitsendusi kindluste jne. piirkonnas. Seda võib teha ainult seadusandlikus korras.

Lõpuks on riigivanemal õigus anda seaduste poolt kindlaks määratud piires määrusi.

Riigivanema mõju kohtumõistmisele on võrdlemisi väike. Kohtute otsustele ei ole tal mingit mõju, sest kohtuvõim on sõltumatu kohtute käes. Riigivanem saab oma mõju avaldada vaid kohtunikude ja prokuratuuri koosseisu kujundamisele. Kõik kohtunikud on ametisse nimetatavad riigivanema poolt kandidaatide hulgast, keda esitab riigikohus. Samuti nimetab riigivanem ametisse prokuratuuri esindajad. Riigivanemale kuulub ka süütegijatele armuandmise õigus. Armuandmine tähendab kriminaalkohtu jõustunud otsusega määratud karistuse kustutamist või selle vähendamist. Armuandmise otsustab riigivanem, kui ta on kuulunud kohtuministri ettekande.

Kõige suurem riigivanema tegevusväli on valitsemise alal. Temal on õigus lõpetada riigikogu korralist istungjärku enne kuue kuu möödumist. Tema nõudel peab riigikogu juhatus kokku kutsuma riigikogu erakorraliseks istungjärguks. Vaheajal, kui vana riigikogu on riigivanema korraldusega enne oma nelja-aastasest kestusest laiali saadetud ja uus pole veel valitud või vana riigikogu on juba neli aastat teotsenud ja uus pole veel valitud, võib riigivanem vana riigikogu kutsuda kokku erakorraliseks istungjärguks, määrates ühtlasi päevakorra, mida riigikogul tuleb teha. Riigivanem võib riigikogu enne selle kestustähtaega ehk legislatuuri perioodi lõppu jäädavalt laiali saata ja määrata uued valimised. Kõike seda on riigivanem õigustatud tegema riiklikel kaalutlusil.

Riigivanem kutsub ametisse Vabariigi Valitsuse või tema üksiku liikme ja vabastab need ametist. Vabariigi Valitsust või tema üksikut liiget võib riigivanem vabastada mitte üksnes siis, kui neile riigikogu on avaldanud umbusaldust, vaid ka omal algatusel. Vaba-

riigi Valitsusel ei pea olema mitte üksnes riigikogu usaldus, vaid ühel ajal ka riigivanema usaldus. Riigivanemal on õigus nõuda seletusi ja pärida aru Vabariigi Valitsuselt, peaministrilt kui ka üksikult ministrilt nende tegevuse kohta ja anda neile üldjuhtnõore. Riigivanem võib juhatada ka Vabariigi Valitsuse koosolekuid.

Riigivanem juhib riigi sise- ja välispoliitikat. Tema esindab Eesti vabariiki, määrab Eesti vabariigi esindajad välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide esindajad; nimetab ametisse ja vabastab ametist kõrgemad kaitseväelised ja kodanlikud ametnikud; sõlmib Eesti vabariigi nimel lepinguid välisriikidega ja esitab need riigikogule kinnitamiseks; kuulutab sõja ja teeb rahu riigikogu vastava otsuse põhjal; kuulutab välja kaitseisukorra ja esitab selle riigikogule kinnitamiseks; on rahu ajal vabariigi kaitsevägede kõrgem juht, nimetab sõja ajal kaitsevägede ülemjuhataja; juhtumil, kui välisriik on kuulutanud vabariigile sõja, alustanud sõjalise tegevuse või kuulutanud välja vabariigi vastu mobilisatsiooni, siis on riigivanem õigustatud välja kuulutama mobilisatsiooni riigikogu otsust ootamata.

Reeglipäraselt peavad kõik riigivanema otsused kandma peale riigivanema veel kas peaministri või selle ministri allkirja, kelle tegevusvalda otsus puudutab. Otsuste all tuleb mõista riigikogule esitatavaid seaduse-eeelnõusid, esitisi, dekreete, määrusi ja igasuguseid muid korraldisi. Allkirja andmisega peaminister või allakirjutanud minister võtab enesele poliitilise vastutuse tehtud otsuse eest riigikogu ees. Parlamentaarse korra tõttu ei kanna riigikogu ees vastutust mitte riigivanem, vaid Vabariigi Valitsus või üksik minister. Riigikogus tulevad arvustused tehtud otsuste otstarbekohasuse kohta võivad sihitud olla vaid viimaste vastu, mitte aga riigivanema vastu.

Peaministri või vastava ministri allkirja riigivanema otsusele ei nõuta, kui on tegemist Vabariigi Valitsuse või selle üksiku liikme ametisse kutsumise ja ametist vabastamisega, riigikogu laialisaatmisega enne legislatuuri perioodi lõppu ja uute valimiste väljakuulutamise, riigikogu korraliste istungjärkude lõpetamisega, riigikogu erakorraliste istungjärkude kestuse kindlaksmääramisega ja kohunikude ametisse kinnitamisega.

Võrreldes riigivanema võimupiire teiste demokraatlikkude vabariikide presidentide võimupiiridega, võime nentida, et meie riigivanem omab suuremat võimu. Ta ei ole mitte tagasihoidlik riigi esindaja ja kõrgem vahekohtunik parlamendi ja valitsuse vahel juhtuvate kokkupõrgete puhul. Ta on, vastuoksa, aktiivne riigipea. Valitsemise alal võib ta olla tegelik riigi valitsemise juht.

Riigivanemaks võib valida iga hääleõiguslikku kodanikku, kes on vähemalt 40 aastat vana ja kes on üles seatud kandidaadiks vähemalt 10 000 hääleõigusliku kodaniku poolt. Riigivanema kandidaat peab 40 aastat vanaks saanud olema kandidaadiks ülesseadmise nõudmise esitamise esimeseks päevaks. Riigivanema valib rahvas

üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise kaudu viieks aastaks. Valituks loetakse see, kes on saanud hääletamisest osavõtjate absoluutse enamuse, s. t. üle poole häältest. Kui esimene hääletamine ei anna tulemusi, siis toimetatakse hiljemalt kolme kuu jooksul uus hääletus, kus valituks loetakse see, kes on saanud võrdleva enamuse, s. t. see kandidaat, kes on kogunud kõige rohkem häáli. On kahel kandidaadil ühepalju häáli, siis loetakse valituks ealt vanem kandidaat.

Riigivanema valimisi juhivad valimiste peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Valimiste peakomitee koosseis on sama mis riigikogu valimistelgi. Ringkonnakomiteed nimetab siseminister, jaoskonnakomisjonid valivad vastavalt linna-, alevi- või vallavolikogud. Valimiste peakomitee juhivad valimisi üleriiklikult, teised — koha peal. Riigivanema kandidaat esitatakse peakomiteele hiljemalt 55 päeva enne valimiste esimest päeva. Kandidaadiks ülesseadmise nõudmine peab kandma vähemalt 25 hääleõigusliku kodaniku allkirja, kelle allkirjad peavad olema tõestatud selle omavalitsusasutise poolt, kus allkirjutaja on kantud hääleõiguslike kodanikkude nimekirja. Ühes selle nõudmisega nimetavad ülesseadjad eneste hulgast isiku, kes on nende esindajaks peakomiteega asjaajamises, esitavad nõusoleku kandidaadilt kandideerimiseks ja tasuvad kautsjoni 750 kr. suuruses. Kautsjon makstakse esitajatele tagasi, kui kandidaadiks ülesseadmise nõudmist ei võeta vastu või kui kandidaadi ülesseadmise nõudmisega ühinevad 10 000 kodanikku. Muidu langeb kautsjon riigile. Valimiste peakomitee koostab iga kandidaadi kohta ülesseadmise lehe teksti ja saadab need linna-, alevi- ja vallaomavalitsustele allkirjade korjamiseks. Säärasele nõudmisele võib iga hääleõiguslik kodanik isiklikult anda oma allkirja selle omavalitsuse asupaigas, kus ta seisab hääleõiguslike kodanikkude nimekirjas. Allkirjade andmine lõpeb 26. päeval enne valimiste esimest päeva. Valimisele tulevad vaid need kandidaadid, kelle ülesseadmist on toetanud vähemalt 10 000 kodanikku. Valimised kestavad kaks päeva. Hääletamine toimub valimisedeliste andmisega kinnistes ümbrikkudes. Valimisedelid laseb valmistada peakomitee ja saadab need varakult omavalitsustele laiali.

Teisel hääletamisel võivad kandideerida ka uued kandidaadid. Nende soovitamiskord sarnaneb kirjeldatuga. Esimesel hääletamisel kandideerinud riigivanema kandidaat võetakse teisel hääletamisel riigivanema kandidaatide nimekirja, kui teda ülesseadnud kodanikkude rühma esindaja esitab hiljemalt 55 päeva enne teise hääletuse esimest päeva kandidaadi nõusoleku kandideerida ka teisel hääletusel.

Riigivanema volitused algavad pühaliku töötuse andmisega riigikogu ees. Juhtumil, kui riigivanem ei saa haiguse pärast või muul põhjusel täita oma kohuseid, siis annab ta oma ülesannete täitmise peaministrile.

Riigivanem ei või pidada mingit kõrvalist ametit. Koguni riigikoguliige ei saa ta olla. On riigikoguliige valitud riigivanemaks, siis loetakse ta riigikogust lahkunuks pühaliku töotuse andmise silmapilgust riigikogus. Riigivanem saab riigikassast palka. Tema palka ei saa aga tema ametisolemise ajal muuta. Riigivanema palka saab muuta vaid järgneval hääletusel valitava riigivanema kohta.

Riigivanemat saab võtta kriminaalkohtulikule vastutusele üksnes riigikogu sellekohase otsuse või loa põhjal. Süütegu ei pruugi olla teenistusalaalne. Asja arutamine allub Riigikohtule.

12. peatükk.

Riigikogu valimised.

Meie ajal nõutakse, et parlamendi valimised peavad olema üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Nooremais ja demokraatlikes riikides on need nõuded juba leidnud teostamist nii parlamendi kui ka kogukonna valimistel. Sama rada käib ka Eesti vabariik. Meie Põhiseadus määrab kindlaks, et riigikogu ja omavalitsusühikute esinduskogud valitakse eespool-toodud põhimõtete alusel. Tutvume lähemalt nende nõuetega.

Mis tähendab, et valimised on üldised? See tähendab, et kõigil kodanikel, kes on jõudnud teatava vanaduseni, on õigus valimisest osa võtta ehk valida. Seda õigust nimetatakse aktiivseks valimisõiguseks. Vastand sellele on passiivne valimisõigus ehk õigus ennast valida lasta. Aktiivne ja passiivne valimisõigus ei lange alati ühte. Praegu on jutt aktiivsest valimisõigusest.

Üldist valimisõigust on väga mitmel teel piiratud. Nii on valimistest kõrvaldatud naiskodanikud, valijailt on nõutud teatavat varandust ehk nn. varanduslikku tsensust, on nõutud teatavat aega ühe koha peal elamist, teatavat haridust, valimistest on kõrvaldatud sõjavägi, koolide õpilased, vaimulikud, mõned ametnikud jne. Igas riigis on muidugi ise kord ja ise kitsendused. Naiskodanikele ei tahetud anda valimisõigust sel põhjusel, et nemad seisvat oma arenemise, eriti poliitilise arusaamise poolest madalamal kui mehed ja seepärast olevat kardetav lasta neid riiki juhtima. Elu on läinud aga vastupidist rada. Üks riik teise järel on andnud naiskodanikele valimisõiguse. Naistel on valimisõigus rajariikides (Eestis, Soomes, Lätis, Leedus, Poolas), Saksamaal, Inglismaal, Skandinaavia riikides jne. Ei ole valimisõigust Prantsusmaal, Itaalias, Šveitsis ja osas Balkani riikides. Naissaadikute arv parlamentides on igal pool õige väike ja silmapaistvat tööd pole nad siiaamaani veel suutnud teha.

Varanduslikku ja koha peal viibimise tsensust on nõutud põhjendusega, et riigi juhtimisest on huvitatud ainult need kodanikud, kellel on varandus, kes riigile maksusid maksavad, kellel on oma

koduase ja kes seetõttu teataval kindlal kohal elavad. Aeg on näidanud, et need vaated pole õiged. Riigi juhtimisest on huvitatud kõik kodanikud, riigi tegevus puudutab iga kodanikku, ja seepärast peab tal võimalus olema ka riigi juhtimisest valimiste kaudu osa võtta.

Hariduslikku tsensust on nõutud kartuse pärast harimatute valijate ees. Kardeti, et harimatud kodanikud ei saa valimistest aru ja oma hääle mõtlemata ära annavad. Kuigi valijailt hariduse nõudmisel on mõtte, on ometi väga raske mõõdupuud leida, millega võiks ära määrata, kes on poliitiliselt küps, kes mitte, keda valimistele lasta, keda mitte. Kirjaoskamise nõudmine on seks liiga puudulik abinõu. On ju paljud kirjaoskajaist poliitiliselt arusaamatud ja kirjaoskamatuist mõned väga arukad. Nende raskuste pärast loobutakse valijailt haridusliku tsensuse nõudmisest.

Sõjaväge, õpilasi ja mõnd liiki ametnikke kardeti lasta valimistele seepärast, et taheti neid hoida poliitilisse võitluse segamise eest. Kardeti, et näiteks sõjaväes võivad seetõttu maad võtta rahutused ja korratused. Tegelik elu on näidanud, et neil mail, kus sõjavägi valimiskasti juurde on lastud, ei ole mingisuguseid rahutusi tulnud. Sarnane lugu on ka õpilastega, kes sellesse ikka on jõudnud, kus kodanik valimisõiguse omandab. Õpitöö pole selle läbi takistatud.

Kokkuvõttes peab tõsitama, et aegamööda üks loendatud kitsendus teise järel kõrvaldatakse ja kehtima hakkab üldine valimisõigus.

Seda kitsendatakse ainult kahe kodanikkudekategorია suhtes, nimelt nende suhtes, kes tervislikult ei suuda valimistest aru saada ja keda kõlblalt ei loeta kohaseks valimistele lasta. Nimelt on valimistest kõrvaldatud igal pool, kus üldine valimisõigus kehtimas, seaduslikus korras vaimuhaigeks tunnistatud ja kurjategijad, kellelt kohus on õigused ära võtnud.

Riikide vahel valitsevad lahkuminekul selles, mis vanadusest peale kodanikke valimistele lasta. Kõige lühema aja määravad mõned Šveitsi kantonid. Seal lastakse kodanikud 17. aastast peale valimistele. Saksamaa ja Šveitsi liitriik määravad piiriks 20. a., Inglismaa, Itaalia, P.-Ameerika Ühendriigid — 21. a. Teised pikema aja, kohati kuni 30. aastani.

Mis tähendab: valimised peavad olema ühetaolised? See tähendab, et iga valija häälel peab olema valimistel ühesugune kaal. Ühe hääle mõju ehk raskus ei tohi suurem olla kui teise oma. Selle nõude vastu on aja jooksul eksitud mitmel viisil, nii: 1) kodanikule mitme hääle andmisega, 2) kuuriasüsteemi, 3) klassisüsteemi ja 4) erisuuruste valimisringkondade määramise läbi.

Mõnes riigis on kas rikkamaile või haritumaile, näiteks keskkooli või kõrgema kooli lõpetajaile, antud peale ühe hariliku hääle üks või kaks lisahäält. Nii oli Belgias kuni 1919. a. mõnel kodanikul kuni 3 häält. Et rikkus ja kooli lõpetamise tunnistus vähe kindlus-

tust pakuvad kodaniku poliitilisest küpsusest, seepärast ei ole enamus riigest lisahääle andmist heaks kiitnud.

Kuuriasüsteemiga on meil siis tegemist, kui valijad on kas varanduse, rahvuse või hariduse järgi jagatud rühmadesse, kusjuures seaduse poolt on kindlaks määratud, kui palju saadikuid valib üks või teine rühm ehk kuuria. Seejuures ei ole valitavate saadikute arv proportsionaalses vahekorras valijate arvuga, kes ühte või teise kuuriasse kuuluvad. Selgeks näiteks võiksid meile olla Vene riigivolikogu valimised, mille põhjal meilgi omal ajal saadikuid valiti. Valijad olid jagatud suurmaapidajate, väikemaapidajate, rikkamate linnaelanikkude, vaesemate linnaelanikkude ja tööliste kuuriasse. Iga kuuria valis oma kubermangus oma arvu saadikuid. Tagajärjed olid üllatavad. Riigivolikogus istus 51,2% suurmaapidajate, 24,2% linnade, 22,4% väikemaapidajate ja 2,3% tööliste esindajaid. Venemaa kodanikkude hulgas oli suurmaapidajaid vaevalt 1%, väikemaapidajaid selle eest aga kaugelt üle 50%. Valijate kuuriasse jagamise tõttu oli Venemaa suurmaapidaja hääl 50 korda tugevam kui pidi olema.

Klassisüsteem valitses 1918. a. revolutsioonini vanal Preisimaal. Iga valimisjaoskonna valijad olid jaotatud kolme klassi. Esimesse klassi kuulusid kõige suuremad maksumaksjad, teise järgmised ja kolmandasse — ülejäänud. Iga klass valis ühepalju saadikuid. Klassidesse jagamist toimetati järgmiselt. Jaoskonna maksumaksjad seati ritta alanevas järjekorras maksu suuruse järgi. Peale seda arvutati, kui palju maksusid maksavad kõik ritta seatud maksjad. Edasi tehti kindlaks, mitu maksjat kõige suuremast alates maksavad kokku $\frac{1}{3}$ maksusid. Need maksjad moodustasid esimese klassi. Siis arvutati, mitu järgmist moodustavad teise kolmandiku maksudest, ja lõpuks moodustasid järelejäänud viimase kolmandiku maksjaid — kolmanda klassi. Esimesse klassi kuulusid harilikult mõned üksikud või ka kümned, teise — mõned kümned või sada, kolmandasse — harilikult sajad ja tuhanded. Esines ka juhtumeid, kus esimeses klassis oli ainult üks või kaks maksjat ehk valijat. Et iga klass valis ühepalju saadikuid, siis kaalus esimese klassi valija hääl mitukümmend ja sada korda rohkem kui kolmanda klassi valija oma.

Valija hääle kaal on mitmesugune selle läbi, kui valimisringkonnad pole ühesuurused, kuid saadikuid tuleb igal pool valida ühepalju. Näiteks on ühes valimisringkonnas 10 000 valijat, teises 20 000. Mõlemad valivad 5 saadikut. Selge on, et teise valimisringkonna valija hääl on kaks korda nõrgem oma naaberringkonna valija omast.

Igal pool on tung sinnapoole, et valija häälele anda ühesugust kaalu. Samuti nagu iga kodanik seaduse ees on ühesarnane, nii tahtakse, et iga kodanik ka valimiskasti ees on ühesugune. See on ühetaoliste valimiste nõue.

Mis tähendavad otsesed valimised? Otseseks valimisteks nimetatakse valimiskorda, kus valija oma hääle otse sellele või nen-

dele annab, keda tema tahab näha valitavas kogus, olgu siis parlamendis või mingis omavalitsusasutises.

Vastand otsesetele valimistele on kaudsed valimised. Kaudseil valimistel valib valija vahemehed, kes omakord saadikud valivad. Kaudsed valimised võivad olla mitmeastmelised. Vene valimisõigus tundis kuni viieastmelisi valimisi. Kui valija valib valijamehe ja see omakord saadiku, siis on valimised kaheastmelised. Valib valija aga usaldusmehe, see valijamehe ja viimane või viimased saadiku, siis on valimised kolmeastmelised. Kaudset valimisviisi loetakse puudulikuks. Selle valimisviisi põhjal valitud kogu ei väljenda küllalt täpsalt valijate soove; võib juhtuda, et mõnel korral valijate enamus jääb esindajata, kuna valijate vähemus kõik saadikute kohad enesele saab. Võtame näite. Oletame, et meie riigikogu valimised oleksid kaudsed ja nimelt kaheastmelised. Valla elanikud peaksid valima vallast 2 valijameest. Valijamehed maakonnast peaksid valima 10 riigikogu liiget. Võtame Tartu maakonna. Oletame lihtsuse pärast, et seal on 50 valda, igas vallas 1000 valijat, neist on 30 vallas igaiühes 600 kommunisti ja 400 põllumeest, 20 vallas on aga igaiühes 900 põllumeest ja 100 kommunisti. Esimesed 30 valda valivad 60 valijameest-kommunisti, teised 20 valda 40 valijameest-põllumeest. Üle terve maakonna on 20 000 kommunistil 60 valijameest, 30 000 põllumehel kõigest — 40. Valijamehed tulevad maakonnas kokku. Kommunistidel on enamus, nad viivad kõik 10 saadikut eneste hulgast läbi. Tagajärg on üllatav, — olgugi et kommunistid Tartu maakonnas on vähemuses, on nad siiski ainuüksi esindatud riigikogus, kuna valijate enamus on jäänud ilma esindajateta. — See näide oli kunstlikult võetud. Üks või teine maa võib säherdusi näiteid tuua ka tegelikust elust.

Kaudsed valimised ei ole meie ajal enam populaarsed. Nõutakse otseseid valimisi. Valija annab hääle otse, ilma vahemeesteta neile kaaskodanikele, keda tema soovib näha saadikukohal.

Neljas demokraatlik valimisnõue on salajased valimised. Salajased valimised on niisugused valimised, kus üks kodanik ei tea, kellele kaaskodanik on oma hääle andnud. Vastand salajastele valimistele on avalikud valimised. Selle korra juures näeb igaiüks, kellele teine oma hääle annab. Avalikkudel valimistel on tunduvad puudused. Valimistel on ainult siis mõte, kui igaiüks hääletab vabalt oma parema tundmise järgi. Kodanikud sõltuvad sagedasti üksteisest kas tutvuse, sõpruse, teenistuse või muil põhjusil. Üks või teine võib meisse mõju avaldada, et me annaksime hääle teatavale kandidaadile. Osa meist annab vastu oma paremat tundmist järele ja hääletab selle poolt, keda meile soovitati. Teine osa toimetab selle vastu. Avalikul hääletusel näeb soovitaja, et me tema vastu toimetame. Ta võib meile selle eest ühel või teisel teel paha teha. Avalik hääletus võimaldab ka kuritarvitusi, nagu seda näitavad häälte ostmised XVIII sajandil Inglismaal. Seepärast on salajased valimised paremad ja õiglasemad. Selle korra juures ei ole mõju-

avaldamisel tagajärgi, sest pärast ei saa ikkagi kindlaks teha, kas mõjuavaldus on vilja kandnud või mitte. — Enamasti igal pool on valimised salajased. Valimisi toimetatakse kas kuulidega või sedelitega. Enamas jaos riikides on tarvitusel valimisedelid. Et kindlustada täielist valimiste saladust, nõutakse, et sedelid oleksid kõik ühesugused, et mingisuguseid kõrvalmärkusi peal ei oleks. Vastasel korral loetakse seesugune sedel maksvusetuks.

Proportsionaalsed valimised on säärased valimised, mis nii on korraldatud, et valitava kogu parteiline või mõni muu rühmaline grupeerimine peab vastama valijate parteilisele või rühmalisele grupeerimisele. On valijate hulgas 20% keskerakondlasi, 30% põllumehi, siis peab olema ka 20% keskerakonna ja 30% põllumeeste saadikuid.

Vastand proportsionaalsetele valimistele on valimised enamuse (majoriteedi) põhimõtte järgi. Viimase põhimõtte järgi läkitavad saadikud need, kes enamuses. Valimised enamuse põhimõtte järgi pole õiglased. Riigi asju hakkaksid säärasel korral ajama ainult enamuse esindajad, kuna vähemuse häält pole kuuldagi. Tihti võib see vähemus aga väga suur olla. On näiteks võistlemas kaks erakonda ja on neile hääli antud ühele 51% ja teisele 49%, siis saab esimene kõik saadikute kohad, kuna teine jääb ilma. Ometi on häälte arvuline vahe nii väike. Olguigi et enamuse peab valitsema, siiski on väga tähtis, et vähemus oleks seal juures ja kontrolliks enamuse tegevust. Enamus on sunnitud selle tõttu palju energilisemalt, hoolsamalt ja õiglasemalt teotsema. Sellepärast nõutakse proportsionaalseid valimisi, kus vähemus leiaks oma jõukohase esinduse. Proportsionaalsetel valimistel on aga ka oma puudused. See valimisviis võimaldab rohkearvuliste rühmade tekkimist, kellel igaühel on võimalus valimisele minna oma nimekirjaga. Tulemuseks on valitava kogu killunemine. Selle pahe all kannatavad proportsionaalse valimisviisiga riigid. Nii oli Lätis teises saeimas (1925. a.) 25 rühma. Saadikute üldarv oli aga kõigest 100. On selge, et säärases olukorras on parlamendil raske töötada.

Peale neid üldisi selgitusi pöördume riigikogu valimiste juurde.

Riigikogu valitakse meil üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel, kuid nõnda, et valijal on võimalus valida üksikuid isikuid. Kuidas viimane nõue on teostatud, seda näeme edaspidi. Igal hääleõiguslikul kodanikul on õigus valimistest osa võtta ja ennast valida lasta, s. t. riigikogu valimistel ühtivad meil aktiivne ja passiivne valimisõigus.

Valimisteks on Eesti vabariigi maa-ala jagatud seitsmesse valimisringkonda. Need on: 1) Tallinna linn, 2) Harju- ja Järvamaa, 3) Lääne- ja Saaremaa, 4) Tartumaa, 5) Viljandi- ja Pärnumaa, 6) Virumaa, 7) Võru-, Valga- ja Põhja-Põlva. Ringkondade loendist nähtub, et iseseisva ringkonna moodustab ainult pealinn, muud linnad kuuluvad sinna ringkonda, kuhu kuulub nende maakond. Valimisringkond jaguneb valimisjaoskondadeks. Jaoskonnad mää-

rab igaks neljaks aastaks siseminister nii, et ükski hääletaja ei asuks hääletamisruumist mitte üle viie kilomeetri eemal. Kaitsevälased hääletavad koos teiste kodanikkudega ja annavad oma hääle lähemas valimisjaoskonnas.

Valimisi toimetavad valimiste peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Valimiste peakomitee koosneb riigikogu juhatusest, ühest Kohtupalati liikmest ja ühest prokuratuuri esindajast. Esimeheks on riigikogu juhataja. Ringkonnakomiteed viieliikmelises koosseisus määrab siseminister; jaoskonnakomisjonid koosnevad neljast linna-, alevi- või vallavolikogu poolt valitud isikust.

Riigikogu valimiste peakomitee kuulutab välja valimised, annab ringkonnakomiteedele ja jaoskonnakomisjonidele juhtnööre ja juhib üldiselt valimisi. Hiljemalt 60 päeva enne riigikogu valimiste esimest päeva võivad hääleõiguslikud kodanikud esitada peakomiteele kandidaatide nimekirja, keda nemad soovivad valida. See nimekiri kannab kandidaatide esitamise kirja nime. Esitamiskirjad esitatakse ringkondade järgi ja antakse peakomiteele. Esitamiskiri võib sisaldada üht kuni kolme kandidaati. Kandidaat võib kandideerida ainult ühes valimisringkonnas. Esitamiskirjas olgu märgitud kandidaadi eesnimi, nimi, vanus ja elukoht. Esitamiskirjale peavad alla kirjutama vähemalt kolm hääleõiguslikku kodanikku sellest valimisringkonnast, kust kandidaadid esitatakse. Soovitajate allkirjad peavad olema tõestatud selle linna-, valla- või alevivalitsuse poolt, kus soovitajad on hääleõiguslike kodanikkude nimekirjas. Esitamiskirjale allakirjutajad ehk soovitajad moodustavad valijateühenduse. Säärane valijateühendus võib oma nimekirjale valida mingi nimetuse, mille all ta valimistel esineb. Valijateühendus, esitades peakomiteele oma nimekirja, märgib samas esitamiskirjas, kes on nende valijateühenduse esindaja. Ühes esitamiskirja andmisega peab valijateühendus maksma peakomiteele 500 kr. Valijateühendused võivad aga liituda teiste valijateühendustega üheks valimisliiduks. See valimisliit võib haarata valijateühendusi ühest ringkonnast, võib olla aga ka üleriiklik, s. o. haarata valijateühendusi igast valimisringkonnast. Soovivad valijateühendused liituda, siis peab iga valijateühendus, kes oma kandidaatide esitamiskirjaga esineb, sellest peakomiteele teatama. Valimisliidu loonud valijateühendused tasuvad ühekordselt 500 kr.; tasub esimene valijateühendus, kes oma esitamiskirja ära annab. See 500 kr. on valimiste kautsjoniks. Kui valijateühendus või valimisliit saab vähemalt ühe riigikoguliikme koha, siis saab ta kautsjoni tagasi. Jäeb ta kohata, siis langeb kautsjon riigile. Kautsjonit nõutakse põhjusel, et vältida kergemeelseid kandidaatide esitamisi. Nagu öeldud, võib iga valijateühendus esitada oma esitamiskirjas ainult üks kuni kolm kandidaati. Soovitajana võib kodanik alla kirjutada ainult ühele esitamiskirjale. On valijateühendused loonud liidu, siis võib säärane valimisliit esitada ühes valimisringkonnas mitte rohkem kui 24 kandidaati, s. t. et kui

igas esitamiskirjas on kolm kandidaati, siis võib valimisliit esitada ühes valimisringkonnas mitte üle 8 esitamiskirja. Valijateühendus võib kuuluda ainult ühte valimisliitu. Üht ja sama isikut võivad ühes valimisringkonnas soovitada vaid kolm valijateühendust. Kandidaatide esitamiskirjad nummerdatakse selles järjekorras, milles nad on saanud peakomiteele.

Kui on selgunud, millised kandidaatide esitamiskirjad on igas valimisringkonnas esitatud, siis laseb valimiste peakomitee trükkida iga ringkonna jaoks oma valimisedelid. Need peavad olema kõik ühesarnased. Eraviisiliselt valmistatud sedeleid ei tohi valimistel kasutada. Valimisedel kujutab paberipoognat, mis jaotatud ruudukestesse. Iga ruuduke sisaldab ühe esitamiskirja kandidaatide loendit, s. t. üht kuni kolme nime. Ruudukesel on oma number ja soovi korral ka nimetus. Valimisliitu kuuluvate kandidaatide ruudukesed trükitakse lähestikku.

Varakult enne valimisi saadab valimiste peakomitee linna-, alevi- ja vallaomavalitsustele ning kaitsevæeosadele valimisedelid ja nimeliste tunnistuste plangid. Loendatud asutised täidavad nimeliste tunnistuste plangid, märkides plangile hääleõigusliku kodaniku eesja perekonnanime, elukoha, valimisjaoskonna asupaiga ja numbri, mille all on kodanik hääleõiguslike kodanikkude nimekirjas. Nimeline tunnistus on tõendus, et kodanik on õigustatud valimistest osa võtma. Hiljemalt viis päeva enne valimiste esimest päeva peavad omavalitsusühikud ja kaitsevæeosad saatma oma nimekirjas seisvaile kodanikele koju valimisedeli ja nimelise tunnistuse. Kes neid pabereid pole kätte saanud, on neid õigustatud saama isiklikult loendatud asutistelt kuni valimiste esimese päevani.

Valimised ise kestavad kaks päeva. Esimene neist peab olema kas mõni püha või puhkepäev. Esimesel päeval on valimisjaoskond avatud kella 9—21, teisel päeval k. 9—16. Ükskõik millisel päeval läheb kodanik valimisjaoskonda, võtab kaasa nimelise tunnistuse, isikutunnistuse ja valimisedeli. Valimisjaoskonnas näitab ta ette nimelise tunnistuse. Komisjoni liige märgib ära, et teatav kodanik on valimistest osa võtnud, ja annab valijale riigikogu templiga varustatud ümbriku. Kui komisjoni liikmetel tekib kahtlus kodaniku isiku suhtes, siis võivad nad nõuda isikutunnistuse ettenäitamist, sest valida võib kodanik isiklikult ega või kedagi edasi volitada ega nimelist tunnistust edasi anda. Saanud ümbriku, läheb kodanik eraldatud ruumi, mis peab igas jaoskonnas olema, ja lõikab valimisedelist selle ruudukese välja, mis sisaldab temale soovitavaid kandidaate. Kodanik võib väljalõigatud ruudukese säärasel kujul mahutada ümbrikku. Ta võib aga muuta ka kandidaatide järjekorda. Ta võib kandidaatidele kirjutada ette nr. nr. 1, 2, 3. Vastavalt ettekirjutatud numbritele loetakse nr. 1-ga varustatud kandidaat esikohal seiskaks jne. Kandidaatide järjekorra muutmise õigus annab valijatele võimaluse nihutada ettepoole teisel ja kolmandal kohal trükitud kandidaati. Ümbrikku võib panna ainult ühe ruudu-

kese. Kui on pandud mitu ühesugust ruudukest, siis loetakse, et antud on üks. Kui ruudukesed on mitmesugused või on ruudukesele tehtud mingisugused märkused peale kandidaatide järjekorra märkimise, siis on säärane ruuduke tühine. Ümbriku annab valija komisjoniliikme kätte, kes selle valija nähes laseb kasti.

Valimisruumes on keelatud üleskutsete väljapanemine, lendlehtede levitamine ja igasugune kihutustöö. Sama keeld kehtib terve maja kohta, kus valimisi toimetatakse, ja selle maja treppide, läbikäikude ja maja sissekäigu kohta. Valimiste korra järele valvab jaoskonnakomisjoni juhataja. Hääletamisruumesse ei lasta relvastatud isikuid ega joobnuid.

Teisel valimispäeval kell 16 suletakse valimisjaoskonna uksed, uusi valijaid enam sisse ei lasta, kes aga sees on, neile antakse võimalus valida. Peale seda kuulutab juhataja valimised lõppenuks ja teeb korralduse valimisjaoskonna uste uuesti avamiseks. Siis asub komisjon ümbrikkude lugemisele ja võrdleb saadud arvu märkustega, mis tehtud kodanikkude valimistest osavõtmise kohta. Edasi avatakse ümbrikud, tehakse kindlaks, millised sedelid on tühised, loetakse, palju sedeleid-ruudukesi on saanud üks või teine valijateühendus. Kõige kohta kirjutatakse protokoll, sellele lisandatakse ruudukeste pakikesed ja saadetakse kõik materjal ringkonnakomiteele. Viimane vaatab läbi jaoskondade protokollid ja ruudukesed; selle järel ta teeb kindlaks ringkonnas antud kehtivate ruudukeste üldarvu, igale valijateühendusele antud kehtivate ruudukeste arvu, igale valimisliidule antud kehtivate ruudukeste arvu, häältearvu, mis igas jaoskonnas ja kogu valimisringkonnas on saanud iga valimisliidu ja iga iseseisva valijateühenduse kandidaat.

Kandidaadi häältearvu arvutatakse järgmiselt. Ruudukese esimesel kohal seisvale kandidaadile loetakse terve hääl, teisel kohal $\frac{1}{2}$ ja kolmandal kohal olevale $\frac{1}{3}$ häält. On kandidaat esinenud mitmes valijateühenduse ruudukeses (rohkem kui kolmes ühenduses ei saa olla), siis arvatakse hääled kokku, mis on antud igale ruudukesele; liitmise juures arvestatakse alati kandidaadi järjekorda ruudukeses.

Ringkonna komitee arvestused kantakse protokollile ja saadetakse need lisandatud valimismaterjaliga peakomiteele. Keeruliste arvestuste järel teeb see kindlaks, kui palju kohti saab üks või teine valimisliit või valijateühendus ja kes on valitud riigikoguliikmeks. Valimiste tagajärgede arvutamise peale võivad asjasthuvitatud valimisliitude esindajad kaevata Riigikohtule. On edasikaebamise tähtfajad möödunud, siis kuulutab peakomitee riigikogu liikmete nimekirja „Riigi Teatajas“. Selle nimekirja avaldamisega loetakse tekkinuks uue riigikogu koosseisu volitused ja vana koosseisu volitused lõppenuks.

Riigikogu valimistest osavõttu ei saa seadusega kodanikele sundlikuks teha. Kuid arvestades valimiste põhjapanevat tähtsust demokraatliku riigi juhtimisel, peaks iga kodanik tegema osavõtu enesele kõlblalt kohuslikuks. Demokraatlik riigikord nõuab kodanikelt laialist ja teadlikku valimistest osavõttu.

Parlament.

Kõige enamini ja kõige täiuslikumalt on välja kujunenud Inglise parlament. Ta on eeskujuks olnud teistele. Ka esimene õigusliku riigi teoreetik, XVIII s. mõttetark Montesquieu, ehitas oma eeskujuliku riigi parlamendi Inglise parlamendi järgi. Montesquieu seletas, et riigis teotsevad kolm võimu — seadusandlik, valitsemis- ja kohtuvõim — peavad olema üksteisest lahutatud. Nad on üheväärsed ja igäüks neist seisab eri asutise käes. Oma tegevuses peavad nad vastamisi üksteist, ei lase ühel neist äärmustesse minna ja sellega kodaniku vabadust asjata kitsendada. Seadusandlik võim pidi seisma parlamendi ja kuninga käes. Parlament määrab kindlaks seaduse teksti. Kuningas kinnitab selle või lükkab ta tagasi. Riigikodanikud jagunevad kahte ossa: ühel pool suur hulk vaesemaid, harimatuid; teisel pool — väikesearvuline kogu rikkamaid ja harituid. Kui oleks ühekojaline parlament, siis oleksid rikkamad ja haritumad alati vähemuses, sest nende saadikuid on loomulikult vähem. See ei olevat aga õiglane, sest väikesearvulise rikkaste ja haritute kihi käes seisab jõud ja osavus riiki juhtida. Riigi rahu pärast on tarvilik, et mõlemal poolel oleks ühesugune kaal. Seda saab kahekojalise parlamendi teel. Ülemkojas istuvad rikkaste ja haritute esindajad, alamkojas laiem hulgalt saadikud. Ükski seaduskava ei lähe enne kuningale kinnitamiseks, kui mõlemad kojad ta ühises redaktsioonis on vastu võtnud. Sellega oleksid mõlemad pooled tasakaalus.

Montesquieu õpetus leidis haritud riikides suurt poolehoidu ja rõhuvas enamuses neist seati sisse kahekojaline parlament. Alles XIX s. lõpul kerkivad nende kõrvale ühekojalised parlamendid. Viimaste arv on kasvanud peale 1917. a. Vene revolutsiooni. Praegu on ühekojalised parlamendid Euroopas: Eestis, Soomes, Lätis, Leedus, Bulgaarias, Kreekas, Jugoslaavias ja veel mõnes väiksemas riigis. Kahekojalise parlamendi kaitseks seletatakse, et seaduskava arutatakse põhjalikumalt läbi. Ühes kojas võivad veada sisse jääda. Ühe koja poolehoidjad toonitavad, et ühes kojas läheb seadusandlus kiiremini; kahekojaline parlament teeb riigile asjata kulu. Lähemalt selgub asjaolu, kui mõlema koja ehitusega oleme tutvunud.

Ühekojalised parlamendid on kõik rahva valitud. Kahekojalisest parlamendist on alamkoda valitav, ta on laiemate kihtide ehk rahva esindaja. Nagu eelmises peatükis nägime, on valimisõigus mitmesugune. Mõned riigid (üksikud Šveitsi kantonid, Argentiina vabariik) annavad valimisõiguse juba 17-a. kodanikele, teised alles 30. aastast peale. Enamal jaol riikidel kõigub see määr 20. ja 25. aasta vahel. Alamkojad valitakse 1 kuni 5 aastani; 1 aastaks mõned Šveitsi kantonid, 2 aastaks — Põhja-Ameerika Ühendriigid, 3 aastaks — Soome, Rootsi, Norra, Taani; 4 a. — Prantsuse, Belgia,

Saksamaa ja Šveitsi föderatsiooni alamkoda; 5 a. — Inglise ja Itaalia. Ühelt poolt soovitatakse lühikest alamkoja vältust, põhjendades, et alamkoda peab alati olema rahva meeoleu väljendaja. Kestva parlamendi koosseis võib aja jooksul rahvast võõrduda ega anna rahva maksivaid soove enam õieti edasi. Pikaajalise parlamendi kaitseks seletatakse, et parlamendi töö on keeruline töö; enne kui võib korrapäraselt töötada, peab sellega viluma. On parlamendi vältus väga lühike, siis ei saa saadikud veel harjuda, kui juba laiali peavad minema. Töö kannatab. Elu on läinud keskrada ja enamus riikidest on määranud oma alamkoja (seal, kus ühekojalised parlamendid, ka selle) kestuse 3 ja 4 aastaks. Alamkojad valitakse uuesti terves oma koosseisus.

Ülemkodade ehitus on mitmesugune. Osa neist on päritavad (Inglismaa), osa nimetatavad (Itaalia), osa valitavad (Prantsusmaa, Rootsi, Taani), osa on segaehitusega — osalt nimetatud, osalt valitud. Valitud ülemkojad on omakord mitmesugused. Nagu eespool nägime, tõstab Inglise kuningas kodaniku peeriseisusse, kes seega omandab õiguse ülemkojas istuda, ja selle õiguse edasi annab oma vanemale pojale. Inglise ülem- ehk lordidekoja liikmete arv on piiratud. Itaalia kuningale annab seadus õiguse teatavate kõrgemate ametnikkude liigist ja iseäraliste teenetega kodanikkude hulgast nimetada senati ehk kõrgema koja liikmeid. Valitud ülemkojad on mitmesugused. Osa neist valitakse kitsa valimisõiguse põhjal vähese arvu valijate poolt (Taani). Osa valitakse omavalitsusasutiste poolt (Prantsusmaa, Rootsi, Holland). Iseäraline ülemkoja ehitus on föderatiivseis riikides. Nagu eespool nägime, esindab ülemkoda seal osariike. Enamasti on igal osariigil ühepalju esindajaid. Esindajad valitakse kas osariigi kodanikkude või selle parlamendi poolt. Valitavad ülemkojad valitakse mitmesuguseks ajaks. Harilikult on nende vältus pikem kui alamkodadel. Vältus kõigub 6 ja 10 aasta vahel. Neid uuendatakse enamasti jaokaupa $\frac{1}{2}$ või $\frac{1}{3}$ viisi. Näiteks: on ülemkoda 6 a. vältusega, siis lahkuvad kolme aasta pärast pooled liikmeist, kelle asemele 6 aastaks valitakse uued jne.

Pärast lühikest tutvumist alam- ja ülemkoja ehitusega pöördume tagasi vaidluse juurde, kumb on parem, kas ühe- või kahekojaline parlament. Küsimuse otsustamine sõltub suurel määral riigi vormist ja riigielu iseärasustest. On meil tegemist föderatsiooniga, kus teatav vastuolu osariikide vahel, seal on tarvilik kahekojaline parlament. Ülemkoda peab osariikide huvisid silmas, kuna alamkojas paar üksikut suuremat osariiki oma rohkearvulise saadikutearvuga võib seaduskava vastu võtta, mis ei vasta osariikide enamuse soovile. Analooiline võib olukord olla suuremas riigis, kus riigi üksikute osade, ütleme omavalitsusühikute, näit. maakondade huvid on vastuolus. Ka seal on mõtte ülemkojal, kes aitab kokkukõla leida rahva enamuse ja riigi osade huvide vahel. Hoopis teisiti on lugu ülemkodadega, mis on päritavad, mida nimetab kuningas või mida valib piiratud väikesearvuline kodanikkude kiht. Meie aeg

sammub üldise valimisõiguse poole ja nõuab rahvale suuremat osavõtmise õigust riigivalitsemisest. Eespoolnimetatud teel chitatud ülemkoda ei ole tema silmis populaarne. Seepärast kostuvad tugevad hääled säherduste ülemkodade reformimise poolt. Inglismaal ongi praegu lordidekoja muutmine käsil. Tegelik elu on näidanud, et päritavad, nimetatud ja kitsamate ringide poolt valitud ülemkojad kaotavad aegamööda oma mõju. Alamkojad on nendega võrreldes palju võimsamad.

Küsimine, mis ülesanne on parlamendil, vaatamata sellele, kas ta on ühe- või kahekojaline. Parlamendi peaülesanne on seadusandlus, sellele järgnevad riigi eelarve kindlaksmääramine, kontroll riigi valitsemise üle, rahvusvaheliste lepingute kinnitamine (ratifitseerimine), sõja ja rahu küsimuste otsustamine, kõrgemate ametnikkude nimetamine, kohtumõistmine juhtivate riigiametnikkude üle.

Nägime juba eespool, et seaduse teksti töötab välja ja määrab kindlaks parlament. Seaduskava kinnitavad kuningas või president. Seadusandluse algatusõigus on valitsusel ja parlamendi liikmeil. Enamik seaduskavasid töötatakse välja valitsuse poolt. Temal on tarvitada hulk eriteadlasi ja vilunud ametnikke. Tulgu seaduskava kummalt poolt tahtes, parlamendi üldkogule teda kohe arutama ei hakka, vaid annab selle vastavasse komisjoni. Komisjonid valib parlament enese liikmete hulgast. Valimistel peetakse silmas valitava liikme eriharidust ja teadmeid. Nii satuvad komisjoni isikud, kes ühes või teises asjas asjatundjad. Komisjon arutab esitatud seaduskava põhjalikult läbi, teeb seal parandusi ja muudatusi ning paneb ta siis oma redaktsioonis parlamendi üldkogule ette. Üldkogus arutatakse seaduskava uuesti mitu korda, nn. mitmel lugemisel. Seda tehakse selleks, et kõrvale hoiduda vigadest ja üksteisele vastu käivaist kohtadest. Otsused tehakse harilikult koosolijate häälteenamusega. On seaduskava viimasel lugemisel vastu võetud, siis läheb ta ühekojalisest parlamendist kuninga või presidendi kätte, kahekojalises parlamendis aga teise koja kätte. Harilikult arutatakse seaduskavasid alguses alam- ja siis ülemkojas. Teises kojas läheb esimese koja poolt vastu võetud seaduskava arutamine sama rada. Võtab teine koda seaduskava esimeses redaktsioonis vastu, siis läheb ta kuninga või presidendi kinnitusele. Vastasel korral hakatakse mõlemate kodade vahel teid otsima ühise seaduskava redaktsiooni saamiseks. Kõige tarvitavam tee on lepituskomisjoni valimine. Kumbki koda valib ühepalju liikmeid. Komisjon töötab välja ühise ettepaneku, mis esitatakse mõlemale kojale. Võtavad mõlemad koad selle vastu, siis läheb seadus kinnitamisele. Ei võta, siis on seaduskava tagasi lükatud. On maid, kus parlamendi poolt vastu võetud seaduskava ei vaja presidendi kinnitamist (Šveits).

Teine tähtsam parlamendi ülesanne on riigi eelarve kindlaksmääramine. Riigi eelarve ehk büdžett on arvudes väljendatud majapidamiskava eeltulevaks majandusaastaks. Eelarve valmistatakse üheks aastaks. Ta loendab, missugused ja kui suured on riigi välja-

minekud ja missugused ja kui suured on sissetulekud väljaminekute kattedeks. Tähtsam sissetuleku-allikas on maksud. Et maksud tulevad kodanikkude taskust, siis on need sellest iseäranis huvitatud, kuidas riigi raha kulutatakse. Alamkoda kui rahva suuremate hulkade esindaja on ammust ajast ülemkojaga võitlust pidanud, et eelarve asjus omandada otsustavat sõna. See ongi korda läinud. Selle tagajärjel nõutakse paljudes riikides, et eelarve arutamine peab algama alamkojast. Ülemkoda võib eelarve küll tervel kujul tagasi lükata, aga parandusi selles teha ei või. Inglismaa on veel kaugemale läinud. Praegu kehtiva korra järgi ei või lordidekoda eelarvet tagasi lükata ega selles ka parandusi teha. Kuu aega pärast eelarve saatmist ülemkotta võib eelarvet esitada kuningale kinnitamiseks, olgugi et lordidekoda tema kohta pole seisukohta võtnud. See tähendab teiste sõnadega, et Inglismaal pole praegu ülemkojal eelarve kohta sõnagi öelda.

Kolmas parlamendi ülesanne on kontroll valitsemise ehk seaduste elluviimise üle. Oma iseloomu järgi on parlament seaduseandja; seaduste elluviimist juhatavad valitsus kuningaga või presidendiga eesotsas. Vanemais konstitutsioonilisis monarhiaais ei olnud parlamendil valitsuse tegevuse kohta midagi öelda. Ministrid olid kuninga nimetatud ja ainult selle ees vastutavad. Säärane valitsemisviis kannab dualistliku valitsemisviisi nime. Aegamööda võidab parlament, eriti alamkoda endale õiguse kaasa rääkida ka valitsemise asjus. Valitsus peab olema moodustatud neist isikuist, keda usaldab alamkoja enamus, see on nõndanimetatud parlamentaarne valitsus. Säherduse valitsuse tegevuse järele valvab parlament. Ei näi valitsuse tegevus küllalt selge olevat, siis on parlamendiliikmeil õigus pöörduda parlamendiistungil vastava ministri poole küsimusega. Küsimuse võivad esitada mitu parlamendiliiget, seda võib teha ka üks. Vastav minister annab selle peale kas sellel või teisel parlamendiistungil seletuse. Seletuse järel parlament seisukohta ei võta. — Leiab osa parlamendiliikmeid, et ministri või ministrite kabineti tegevus pole otstarbekohane või seaduslik, siis esinevad nad vastava ministri või terve kabineti ees vastava arupärimisega. Arupärimist võib esitada ainult teatav arv parlamendiliikmeid. Arupärimise peale vastab parlamendiistungil vastav minister või kabineti nimel seks volitatud minister. Pärast vastust avatakse läbirääkimised, millest osa võtavad parlamendiliikmed. Peale läbirääkimisi võetakse seisukoht ministri või kabineti tegevuse kohta nõndanimetatud üleminekuformeli näol. Mõistab see ministri või kabineti tegevuse hukka, siis peab kas minister või terve kabinet lahkuma. Uue ministrite kabineti seab isik kokku, keda toetab parlamendi enamus. Tarvitades küsimuse ja arupärimise õigust sunnib parlament valitsust oma soovide järgi teotsema.

Vanemais konstitutsioonilisis monarhiaais on välispoliitika ajamine olnud kuninga asi. Tema läkitas välisriikidesse saadikuid ja sõlmis teiste riikidega rahvusvahelisi lepinguid, kuulutas sõda ja

tegi rahu. Aja jooksul on seisukord parlamendi kasuks muutunud. Vabariikides, nagu eespool nägime, teeb president küll välisriikidega lepinguid, jõu omandavad need lepingud aga alles pärast kinnitamist ehk ratifitseerimist parlamendi poolt. Säärasele teele on asunud ka konstitutsioonilised monarhiad. — See tähendab, et ka riigi välispoliitikat peab juhitama parlamendi tahtmise järgi.

Peale loendatud ülesannete valib parlament veel mõned riigi kõrgemad ametnikud, näiteks kõrgemad kohtunikud. Vahete-vahel teostab parlament ka kohtu ülesandeid. Mõnel pool otsustab ta, kas anda presidenti või ministreid kohtu kätte või mitte. Jaataval korral arutab riigi kõrgem kohus nende süüasja. Mõnel pool mõistab parlament oma istungil eespool-tähendatud isikute üle ise kohut. Parlamendi tegevust juhib parlamendi enese poolt valitud juhatuse, kuhu kuuluvad esimees ja sekretär ühes abidega. Nemad määravad istungi päevakorra. Esimees või tema abi juhatab koosolekuid. Korralduste alla, mis nemad istungil teevad, peavad parlamendiliikmed paanduma. Parlamendis aetakse asju tema enese poolt vastu võetud kodukorra põhjal. Parlamendi tegevust aitab juhatada vane-matekogu. Sinna kuuluvad parlamendirühmade esindajad.

Parlament ei teotse mitte aasta ringi. Ta töötab istungjärkude — sessioonide — viisi. Aastas peab parlament vähemalt üheks sessiooniks kokku tulema. Mõnel pool määrab kokkutuleku aja kuningas või president. Teisel pool on see aeg juba põhiseaduses ette kindlaks määratud. Kus põhiseaduses kindlat kokkutulekuaga pole määratud ja kokkukutsumine riigipea hooleks on jäetud, peab viimane parlamendi vähemalt üheks sessiooniks aastas kokku kutsuma. Seda sunnib tegema riigi eelarve vastuvõtmine. Teatavasti valmistatakse eelarve ainult üheks aastaks. Jäeb parlament aastaks kokku tulemata, siis ei ole järgmise aasta jaoks eelarvet. Ilma eelarveta ei saa riigiametnikud võtta maksusid ega teha ka väljaminekuid. Riigi tegevus jääb seisma.

Kõik alamkojad ja ühekojalised parlamendid on kindlaks ajaks valitud. Loomulikult lõpetavad nad oma tegevuse valimisaja lõppemisega. Teatavil kordadel on riigipeal — kuningal või presidendil — õigus parlamenti enne volitusteaja lõppu laiali saata. See toimub tavaliselt järgmistel juhtudel. Kui on tekkinud kabineti kriis, valitsusele on parlamendi enamuse poolt avaldatud umbusaldust ja see peaministriga eesotsas annab riigipeale lahkumispalve. Kui viimane arvab, et valijate enamus on ühel arvamusel mitte parlamendi enamusega, vaid valitsusega, siis ei võta ta viimase lahkumispalvet vastu ja saadab parlamendi laiali. Uued valimised näitavad, kelle poole hoidub valijate enamus. Kokkukõlas selle enamusega peab tulevane valitsus igatahes teotsema. — Teine juhtum on siis, kui parlamendi kestus on pikaajaline ja selle vältuse ajal on rahva meeleolus toimunud tunduvalt muutused, näit. revolutsiooni, sõja või muil mõjudel. Kui riigipea näeb, et parlamendi koosseis ei vasta enam valijate meeleolule, siis saadab ta parlamendi laiali.

Parlamendiliikmed saavad palka. Nad on varustatud, võrreldes teiste kodanikkudega, teatavate eesõigustega. Nad on puutumatud ja vastutamatud. Puutumatus tähendab, et parlamendiliiget ei või parlamendi volituste järgu kestel kuritegude eest vangistada muidu kui parlamendi loaga. Mõnel pool on erand tehtud juhul, kui parlamendiliige tabatakse kuriteolt. Sel korral pole tema vangistamiseks luba tarvis. See eesõigus parlamendiliikme suhtes on seepärast kehtima pandud, et teda mitte takistada tema tähtsat tööd tegemast. Teine eesõigus on vastutamatus. See tähendab, et parlamendiliige ei vastuta kohtu ees oma mõtteavaldiste eest, mis ta teeb parlamendis parlamendi töö juures. Kodukorra järgi võib parlament teda ise karistada, kohtusse aga ei saa tema tegevuse peale kaevata. See eesõigus kindlustab parlamendiliikmele võimaluse oma südame-tunnistuse järgi rääkida. — Lõpuks on parlamendiliikmed parlamendi kestuse ajaks vabastatud kaitsevæteenistusest.

14. peatükk.

Riigikogu.

Eesti parlament on ühekojaline ja kannab riigikogu nime. Ta koosneb 50 liikmest ja valitakse neljaks aastaks. Riigikoguliikmeks võib valida iga hääleõiguslikku vabariigi kodanikku. Kui riigikoguliikmeks on valitud mõni riigiametnik, siis peab see, kui ta tahab jääda riigikoguliikmeks, lahkuma riigiteenistusest. Korruga ei saa olla riigiametnik ja riigikoguliige. See kitsendus on pandud kehtima põhjusel, et kindlustada riigikoguliikmete iseseisvust ja sõltumatust. Olles riigiteenistuses, võib ametnik riigikogus mõne kõrgema ametniku mõju all seista, rohkem kui tarvis ametnikkude kasusid kaitseda ja niiviisi oma kõrget elukutset mittevääriliselt täita. On lubatud vaid üks erand, see on ministrite abid. Nemad võivad olla korruga riigiteenistuses ja riigikoguliikmeiks. Riigikoguliikmeks ei saa edasi jääda ka riigivanemaks valitud kodanik. Kui riigikoguliige kaotab oma valimisõiguse, on vangistatud riigikogu loal, lahku surma läbi või paneb volitused maha, siis kutsub riigikogu juhatuse riigikogusse häältearvu poolest järgmise kandidaadi samast valimisliidust või iseseisvast valijateühenduse nimekirjast, millesse kuulus lahkunu. Seega ei tunta meil järelevalimisi, vaid kõik tulevased muudatused riigikogu isiklikus koosseisus otsustatakse riigikogu valimiste tagajärgede järgi.

Millised on meie riigikogu ülesanded? Põhiseadus on riigikogule teinud ülesandeks seadusandluse, valve teostamise valitsemise üle, riigi eelarve kindlaksmääramise, laenude tegemise, riikidevaheliste lepingute kinnitamise, sõja kuulutamise, rahu tegemise, kaitseisukorra väljakuulutamise kinnitamise ja majandusliku kontrolli teostamise riigiasutiste ja ettevõtete tegevuse üle.

Seadusandlusest on jutt järgmises peatükis eraldi. Praegu peatume riigikogu teiste ülesannete juures.

Põhiseadus nõuab, et Vabariigi Valitsusel oleks oma tegevuses usaldus nii riigivanema kui ka riigikogu ees. Riigikogu kontrollib nii Vabariigi Valitsuse kui ka temale alluvate ametiasutiste tegevust. See kontroll võib teostuda väga mitmel viisil. Eraldi mainib riigikogu kodukord kolme kontrolliteostamise viisi: küsimuse esitamist valitsusele, arupärimise esitamist valitsusele ja ankeetkomisjoni loomist.

Küsimust Vabariigi Valitsusele esitada võib iga riigikoguliige. Küsimus tuleb esitada kirjalikult riigikogu juhatusesele. Küsimus on sisult lühike ja lihtne informatsiooni nõutamine. Riigikogu juhatus vaatab küsimuse läbi, kas ei sisalda ta üleskutset kuritegevusele, haavavaid ütlusi, põhjendusi, tagajärgede kokkuvõtmist, näpunäiteid või iseloomustusi. Kui küsimus peaks kandma loendatud ilmet, siis ei anna riigikogu juhatus talle käiku. Vastab küsimus kodukorra nõuetele, siis saadab riigikogu juhatus sellest ära kirja Vab. Valitsusele ja võtab küsimuse riigikogu päevakorda. Küsimuste ettekandmine ja neile vastamine on koondatud tavaliselt ühele nädalapäevale. Määratud päeval kannab riigikogus küsimuse ette küsija või tema volitusel mõni teine riigikoguliige. Küsimusele peab Vab. Valitsus vastama ja see toimub mitte hiljem kui 14 päeva peale küsimuse ettekandmist riigikogus. Vastamisele ei järgne läbirääkimisi ega tule riigikogu seisukohavõttu.

Teissugune kord on arupärimiste puhul. Arupärimine tuleb esitada kirjalikult riigikogu juhatusesele. Ta peab kandma vähemalt $\frac{1}{4}$ riigikoguliikmete allkirjadest. Ka arupärimine ei tohi sisaldada üleskutset kuritegevusele ega haavavaid ütlusi. Esimesel korral ei anna riigikogu juhatus talle käiku, teisel korral kõrvaldab ta haavavad ütlused. Riigikogu juhatus saadab ära kirja arupärimisest Vabariigi Valitsusele. See võib vastata kirjalikult. Ühe eksemplari kirjalikust vastusest saadab riigikogu juhatus arupärijatele, küsides, kas need on Vab. Valitsuse vastusega rahuldatud. Kui arupärijad pole vastusega rahuldatud, siis jagatakse arupärimise tekst ja Vab. Valitsuse vastus riigikogu ja Vab. Valitsuse liikmeile ja riigikontrolörile ja võetakse arupärimine riigikogu päevakorda. Nagu öeldud, on küsimuste ja arupärimiste tarvis määratud üks nädalapäev. Nimetatud päeval antakse ühele arupärijaist arupärimise põhjendamiseks sõna. Järgneb Vabariigi Valitsuse esindaja sõnavõtt. Selle järel avatakse üldläbirääkimised. Arupärijad võivad arupärimisest loobuda enne selle arutamist riigikogus, võivad seda teha ka riigikoguistungil. Kui leidub teine veerand riigikoguliikmeid, kes arupärimist toetavad, siis jätkub arupärimise arutamine, vaatamata sellele, et esimesed allakirjutajad oma arupärimisest on loobunud. Läbirääkimised lõpevad üleminekuformeliga. Kui Vabariigi Valitsus või üksik minister näeb üleminekuformelis enesele umbusalduse avaldamist, siis võib ta sellest enne hääletamist riigikogule teatada,

s. t. ta teatab riigikogule, et kui see üleminekuformeli ettepanud kujul vastu võtab, siis loeb Vab. Valitsus või minister ennast umbusalduse osaliseks. Pärast üleminekuformeli vastuvõtmist võib Vab. Valitsus või selle liige tõsta üles usaldusküsimuse. Mõlemal korral on Vab. Valitsusele või selle liikmele umbusaldus avaldatud, kui Vab. Valitsuse vastu on koosolijate riigikoguliikmete enamus.

Kui mingisugune valitsemise ala või valitsemisorganite tegevus nõuab laiaulatuslikku ja põhjalikku uurimist, siis moodustab riigikogu oma liikmete hulgast ankeetkomisjoni. Ankeetkomisjoni valimist võivad nõuda mitte vähem kui $\frac{1}{4}$ riigikogu seaduslikust koosseisust. Ankeetkomisjoni moodustamine loetakse vastuvõetuks, kui selle poolt hääletab vähemalt pool riigikogu seaduslikust koosseisust, s. o. 25 liiget. Ankeetkomisjoni istungid on tavaliselt avalikud, kuid poolte komisjoniliikmete ja Vab. Valitsuse nõudel peab kuulutama istungid kinniseks. Komisjonil on suured õigused. Ta võib välja nõuda kõigilt ametiasutistelt, ka kohtufelt, uuritavasse asjasse puutuvaid materjale ja tõendeid. Ta võib küsitella oskureid ja tunnistajaid. Mõlemate ilmumine komisjoni istungitele on sunduslik. Ilmumata jääjaid trahvitakse samuti nagu kohtuski. Komisjoni töö tulemustest esitatakse riigikogule kirjalik aruanne. Selle põhjal teeb riigikogu oma otsused. Tänni tähtsamaks ankeetkomisjoniks on olnud sõjalaevade müümist uuriv ankeetkomisjon.

Riigivanem esitab riigikogule läbivaatamiseks riigi tulude-kulude eelarve. Riigikogu vaatab selle läbi, teeb soovitavad muudatused ja võtab ta siis ühel lugemisel vastu. Riigi eelarve kuulutab „Riigi Teatajas“ välja riigikogu juhatus.

Väliste ja sisemiste laenude tegemine kuulub põhiseaduse järgi ainuüksi riigikogu võimkonda.

Riigivanem peab oma esindajate kaudu läbirääkimisi võõraste riikidega ja sõlmib nendega lepinguid. Kohustavaks Eesti vabariigile saavad need lepingud alles pärast riigikogu kinnitamist.

Riigikogu kuulutab välja kaitsevägede mobilisatsiooni ehk sõjalale seadmise. Samuti otsustab riigikogu kuulutada sõda ja teha rahu. Otsuse täideviijaks on riigivanem. Kui välisriik on kuulutanud vabariigile sõja, alustanud sõjalist tegevust või kuulutanud vabariigi vastu mobilisatsiooni, siis on riigivanem ise õigustatud kuulutama välja mobilisatsiooni, kuid seegi akt nõuab riigikogu kinnitamist.

Riigikogu valvab riigi asutiste ja ettevõtete majandusliku tegevuse ja riigi eelarve täitmise järele. Selleks loob tema eriasutised. Säärane on praegu riigikontroll. Riigikontrolöri ja kontrollnõukogu liikmed valib riigikogu.

Iga aasta oktoobrikuu esimesel esmaspäeval astub riigikogu põhiseaduse põhjal kokku oma korraliseks istungjärguks. Istungjärk ei või kesta kauem kui kuus kuud. Riigivanemal on õigus enne selle aja möödumist lõpetada korralist istungjärku. Riigivanema või 25 riigikoguliikme nõudmisel peab riigikogu juhatus kutsuma

riigikogu erakorraliseks istungjärguks. Selle kestuse määrab riigivanem. Esimesel istungil, peale valimisi, valib riigikogu endale juhatuse. Seda istungit juhatab riigikogu esimehe valimiseni ealt vanim riigikoguliige.

Riigikogu istungid on Põhiseaduse järgi otsustusvõimelised siis, kui pooled liikmeist on koos. Koosolekud on avalikud. Ainult $\frac{2}{3}$ koosolijate nõudmisel võib koosoleku kuulutada kinniseks ja kõrvaldada kõik kõrvalised isikud ning pealtkuulajad.

Riigikoguliige toimetab riigikogus vabalt oma südametunnistuse järgi. Tema ei ole seotud valijate ees mingisuguste lubamiste ega kohustustega. Teda ei saa keegi enne volituste lõppu tagasi kutsuda, s. o. ta pole seotud mandaadiga.

Asjaajamine riigikogus toimub kodukorra järgi, mille riigikogu ise seadusena enese tarvis vastu võtab ja selle järgi käib. Kodukord määrab, kuidas töötavad riigikogu juhatuse, rühmad, vanematekogu, komisjonid, kuidas toimub läbikäimine riigikogu, riigivanema ja Vabariigi Valitsuse vahel, kuidas aetakse asju koosolekuil, kuidas esinetakse esitiste, seaduse-eelnõude, arupärimiste ja küsimustega, kuidas hääletatakse, kuidaviisi peetakse koosolekuil korda, millised on riigikoguliikme õigused ja kohused, jne.

Riigikogu juhatuse koosneb esimehest, esimesest ja teisest abist, sekretärist ja selle esimesest ning teisest abist. Riigikogu juhatuse võtab vastu seaduse-eelnõud, esitised, küsimused ja arupärimised Vabariigi Valitsusele, määrab riigikogu istungite päevakorra, kutsub riigikogu kokku istungitele, juhib riigikogu majapidamist ja korraldab üldse riigikogu töid. Riigikogu esimees on riigikogu esindaja. Ta juhatab riigikogu koosolekuid ja hoolitseb korra eest neil koosolekuil. Tema valve all seisab riigikogu kantselei, mille tegelikuks juhiks on riigikogu asjade valitseja.

Rühmaks loetakse vähemalt kolme riigikoguliikme koondist. Rühma moodustamisest, selle nimest ja juhatuse koosseisust tuleb kirjalikult teatada riigikogu juhatusele. Rühmad võivad luua liite. Ka nende moodustamisest ja juhatusest tuleb riigikogu juhatusele teatada. Sisuliselt kujutab rühm endast mingit ühise poliitilise platvormiga seotud koondist.

Vanematekogu koosneb rühmade esindajaist ja riigikogu esimehest. Rühmad on esindatud vanematekogus vastavalt oma suurusele. Iga kuue liikme kohta saab rühm ühe esindaja. Kui jääk on vähemalt kolm, siis saab rühm ka selle pealt esindaja. Teiste sõnadega ka kolmeliikmeline rühm saab oma esindaja. Vanematekogu ülesandeks on lahendada mitmesuguseid tüli- ja kokkupõrkeküsimusi, mis riigikogu töös ette tulevad, ja tõlgendada kodukorda. Vanematekogu lahendusele tulevad küsimused kas kodukorra enese põhjal või jälle riigikogu juhatuse otsuse põhjal. Vanematekogu koosolekuid juhatab riigikogu esimees. Vanematekogu võib tarbe korral istungeid pidada ka riigikogu vaheaegadel.

Suur kogu, nagu seda on viiekümnepealine riigikogu, ei ole sünnis esitiste ja seaduse-eelnõude igakülgeks parandamiseks ja koostamiseks. Riigikogule peab ette panema läbiarutatud ja kaalutud kavad. Seepärast moodustab riigikogu oma liikmete hulgast esitiste, seaduse-eelnõude ja välislepingute läbivaatamiseks alatised ja erikomisjonid. Alatised komisjonid luuakse terve riigikogu kestuse ajaks teatavat liiki küsimuste läbivaatamiseks. Erikomisjonid moodustatakse ainult eriliseks otstarbeks. On see otstarve täidetud, siis läheb komisjon laiali. Komisjonid koosnevad rühmade esindajaist. Rühmal on komisjonis kohti vastavalt oma suurusele. Komisjoniliikmeid ei vali riigikogu, vaid rühmad, kes oma valikust teatavad riigikogu juhatusele. Komisjon valib enesele esimehe, abiesimehe, sekretäri ja aruandja. Tavaliselt on komisjoni istungid avalikud, millest võivad võtta osa ka teised riigikoguliikmed. Komisjon võib oma koosoleku kuulutada ka kinniseks, kuid valitsuse esindaja võib ka sellest koosolekust osa võtta. Komisjon teeb otsused häälteenamusega. Häälte poolekslangemisel esitatakse mõlemad arvamused riigikogule.

Riigikogu koosolekuid juhatab esimees või üks tema abidest. Et kindlaks teha, kas on riigikogu istungi avamiseks tarvilik arv liikmeid koos (pool riigikogu koosseisust), peavad kokkutulnud riigikoguliikmed kirjutama oma nime kvoorumilehele. Koosolek on niikaua otsustusvõimeline, kuni keegi riigikoguliikmeist ei tõsta kahtlust kvoorumi ehk tarbarvu kohta. Niipea kui kvoorumi küsimus on üles võetud, kõlistab juhataja kõrvalruumidesse, et sealviibijaid saali kutsuda, ja laseb koosolijate arvu ära lugeda. Ei vasta nende arv poolele riigikoguliikmeist, siis lõpetab ta koosoleku. Tähtsamate hääletuste eel peab koosoleku juhataja omal algatusel märguandmisega kutsuma riigikoguliikmed kõrvalruumidest saali ja tegema kindlaks liikmete tarbarvu.

Ettepanekud, mis riigikogule tehakse riigivanema, riigikoguliikmete jne. poolt, kannavad seaduse-eelnõude, esitiste ja välislepingute kinnitamise nime. Seaduse-eelnõusid võivad riigikogule esitada riigivanem, riigikogurühm, vähemalt kolm riigikoguliiget ja riigikogu ülesandel ka riigikogu komisjon. Esitisega võivad riigikogule esineda riigivanem, riigikogu juhatuse esimees, vanematekogu, komisjon, riigikogurühm, iga riigikoguliige, Vabariigi Valitsus, riigikontrolör ja vastavate eriseaduste põhjal ka teised asutised. Välislepingud esitab kinnitamiseks riigivanem. Esitise all riigikogule mõistetakse kõiki neid kirjalikke ettepanekuid, mis ei kuulu ei seaduse-eelnõude ega välislepingute kinnitamise alla. Esitis on näiteks vanematekogu ettepanek teha riigikogu istungjärgule vaheaeg. Seaduse-eelnõusid arutab riigikogu tavaliselt kolmel lugemisel, esitisi ja välislepingute kinnitamisi ühel. Muidu esitiste arutamise kord sarnaneb seaduse-eelnõude arutamise korraga, millest jutt järgmises peatükis.

Kõik kõned, mis kestavad üle ühe minuti, peetakse kõnetoolilt. Sõna saavad riigikoguliikmed selles järjekorras, milles nad

endid juhatajale on üles andnud. Väljaspool järjekorda saavad sõna komisjoni aruandjad, Vabariigi Valitsuse liikmed või nende volitusel nende esindajad — riigiametnikud, riigikontrolör. Kõnelemise aeg ja määr on kodukorraga piiratud. Esimesel korral esitise või seaduse-eeelnõu kohta rääkides ei ole ajalisel piiratud Vabariigi Valitsuse esindaja või riigikogurühmade esindajate sõnavõttud. Teist korda sama küsimuse üle rääkides võivad samad isikud kõnelda kuni 1 tund. Teiste riigikoguliikmete sõnavõtu kestus on määratud väiksem. Kui juhataja nendib, et vaatamata kodukorra kitsendustele sõnavõttmine muutub hulgaliseks ja on ette võetud töö takistuseks, siis võib ta keelduda üldse sõna andmast. Riigikogu võib ka ise $\frac{2}{3}$ häälteenamusega kitsendada konkreetsel juhtumil sõnaõiguse kasutamist.

Riigivanem esineb riigikogus vaid tähtsamate riiklikkude sündmuste puhul, muidu esindab riigivanemat peaminister. Kui riigivanem on teatanud riigikogule oma esinemise soovist, siis riigikogu juhatus kas kutsub kokku erikoosoleku või mahutab selle esinemise esimese päevakorrapunktina juba määratud koosolekul. Kui riigivanem soovi avaldab esineda riigikogu koosoleku kestel, siis katkestab juhataja päevakorrapunkti arutamise ja annab sõna riigivanemale.

Hääletamine toimub avalikult, salaja või nimeliselt. Tavaline hääletamine toimub avalikult. Salajane on hääletamine juhtumitel, mil seda ette näeb kodukord, näiteks riigikogu juhatuse valimine, ja muil juhtumitel, kui seda nõuavad vähemalt 5 riigikoguliiget. Nimelist hääletamist võivad nõuda vähemalt $\frac{1}{3}$ istungil viibivaist riigikoguliikmeist. Nimeline hääletus toimub nii, et juhataja küsib riigikoguliikmeilt nimele tähestikulises järjekorras seisukohta kas ettepaneku poolt või vastu.

Korrapidamine riigikogu koosolekul on koosoleku juhataja asi. Juhatajal on õigus kõnelejaid kõneainest kõrvalekaldumisel kutsuda asja juurde; korrarikkumise puhul võib juhataja riigikoguliikmetele ja teistele koosolekust osavõtjatele teha märkusi. Kui juhataja on korduvalt kõnelejat korrale kutsunud või talle märkuse teinud, võib ta kõnelejalt sõna ära võtta. Kui riigikoguliige rikub raskelt riigikogu korda, siis võib juhataja riigikogule ettepaneku teha eemaldada liige kolmeks koosolekuks. Eriti rasketel juhtumitel võib riigikoguliikme välja heita kuni kümneks koosolekuks. Väljaheitmise otsuse peab riigikogu tegema $\frac{2}{3}$ häälteenamusega. Juhatajale alluvad ka istungisaalis viibivad pealkuulajad ja Vab. Valitsuse esindajad. Sellekohase nõudmise peale komandeerib Vab. Valitsus riigikogu esimehe korraldusse istungite ajaks tarvilise kaitsevaelise või poliitilise jõu.

Põhiseaduse järgi on riigikoguliige varustatud teatavate eesõigustega. Ta on vastutamatu, puutumatu ja vabastatud riigikaitseteenistusest. Vastutamatus tähendab, et riigikoguliige ei kanna vastutust poliitiliste mõtteavalduste eest, mis ta teeb riigikogus või selle

komisjonides. See tähendab, et poliitiliste mõtteavalduste eest, olgugi need riigivastased, ei saa riigikoguliiget kohtulikule vastutusele võtta. Riigikoguliige vastutab ülalnimetatud mõtete eest ainult seevõrra, kuivõrra seda ette näeb kodukord.

Ilma riigikogu loa ei või tema liiget keegi vangistada, ka mitte kohtuvõimud. Erand on tehtud sellele juhtumile, kui riigikoguliige tabatakse kuriteolt. Siis on õigus teda vangistada. Sel korral peab aga 48 tunni jooksul riigikogu juhatusele sündmusest teatatama. Riigikogu juhatus esitab küsimuse otsustamiseks riigikogule järgmisel istungil. — On riigikoguliikmele määratud vangistus, siis võib riigikogu karistuse täitmist riigikogu istungjärgu või riigikogu kestuse lõpuni edasi lükata. Juhtumil, kui riigikogu annab loa oma liikme vangistamiseks või ei lükka oma liikmele määratud kinnihoiukaristuse täitmist edasi, langeb see liige riigikogust välja.

Riigikoguliige saab oma töö eest tasu. Tasu makstakse vaid istungjärkude eest, s. t. tegelikult kestnud korraliste ja erakorraliste istungjärkude eest. Tasu suuruse määrab tulevase riigikogu liikmetele koosolev riigikogu, seega ei saa riigikoguliige enesele palka ise määrata. Peale tasu on riigikoguliikmeil prii sõit riigi päralt olevail raudteil ja veeteil. Riigikoguliikmed on kohustatud osa võtma riigikogu töist. Kuni kuuajalise puudumise lubab riigikogu juhatus, pikema vanematekogu. Põhjuseta või loata puudunud koosoleku pealt arvatakse maha $\frac{1}{20}$ riigikoguliikme kuutasust; koosolekutelt kõrvaldatud riigikoguliikme tasust arvatakse maha $\frac{1}{10}$ kuutasust iga koosoleku eest.

15. peatükk.

Seadusandlus.

Seaduse loomise protsessis tuleb silmas pidada nelja momenti: 1) seadusandluse algatusõigust, 2) seadusteksti kindlaksmääramist, 3) seaduse kinnitamist ehk sanktsiooni ja 4) seaduse väljakuulutamist.

Seadusandluse algatusõiguseks ehk initsiatiiviks nimetatakse õigust esineda parlamendis seaduskavaga. Vähestes riikides on see õigus ainult parlamendiliikmete päralt (Põhja-Ameerika Ühendriigid). Enamikus konstitutsioonilises monarhiais ja mõlemat liiki vabariikides on see õigus valitsusel (riigipea ühes ministeeriumiga) ja parlamendiliikmeil. Suurem jagu seaduskavasid tulebki valitsuse poolt, sest temal on tarvitada suur ametnikkude-eriteadlaste pere.

Teine moment seaduse loomise protsessis on seadusteksti kindlaksmääramine. Meie aja riikides teeb seda parlament. Kuidas see toimus ühekojalises parlamendis ja kuidas kahekojalises, sellest oli jutt peatükis, mis käsitles parlamenti. Riigipeal — monarhil või presidendil — pole õigust seadustekstis muudatusi teha.

Kolmas moment on seaduse kinnitamine ehk sanktsioon. Peatükis „Mittesugused riigivormid“ nägime, et konstitutsioonilisis monarhiais parlamendi poolt vastu võetud seaduskava vajab monarhi kinnitamist. On kahe suguseid kuningriike. Ühed annavad monarhile abso-luutse ehk täielise seaduskava tagasilükkamise õiguse, teised — suspensiivse vetoõiguse ehk õiguse seaduskava ainult teatavaks ajaks edasi lükata. Vabariikides on presidentidel tavaliselt kitsendatud suspensiivse veto õigus. Välisriikidest on üks vabariik, nimelt Šveits, kus parlamendi poolt vastu võetud seaduse-eelnõu kohe väljakuulutamisele läheb, ilma et oleks tarvis küsida presidendi nõusolekut.

Viimane moment on seaduse väljakuulutamine. Praegusel ajal trükitakse seadused eri-seaduslehes, mida riigi poolt välja antakse.

Pöördume nüüd Eesti seadusandluse vaatlemisele. Seadusi annavad Eestis riigikogu ja rahvas rahvahääletamisel. Harilik seadusandja on riigikogu, harukordne — rahvas.

Riigikogule võivad seaduse-eelnõusid esitada riigivanem, riigikogurühm, vähemalt kolm riigikoguliiget ja riigikogu ülesandel ka riigikogu komisjonid. Seaduse-eelnõu peab olema kirjalik ja varustatud esitajate allkirjadega. Eelnõule peab juurde lisama üksik-asjalise seletuskirja eelnõu põhjendamiseks ja otstarbe selgitamiseks. Riigivanem esitab eelnõud niipaljudes eksemplarides, kui palju on vajalik riigikogu ja Vab. Valitsuse liikmetele jagamiseks. Mujalt tulnud eelnõud paljundab riigikogu juhatus. Tavaliselt saadab riigikogu juhatus saabunud seaduse-eelnõu läbivaatamiseks vastavasse komisjoni. Erandina sellest reeglist võetakse seaduse-eelnõu arutu-sele riigikogus, kui seda nõuab Vabariigi Valitsus, kui seda otsustab riigikogu ise, kui seaduse-eelnõu on esitatud riigikogu-rühma, riigikoguliikmete või rahvaalgatamise korras. Kui seaduse-eelnõu puudutab sisult mitut komisjoni, siis antakse ta ka mitmesse komisjoni ja riigikogu juhatus määrab, millisest küljest tuleb igal komisjonil eelnõu läbi vaadata ja milline komisjon annab aruandja. Komisjon, arutanud läbi esitatud seaduse-eelnõu, teeb riigikogule kirjaliku ettepaneku säärases redaktsioonis, mis võimal-dab teda sõna-sõnalt vastu võtta. Ettepanekule on lisandatud seletus-kiri. Riigikogus ülesastumiseks valib komisjon aruandja.

Iga otsekohe arutusele võetud seaduse-eelnõu suhtes otsustab riigikogu, kas asuda selle esimesele lugemisele või anda eelnõu komisjoni. Kui riigikogu otsustab anda eelnõu komisjoni, siis määrab ta ühtlasi, milline komisjon peab seaduse-eelnõu arutama. Eelnõu arutamine ja edaspidine käik on samane, mis juba kirjeldatud. On seaduse-eelnõu komisjoni poolt läbi vaadatud ja riigikogule esitatud või on ta võetud otsekohe riigikogu päevakorda, siis tuleb teda tavaliselt läbi vaadata kolmel lugemisel. Iga eelnõu, mis tuleb riigi-kogus arutusele, peab hiljemalt päev enne riigikogu istungit olema laiali saadetud ühes seletuskirjaga riigikoguliikmeile, Vabariigi Valitsuse liikmeile ja riigikontrolörile. Seaduse-eelnõu kolmekordse lugemise nõue on sisse seatud seks, et kõrvaldada vigu, mis ühe-

kordne arutamine enesega võib tuua. Esimene lugemine seisab selles, et seaduse-eelnõu kohta peetakse üldisi läbirääkimisi; kas on seadust üldse tarvis või kas ta on sedavõrt täielik, et maksab tema paragraafide kaupa arutamisele minna. On eelnõu esimesel lugemisel vastu võetud, siis algab teine lugemine. See seisab selles, et arutatakse iga eelnõu paragraafi ja tehakse muudatusi ning parandusi. Ettepanekud, mis tehakse, peavad olema kirjalikud ja tulevad hääletusele. Nii hääletatakse kõik eelnõu paragraafid järjekorras läbi. Sellele järgneb kolmas lugemine. Kolmandal lugemisel võib eelnõu arutada ainult teisel lugemisel olnud paranduste ja algettepanekute piires. See kitsendus on tehtud põhjusel, et hoiduda sootuks uute ettepanekute eest, mis võiksid eelnõu põhjalikult muuta. Teise ja kolmanda lugemise vahel antakse seaduse-eelnõu redaktsioonikomisjoni. See koosneb seaduse aruandjast, kolmest alatisest liikmest ja riigikogu asjadevalitsejast. Redaktsioonikomisjon võib seaduses teha ainult redigeerimistööd, s. o. täpsustada sõnastust. Kui kolmandal lugemisel seaduse-eelnõu muudetakse, siis läheb eelnõu uuesti redaktsioonikomisjoni. Redaktsioonikomisjonist läheb seaduse-eelnõu riigikogule lõpphääletamisele. Seaduse-eelnõu loetakse seaduseks vastuvõetuks alles pärast lõpphääletamist. On see läbi, siis esitab riigikogu juhatus säärase seaduse riigivanemale väljakuulutamiseks.

Sellest üldisest korrast on rida erandeid. Kõigepealt ei arutata kõiki seaduse-eelnõusid kolmel lugemisel. Kahe lugemisega lepitakse, kui aruandja või riigikogu koosoleku juhataja teevad ettepaneku enne teise lugemise lõppu jätta ära kolmas lugemine, ja kui selle vastu ei ole vähemalt $\frac{1}{4}$ riigikogu seaduslikust koosseisust, s. o. 13 riigikogu liiget. Kolmas lugemine jääb ka siis ära, kui teisel lugemisel ei tehtud mingisuguseid parandusi. Ühel lugemisel arutatakse riigi eelarvet ja rahvaalgatamise korras esitatud seaduse-eelnõude vastuvõtmist või tagasilükkamist. Seaduse-eelnõu võib riigikogu anda tagasi komisjoni kõigi lugemiste kestel. Koguni lõpphääletamisel võib eelnõu saata tagasi komisjoni.

Ühel koosolekul võib olla vaid üks lugemine. Esimese ja teise lugemise vaheaeg peab olema vähemalt kolm päeva, kui riigikogu konkreetsel juhtumil ei määra lühemat vaheaega.

Kui riigivanem on saatnud seaduse riigikogule oma kaalutlustega tagasi uueks arutamiseks ja otsustamiseks ja kui riigikogu otsustab seda võtta uuele arutamisele, siis alustab ta arutamist teise lugemisega.

Deale riigikogu teostab seadusandlust harukordadel ka rahvas oma hääleõiguslike kodanikkude näol. Selleks on olemas kaks teed — rahvahääletus (referendum) ja rahva algatusõigus (initsiatiiv).

Põhiseadus ütleb, et „iga riigikogu poolt vastu võetud seadus jääb välja kuulutamata kahe kuu kestel tema vastuvõtmise päevast arvates, kui seda nõuab kolmandik osa riigikogu seaduslikust koosseisust. Kui selle aja jooksul kakskümmend viis tuhat hääleõigus-

likku kodanikku nõuavad, et nimetatud seadus esitataks rahvale vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks, siis oleneb pärastine välja kuulutus rahvahääletuse tagajärgedest.“

Seda seadust teostatakse järgmiselt. Riigikoguliikmed, kes tahavad nõuda, et seadus jääks välja kuulutamata, peavad sellest kolme päeva jooksul, seaduse vastuvõtmise päevast arvates, riigikogu juhatusesele kirjalikult teatama. Teadaanne peab alla kirjutatud olema kolme liikme poolt. Seitsme päeva jooksul, jällegi arvates seaduse vastuvõtmisest, on igal riigikoguliikmel õigus teatada riigikogu juhatusesele, et tema nõuab seaduse väljakuulutamise seismapanemist. Kui seitsme päeva kestel koguneb üks kolmandik riigikoguliikmete allkirju, kes nõudmist toetavad, ja riigikogu juhatusesele on kahe nädala kestel tagatisena makstud 500 kr., siis jätab juhatus seaduse välja kuulutamata ja laseb selle seaduse „Riigi Teataja“ lisas trükkida märkusega, et selle seaduse väljakuulutamine on kaheks kuuks seisma pandud. Ühtlasi sellega koostab riigikogu juhatus rahvahääletuse nõudmise teksti, laseb selle trükkida ja saadab trükitud eksemplarid laiali linna-, valla- ja alevivalitsustele. Hääleõiguslik kodanik, kes rahvahääletamise nõudmisega ühineb, kirjutab saadetud lehele oma nime. Sealsamas peab olema märgitud tema vanadus ja elukoht. Kõik allkirjad kinnitatakse linna-, valla- ja alevivalitsuste poolt. Korjub nii viisi kahe kuu kestel, arvates seaduse vastuvõtmisest riigikogus, 25 000 allkirja, siis kuulutab riigikogu juhatus välja rahvahääletuse ja annab tagasi sisse makstud 500 krooni. Ei kogune aga nõutud arvu allkirju, siis esitab riigikogu juhatus seismapandud seaduse riigivanemale väljakuulutamiseks ja tagatiseks makstud 500 kr. langeb riigile.

Rahvahääletust juhatab riigikogu juhatus. Nagu riigikogu valimisteks, nii on ka rahvahääletamiseks Eesti vabariigi maa-ala jagatud seitsmeks hääletamisringkonnaks, ringkonnad jaoskondadeks. Ringkonnad ja jaoskonnad on samad, mis riigikogu valimistelgi. Ringkonna ja jaoskonna tööd juhivad samad komiteed ja komisjonid, ainult selle vahega, et komisjones puuduvad kandidaatide nimekirjade esindajad, kes valimistel komisjonidesse kuulusid. Riigikogu juhatus määrab rahvahääletamispäeva kindlaks. See peab toimuma mitte hiljem nelja kuud pärast rahvahääletuse nõudmist 25 000 kodaniku poolt. Riigikogu juhatus saadab linna-, alevi- ja valla-valitsustele rahvahääletusele tuleva seaduse teksti. Need asetavad hiljemalt 20 päeva enne hääletamist selle teksti oma asutise seinale kõigile lugemiseks. Nagu valimistelgi, nii ka hääletusel saadab riigikogu juhatus eespoolnimetatud asutistele tarvilise arvu hääletamisümbrikke, hääletamisedeleid ja nimelisi tunnistusi. Ümbrikud peavad olema ühesugused ja riigikogu juhatusesele templiiga märgitud. Hääletamisedeleid on kahesugused. Üks kannab trükitud pealkirja „poolt“, teine „vastu“. Nimeliste tunnistuste plangid on sarnased nagu valimistelgi. Mitte hiljem viit päeva enne hääletamist saadetakse igale hääleõiguslikule kodanikule koju kätte hääleta-

missedelid ja nimeline tunnistus. Hääletamisele, mis kestab 2 päeva, võtab kodanik kaasa nimelise tunnistuse, isikutunnistuse ning hääletamissedeli ja läheb oma hääletamisjaoskonda. Seal saab ta ümbriku, millesse ta väljalõigatud hääletamissedeli kas „poolt“- või „vastu“-pealkirjaga sisse paneb. „Poolt“ tähendab, et tema on riigikogu poolt vastu võetud seadusega nõus. „Vastu“ tähendab vastupidist, mitte-nõusolekut. On hääletamisaeg läbi, siis suletakse ukсед, avatakse hääletamiskastid ning ümbrikud ja loetakse jaoskonnas antud „poolt“- ja „vastu“-hääled. Hääletamise sündmuse üle kirjutatakse protokoll, märgitakse üles häälte arv ja saadetakse kõik materjal ringkonnakomiteele. See teeb kokkuvõtte ja saadab materjali riigikogu juhatusele. Viimane teeb lõppkokkuvõtte. Kui selgub, et riigikogu poolt vastu võetud seadus saab rahvahääletusest osavõtjate enamuse, siis loetakse see seadus rahvahääletusel vastuvõetuks. Selgub aga, et riigikogu poolt vastu võetud seadus saab enese vastu enamuse osavõtjate häälest, siis on see seadus rahvahääletusel tagasi lükatud.

Kui rahvas lükkab tagasi riigikogu poolt vastu võetud seaduse, siis peab riigikogu laiali minema ja uued valimised peab ette võetama mitte hiljem seitsmekümne viienda päeva pärast rahvahääletamist. Riigikogu poolt vastu võetud seaduse tagasilükkamine tähendab umbusalduse avaldamist riigikogule ja loomulikult ei või see enam edasi oma kohal püsida.

Rahva algatamisõiguse kohta lausub Põhiseadus: „Rahvaalgatamise korras on 25 000 hääleõiguslikul kodanikul õigus nõuda, et seadus antaks, muudetakse või tunnistataks maksvusetuks. Sellekohane nõudmine antakse väljatöötatud seaduse-eeelnõuna riigikogule. Riigikogu võib eelnõu seadusena välja anda või tagasi lükata. Viimasel juhtumisel pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks rahvahääletamise korras. Tunnistab rahvahääletusest osavõtjate enamuse eelnõu vastuvõetuks, omandab ta seadusliku jõu.“ Rahva algatamisõigust teostatakse järgmiselt. Soovivad kodanikud tarvitada rahvaalgatamise korda, siis peavad nad välja töötama seaduse-eeelnõu. See peab olema nii koostatud, et seda on võimalik seadusena muutmatult vastu võtta. Riigikogu juhatusele esitatakse esialgne kirjalik rahvaalgatamise nõudmine, mis peab kandma vähemalt kolme hääleõigusliku kodaniku allkirja, milles palutakse tunnistada lisandatud eelnõu seadustehnolistele nõuetele vastavaks ning Põhiseaduse põhjal rahvahääletamisele kuuluvaks. Juurde lisatakse seaduse-eeelnõu tekst. Kui riigikogu juhatatus tunnistab selle esialgse nõudmise vastuvõetavaks, siis laseb ta seaduse-eeelnõu teksti „Riigi Teataja“ lisas palujate kulul avaldada ja annab palujatele loa allkirjade kogumiseks rahvaalgatamise nõudmisele. Allkirjade kogumine toimub linna-, alevi- ja vallavalitsustes, kelle kohuseks on ka allkirjade tõestamine. Kui kahe kuu kestel, arvates seaduse-eeelnõu avaldamisest „Riigi Teatajas“, koguneb algatamise nõudmisele 5000 allkirja ja algatajad

on riigikogu juhatusele tasunud 500-kroonise tagatise, siis koostab riigikogu juhatus rahvahääletamise nõudmise teksti ja saadab selle laiali omavalitsusasutistele, kus kodanikud võivad rahvaalgatamise nõudmisele allkirju anda. Kui kahe kuu kestel, arvates 5000 kodaniku nõudmise esitamisest riigikogu juhatusele, on korjunud 25 000 allkirja, siis esitab juhatus riigikogule seaduse-eelnõu seisukoha võtmiseks. Ühes sellega makstakse sissemaksjaile 500 kr. tagasi. Kirjeldatud tagatise nõudmisega tahetakse ära hoida kaalumata rahvaalgatusõiguse tarvitamist. Käib nõudmine põhiseaduse muutmise kohta, siis paneb riigikogu juhatus eelnõu otse rahvahääletusele ilma riigikogusse andmata. Kahe kuu jooksul algatamise nõudmise sisseandmise päevast arvates peab riigikogu eelnõu kohta oma otsuse tegema: kas võtab ta eelnõu seadusena vastu või lükkab tagasi. Tagasilükkamise korral peab riigikogu juhatus rahvahääletuse välja kuulutama. Rahvahääletus võetakse mitte hiljem kaht kuud pärast riigikogu lõplikku otsust ette. Rahvahääletus ise toimub ses korras, mis eespool rahvahääletuse nõudmise asjus kirjeldatud. Kui hääletamisel selgub, et riigikogu poolt tagasi lükatud seaduse-eelnõu poolt on hääletusel hääletajate enamus, siis on 25 000 kodaniku poolt rahvaalgatuse põhjal esitatud seaduse-eelnõu vastu võetud. Riigikogu ja rahva enamus on sellega vastuolusse sattunud: riigikogu peab laiali minema. Uued valimised võetakse hiljemalt seitsekümmend viis päeva pärast rahvahääletamist ette.

Tänini pole rahvahääletamise õigust kordagi tarvitatud. Rahvaalgatamise õigust aga küll kahel korral. Esimest korda esitas I riigikogu kestusel kristlik rahvaerakond rahvaalgatamise korras seaduse-eelnõu, millega tunnistati usuõpetus algkooli õppeaineks. 1932. a. esitasid Vabadussõjalaste Liidu tegelased põhiseaduse muutmise seaduse eelnõu. Enne seda algatas riigikogu kahel korral põhiseaduse muutmist.

Rahvahääletamisele ei kuulu ega või rahvaalgatamise teel otsustamisele tulla eelarve ja laenude tegemine, maksuseadused, sõjakuulutamine ja rahutegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamine ja lõpetamine, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni väljakuulutamine, samuti ka lepingud võõraste riikidega. Need kõik on küsimused, mis iseäranis valusasti puudutavad kodanikke. Raskeil minutitel kipub kodanik eeskätt oma kasu peale mõtlema ja hääletab sellest seisukohast. Säherdune teoviis viib aga isamaa väljapääsetamatusse seisukorda. Sellepärast on loendatud küsimuste otsustamine antud ainuüksi riigikogu kui paremate valitud kodanikkude kogu kätte.

Põhiseaduse kohta on ette nähtud teine muutmiskord. Põhiseaduse muutmist võivad algatada riigikogu ja rahvas rahvaalgatuse korras. Muutmine ise toimub ainult rahvahääletusel. Eelnõu peab rahvale teada antama vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva. Põhiseadus loetakse muudetuks, kui eelnõu poolt hääletab vähemalt pool kogu vabariigi hääleõiguslikest kodanikest.

Valitsemine ja valitsus.

Seadusandliku asutise poolt välja antud seadused vajavad endi elluviimiseks keerulist korraldust. Seda korraldust juhivad riigipea ja valitsus. Riigipea võib olla monarh või president. Valitsus koosneb ministritest. Ministrid on riigi kõrgemad ametnikud, kellest igaüks seisab oma ametkonna eesotsas. Ministri tegevuspiirkond on ülერიiklik. Valitsused võivad olla: 1) parlamendi ees vastutamata, 2) parlamendi ees vastutavad ehk parlamentaarsed ja 3) ametnikkude valitsused.

Ministrid kutsuvad ametisse riigipea. Kui on tegemist vastutamata valitsusega, siis on riigipea ministrite valikus vaba. Tema kutsub ametisse need, keda ta tahab, ja peab neid oma kohal niikaua, kui ta tahab. Ministrid vastutavad oma tegevuses ainult riigipea ees. Parlamendi arvustavaid märkusi ei ole nad kohustatud tähele panema. Olgugi et riigipea ennast vähe ministrite asjaajamisse segab, siiski on tal ometi ministrite ametisse kutsumise ja vabastamise teel võimalus endale soovitatavate ministrite väljavalikut teha ja neid sundida oma tahtmise järgi toimima. Vastutamata valitsus püsib käesoleval ajal ainult üksikuis haritud riikides. Tähtsam säherduste hulgast on Põhja-Ameerika Ühendriigid. President nimetab ministrid. Parlamendi ees nad mingisugust vastutust ei kannu. Parlamendis nad üles ei astu, parlamendi istungitest osavõtminegi on neile keelatud. Nimeliselt on valitsuse ja parlamendi tegevus teineteisest eraldatud. Tegelikult ei saa seda puhtal kujul läbi viia. Igapäevne elu nõuab, et ministrid oleksid oma tegevuses kontaktis parlamendiga. See saavutatakse seeläbi, et ministrid esinevad alata parlamentari komisjonides. Seeläbi teab parlament alati, mis teeb valitsus, ja valitsus, mida kavatses teha parlament. Olgugi et nimeliselt deklareeritakse, et valitsus toimib ainult presidendi soovide järgi, siiski on parlamendil vägev sõjariist käes, nimelt eelarve kinnitamine, millega valitsust sunnib oma soove tähele panema. Ei kuula valitsus parlamendi soove, siis jätab parlament riigi eelarve vastu võtmata ja riigi töö jääb seisma. Seepärast peame tõsistama, et ka neil mail, kus püsib veel vastutamata valitsus, see vastutamatus parlamendi ees pole täielik. Teatav mõju, eriti eelarve kinnitamise ja kinnitamatajätmise läbi, on parlamendil valitsuse tegevusele ikkagi. Valitsemisviisi vastutamata valitsusega nimetatakse veel dualistlikuks valitsemisviisiks.

Enamasti jaos haritud riikides, olgu nad konstitutsioonilised monarhiad või vabariigid, on valitsused vastutavad parlamendi ees ehk nn. parlamentaarsed. See tähendab, et riigi valitsemist võib juhtida ainult see valitsus, keda toetab koosoleva parlamendi enamus. Ühekojalistes parlamentides on seisukord selge. Raskusi tekib aga kahekojaliste parlamentide juures. Tõuseb küsimus, kas peab

ministrite kabineti seljataga seisma mõlema koja enamuse või aitab ühe koja enamusest. Praegu saadakse sest nii aru, et parlamentaarse valitsuse seljataga peab seisma alamkoja enamuse, ülemkoja enamusest ei nõuta. Seepärast tuleb parlamendi usalduse all igal pool kahekojaliste parlamentide juures mõista alamkoja usaldust. Parlamentaarne valitsus moodustatakse järgmiselt. On vana valitsus lahkunud, siis teeb riigipea väljapaistvale alamkoja enamuserakonna esindajale ülesandeks uut valitsust kokku seada. Kokkuseadja hakkab peaministriks ja kutsub oma valiku järgi kaasministrid. Koostatud valitsuse liikmete nimekirja annab peaminister riigipeale. Ei lähe koostajal korda valitsust moodustada, siis palub ta riigipead ennast tema peale pandud kohustustest vabastada. Riigipea teeb siis samasuguse ettepaneku teisele isikule, seni kui korda läheb valitsust koostada. On valitsus koos, siis esineb peaminister lähemal parlamendi istungil programmikõnega ehk nn. deklaratsiooniga. Kõnes esitatakse uue valitsuse töökava. Kõnele järgnevad läbirääkimised, mis lõpevad parlamendi (kahekojalistes parlamentides alamkoja) seisukoha võtmisega selle kava kohta. Parlamentaarne valitsus ajab iseseisvat poliitikat. Selle sihtjooned määrab peaminister. Sellest peab nii aru saama, et iga ministeeriumi eesotsas seisab küll ise minister, kes oma ametkonda juhib. Tema (minister) peab aga üldist sihtjoont, mis üles seatud peaministri poolt, alati oma tegevuses silmas pidama. Sellega kujuneb kõikide ministrite tegevus ühtlaseks, kokkukõlas toimuvaks ehk solidaarseks. Säherdust solidaarset valitsust nimetatakse veel ministrite kabinetiks. Seaduskavad ja ettepanekud parlamendile ei lähe mitte üksikute ministrite, vaid terve kabineti poolt, kes need enne läbi arutab. Missuguseid seaduskavasid valitsus parlamendile esitab ja kuidaviisi ta vastu võetud seadusi ellu viib, sõltub valitsusest. See taktika kannab valitsuse poliitika nime. Parlament on alati valvel ja kontrollib, kas on kabineti poliitika otstarbekohane, s. t., kas see vastab parlamendi enamuse soovidele. Kontrolli teostavad parlamendi liikmed küsimuste ja arupärimiste esitamisega ministrite kabinetile või üksikutele ministritele. Mis vahe on küsimuse ja arupärimise vahel, seda nägime parlamenti ja riigikogu käsitlevais peatükes. Arupärimisele vastaja kabineti esindaja seletustele järgnevad parlamendiliikmete vaidlused, mis lõpevad hääletusele tuleva üleminekuformeliga. Viimane avaldab parlamendi enamuse seisukohta valitsuse poliitika suhtes. Hukkamõistev otsus tähendab, et kabinett on oma usalduse kaotanud. Kabinett peaministriga eesotsas on kohustatud säherdusel korral jalamaid esinema riigipea ees lahkumispalvega. Riigipea võib lahkumispalve vastu võtta ja uue kabineti moodustamise anda isiku kätte, kellel enamuse toetus; ta võib aga ka, nagu see õigus on suurel osal riigipeadel, parlamendi enese laiali saata.

Parlamentaarne valitsus võib omakord olla kolmesugune:

- 1) ministrite kabinett, mis koosneb ühe erakonna esindajaist;
- 2) koalitsiooniline kabinett ja
- 3) töökabinett.

Esimese võimalusega on tegemist neil mail, kus erakondade arv on väike. Nii on Inglismaal mitu aastasada vaheldumisi valitsenud vanameelsed ja vabameelsed, selle järgi, kunas kummalgi erakonnal oli alamkoja enamus. Säherdusel kabinetil on oma hea külg. Tema seljataga on kindel ühflane enamus. Valitsus saab rahulikult järjekindlat poliitikat ajada. Uuemal ajal on aga määrgata suuremat erakondlikku diferentseerumist ehk eristumist. Erakondade arv kasvab, iseäranis on see märgatav pärast üldiste ja proportsionaalsete valimiste sisseseadmist. Üks erakond ei suuda enam enese ümber koguda üle poole parlamendi kohtadest. Sageli ei suuda seda teha ka paar teineteisele programmilt lähedal seisvat erakonda kokku. Et võimaldada kabineti loomist ja tema püsimist, peavad mitmed, sageli suuresti lahkuminevad erakonnad kokku leppima kabineti toetamiseks. Nii tekibki koalitsioonikabinett. Riigipea teeb ülesandeks ühele väljapaistvama erakonna esindajale kabinetti kokku seada. Viimane hakkab teiste erakondadega kokkulepet sobitama, ja nii koostatakse kabinett mitme erakonna isikuist. On selge, et säherdune kabinett ei saa mitte üksiku erakonna programmi teostada; ta katsub leida kõigile koalitsioonis viibivale erakondadele vastuvõetavat keskteed. Seepärast on koalitsioonilise kabineti poliitika kõikumam, vähem sirgjooneline, rohkem võimalusi andev kokkupõrgeteks, seega mitte nii püsiv kui kabinett, mis moodustatud ühe või kahe lähedalseisva erakonna poolehoidjaist. Tähelepandavalt suurt hoogu võtsid koalitsioonilised kabinetid maailmasõjast osavõtjate riikide hulgas. Sõda nõudis kõikide rahvakihtide koostõetamist ja jõudude pingutust, seepärast oli väga tähtis, et kabineti seljataga oleksid seisnud laiemad hulgad. Erakordseil sõjaaegadel püsib koalitsiooniline valitsus koos. Ühine hädaoht sunnib ajutiselt omavahelisi lahkuminekuid unustama. Rahu ajal, igapäevseis tingimuis, on koalitsioonilisel kabinetil mõnikord raske töötada, eriti kui ta seljataga seisab väike enamus. Neil juhtumistel, kui korda ei lähe lühema aja jooksul moodustada valitsust, kui parlamendis on rohkearvulised erakonnad, kes omavahel ei suuda kokku leppida, vahest ka muil põhjusil, luuakse nn. töökabinett. Töökabinett on ajutine. Ta ajab jooksvaid asju, kuni õnnestub luua kestvat kabinetti, kes parlamendi enamusele toetub. Töökabinett hoidub kaugemaleminevate poliitiliste sammude eest. Tema koosneb enamasti isikuist, kes erakondlikust elust kaugemal, kes aga oma eriala tunnevad ja seepärast võivad kasulikud olla vastava ministri kohal.

Kolmas valitsuste liik on ametnikkude valitsus. Säherdust valitsust näeme Helveetsia föderatsioonis. Ministrid on parlamendi poolt valitud kindlaks ajaks, nimelt neljaks aastaks. Valimisel ei rõhutata eeskätt ministri poliitilist meelsust, vaid tema asjatundmist. Helveetsia valitsus on parlamendi käsualune. Üks kord aastas esineb ta aruandega parlamendi ees oma tegevuse üle ja kuulab parlamendi sooviavaldusi ja näpunäiteid tuleviku kohta. Kokkukõlas nende

sooviavalduste ja näpunäidetega on valitsus kohustatud edaspidi toimima. Et Helveetsia ministrid kindlaks ajaks valitakse, siis ei lahku nad enne volituse lõppu, olgugi et parlament pole nende aruandega rahul. Nad on kohustatud tulevikus oma vigu parandama. Helveetsias on harilik nähtus, et uutel valimistel vanad ministrid tagasi valitakse, olgugi et parlamendis on maad võtnud uued parteilised rühmitumised.

Missugused on kuninga ja presidendi võimupiirid valitsemise alal, seda nägime peatükis „Mitmesugused riigivormid“.

Riigi valitsemist juhib tegelikult valitsus. Ministrite arv ja tööjaotus on igas riigis isesugune, vastav kohalikele oludele ja riigi suurusele. Ta kõigub 7—20 isiku ümber. On selge, et need kümnekond inimest üksi riigis ei suuda korda pidada. Nendele on abiks terve hulk ametnikke ja ametiasutisi, kes on laiali pillatud mööda riiki ja loovad ametnikkude ja ametiasutiste võrgu. Missugused on vahekorrad nende ametiasutiste vahel, selle järgi tuntakse mitmesuguseid valitsemissüsteeme. Nii jaotatakse valitsemist tsentralistlikuks ja detsentralistlikuks.

Tsentralistlik valitsemisviis on säherdune, kus kõik otsustav võim on riigi kesk- või tsentraalasutiste käes; sealt tuleb ka selle süsteemi nimetus. Kõik küsimused otsustatakse riigi keskasutistes, olgu need ministeeriumid või teised. Kohapealsed ametiasutised on kohustatud täpsalt oma ülemuse käske täitma, tekkivad küsimused saatma keskasutise otsustada ja sealt ootama vastavat vastust. Neil endil otsustamisvõimu ei ole.

Detsentralistlik valitsemisviis on säherdune valitsemisviis, kus seadus annab kohapealseile asutistele terves reas küsimustes õiguse ise otsustada, ilma et nad oleksid kohustatud keskasutiste poole pöörduma ja sealt käsku ootama. Detsentralistlik valitsemisviis leiab teostust kahel viisil ja nimelt nimetatud ametnikkude ja omavalitsusasutiste kaudu.

Mis on omavalitsusasutised? Omavalitsusasutiste all mõistame säherdusi ametiasutisi, mis on 1) oma tegevuses iseseisvad ja 2) ajavad oma asju enese poolt valitud ametnikkude kaudu. Omavalitsusasutise ülesandeks on seaduse poolt kindlaks määratud piirides korraldada kohalikke valitsemisasju, näiteks rahvaharidust, tervishoidu, liiklemisteid jne. Ses tegevuses on omavalitsusasutisele käskjaks ainult seadus, mitte aga mõni riigi kõrgem ametiasutis. Nende ülesannete täitmiseks valivad kohalikud elanikud enestele oma organid ja ametnikud.

Kui küsida, missugune süsteem neist kõige parem, siis kaldub üldine arvamus viimase poole. Tsentralistliku valitsemisviisi ehk tsentralisatsiooni halvad küljed seisavad liiga aeglases ja kohaliku rahva huvidele mittevastavas asjaajamises. Igapäevses elus on hulk küsimusi, mis nõuavad kiiret otsustamist, näiteks kas abinõu tarvituselevõtmine leviva haiguse vastu või mõne tervisevastase tehase kinnipanemine, samuti uue tehase tegevuse lubamine. Kuni kesk-

asutis küsimuse otsustab ja vastus koha peale jõuab, on hulk aega möödunud, vahepeal on kodanikkude huvid võib-olla raskesti kannatanud. Teiseks ei ole mingisugust kindlustust, et keskasutis küllalt põhjalikult läbi kaalutud otsuse teeb. Seda on tal väga raske teha, sest keskasutis on kaugel ega küüni koha peale nägema, missugused olud seal valitsevad. Säherduse korra puhul juhtub sagedasti, et keskasutise otsused tulevad liiga eluvõõrad, kohalikele tingimustele mittevastavad. Seepärast peetakse paremaks deentralisatsiooni.

Detsentralisatsiooni võib läbi viia kahel teel: nimetatud ametnikkude ja omavalitsusasutiste kaudu. Nagu öeldud, peetakse neist kahest süsteemist viimast paremaks. Kuigi decentralistliku valitsemisüsteemi puhul ametnikul on reas küsimustes otsustamisvõim ja ta seetõttu kiiresti saab otsustada, siis on sel ometi teised puudused. Ametnik nimetatakse riigi keskasutise poolt. Nimetajad ei tea sageli, kui võrdne isik kohalikele oludele tunneb ja kui hästi ta just selle koha peale kõlbab. Sattudes võõraste oludesse on sellel ametnikul raske töötada ja ta tööviljakus on väike. Omavalitsusasutised on neist pahedest vabad. Nemad töötavad iseseisvalt, ajavad oma soovi järgi oma kohalikele, endid puudutavaid asju. Nemad valivad endile ise oma tarviduste ja soovide järgi tarvilikud ametnikud.

Ehk küll kirjeldatud valitsemisviisidest omavalitsuse süsteemi praegu kõige paremaks loetakse, siiski ei tohi ometi unustada, et ühist ja ühtlast mõõdupuud kõigi valitsusharude juures tarvitada ei saa. Mõnes harus peab omavalitsusasutiste kõrval püsima jääma tsentralistlik süsteem, näiteks kaitseväge korralduses. Ja seepärast leiame harilikult igas riigis, et kirjeldatud süsteemid on kõik tarvilikul, kuidugi selle vahega, et üks riik rohkem läheneb ühele, teine teisele süsteemile.

Koosneb riik mitmest lahkuminevast rahvusest, kellel igaühel oma kultuuriline tasapind, või erinevad tunduvalt üksteisest üksikud riigiosad (näiteks põllumajanduse, vabrikutööstuse, mäekaevanduse raioonid jne.), siis on parlamendil väga raske seadusi välja anda, mis rahuldaksid kõiki riigi rahvusi ja osi. Palju ei saa aidata ka omavalitsusasutised, sest need on seotud seadustega ja võivad ainult nende piirides välja anda määrusi ja teha korraldusi. Seepärast korraldavad säärased riigid oma kohapealset valitsemist autonoomia alusel. Üksikuile riigiosadele on antud autonoomse provintsi õigused. Mis on autonoomia, mis on autonoomne provints? Autonoomse provintsi all mõistetakse riigiosa, millele on teatavalt küsimusis õigus antud enesele ise seadusi anda. Seetõttu on autonoomsel provintsil oma parlament ja oma valitsus. Esimesel pilgul paistab, et autonoomsel provintsil on teatav sarnasus ühelt poolt osariigiga föderatsioonis ja teiselt poolt omavalitsusasutisega. Lähemal vaatlusel selgub, et nende vahel valitseb siiski selge vahe. Föderatsiooni ehitus, nagu nägime, on järgmine. Föderatsiooni põhiseaduses on täpselt loendatud need küsimused, mis kuuluvad föderatsiooni või-

mude (föderatsiooni parlamendi, valitsuse, kohtu) kompetantsi. Mis sealt on jäänud välja, kuulub osariigi võimude otsustada. Föderatsiooni kompetentsi ja seega ühes ka iga üksiku osariigi kompetentsi muutmisest võtab osariik osa. Ilma osariigi osavõtuta ei saa tema võimupiiri muuta, temal on sõna kaasa rääkida ja otsustada. Autonoomses provintsis on teisiti. Riigi põhiseaduses või ka harilikus seaduses on loendatud need küsimused, milles võib autonoomne provints enesele seadusi anda, muis küsimusis kehtivad provintsis riigi keskparlamendi poolt antud seadused. Veel rohkem, see keskparlament võib igal ajal provintsi autonoomia seadust muuta ja seda hoopis hävitada. See on arusaadav, sest osariik föderatsioonis on ikkagi riik, autonoomne provints riigis aga ainult riigiosa. Vahe omavalitsusasutise ja autonoomse provintsi vahel on veel selgem. Omavalitsusasutisel pole iialgi õigust anda seadusi, vaid ainult määrusi seaduse piires, autonoomset provintsi iseloomustab just see asjaolu, et temal on teatavais küsimusis õigus oma maa-ala kohta seadusi välja anda.

17. peatükk.

Eesti Vabariigi Valitsus ja valitsemine.

Vabariigi Valitsus koosneb peaministrist ja kaheksast ministrist, nimelt: haridus- ja sotsiaal-, kaitse-, kohtu-, majandus-, põllutöö-, sise-, teede- ja välisministrist. Riigivanemal on õigus peaministri ametiga ühendada mõne ministri ülesanded. Ministrite hulgast nimetab riigivanem ühe peaministri asetäitjaks. Vabariigi Valitsuse või ta üksiku liikme kutsub ametisse riigivanem. Uue valitsuse volitused algavad riigivanema otsuse allakirjutamisega, millega uus valitsus ametisse kutsutakse. Enne ametisse astumist annavad valitsuse liikmed riigivanemale ametivande. Ühel ajal uue valitsuse ametisse kutsumisega vabastatakse vana oma kohustest. Uue valitsuse ametisse kutsumisest teatab riigivanem riigikogu juhatusel ja sellest avaldatakse teade „Riigi Teatajas“. Lähemal riigikogu koosolekul kannab riigikogu juhataja ette riigivanema teadaande. Riigikogu võib nõuda, et Vabariigi Valitsus esineks ühel järgmisel koosolekul oma deklaratsiooniga. Valitsus peab seda tegema ja sellele järgnevad läbirääkimised, mis lõpevad üleminekuformeliga. Olgugi et riigivanem on vaba uue valitsuse koosseisu määramisel ja seda teeb koguni ilma kontrasignatsioonita, siis sisult tuleb riigivanemal alati arvestada riigikogu meeleolu, sest valitsusel peab alati olema riigikogu usaldus. Seepärast tuleb riigivanemal määrata säärane valitsuse koosseis, kes on riigikogu enamusele vastuvõetav; vastasel korral kutsub ta välja vastuolu riigikogu ja valitsuse vahel ja tal ei jää muud teed, kui riigikogu ise enneaegu laiali saata.

Vabariigi Valitsuse või ta üksiku liikme vabastab, nagu öeldust juba selgunud, ka riigivanem. Ta võib seda teha omal algatusel, peaministri ettepanekul, riigikogus avaldatud umbusalduse tõttu ja valitsuse liikmete eneste palvel.

Valitsuse liikmed ei tohi olla üheski muus teenistuses ega isiklikult juhtida oma äri. Samuti ei tohi nad ministriks olemise kestel olla ainelist kasu taotlevate ühingute juhatuste ja nõukogude liikmeks.

Vabariigi Valitsusel tervikuna ja igal üksikul liikmel peab olema oma tegevuses riigikogu ja riigivanema usaldus. Tavalise parlamentaarse valitsemisviisi juures ei ole nõutav, et valitsus oleks korraga poliitiliselt vastutav parlamendi ja riigipea ees. Piisab vastutusest parlamendi ees. Vabariigi Valitsus või ta üksik liige peab vastavalt lahkuma oma kohalt, kui neile on avaldatud otsest umbusaldust. Otsene umbusaldus tähendab umbusalduse avaldamist erilises korras. Riigikogu kodukord määrab selle korra. Umbusalduse esitis peab olema kirjalik ja kandma vähemalt $\frac{1}{4}$ riigikoguliikmete allkirju. Esitis saadetakse riigikogu esimehele, kes sellest teatab Vabariigi Valitsusele. Esitis võetakse riigikogu päevakorda järgmisel istungil, kuid mitte enne 24 tundi, välja arvatud juhtumid, kus Vabariigi Valitsus ise nõuab lühemat aega. Otsene umbusaldus loetakse avaldatuks, kui koosolevate riigikoguliikmete enamus on hääletamisel esitise poolt. Vabariigi Valitsus või ta üksikud liikmed võivad igal ajal tõsta üles usaldusküsimuse, s. t. nad nõuavad selget vastust, kas neid usaldatakse või mitte. Kui koosoleku enamus on usalduse avaldamise vastu, siis ongi avaldatud otsest umbusaldust. Sellest teatab riigikogu juhatus kirjalikult riigivanemale.

Nagu juba tuttav, teostab kõrgemat valitsemisvõimu meil riigivanem. Tema juures, nagu sõnab Põhiseadus, on riigi valitsemiseks Vabariigi Valitsus. Määritelles Vabariigi Valitsuse ülesandeid ütleb Põhiseadus, et selle võimkonda kuulub: riigivanema otsuste teostamine, asjade arutamine ja otsustamine, mis temale antud seaduste põhjal, ja muud küsimused, mis ei ole antud riigivanema, üksiku ministri või alamate ametiasutiste võimkonda. Riigivanema ülesanded valitsemise alal on suured. Vabariigi Valitsusele on jäetud peamiselt jääk sellest, mis ei hõlma riigivanema ja üksikute ministrite võimkonda. Sellest paistab, nagu jääks Vabariigi Valitsus valitsemise alal riigivanema varju. Tegelikult seda ei ole. Ülesanded, mis Põhiseadus on riigivanemale pannud, on sedavõrt laiaulatuslikud, et ta vajab igal sammul Vabariigi Valitsuse kaasabi. Seepärast arutatakse kõiki neid asju, mida riigivanem kavatseb otsustada ja mis otsus vajab peaministri või vastava ala ministri allkirja, enne Vabariigi Valitsuse istungil. See on selleks, et riigivanemal oleks teada Vabariigi Valitsuse seisukoht. Veel suuremaks riigivanema otsuste kontrollijaks nende otstarbekohasuse ja seaduslikkuse vaatekohalt on peaministri või vastava ministri kontrasignatsioon. Kui riigivanema otsus on ebaotstarbe-

kohane, siis võivad Vab. Valitsuse liikmed keelduda oma allkirja andmast. On otsused aga põhiseaduse- või seadusevastased, siis peavad Vab. Valitsuse liikmed keelduma oma allkirja andmast. Allkirja andmata jätmine tähendab aga seda, et riigivanema otsusel puudub jõud, ta jääb vaid otsuse kavaks.

On aga otsus, mis sisaldab riigivanema ja ühe ministri allkirja, jõudnud Vabariigi Valitsuse kätte täitmiseks ja see leiab, et otsus on põhiseaduse- või seadusevastane, siis palub ta riigivanemat võtta oma otsus tagasi või muuta seda. Kui riigivanem jääb oma otsuse juurde, siis peab Vabariigi Valitsus teatama riigivanemale, et otsus ei ole teostatav, ega teosta seda.

Sellest näeme, et tegelikult teostavad kõrgemat valitsemisvõimu käsikäes riigivanem ja Vabariigi Valitsus.

Vabariigi Valitsuse istungid on kinnised. Erilistel pidulikkudel juhtumitel võib riigivanem kuulutada istungi avalikuks. Vabariigi Valitsuse koosolekud on otsustusvõimelised, kui sellest võtavad osa peale peaministri või ta asetäitja veel kolm ministrit. Vabariigi Valitsuse istungil arutusele tulevaist asjust ja seal tehtud otsustest teatatakse riigivanemale. Vabariigi Valitsuse istungite protokoll koostab riigisekretär. Riigikontrolöril või ta asetäitjal on õigus võtta osa sõnaõigusega Vabariigi Valitsuse istungitest.

Peaminister ühtlustab Vabariigi Valitsuse tegevust, annab ministritele juhtnõore nende tegevuses, juhatab Vab. Valitsuse istungeid, annab aru Vabariigi Valitsuse tegevusest riigivanemale ja esindab riigivanemat ja Vabariigi Valitsust riigikogus. Peaministril on õigus tutvuda kõigi valitsemisasutiste tegevusega ja pärida aru üksikutelt ministritelt. Peaminister võib esitada riigivanemale kogu Vabariigi Valitsust ja üksikut ministrit ametist vabastamiseks.

Riigivanema, peaministri ja Vabariigi Valitsuse asjaajamine toimub riigikantselei kaudu. Riigikantselei eesotsas seisab riigivanema poolt nimetatav riigisekretär.

Valitsemisvõimu teostamine ehk valitsemine keskkohal on erialade kohaselt jaotatud kaheksa ministeeriumi vahel: haridus- ja sotsiaal-, kaitse-, kohtu-, majandus-, põllutöö-, sise-, teede- ja välisministeerium.

Ministeeriumi juhib minister, kes oma tegevusest annab aru peaministrile ja riigivanemale. Ministri kriminaalkohtulikule vastutusele võtmine toimub samas korras, nagu riigivanemagi vastutusele võtmine.

Ministeeriumid jagunevad valitsusteks ja osakondadeks. Valitsuse ja osakonna alajaotused kujundab riigivanem oma määrusega.

Haridus- ja sotsiaalministeeriumi ülesandeks on: rahvahariduse ala korraldamine; kütseoskuse edendamine; õppe- ja kasvatustöö juhtimine; rahva vaimse ja füüsilise arendamise eest hoolitsemine; tervishoiu, hoolekande ja pensioni alade korraldamine ja juhtimine. Haridus- ja sotsiaalministeeriumil on 4 valitsust ja osakonda: 1) Teaduse ja kunsti osakond, 2) Koolivalitsus, 3) Tervishoiu ja hoolekande

valitsus, 4) Kutseoskuse osakond. — Kaitseministeeriumi ülesandeks on riigikaitse ja kaitseväe korraldamine ja juhtimine. Kaitseministeeriumis on järgmised asutised: 1) Kaitseväe varustusvalitsus, 2) Kaitseväe tervishoiuvalitsus, 3) Sõjaringkonnakohus, 4) Sõjaprokuratuur ja 5) Kaitseministeeriumi juriskonsultuur. — Kohtuministeerium korraldab kohtuid ja vangistusasutisi, juhib prokuratuuri tegevust, selgitab valitsusasutistes tekkivaid juriidilisi küsimusi ja kodifitseerib seadusi. Kohtuministeeriumil on: 1) Kodifikatsiooniosakond ja 2) Vangimajade valitsus. — Majandusministeeriumi kohustesse kuuluvad riigimajapidamise üldjuhtimine, riigi eelarve-eelnõu koostamine Vabariigi Valitsuse tarvis, kodanikkude maksustamine, krediidi ja raha liikumise, kaubanduse, tööstuse ja mäeasjanduse korraldamine ja järelevalve kindlustus- ja krediitasutiste järele. Majandusministeeriumil on järgmised valitsused ja osakonnad: 1) Maksudevalitsus, 2) Rahandusosakond, 3) Kaubandusosakond, 4) Tööstusosakond. — Põllutööministeerium korraldab põllu- ja metsamajandust, loomatervishoidu, põllumajanduslikku kutseharridust; valitseb riigi maid ja metsi. Põllutööministeeriumil on neli valitsust ja osakonda: 1) Katastri ja maakorralduse osakond, 2) Põllumajanduse osakond, 3) Loomatervishoiu osakond, 4) Riigi maade ja metsade valitsus. — Siseministeerium hoolitseb kodanikkude avaliku julgeoleku ja õigusliku korra eest ja korraldab oma-valitsusasutisi. Siseministeeriumil on kolm valitsust ja osakonda: 1) Administratiivosakond, 2) Piirivalve valitsus ja 3) Politseivalitsus. — Teedeministeeriumi kohustesse kuulub teede-, side- ja lennuasjanduse ning riigi ehitiste ja avalikkude tööde korraldamine; ehitustegevuse järelevalve; töökaitse ja sotsiaalkindlustuse ala juhtimine ja järelevalve. Teedeministeeriumil on kuus valitsust ja osakonda: 1) Raudteevalitsus, 2) Maanteede valitsus, 3) Veeeteede valitsus, 4) Posti-, telegraafi- ja telefonivalitsus, 5) Avalikkude tööde osakond ja 6) Töökaitse ja sotsiaalkindlustuse osakond. — Välisministeerium korraldab Eesti vabariigi suhteid välisriikidega. Temal on kolm osakonda: 1) Poliitiline osakond, 2) Administratiiv-osakond ja 3) Väliskaubanduse osakond.

Ministeeriumid on riigi keskasutised. Nad on kõik koondatud pealinna — Tallinna. Riiki ei saa valitseda üksnes keskasutiste kaudu. Ametiasutiste võrk peab olema levinud üle maa. Seepärast vajab iga ministeerium kohal tervet hulka ametiasutisi. Ministeeriumid ajavad oma asju osalt omavalitsuste, s. o. valla-, alevi- ja linnaomavalitsuste kaudu, osalt nimetatud ametnikkude kaudu kohal. Seega on Eestis valitsemine koha peal segaiseloomuga, osalt tsentralistlik, osalt detsentralistlik, kusjuures detsentralisatsioon on teostatud peamiselt omavalitsusasutiste kaudu. Pärast 1933. a. põhi-seaduse muutmist näitab valitsemise korraldus kohal tsentralisatsiooni kalduvusi.

Alamad riigiametnikud nimetatakse ametisse ja vallandatakse ametist kõrgemate ametnikkude poolt; kõrgemad ametnikud aga

riigivanema poolt. Riigiametnikud alluvad astmeliselt üksteisele, nimelt alam ülemale, see omakord järgmisele ülemale, kuni riigivanemani. Riigiametnikkude vanaduse ülemäär on 65 aastat. Sesse ikka jõudnud ametnik lahkub seaduse põhjal ametist ja läheb pensionile.

VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUURROMAVALITSUS. Põhiseaduse § 21 lubab Eesti piirides elavate vähemusrahvuste liikmetele ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid autonoomseid asutisi. Vastavalt sellele on meil eriseadusega sisse seatud vähemusrahvuste kulturomavalitsus. Vähemusrahvusteks loetakse saksa, vene ja rootsi rahvused ja teistest rahvustest need, kelle üldarv Eesti pinnal ei ole vähem kui 3000. Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse ülesandeks on: 1) oma vähemusrahvuse avalikkude ja erakoolide korraldamine ja valitsemine ja 2) teiste oma vähemusrahvuste kultuurettevõtete asutamine ja valitsemine. Selle omavalitsuse üleriiklikkudeks elunditeks on vastava vähemusrahvuse kultuurnõukogu ja -valitsus, koha peal maakondades ühes seal asuvate linnadega aga kultuurhoolekogud. Kultuurnõukogu valivad vastava vähemusrahvuse hääleõiguslikud liikmed 4 aastaks. Nõukogu on otsustav organ. Tal on õigus oma tegevuse piirides välja anda kohustavaid määrusi ja määrata oma vähemusrahvuse liikmeile makse. Täidesaatvaks organiks on kultuurvalitsus, kelle valib kultuurnõukogu. Kultuurnõukogu liikmete arv on 20—60. Praegu on teotsemas saksa ja juudi kultuurnõukogud. Kuuluvus vähemusrahvuse kulturomavalitsusse tehakse kindlaks rahvusnimekirjaga, kuhu võivad endid üles anda kõik Eesti riikkondsusse kuuluvad vastava vähemusrahvuse liikmed, kes saanud 18 a. vanaks. Registreeritud vähemusrahvusest vanemate lapsed loetakse 18. aastani kuuluvaks vanemate rahvusse. Hääleõiguslikeks vähemusrahvuse liikmeiks loetakse need täisealised kodanikud, kel on üldse õigus omavalitsuse esinduskogude (linna-, vallavolikogud jne.) valimisest osa võtta. Kuulumine vähemusrahvuse kulturomavalitsusse ei vabasta liikmeid üldkodanikukohuste täitmisest riigi ja kohaliku omavalitsuse vastu. Kulturomavalitsuse liikmete hulgas on võimalik vabatahtlikult lahkuda, lahkumisest ette teatades ja kõiki kohustusi tasudes. Loomulikult langevad kulturomavalitsuse liikmete hulgas need välja, kes lahkuvad Eesti riikkondsusest. Oma asutiste ülalpidamine nõuab kulturomavalitsustelt raha. Selle raha saavad nad: a) riigilt ja omavalitsustelt ja b) avalikkudest maksudest oma kulturomavalitsuse liikmetelt.

Andnud vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse, on Eesti näidanud, et ta ei taha oma vähemusrahvusi ümber rahvustada, vaid ta annab neile vaba võimaluse oma keele ja kultuuri eest hoolitsemiseks. Eesti vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus on praegu ainus maailmas ja nii mitmeski riigis tuuakse seda seadust eeskujuks, kus rahvusküsimuse lahendamine tekitab raskusi.

Valla- ja maaomavalitsus.

VALLAOMAVALITSUS. Eestis on praegu 370 valda. Igal vallal on oma kindel maa-ala. Sellesse maa-alasse kuuluvad kõik valla piirides olevad era- ja riigimaad. Isikud, kes valla maa-alal elavad või kellel on seal päris- või renditud kinnisvara (maad, hooned), loetakse valla liikmeteks. Valdades elab viimase rahvalugemise järgi umbes 70 % kogu rahvast. Valla elanikkude riiklik-ühiskondlikku elu korraldab vallaomavalitsus.

Vallaomavalitsusel on seaduse järgi hulk ülesandeid. Tähtsamad neist on järgmised. Vald peab oma elanikkude nimekirju, märgib üles, kust ja kunas keegi valda tulnud, kus ta asub, tema sugu, vanadus, on ta kohtu poolt karistatud ja mitu korda, on ta kaitseväe-kohustuslik. — Vald annab oma elanikele isikutunnistused. — Ta hoolitseb rahvahariduse eest. Seaduse järgi on ta kohustatud avama tarviliku arvu algkoole, nii et kõigil koolikohustuslikel lastel oleks ruumi. Vald ehitab koolimajad, valib õpetajad, muretseb koolide sisseseadu ja kannab kõik kooli kulud peale õpetajate palga. Peale algkoolide on vallal õigus avada teisi õpetasutisi, lugemislaudu ja raamatukogusid. — Tööjõuetud vaesed, kel puuduvad hoolitsejad omaksed, saavad valla poolt abi. Need paigutab vald vaestemajasse. Haigeid ja vigaseid, kel puudub varandus ja kellel pole omakseid, ravib vald omal kulul. Koolikohustuslikud lapsed, kel puudub ainealine võimalus osta raamatuid, jalatšapungid ja rõivaid, saavad nende muretsemiseks abi vallalt. — Vald jaotab kinnisvara omanikkude ja rentnikkude vahel parandamisele tulevad teosad ja valvab selle järele, et teed korralikult parandataks, et maanteed oleksid tasased, hästi kruusatud ja kraavid korralikult kaevatud. — Vald veab edasisaatmiseks määratud vange, annab ametnikele tarvilikul korral küüthobuseid, muretseb kaitsevägele kortereid ja on kohustatud täitma hulga teisi riigi ametiasutiste eeskirju. — Valla piirides võib joovastavate jookide müügi-kohti avada ainult valla nõusolekul. — Tuleõnnetuste ärahoidmiseks on vallaomavalitsusel õigus teha vastavaid korraldusi. — Vallaomavalitsus seab üles Maaseaduse põhjal maasaajate kandidaadid. — Vallas on oma vaeslastekohus, kelle ülesandeks on määrata hooldajaid peremehe ja alaealiste varanduse üle ja eestkostjaid alaealistele vaeslastele, kes viimaste eest kuni nende täisealiseks saamiseni hoolitsevad.

Vallaomavalitsuse tegevust juhivad vallavolikogu ja vallavalitsus. Vallavolikogu on otsustav organ, tema otsuste ja korralduste järgi aetakse valla asju. Otsuste täidesaatjaks ja igapäevsete jooksvate asjade ajajaks on vallavalitsus. Vallavolikogu valitakse hääleõiguslike kodanikkude poolt. Hääleõiguslikeks loetakse Eesti vabariigi kodanikud, kes 20 aastat vanaks saanud, kes vallas ela-

vad või kellel on vallas oma kodune sissesead. Hääleõigusest jäävad ilma samad isikud, kes riigikogugi valimistest on kõrvaldatud. Vallavolikogu valitakse nagu kõik omavalitsusühikute esinduskogud üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal. Vallavolikogu sisaldab 15—25 liiget valla suuruse järgi. Volitused kestavad 4 aastat. Vallavolikogu istungeid juhatab vallavanem või tema abi. Vallavalitsus koosneb vallavanemast ja vähemalt kahest abist. Vallavalitsus valitakse vallavolikogu poolt oma volituste kestuse ajaks, s. o. neljaks aastaks. Vallavalitsuse liikmed saavad palka. Vallaomavalitsuse raamatupidamiseks, kantselei ja asjaajamise juhtimiseks valib vallavolikogu vallasekretäri. Vallavalitsuse asjaajamist kontrollib ja revideerib revisjonikomisjon, kes valitakse volikogu poolt.

Oma ülesannete teostamiseks tarvitab vald raha. Seda saab ta oma ettevõttest ja maksudest. Valla ettevõtteid on meil väga vähe ja seepärast me nendel ei peatu. Pea-tuluallikas on maksud. Seadus lubab vallal võtta järgmisi makse: isikumaksu, tööstusmaksu, aurumasinade, naftamootorite ja jalgrataste maksu, ka veoäri-maksu, maksu sõiduhobuste ja sõiduriistade pealt ja kantseleimaksu. — Isikumaksu võetakse vallaelanikelt 20—60 aastani. Vallavolikogul on õigus maksumaksjaid nende jõukuse järgi liigitada. Tööstusmaksu maksavad valla piirides olevad tööstusettevõtjad; maksu võetakse vastavalt tööstuse suurusele ja kasutoovusele. Aurumasinade, naftamootorite ja jalgrattamaksu maksavad nende omanikud. Veoäri-maksu võetakse selle äri pidajalt. Kantseleimaksu maksatakse tunnistuste ja tõenduste eest, mida vallavalitsus annab. Vallavolikogude poolt vastu võetud maksude määrad kinnitab majandusminister. Kes volikogu poolt määratud tähtaajani oma makse pole tasunud, neilt nõutakse nad sunduslikult ühes viivitusprotsentidega politsei kaudu sisse. Peale eespool-loendatud maksude saab vald veel osa tulu-, kinnisvara-, laada- ja turuplatsimaksust. Tulumaksu maksab iga iseseisva sissetulekuga kodanik kogu oma aastase sissetuleku pealt, vastavalt selle suurusele. Kinnisvaramaksu makstakse maade ja hoonete pealt. Laada- ja turuplatsimaksu maksavad need, kes laadal ja turul midagi müüvad.

Suuremad valla tulud on kinnisvara- ja isikumaks. Suuremad kulud on väljaminekud rahvahariduse peale, eriti algkoolide hoonete ehitamine ja nende ülalpidamine.

MAAOMAVALITSUS. Vallad on koondatud maakondadeks. Maakondi on Eestis 11: Hariu, Viru, Lääne, Järva, Saare, Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru, Valga ja Petseri. Maakond on valla ja alevi suhtes kõrgemaks omavalitsusühikuks.

Maaomavalitsuse tegevuspiirkond on samuti mitmekesine nagu vallalgi. Maakond avab ja peab ülal hobusepostijaamu ametnikkude, eraisikute ja posti vedamiseks. — Rahvahariduse alal avab ta ja

peab üleval täienduskoole, keskkooles, gümnaasiume, kutsekoole, rahvaülikoole. Maakond maksab tema enese poolt ülal peetavate koolide ja kõigi maakonna algkoolide õpetajate põhipalga. — Tervishoiu alal avab maakond haigemaju. Maakond on jagatud arstijaoskondadeks maakonnaarstiga eesotsas. Igas jaoskonnas on oma jaoskonnaarst ja ämmaemand, kes saavad palka maakonnalaekast ja on kohustatud oma jaoskonna haigeid ravima. Sageli määrab maaomavalitsus tasu suuruse, mida arst ja ämmaemand abitarvitajailt võivad võtta. Peale haigeile abiandmise vaatab jaoskonnaarst järele oma jaoskonnas olevad koolilapsed ja annab neile arstlikku nõu. Jaoskonnaarstid peavad haigete arvustikku. Nakkavate haiguste puhkemise korral võtavad nad abinõud tarvitusele haiguse levimise vastu. Maakond on tegev ka loomatervishoiu alal. Ta asutab haigemaju. Maakond on jagatud loomatervishoiu-jaoskondadeks maakonna-loomaarstiga eesotsas. Igas jaoskonnas on oma jaoskonnaarst, kes saab maakonnalt palga ja kelle kohuseks loomade ravimine. — Maakond peab ülal vanade varjupaiku, lastekodusid. Viimastes kasvatatakse mahajäetud ja emata lapsi, samuti neid lapsi, keda emad ei jõua kasvatada. — Maakond ehitab teedekapitali kulul klassiteid. Ta jagab valdade vahel teetegemise kohustused ja valvab selle järele, et vallad omakord ettekirjutusi täidaksid. — Maa-omavalitsus lahendab peremeeste ja tööliste vahel tekkinud lahkarvamusi ja streike. Vahetalituseks töösoovijate ja tööpakkujate vahel asutab ta tööbörsid. — Põllukultuuri tõstmiseks ja karja parandamiseks palkab ta ametisse instruktoreid, kes korraldavad põllumeestele kursusi. — Vaesemate rahvakihtide jaoks avab maakond õigusteaduslikud bürood, kus asjatundjad tasuta või madala tasu eest juriidilist nõu annavad.

Oma ülesannete teostamisest tingitud väljaminekud katab maakond tuludest, mis ta saab oma ettevõttest ja maksudest. Maakondadel on rohkem ettevõtteid kui valdadel. Maakondadel on oma talud, üürimajad, kauplused, pangad, kindlustusettevõtted jne. Peasissetuleku moodustavad siiski maksud. Maakonnal on õigus võtta järgmisi makse: trahterimaksu, maksu tööstus- ja kaubandusettevõtete äritunnistuste pealt, maksu purjekate ja paatide pealt, maksu autode, mootorjalgrataste, jahtide ja mootorpaatide pealt, suvitajatemaksu, maksu laskeriistalubade pealt, lõbustusmaksu ja kantseleimaksu. Trahterimaksu maksavad trahteripidajad. Lunastades iga aasta riigilt tööstus- ja kaubandusettevõtte äritunnistuse, maksab lunastaja selle pealt teatava summa maakonnale. Suvitajatemaksu maksavad suvitajad suvituskohtades. Lõbustusmaksu maksavad pidude ja lõbustuste korraldajad. Maksu võetakse teatava protsendi näol müüdüd pileтите hinnast. Peale loendatud maksude saab maakond osa laada- ja turuplatsimaksust, tulumaksust ja kinnisvaramaksust. — Ajutiste maavalitsuste poolt vastu võetud maksumäärad kinnitab majandusminister.

Suuremad väljaminekud on maakonnal rahvahariduse peale. Suuremad tulud on kinnisvara- ja tulumaksust.

1933. a. põhiseaduse muutmiseni juhtisid maomavalitsuse tegevust maavolikogu ja maavalitsus. Maavolikogu oli otsustav organ ja maavalitsus täidesaatev. Põhiseaduse muutmisega kaotati maomavalitsus üldse. Et selle kaotamise teostamine oli korruga võimatu, siis loodi üleminekuajaks ajutine maakonna valitsemine. Maavolikogu kaotati ja tema ülesanded pandi ajutise maavalitsuse peale, kes omal ajal oli maavolikogu poolt valitud. Vabariigi Valitsusel on õigus maavalitsuse koosseisu vähendada ja uusi liikmeid nimetada. Seeja juhivad abiliselt maakonna omavalitsuse täieliku kaotamiseni maomavalitsuse tegevust ajutine maavalitsus.

Ajutise maavalitsuse tegevuse seaduslikkuse järele valvab siseminister. Maavalitsus peab seitsme päeva jooksul saatma oma istungi protokollid siseministrile, kus järele vaadatakse, kas otsused on seaduslikud. Leiab viimane, et mingi otsus ei vasta seaduse nõudeile, siis on tal õigus kahe nädala jooksul pöörduda administratiivkohtusse ja nõuda vastava otsuse tühistamist. Kohtuotsuseni ei või maavalitsus protestitud otsust täide viima hakata. — Maavalitsus valvab omakord valla- ja aleviomavalitsuse tegevuse seaduslikkuse järele. Maavalitsus teostab seda järelevalvet samal teel kui siseminister maavalitsuse järele.

19. peatükk.

Linna- ja aleviomavalitsus.

Meie vabariigis on 18 linna. Neis elab ligikaudu 30% kogu meie rahvast. Sellel kogul on rida ühiskondlikke tarbeid, mida rahuldab linnaomavalitsus.

Seadus loendab täpsalt, missugused ülesanded on linnaomavalitsusel, mis kuulub tema võimkonda. Nagu teistes haritud riikides, on meilgi märgata tööstuse kasvamist. Uued vabrikud, uued tehased kerkivad linnades, neisse voolavad maalt vabad töölisel, linnaelanikkude arv suureneb, tõuseb tarvidus uute hoonete järele. Ei ole mitte ükskõik, kuhu ehitatakse linnas vabrik, kuhu kool, kuhu jäetakse puiestee. Linnaomavalitsus peab juba kauema aja peale ette laskma valmistada plaani, kuidas tema mõtleb oma maa-ala kasutada. Sellele plaanile on märgitud tulevased tänavad, pargid, puies- teed, vabrikulinnaosa, üldtarbeiks määratud hoonete asupaigad. On kord linnaomavalitsuse poolt säherdune plaan vastu võetud ehk nn. linna planeerimiskava kinnitatud, siis võib linnas uusi ehitusi ette võtta ainult kokkukõlas selle plaaniga. — Linnas ei või keegi ilma sellekohase loata uut hoonet ehitada. Enne uue hoone ehitamist peab ehitaja linnaomavalitsusele esitama ehitatava hoone plaani. Linnaasutised vaatavad järele, kas plaan vastab neile nõudeile, mis linn on üles seadnud, kas ettenähtud kohale on luba soovitud hoonet ehitada, kas ta vastab arhitektooniliselt küllalt ilunõudeile, kas ta

on küllalt tuleõnnetuste vastu kaitsud, näiteks kas on tulemüür, kas on majas mitu väljapääsu-ust jne. Vastab plaan nõudeile, siis ta kinnitatakse. Ehituse ajal valvatakse linna poolt selle järele, et ehitus vastaks täpsalt plaanile. — Linnas on elav liiklemine. Liiklemine nõuab häid teid. Seepärast on linna mure ehitada kõnniteid, kivitada tänavaid, korras pidada sildu, puiesteid ja jalutuskohti. Kiirema liiklemise hõlbustamiseks ehitab linn elektritrammid ja korraldab omnibuse-ühendused. Tänavaid mööda ei saa pimedal ajal muidu liikuda, kui nad ei ole valgustatud. Linna mure on hoolitseta valgustuse eest, olgu siis petrooleumi-, gaasi- või elektrilampide ülesseadmise varal. — Linnakodanikud vajavad tervet rida hõlbustusi. Osa neist vajatakse ainult mõnususe mõttes, osal neist on tervishoiuline tähtsus. Viimaste hulka kuulub veevärk, s. o. puhta, terve joogivee muretsemine, samuti kanalisatsioon või mustuse linnast eemale toimetamine, tapamajad — asutised, kus loomi tapetakse ja järele vaadatakse, kas müügile minev liha on terve. Linnaomavalitsus on kutsunud hoolitsema oma kodanikkude tervise eest. Linnal on oma tervishoiuarstid, kes aeg-ajalt järele vaatavad, kas hoovid ja tänavad on puhtad, kas toiduainetepoodides müüakse kõlvulist kaupa, kas söögimajades täidetakse puhtusreegleid. Linnarstid valvavad selle järele, et nakkushaigused linnas ei leviks, et haiged terveist eraldataks. Linn ehitab haigeile haigemajad, avab apteegid, kus rahvale odavama hinnaga ravimeid müüakse. — Linn hoolitseb kodanikkude hariduse eest. Seaduse järgi on linnaomavalitsus kohustatud avama linnas ja ülal pidama tarvilise arvu maksuta algkoole. Peale alghariduse korraldab linn jõudumööda kesk- ja kutseharidust, haridust väljaspool kooli, nagu loenguid, rahvaülikoole, raamatukogusid, lugemislaudu; linn toetab teatreid, muuseume, kunstikoole ja kursusi. — Tuleõnnetuste ärahoidmiseks korraldab linn ehitiste kagust üksteisest, kirjutab ette korstnate ja truupide puhastamise korra, asutab tuletõrjesalku palgaliste ja vabatahtlike tuletõrjudega. — Linn kannab hoolt oma vaeste eest, kel puuduvad hoolitsejad. Neile avab ta vanadekodud ja vaestemajad. — Tööpuuduse all kannatajatele katsub linn tööd muretseta, asutades tööbörsid, mille ülesandeks on töötahtjatele ettevõtjaid ja viimastele töölisi soovitada. — Linn korraldab oma kodanikele õigusteadusliku abi andmist õigusteaduslike büroode asutamise kaudu, kust odava tasu eest, vaesemaile koguni maksuta, õigusteaduslikku nõu antakse. — Linnakodanikele tarvisminevate tarbeainete muretsemise hõlbustamiseks on määratud turu- ja laadapäevad. Et ülesostjad ei saaks tarvitajate eest turul tarbeaineid üles osta, võib linn ülesostjate tegevust kitsendada, näiteks kellaaja määrata, mis ajast peale ülesostjad võivad ostma hakata. — Et turul ja poodides tõesti häid toiduaineid müüdaks, võib linn sundmäärusi anda, mis näiteks määravad, mitu protsenti rasva peab piim sisaldama. — Ilma linna loata ei või linna piirides avada alkoholilisi joogikohti. Linnal on õigus kindlaks määrata ärde lahtiolemise aeg.

Loendatud ülesannete piirides on linnaomavalitsusel õigus välja anda sunduslikke määrusi. Kõik kodanikud linnas on kohustatud neid täitma, samuti nagu seadusigi. Vastuhakkajaid või mittetäitjaid karistab kohus. Linnaomavalitsusele on antud suured võimupiirid ja võimalused oma kodanikkude hüveolu eest hoolt kanda. Linnad ei jäta oma õigust tarvitamata ja teevad, mis nende võimuses.

Linnaomavalitsuse tegevust juhivad linnavolikogu ja linnavalitsus.

Linnavolikogu koosneb linnavolinikkudest, kes valitakse neljaks aastaks. Valimisõigus on mõlemast soost Eesti vabariigi kodanikel, kes on saanud 20 aastat vanaks ja kes elavad linnas või kes on linnaga mõne ameti kaudu seotud. Valimistest on kõrvaldatud samad isikud, kes riigikogugi valimistest osa ei või võtta. Valimised ise on üldised, ühetaolised, otsesed ja salajased proportsionaalsuse alusel. Valimisi toimetatakse mõne väikese lahkuminekuga riigikogu valimiste eeskujul. Valida saavad ainult need, kes on valijate nimekirjas. Viis päeva enne valimiste algust saadetakse valijatele koju kandidaatide nimekirjad ja nimeline tunnistus. Häälte äraandmiseks on linn jagatud valimisjaoskondadeks. — Linnavolinikkude arv oleneb linnaelanikkude arvust. Linnal kuni 5000 el. on 15 vol., linnal 5000—10 000 el. on 20 vol. jne. — Linnavolikogu on otsustaja organ; tema teeb otsused, annab välja sundmäärused, kinnitab linna tulude ja kulude eelarve jne. Oma asju ajab ta kodukorra järgi. Linnavolikogu koosolekuid juhatab linnavolinikkude eneste hulgast üheks aastaks valitud linnavolikogu juhataja, otsused tehakse häälteenamusega.

Linnavalitsus koosneb linnapeast ja linnanõunikest. Linnavalitsus valitakse volikogu poolt oma kestuse ajaks, ka neljaks aastaks. Linnavalitsuse liikmed kinnitab ametisse siseminister. Kui viimane jätab mõne liikme ametisse kinnitamata, siis võetakse ette kahe nädala jooksul uued valimised. Kui minister jätab kinnitamata ka teiskordselt valitu või ei toimu valimised kahe nädala kestel, siis nimetab vastava linnavalitsuse liikme ametisse siseministri ettepanekul Vabariigi Valitsus. Tallinna linnapea on alati nimetatav ja selle nimetab ametisse siseministri ettepanekul riigivanem. Linnanõunikkude arv oleneb linna suurusest. Alammäär on kaks. Linnavalitsus täidab linnavolikogu otsuseid, ajab linnaomavalitsuse igapäevseid asju. Tööjaotuse linnanõunikkude vahel määrab linnavolikogu. Linnaomavalitsuse tegevus jaguneb ametialade järgi. Näiteks haridus-, valgustus- ja ehitusajad, tervishoid, majandus, hoolekanne. Selle järgi on linnal oma haridus-, valgustus-, ehitus-, tervishoiu-, majandus- ja hoolekandeosakond. Suuremais linnades on iga osakonna eesotsas oma linnanõunik, väiksemis linnades juhatatakse üks nõunik mitut osakonda. Linnanõunikud saavad palka. Linnanõunikke võib valida volikoguliikmete hulgast ja väljastpoolt. On nad valitud väljastpoolt volikogu, siis on neil linnavolikogu istungil

volinikkude õigused. Linnateenijad võetakse ametisse linnavalitsuse ja osakonnajuhatajate, s. o. üksikute linnanõunikkude poolt.

Oma väljaminekute katteks tarvitab linn raha. Seda saab ta maksudest ja oma ettevõttest. Seadus määrab kindlaks, missuguseid makse võib linn võtta, ja ühtlasi nende maksude ülemmäära. Täielikku vabadust maksumääramises linnale seadus anda ei või, sest see tekitaks riigis raske seisukorra. Ka riik paneb kodanikule oma maksukoorma peale. On linn maksuvõtmises piirita, siis võib ta kodanikku nii maksudega koormata, et need tema jõust üle käivad ja riigil enam midagi pole võtta. Linn võib kodanikelt järgmisi makse võtta: kinnisvara-, tulu-, isiku-, patendi-, trahteri-, lõbustus-, sildi-, kuulutus- ja reklaami-, turukaupleja-, hobuse-, koera-, auto-, mootorratta- ja jalgrattamaksu. Kinnisvara- ja tulumaksust saab linn ainult osa, osa läheb riigile. Kinnisvaramakse maksavad majade ja maatükkide omanikud; patendimaksu võetakse äri- ja tööstustundistuste pealt; trahterimaksu tasuvad trahteriomaniikud; lõbustusmaksu kannavad pidude, kontsertide ja loengute korraldajad; sildimaksu tasuvad kõik, kes mingisuguse sildi välja panevad; kuulutusmaksu võetakse ajalehe väljaandjailt kuulutuste pealt, mis nad oma lehtedes avaldavad; reklaamimaksu saab linn reklaam- ja kuulutuslehtede pealt, mis linnas nähtavale kohale üles pannakse; turumaksu võetakse alatisilt turukauplejailt; hobuse-, koera-, auto-, mootorratta- ja jalgrattamaksu võetakse nende omanikelt. Linnavalikogu määrab kindlaks igale maksule oma maksmistähtaja. Kes pärast seda tähtaega tasub, maksab viivitusprotsente. Ühtlasi on linnal õigus võlgnevaid makse politsei abil sisse nõuda. Kui politseile vabatahtlikult maksu ei tasuta, siis määratakse võlglaste varandus oksjonile, kusjuures saadud rahast kinni peetakse võlgnevad maksud ühes viivitusprotsentidega.

Teiseks tuluallikaks linnale on omad ettevõtted. Meie linnadel on omad mõisad ja maad, turbarabad, meiereid, vorstivabrikud, tapamajad, gaasi- ja elektrivabrikud, veevärgid, pangad, kauplused, apteegid, laenukassad, majad, trammid, saunad jne. Igal linnal pole küll kõiki neid ettevõtteid, ühel on ühed, teisel teised. Linnad ei asuta oma ettevõtteid mitte sellepärast, et linnakassale suurt sissetulekut muretseda, vaid linnakodanikkude huvides, nimelt et võimaldada viimastele võimalikult odavat tarvete rahuldamist. Et ainelise kasu saamine pole linnal esimese tähtsusega, seepärast toovad need ettevõtted linna laekale, võrreldes maksudega, tunduvalt vähem sisse. Meie linnade ettevõtted on praegu veel vähe arenenud, võrreldes Lääne-Euroopa linnadega, kuid nad on arenemas.

Aleviomavalitsuse võimkond ja ülesanded sarnanevad linnaomavalitsuse omadega. Aleviomavalitsuse tegevust juhivad alevivolikogu ja alevivalitsus. Alevivolikogu valitakse alevi hääleõiguslike kodanikkude poolt neljaks aastaks. Volinikkude arv on alevites kuni 1500 elanikuga 15, üle selle iga tuhande elaniku pealt üks volinik juurde. Volikogu on otsustav organ. Täidesaat-

vaks organiks on alevivalitsus, kes valitakse alevivolikogu poolt neljaks aastaks. Alevivalitsus koosneb alevivanemast ja nõunikest.

Alevivalitsuse liikmed kinnitab ametisse siseminister. Jätab viimane mõne liikme kinnitamata, siis tuleb kahe nädala jooksul võtta ette uued valimised. Ei toimu selle aja kestel valimised või jätab minister ka teiskordselt alevivalitsuse liikme kinnitamata, siis nimetab selle ametisse siseminister.

Eestis on praegu 17 alevit.

Kõigi omavalitsuse-ühikute eelarve algab 1. aprillil ja lõpeb järgmise aasta 31. märtsiga.

Linna- ja aleviomavalitsus võivad ainult seda teha, mis seaduses lubatud. Osa nende otsustest vajab siseministri kinnitamist; tähtsamad neist on linna- ja aleviomavalitsuste poolt antavad sundmäärused, tulude-kulude eelarve, aruanne eelarve täitmise kohta jne. Et muu linna- ja aleviomavalitsuse tegevus oleks seaduspärane, selle järele valvab linnal siseminister ja alevil — ajutine maavalitsus. Linnavolikogud peavad seitsme päeva jooksul pärast oma koosolekut saatma oma protokollid ära kirja siseministrile. Leiab viimane, et protokollis on seadusevastane otsus, siis on tal õigus kahe nädala jooksul kaevata administratiivkohtusse ja nõuda, et kohus seadusevastase otsuse tühistaks. — Alevivolikogude otsuste seaduslikkuse järele valvab maavalitsus. Viimasele saadetakse seitsme päeva jooksul alevivolikogu protokollid ära kirja, kes sellega toimetab samuti kui siseminister linnavolikogu protokolliga.

20. peatükk.

Rahvaharidus.

Meie aja riik kulutab suuri summasid rahvahariduseks. Eesti vabariigi 1934./1935. a. eelarves moodustavad need väljaminekud tervelt ühe kümnendiku riigi kõigist väljaminekuist. Peale selle kulutavad samaks otstarbeks suuri summasid omavalitsusasutised. Miks teeb seda riik? Miks ei jäta ta haridustööd iga kodaniku erasjaks? Rahvahariduse korraldus nõuab suuri kulusid. Üksikud kodanikud ja eraühingud on aineliselt jõuetud. Jääks töö nende õlgadele, siis oleks rahvaharidustöö puudulik. Riik ei või seda lubada. Tema on liiga huvitatud oma kodanikkude hariduslikust tasapinnast ja seepärast võtab ta hariduse eest hoolitsemise enese peale. Riik tahab näha haritud kodanikke mitmesugustel põhjustel.

Esiteks on meie aja teadus ja kunst sedavõrt kõrgel arenemisastmel, et neist aru võib saada ainult haritud kodanik. Harimatule inimesele on nad võõrad ja arusaamatud. Et kodanik teadlikult võiks nautida teaduse ja kunsti saavutisi, on tarvis kodaniku kallal püsivat haridustööd.

Teiseks oleme jõudnud majanduslikus elus arenemisastmele, kus tööstus on oma riigi piiridest üle kasvanud, s. t. kodanikud ei tarvita mitte kõiki saadusi ära, mida kodumaa vabrikud valmistavad või kodumaa põllud kasvatavad. Saadused peavad teed leidma väljapoole kodumaad. Nii ei ole lugu ühes riigis, nii on lugu kõigis haritud riikides. Välisurule ilmuvad mitme riigi saadused. Müüjate vahel tõuseb võistlus. Võitjana püsib turul see, kelle saadused on kõige paremad ja kõige odavamad. Paremaid saadusi suudab anda see valmistaja, kes peale muu tarvitab tehniliselt uuemaid ja täielikumaid masinaid. Uusi masinaid võib tarvitada tehases, kus õppinud töölised. Õppimata tööline ei oska keeruliste masinatega ümber käia, vaid rikub neid. Tähelepaneku varal on kindlaks tehtud, et haritud tööline on hoolsam, leidlikum, viljakam, suudab teha paremat tööd, ja tema poolt valmistatud saadus tuleb lõppresultaadis odavam kui harimatu tööliste oma. Riik ei saa jääda rahulikuks pealtvaatajaks, kui tema töösturite ja põllumeeste produktid maailmaturul kõrvale surutakse, ostmata jäetakse. Riigi tööstus ei saa säärasel puhul areneda, ta peab hakkama ennast koguni kokku tõmbama; osa töölisti tuleb tehastest lahti lasta; tekivad tööta tööliste hulgad, tulevad rahutused, riigi sissetulekud vähenevad. Riigis on kriis, mille all kõik kodanikud kannatavad.

Kolmandaks nõuab haritud kodanikke demokraatlik riigikord. Demokraatlikus riigis on riigi juhtimine kodanikkude eneste käes. Nad teostavad seda parlamendi ja kogukonna valimiste ja rahvahääletamise teel. Valimis- või hääletamisedelid andes avaldab kodanik soovi, kuidas riiki juhtida. Kuidaviisi arvab kodanikkude enamus, nii peab füügilaeva juhitama. Enne oli valitsemisaparaadi juhtimine kuninga ja temast sõltuvate ametnikkude käes. Neilt nõuti oskust ja nemad kandsid vastutust ebaõnnestunud sammude eest. Demokraatlikus riigis nõutakse riiklikku mõtlemisvõimet ja oskust igalt kodanikult. Keegi ei saa jääda passiivseks pealtvaatajaks, igauks kannab vastutust riigiaparaadi vääratuste eest. Et kord oleks riigis demokraatlik, peab valitsema enamuse tahtmine. Et valitseks tõsiselt enamuse tahtmine, peab iga kodanik teadlikult ja täie vastutustundega oma soovi avaldama. Seda saab teha ainuüksi haritud inimene. Seepärast on demokraatlik kord ilma haritud kodanikkudeta võimatu. Demokraatlik kord on püsiv ainult siis, kui kõik kodanikud on tarvilikult haritud. Vastasel korral on demokraatlik kord alati hädaohus. Rahvalitsuse asemel võime näha parteijuhtide ja kihutajate valitsemist, kes teadvuseta rahvahulki endi järele meelitavad ja neid oma tööriistana ära kasustavad.

Neil põhjustel pööravad haritud riigid suurt tähelepanu rahvahariduse tõstmisele. Iga riik teeb seda jõudumööda ja oma viisi. Tähtsam hariduse levitaja on rahvakool ehk algkool. Läänud aastasaja lõpul ja käesoleva aastasaja alul on haritud riigid üldiselt kehtima pannud sundusliku ja maksuta algkooli, s. t. kõik lapsed, määratud vanadusest peale, on kohustatud algkoolis käima. Et see

sundus mitte mõnele vanemale või lapse eestkostjale koormavaks ei muutuks, on algkool maksuta. Riigid lähevad lahku omavahel sundusliku algkooli vältuses. On riike nelja-, viie- ja kuueaastase algkooli kursusega, on aga riike, kus sundusliku algkooli vältus on veel pikem. Nii on üksikuis Šveitsi kantonites teostatud üheksa-aastane algkool. Uus Saksa põhiseadus näeb ette vähemalt kaheksa-aastase vältusega algkooli, millele järgneb veel sunduslik täienduskool kodaniku 18-aastaseks saamiseni.

Eesti sammub vanemate kultuurriikide jälgedes. Meie Põhiseadus näeb ette sunduslikku ja maksuta algkooli. Sunduslik algkool on sisse seatud neilsamul motiivil mis mujalgi. Hariduse tähtsusest arusaamine pole vanemate hulgas veel sedavõrt maad võtnud, et nad vabatahtlikult ise lapsed kooli saadaksid. Leidub neid, kes laste tööjõudu oma kasuks tarvitavad selle asemel et neid kooli saata. Nende pärast on maksma pandud kooliskäimise kohustus.

Algkooli kursus kestab meil 6 õppeaastat, sellele järgneb õpilaste jaoks, kes edasi õppima ei lähe, 2-aastane täienduskool. Lapsed, kes õppeaasta alguseks 8 aastat vanaks saanud, on kohustatud algkooli astuma. Koolikohustus kestab kursuse lõpetamiseni või mittelõpetamise korral 14 aasta vanuseni. Kui õpilane saab 14 aastat vanaks õppeaasta esimesel poolel, siis vabaneb ta koolikohustusest juba eelneval kevadel; saab ta 14 aastaseks aga õppeaasta teisel poolel, siis peab ta selle õppeaasta lõpuni, s. o. kevadeni koolis käima. Lapsevanemad või hoolekandjad on kohustatud last korralikult kooli saatma. Ei tee nad seda, siis karistatakse neid esmalt rahatrahviga, siis kinnipidamiskaristusega, ja kui viimane ei aita, siis antakse laps kohtuotsuse põhjal teise perekonda või kasvatamajja lapse ülalpidamiseks ja koolisaatmiseks. Koolitöö vältuse ajal ei või õpilast võtta palgalisse ametisse. Kui laps ei saa vaesuse pärast koolis käia, siis peab kohalik kogukond (linn, alev, vald) tema eest hoolitsema. Viimane muretseb lapsele tarvilikud rõivad, jalanõud ja raamatud.

Algkool on emakeelne. Õpilaste emakeel arvatakse vanemate rahvuse järgi. Algkoolis õpetatakse järgmisi õppeaineid: emakeelt, usuõpetust, kodulugu, matemaatikat, loodusõpetust ja tervishoidu, maateadust, ajalugu ja kodanikuõpetust, joonistamist, tööõpetust, laulmist, võimlemist ja vähemusrahvuste koolides riigikeelt. Loendatud õppeaineist on usuõpetus õpetajaile ja õpilastele vabatahtlik õppeaine, s. t. kool peab usuõpetust õpetama, kuid selle õpetamine õpetaja poolt ja õppimine õpilase poolt pole sunduslik. Sunduslike õppeainete hulgas puuduvad ka võõrkeeled. Algkool on ehitatud ühtluskooli põhimõtte alusele, nimelt moodustab algkool ühtluskooli esimese astme, keskkool teise ja gümnaasium kolmanda astme. See tähendab, et nende koolide õppekavad on nii kokkukõlastatud, et järgmine aste on esimese jätkuvas. Algkooliõpetajaks on pedagoogiumide lõpetajad või gümnaasiumide ja kõrgemate õppeasutiste lõpetajad, kes omandanud algkooliõpetaja kutse. Iga

vald, alev ja linn on kohustatud oma piirides avama niipalju algkooli, kui palju nõuab laste arv. Samad omavalitsusühikud kannavad ka oma algkoolide ülalpidamise kulud.

Ühtluskooli teise järgu moodustab keskkool. Tema ülesandeks on haritud kodanikkude kasvatamine ja õpilaste ettevalmistamine gümnaasiumidesse ning teistesse õppeasutistesse astumiseks. Keskkool on emakeelne ja maksuline. Õpilased peavad käima kas emakeelses või riigikeelses keskkoolis. Õpilaste emakeel arvatakse nende vanemate rahvuse järgi. Kui vanemad kuuluvad kahte rahvusse, siis määratakse lapse rahvus nende kokkuleppe järgi. Kui kokkuleppele ei jõuta, siis peab õpilane õppima riigikeelses keskkoolis. Keskkool on viieklassine. Esimesse klassi võetakse eksamita vastu algkooli neljanda klassi lõpetajaid. Kui peaks kooli astuda soovijaid olema rohkem kui lubab vaba ruum, siis korraldatakse haridus- ja sotsiaalministri korraldusel valik sisseastujate vahel. Keskkoolid jagunevad avalikeks ja era-keskkoolideks. Esimesi peavad ülal kas riik või omavalitsusasutised ja nad on avatud riigivanema otsusega. Teisi peavad ülal eraisikud, organisatsioonid ja omavalitsusühikud. Nende avamine toimub eraõppeasutiste avamise korras. Keskkoolis õpetatakse järgmisi õppeaineid: emakeel, usuõpetus, matemaatika, loodusteadus ühes keemia ja tervishoiuga, füüsika, maateadus, ajalugu, kodanikuõpetus, 2 võõrkeelt, joonistamine ja joonestamine, võimlemine, riigikaitseõpetus, käsitöö, laulmine. Usuõpetus on nagu algkooliski koolile sunduslik, õpetajale ja õpilasele aga vaba. Võõrkeeltena võib keskkoolis õpetada inglise, prantsuse, saksa või vene keelt. Kooli avamise otsusega kinnitab riigivanem vastava keskkooli võõrkeelte järjekorra, s. t. esimese ja teise võõrkeele loendatud neljast. Muukeelsetes keskkoolides on esimeseks võõrkeeleks riigikeel. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi loaga võib keskkoolis õpetada ka teisi õppeaineid, kuid tingimusega, et selle all ei kannata sunduslike ainete õppimine. Keskkool võib olla ühis- või lahuskool.

Ühtluskooli kolmanda järgu moodustab gümnaasium. Selle ülesandeks on jällegi haritud kodanikkude kasvatamine ja ettevalmistamine ülikooli ja teistesse kõrgematesse õppeasutistesse astumiseks. Gümnaasium on emakeelne ja maksuline. Õpilane peab käima kas emakeelses või riigikeelses gümnaasiumis. Segaabielust sündinud laste emakeel määratakse samuti kui keskkooliski. Gümnaasium on kolmeklassine. Ta võib olla ühis- või lahuskool. Gümnaasiumil on kaks haru: humanitaar- ja reaalaru. Gümnaasiumid jagunevad avalikeks ja eragümnaasiumeks. Nende avamine toimub samas korras nagu keskkoolidegi avamine. Gümnaasiumi esimesse klassi võetakse vastu keskkooli kursuse lõpetanuid valiku põhjal. Valiku tingimused määrab haridus- ja sotsiaalminister. Gümnaasiumis õpetatakse järgmisi õppeaineid: emakeel, usuõpetus, matemaatika, loodusteadus, füüsika, kosmograafia, ajalugu, kodaniku- ja majandusteadus, mõtte- teadus, võõrkeeled, võimlemine, riigikaitseõpetus ja laulmine.

Usuõpetuse kohta kehtib sama, mis alg- ja keskkoolis. Humanitaarharus on ühe vana keele õppimine sunduslik. Võõrkeeltest võidakse õppida inglise, prantsuse, saksa või vene keelt. Keelte järjekorra kinnitab riigivanem avaliku gümnaasiumi avamist lubades. Muukeelsetes gümnaasiumides on esimeseks võõrkeeleks riigikeel. Haridus- ja sotsiaalministri loal võib gümnaasiumis õpetada ka teisi aineid tingimusel, et sunduslikud ained selle all ei kannata.

Kes kõrgemat haridust soovivad omandada, astuvad ülikooli. Eestis asub ülikool Tartus. Ülikooli ülesandeks on arendada teadust, eriti neid teadusalasid, mis Eesti maad ning rahvast käsitlevad, ja anda ühiskonnale tarviliku eriharidusega tegelasi. Ülikooli võetakse vastu isikuid, kes on 17 aastat vanad ja lõpetanud avaliku gümnaasiumi või sooritanud vastavad eksamid erikomisjoni ees. Harilikult võetakse ülikooli vastu eksamita. Juhul aga, kui mõnda teaduskonda on sisseastujaid rohkem kui neid vastu võib võtta, korraldatakse võistluseksamid. Kes neile nõudeile vastab, loetakse täisõiguslikuks üliõpilaseks. Peale nende on ülikoolis vabakuulajad. Tartu ülikoolil on 9 teaduskonda: 1) usu-, 2) õigus-, 3) arsti-, 4) filosoofia-, 5) matemaatika-loodus-, 6) loomaarsti-, 7) põllumajandus-, 8) majandus- ja 9) tehnikateaduskond. Teaduskonnad jagunevad osakondadeks. Nii on arstiteaduskonnal arsti- ja rohuteadus-osakond; matemaatika-loodusteaduskonnal — matemaatika-, keemia- ja loodusteadus-osakond; põllumajandusteaduskonnal — metsa- ja põllumajandusosakond. Õppeaja kestus ülikoolis on nelja-aastane, välja arvatud arstiteaduskond, mille kursus vältab kuus aastat, loomaarstiteaduskond, mille kestus 5 aastat, ja majandusteaduskond, mille kursus vältab kolm aastat. Iga teaduskonna eesotsas seisab dekaan, ülikooli eesotsas — rektor. Rektori ja dekaanid valivad professorid eneste hulgast, kusjuures rektori valimine kuulub riigivanema kinnitamisele. Oma sisemise töö korralduses omab ülikool eriseaduse põhjal autonoomse teadusasutise õigusi.

Peale üldhariduslike koolide on meil rida kunsti- ja kutsekoole. Kunstikoolidest oleks nimetada tähtsamaina Tallinna konservatooriumi, Tartu kõrgemat muusikakooli ja kunstiühing „Pal-lase“ kujutava kunsti kooli Tartus.

Erinemine, spetsialiseerumine võtab järjest rohkem maad. Vähe on ainuüksi heast üldharidusest. Nõutakse head ettevalmistust ka oma eri-, kutsealal. Seda annavad kutsekoolid, mis oma õpilasi teoreetiliselt ja praktiliselt valmistavad kindlale elukutsele. Kuna meil iseseisvuse esimesil aastail rõhku pandi eeskätt üldharidusliku kooli peale, on viimaseil aastail riik energiliselt teotsema hakanud kutsekoolide võrgu loomisel. On juba tegevuses pedagoogiumid, tööstuslikud, majanduslikud, põllutöö-, meri- ja teised koolid. Pedagoogiumid valmistavad ette algkooliõpetajaid. — Tööstuslikud koolid valmistavad õppinud töölisi, tehnilisi jõude ja õppinud majapidajaid. Tööstuskoolide erialad on väga mitmesugused. Näit. puu- ja metallitööd, õmblemine, kudumine, tekstiilialad, nahatööd, klaasi-

tööd jne. Õppeaja kestus on 2—3 aastat, vastavalt tööalale. Vastu võetakse algkoolilõpetajaid. — Majanduskoolide ülesandeks on majandusliku kutsehariduse andmine oma õpilastele ja nende ettevalmistamine teenistusele riigi- ja omavalitsusasutistes, ärides, kontorites, pankades, ühistegelistes ettevõtetes ja teistel aladel. Kooli kursus kestab vähemalt 3 aastat. Õpilasteks võetakse algkoolilõpetajaid. — Merikoolide eesmärk on ette valmistada kaubalaevajuhte ligi- ja kaugesõidu tarvis. Merikool on neljaklassine: ettevalmistusklass ja 3 põhiklassi. Ettevalmistusklassi võetakse terveid noormehi, kes lõpetanud algkoolikursuse, saanud 18 aastat vanaks ja vähemalt 32 kuud merel sõitnud.

Kutsekoole peab üleval osalt riik, osalt omavalitsusasutised.

Vähe on koolidest. Seal käib inimene nooreas. Rõhuv enamus rahvast ei saagi kaugemale algkoolist. Teadus ja kunst teevad aga edusamme. Kui kodanik peale kooli edasiharimise jätab, siis jääb ta edasirühkivast elust maha. Ta jääb selle juurde, mis omal ajal koolis õpitud, ja sellestki unub aja jooksul väga palju. Inimene ei või jätta enese täiendamist. Seks on mitmesugused abinõud, mis kokkuvõttes kannavad nime haridustöö väljaspool kooli. Selle nime all mõistame rahvaülikoole, kursusi, loenguid, raamatukogusid, lugemisringe ja teisi sellesarnaseid ettevõtteid. Tähtsamad neist on rahvaülikoolid ja raamatukogud.

Rahvaülikoolid töötavad meil suuremais linnades ja maal. Kavalt erinevad linna ja maa rahvaülikoolid. Esimeste ülesanne on eeskätt täiendada kuulaja üldharidust, teisel kohal aga kutseharidust ja virgutada kuulajat edasiharimisele. Kuulajalt eksamit ei nõuta. Lektorid arvestavad aga seda, et nende kuulajail on eelteadmed algkooli kursuse piirides. Rahvaülikooli loengud on korraldatud õhtuti pärast tööd, umbes paar tundi päevas. Linna rahvaülikoolil kindlat kava ei ole. Käsitellakse väga mitmesuguseid aineid ja küsimusi. Kuulajal on vabadus kuulata neid loenguid, mis teda huvitavad. Pärast loengut on kuulaja õigustatud esitama lektorile küsimusi. — Maa rahvaülikool teeb alles esimesi katseid. Ta on korraldatud põhjamaade maa-rahvaülikoolide eeskujul. Siin on oma kindel kava. Õppetegevus kestab talve läbi. Peale üldhariduslike ainetega pannakse suurt rõhku põllunduslike ainetega ja majapidamise peale. Maa rahvaülikool tuletab rohkem täiskasvanute kooli meelde. Ka siin arvestavad õpetajad seda, et nende kuulajail on teadmed algkooli õppekava ulatuses.

Raamatukogusid asutavad ja peavad ülal omavalitsusasutised ja eraühingud. Riik omalt poolt annab neile abirahasid. Samuti on lugu ka rahvaülikoolidega.

Haridustöö üle terve riigi toimub haridus- ja sotsiaalministeeriumi järelevalve all. Ministeerium määrab kindlaks koolide õppekavad ja valvab oma ametnikkude — koolinõunikkude — kaudu, et neid ka täidetakse. Ta kinnitab ametisse riigi poolt ülalpeetavate

õppeasutiste õpetajad. Pedagoogiiumide, gümnaasiumide jne. direktorid kinnitab ametisse riigivanem.

Teaduse, kunsti, rahvahariduse ja kehakultuuri edendamiseks ja neil aladel teotsevate asutiste, ettevõtete ja isikute toetamiseks on meil asutatud Kultuurkapital. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi juures on Kultuurkapitali nõukogu, kes teeb ettepanekud Vabariigi Valitsusele, kuidas iga aasta Kultuurkapitali jagada. See kapital ise kogutakse mitmesugustest allikatest. Nii läheb selle kapitali kasuks iga aasta kindel protsent piirituse ja viinamüügi tuludest, mõned trahvirahad, osa tubakaaktsiisist, osa trahteri- ja kinomaksudest ja veel muist allikaist.

21. peatükk.

Politsei korraldus.

Politsei ülesanne on valvata kodanikkude julgeoleku ja korra järele riigis. Meie politsei on kolmesugune: välispolitsei, kriminaalpolitsei ja poliitiline politsei. Igäühel neist on oma eriülesanded.

VÄLISPOLITSEI valvab seaduste ja sunduslike määruste täitmise järele. Märkab tema, et neid rikutakse, siis teeb ta korralduse rikkumise lõpetamiseks. Näiteks nõuavad linna sunduslikud määrused, et majaperemehed peavad oma hoovid puhtad hoidma ja kõnniteed oma majade ees talvel lumest tühjendama ja sinna liiva riputama. Ei täida majaomanik või majavalitseja neid määrusi, siis ilmub politsei ja nõuab nende täitmist. Politsei koostab protokollid õnnetusjuhtumite korral, nagu kehavigastuste korral tehastes, tulikahjude puhul jne. Politsei peab korda üldiseks tarvitamiseks määratud kohtades — teedel, tänavail, avalikkudel platsidel, rahva kogunemispaiakades, nagu turgudel, laatadel, avalikkudel pidudel, koosolekuil jne. Tulikahjude, veeuputuste ja muude üldiste õnnetuste puhul on politsei kohustatud kohale ilmuma ja seal korda pidama. Politsei on abiks riigi- ja omavalitsus-ametnikele nende kohuste täitmisel. Ta kannab kodanikkudele laiali maksulehti, kohtu teatelehti ja kutseid, nõuab kodanikelt sisse riigi- ja omavalitsusmaksu. On kodanikule tarvis kas isiku-, varanduse-, elukutse-, perekonna- või mõnd muud tunnistust, siis saab ta selle politseist. Politsei võtab vahi alla joobnud isikuid ja vaimuhaigeid. Ta püüab väejooksikuid, valvab selle järele, et kaitseväekohuslased korralikult ilmuksid kogunemispunktidesse.

Kuritegevuse alal on politsei kohustatud aegaviimatult algama juurdlust, kui ta toimunud kuriteost ise teada saab või kui sellest temale teatatakse. See tähendab, politsei sõidab kuriteokohale, teeb kindlaks kurjategija, võtab ta, kui tarvis, vahi alla, teeb korralduse, et kuriteo jälgi ei kaotataks, kuulab üle tunnistajad ja kogub mater-

jali, annab selle siis edasi kas kriminaalpolitseile, rahukohtunikule või kohtu-uurijale. Väiksemas süüteoasjades, mida arutab rahu-kohtunik, esineb politsei süüdistajana. Välispolitsei on kohtuvõimude käsutada. Viimased võivad talle ette kirjutada kodanikke vahi alla võtta, neid kohtusse toimetada, kohtuotsuseid ja muid eeskirju täita.

Välispolitsei on kodanikule kõige lähem ametiasutis, kõige rohkem tuleb tal sellega kokku puutuda. Ta on esimene, kes annab abi kodanikule õnnetuse, ülekohtu ja kuriteo korral. Et politseil on kodanikkudega nii sage kokkupuutumine ja ta nii tihti kodaniku tegevusvalda tungib, siis on seaduses kord ära määratud, kuidas peab politsei toimima ja kuidas peavad kodanikud tema käskde täitma. Kui kodanik leiab, et politsei ei toimi seaduse järgi, siis võib ta kaevata kas prokuröri või kõrgemale politseiametnikule. Prokuröri-le kaevatakse sel korral, kui politseiametnik teeb mõne kuriteo. Muil juhtumel pööratakse aga selle politseiametniku ülemuse poole, kellega kodanikul tegemist.

Politsei peab kodanikke alati viisakalt kohtlema. Mil viisil politsei kodaniku vabadust võib kitsendada, on täpsalt ette nähtud. Seaduses on juhtumid loendatud, kunas politsei omal algatusel võib kodanikku vahi alla võtta. Need on: joobnud olek, hädaohtlik vaimuhaigus, kuriteolt tabamine või põhjendatud kahtlustus kuriteos. Iga vahi alla võtmise juhtumi kohta teeb politsei aegaviimatult protokoll-i, kuhu üles märgitakse, mis päeval ja kella ajal kodanik vahi alla võetud ja mis põhjusel. Ärakirja vahi alla võtmise korraldusest on politsei kohustatud viibimata andma vahi alla võetu omastele või usaldusmehele nende nõudmisel, kes sellega võimaluse omandavad politsei tegevuse peale kaevata. 24 tunni jooksul, arvates vahi alla võtmise ajast, peab politsei vahi alla võetu rahukohtuniku või kohtu-uurija juurde toimetama, kelle võimupiiri asi käib. Viimane teeb omakord kas vabastamise või kinnipidamise määruse. Kui kohtuvõimud on kaugemal kui 10 kilomeetrit vahi alla võtmise kohast, siis pikendatakse kohtuvõimude juurde toimetamise aega. Säherdune aja määramine politseile, mil ta vahi alla võetu kohtuvõimudele peab üle andma, toimub kodaniku vabaduste kaitsemise pärast. Politseilt on võimalus ära võetud oma näengu järgi talitada, ja asja lahendamine on antud erapooletu kohtu kätte, kus kodanikul on olemas enda kaitsemise võimalused. Ametikohuste täitmisel peab politsei ettevaatlik olema. Ta ei tohi asjata relva tarvitada. Igast relva tarvitamisest peab politseinik oma ülemusele teatama. Tähelepandud seaduse või määruse rikkumise korral peab politseinik koha peal protokoll-i koostama. Ainult sel korral, kui see võimalik ei ole või kui ei saa kuriteo tegija isikut kindlaks määrata, kutsutakse see isik politseivalitsusse. Politsei poolt ette võetavad läbiotsimised peavad toimuma kahe tunnismehe juuresolekul. Välispolitsei ametnikud on kohustatud oma ametikohuste täitmisel kandma vormi, et kodanikud neid tunneksid.

KRIMINAALPOLITSEI ülesanded, võrreldes välispolitsei ülesannetega, on palju kitsamad. Tema võitleb üldiste kuritegude vastu, nagu tapmised, röövimised, vargused, kelmused jne. Kriminaalpolitsei algab kuriteo jälitamist kas omal algatusel või kodanikkude teadaandel. Iga kodanik on kohustatud kuriteost teatama lähemale politseile. Kui koha peal kriminaalpolitseid ei ole, siis toimetab kuriteo jälitamist välispolitsei. Niipea aga, kui kriminaalpolitseiameetnik kohale jõuab, annab välispolitsei juurdlusmaterjali kriminaalpolitseile üle. Jälitamist toimetab kriminaalpolitsei juhiste järgi, mis kehtivad välispolitsei kohta ja eespool kirjeldatud. Kriminaalpolitsei on kuritegude jälitamise alal prokuröride ja kohtu käsutada. Kriminaalpolitsei ametnikud ei ole kohustatud kandma vormirõivast.

POLIITILISE POLITSEI ülesandeks on võitlemine poliitiliste kuritegudega, nagu mäss, riigi-äraandmine, salakuulamine jne. Nende kuritegude jälitamist toimetab ta samuti kui kriminaalpolitsei üldiste kuritegude jälitamist. Kuritegude jälitamisel on poliitiline politsei prokuröride ja kohtu käsutada. Nagu kriminaalpolitseigi, ei ole ta kohustatud kandma vormi.

Politsei allub Siseministeriumile ja teda juhib Politseivalitsus. Vabariigi maa-ala on jagatud seitsmeks prefektuuriks. Näiteks Tallinna-Harju, Tartu-Valga prefektuur. Iseseisvasse komissariaati on koondatud vabariigi raudtee politsei raudtee ülemkomissariga eesotsas. Prefektuuri eesotsas seisab prefekt, kellele omakord alanevas järjekorras alluvad abiprefektid, politseikomissarid, abikomissarid, konstaablid, allkonstaablid, vanemad kordnikud ja kordnikud. Nende prefektide juures, kus seda siseminister tarvilikuks peab, võib ta ametisse seada üldkuritegude jälitamiseks kriminaalpolitsei komissarid, kellele omakord alluvad abikomissarid, kriminaalpolitsei vanemad assistendid, assistendid, vanemad agendid ja agendid. Kriminaalkomissarid võivad siseministri soovil teetseda ka lahus prefektidest ja alluda otse Politseivalitsusele. Poliitiline politsei allub otse Politseivalitsusele. Selle politsei tegevust juhivad poliitilise politsei komissarid, kellele, nagu kriminaalpolitseiski, alluvad omakord poliitilise politsei abikomissarid, vanemad assistendid, assistendid, vanemad agendid ja agendid. Kriminaal- ja poliitilise politsei komissaride tegevuspiirkonna määrab kindlaks siseminister.

Kõik politsei ülalpidamiskulud kannab riik.

22. peatükk.

Riigikaitse.

Suurim kodaniku kohus on oma isamaad kaitseda. Eesti ei taha pidada pealetungisõdasid, ta ei taha naabreilt vägivallega võtta, mis nende päralt. Küll peab ta aga valmis olema kaitsesõjale. Kui väikese rahvaarvuga riigil tuleb Eestil kõik kodanikud riigikaitse teenis-

tusse rakendada. Seepärast ütleb meie Põhiseadus, et kõik Eesti kodanikud on kohustatud osa võtma vabariigi kaitsest seaduses ette nähtud alustel ja korras. See kohustus ei lasu üksnes mees-, vaid ka naiskodanikel. Missugusel teel viimased riigikaitsest osa võtavad, seda määravad tuleviku seadused.

Riigikaitset teostavad kaitsevägi ja Kaitseliit.

KAITSEVÄGI. Kõik Eesti meeskodanikud on kohustatud osa võtma kaitseväeteenistusest. Selle teenistuse üldkestus on 38 aastat, alates 17. aastaga ja lõpetades 55.-ga. Kaitseväeteenistus jaguneb nelja järku: teenistus alalises kaitseväes, käsutusväes, reservväes ja maakaitseväes. Alalise kaitseväe moodustavad oma sundusliku aega teenivad noormehed, vabatahtlikud, üleajateenijad ja tegelikus väes olevad ohvitserid. Kõik noormehed, kes on saanud 20 aastat vanaks, on kohustatud ilmuma kaitseväeteenistusse. Ei vabastata üksikuid poegi ega perekonnatoitjaid, ega ole teisi eesõigustatud. Kõik kaitseväeteenistusse kutsutavad vaadatakse arstliku komisjoni poolt läbi. Teenistusse võetakse ainult terved. Raskemate vigadega kodanikud vabastatakse jäädavalt kaitseväeteenistusest. Kergemate vigadega arvatakse maakaitseväkke. Keda kohus on karistanud kõigi õiguste kaotamisega, neid ei võeta alalisse kaitseväkke, vaid teenistusväkke, mille ülesanne on kaitseväes esinevaid tõid teha. — Teenistuse kestus alalises kaitseväes on rahu ajal jalaväes, kahur- ja ratsaväes 12 kuud, meriväes ja merikindluses 18 kuud, muis väeosades ka 18 kuud, kusjuures kaitseministril on õigus viimase kategooria teenistusaega lühendada 12 kuuni. Sõja ajal kestab teenistus, kuni riigikaitse huvid seda nõuavad. Kesk- ja kõrgema haridusega kodanikest, kes võetakse kaitseväeteenistusse, võidakse osa kaitseministri korraldusel saata sõjakooli aspirantide klassi, mille lõpetamisel ja oma sundusliku aja ärateenimisel nad ülendatakse reservväe lipnikeks. Vabatahtlikkudena võetakse kaitseväkke neid, kes on saanud 17 aastat vanaks, on algkooli kursuse lõpetanud ega ole kohtu poolt karistatud. Vabatahtlikel on õigus endale väeosa valida. Üleajateenijate all mõistetakse neid kodanikke, kes oma sundaja kaitseväes ära teeninud ja siis edasi jäänud palgalistena teenima allohvitseridena või muudel alamatel kohtadel. — Kõik alalises kaitseväes sundaja teeninud kodanikud arvatakse käsutusväkke. Viibimine alalises kaitseväes ja käsutusväes kokku kestab viis aastat. — Käsutusväes aja teeninud kodanikud arvatakse reservväkke. Viimase teenistus kestab 45 aasta vanuseni. Peale selle loetakse reservväkke ka noormehed 18 aastast peale kuni alalisse kaitseväkke sundaega teenima astumiseni. — Pärast reservväes teenimist arvatakse kodanikud maakaitseväkke, mille teenistus vältab 55 aastani. Ühtlasi arvatakse maakaitseväkke ka need väiksemate terviseliste riketega kodanikud, keda vastuvõtmiskomisjonid ei leidnud võimaliku olevat võtta alalisse kaitseväkke. — Kaitseministril on õigus kutsuda õppusele käsutus-

väelasi. — Ka reservväelasi ja maakaitseväelasi võib kaitseminister kutsuda aeg-ajalt õppusele, aga ainult Vabariigi Valitsuse nõusolekul.

Meie kaitsevägi jaguneb maa- ja meriväeks. Maaväe moodustavad: jala-, kahur-, soomus-, ratsa-, inseneri- ja lennugägi. Soomusväe all mõistetakse soomusrongidel, soomusautodel ja tankidel teenivaid kaitseväelasi. Maavägi jaguneb diviisideks, brigaadideks, rügementideks, kompaniideks, rühmadeks ja jagudeks. Kahurvägi jaguneb brigaadideks, rügementideks, divisjonideks, patareideks, komandodeks, rühmadeks. Diviis on kõrgeim väeühik, mis on koostatud mitmest väeliigist. — Merevägi jaguneb laevastiku diviisideks, divisjonideks, II kl. sõjalaevadeks, III kl. sõjalaevade divisjonideks jne.

Kaitseväelased jagunevad ohvitserideks ja sõduriteks. Ohvitseride auastmed alanevas järjekorras on maaväes järgmised: kindral, kindral-leitnant, kindralmajor, kolonel, kolonel-leitnant, major, kapten, leitnant, noorem-leitnant ja lipnik; meriväes: kontr-admiral, meriväe-kapten, kapten-leitnant, kapten-major, vanem-leitnant, leitnant, noorem-leitnant ja lipnik. Kindrali auaste on kõige kõrgem ja seda võib omandada ainult sõja ajal iseäraliste teenete eest. Maa- ja meri-täiendusohvitseri esimene aste on lipnik. — Sõdurite auastmed maaväes ülenevas järjekorras on: noorsõdur, reamees, kapral, noorem allohvitser, vanem allohvitser, veltveebel, ohvitseri asetäitja; meriväes — noormadrus, II järgu madrus, I järgu madrus, spetsialist, noorem allohvitser, vanem allohvitser, veltveebel, pootsman, ohvitseri asetäitja.

Ohvitseride ettevalmistamine toimub sõjakoolis. Kaadriohvitseride ettevalmistus kestab kuni 3 aastat 2 kuud, täiendusohvitseridel mitte üle ühe kuu peale sundusliku teenistusaja lõppu. Vastu võetakse sõjakooli neid, kel keskkooli haridus ja läbi teinud vähemalt noorsõduri õppekursuse.

Allohvitseri valmistavad kaitseväele allohvitseride-koolid.

Rahu ajal korraldavad ja juhivad riigikaitset: riigivanem, Vabariigi Valitsus, kaitseminister ja kaitsevägede juhataja. Kaitsevägede juhataja on tegelik kaitseväe juht. Tema juhatab ka Kaitseliidu sõjalise väljaõppe ala. Kaitsevägede juhataja määrab ametisse riigivanem. Kaitsevägede juhatajale alluvad vahetult: kaitsevägede staabiülem, diviisiülemad, merijõudude juhataja, õhukaitse ülem, Kaitseliidu ülem, väeliikide inspektorid ja kaitseväe ühendatud õppeasutiste ülem.

Mobilisatsiooni väljakuulutamise ja sõja alguse korral läheb kaitsevägede juhatamine kaitsevägede ülemjuhataja kätte, kelle määrab riigivanem. Vabariigi kaitsejõudude mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustab riigikogu. Ainult sel korral, kui võõras riik on kuulutanud vabariigile sõja, alustanud sõjalist tegevust või välja kuulutanud vabariigi vastu mobilisatsiooni, on riigivanemal õigus ilma riigikogu otsust ootamata mobilisatsiooni välja kuulutada.

Oma raske ülesande pärast nõuab kaitseväe korraldus erilist distsipliini. Seepärast käsib seadus alamaile ülemate kaitseväelaste

seaduslikke käske täpsalt ja tõrkumata täita. Mittetäitjaid ja vastuhakkajaid ootavad suuremad karistused kui kodanlikus teenistuses. Karistusi määravad ülemus ja sõjakohtud. Üldse alluvad viimaseile kaitseväelaste süüteod. Kaitseisukorra väljakuulutamisel alluvad sõjakohtuile raskemate süütegude eest ka eraisikud. Kaitseväelastel on keelatud osavõtt poliitilistest ühingutest ja koosolekutest.

KAITSELIIT. 1924. a. 1. detsembri enamlaste vägivaldne riigikorra kukutamise katse näitas, et niikaua kui meie naabruses elab inimene ja on korraldusi, mis oma ülesannet näevad selles, et teise riigi seesmistesse asjadesse segada, meie alati enesekaitseks valmis peame olema. Meie riik on väike ja tal pole jõudu kogu aeg teenistuses pidada suurt kaitseväge. Peab otsima teist teed. See tee on seltskonna enesekorraldus. Sellele mõttele tuginebki Kaitseliit, mis uuesti loodi mõni kuu pärast õnnetut 1. detsembrit. Kaitseliit on relvastatud vabatahtlik riigikaitse organisatsioon. Peale kaitse välise vaenlase vastu seab ta endale ülesandeks kaitseda meie Põhiseadusega kindlaks määratud riiklikku korda ja abiks olla seaduslikkudele võimudele nende kohuste täitmisel, olla abiks kaaskodanikele ühiskondlike õnnetuste puhul, kaasa aidata rahva kehaliseks kasvatuseks, süvendada kodanikkude isamaalist ja rahvuslikku tunnet, õpetada oma liikmeid relvadega ümber käima ja anda neile sõjaväelist kasvatust. Kaitseliidu moodustavad riigitrüüd meeskodanikud. Naiskodanikud moodustavad Kaitseliidu ülesannete täitmiseks erilised kodukaitse organisatsioonid. Kaitseliit jaguneb malevaiks. Maleva moodustab maakond üksi või ühes maakonnalinnaga. Malev jaguneb malevkondadeks, mille aluseks on vald, alev. Malevkonnad omakord jagunevad kaitseväelistesse ühikuisse, nagu kompaniid, rühmad, jaod jne. Igal ühikul on oma ülem. Kaitseliit allub rahu ajal kaitseministrile, sõja ajal aga vägede ülemjuhatajale. Tegelik Kaitseliidu juht on Kaitseliidu ülem, kelle nimetab ametisse riigivanem. Kaitseliidu ülema ülesanne on hoolt kanda kaitseliitlaste õpetusliku külje eest ja valvata Kaitseliidu relvastise järele. Kaitseliidu ülema kõrval on ülemaalisiks korraldavaiks organeiks Kaitseliidu keskkogu ja vanematekogu. Esimene koosneb Kaitseliidu ülemast ja malevate esindajaist. Keskkogu ülesanne on määrata Kaitseliidu üldisi sihtjooni, kokku seada tegevuskava ja hoolitseda Kaitseliidu majandusliku külje eest. Vanematekogu koosneb vanemaist seltskonnategelastest ja on vahelülis seltskonna ja Kaitseliidu vahel. — Kaitseliitu astumine ja sealt lahkumine on vabatahtlik. Vastuvõtmisel nõutakse kolme kaitseliitlase vastutust. Oma lahkumisest peab kaitseliitlane kaks kuud ette teatama. Kaitseliit on kaitseväeline organisatsioon ja seepärast on temal ka oma distsiplinaarmäärustik, mille järgi nuheldakse kaitseliitlasi, kes efekkirjutatud korrast kinni ei pea. — Kaitseliidul on oma varandus, omad relvad (kahurid, kuulipildujad, püssid jne.). Kaitseliit saab osalt toetust riigilt, osalt muretseb enesele ise tulusid annetistest, pidudest jne. —

Kaitseliidul on mitmesugused väeosad. Vastavalt sellele on seatud ka õppus. Viimane on loomulikult korraldatud nii, et ta ei takista kodaniku igapäevast tegevust. — Kaitseliidu korraldus on säärane, et alarmi korral ta on aegaviimatult jalul ja võib kohe oma tegevust alata. — Kaitseliidu korraldus on suureks toeks riigile riigikaitse mõttes. Ta võimaldab vähendada riigikaitse kulusid, seejuures mitte vähendades julgeolekut. Iga kodaniku auasi on osa võtta Kaitseliidu organisatsioonist.

23. peatükk.

Töökaitse ja hoolekanne.

Eespool oli meil juhus peatuda Põhiseaduse § 25 juures. Me nägime, et Põhiseadusega on riigi peale pandud kohustus riigi majanduslikku elu nii korraldada, et iga kodanik saaks inimeseväärset ülalpidamist. Selleks on riik kohustatud sääraseid seadusi välja andma ja oma tegevust nii juhtima, et kõik saaksid tööd, et seadused kaitseksid töö juures töelist ja töölise tervist, et oleksid loodud korraldused, mis annaksid toetust vanule, töövõimetuile, neile, keda tabanud õnnetus, kes hoolitseksid puudustkannatava noorsoo eest jne. Meie tähendasime, et riik on organism, mis koosneb rakukesist — kodanikest. See organism saab ainult siis hästi töötada, kui teda moodustavad rakukesed viibivad normaalingimustes. Neid normaalingimusi peab meie riik looma. See on muidugi raske, nõuab aega ja palju raha. Kitsais tingimuses elav Eesti pole suutnud veel kuigi palju ses sihis teha. Aga ta teeb seda jõudumööda.

Käesolevas peatükis ei aruta meie, kui palju on Põhiseaduse § 25 nõudeist teostatud, vaid peatume ainult töökaitse- ja riikliku hoolekande seaduste juures. Töökaitseadustega on lähedalt seotud seadused, mis kindlustavad töelist haiguse korral, ja töolistele kindlustusseadus õnnetusjuhtumite vastu. Peatume ka nendel.

TÖÖKAITSESEADUSTE all mõistame neid norme, mis piiravad töölise ja peremehe tegevust töölepingu sõlmimisel. Ajalugu on näidanud, et ei või peremehele ja töölisele jätta täit vabadust töölepingu sõlmimisel. Tugevam pool — peremees — on sageli sundinud töelist liiga raskeis tingimuses töötama. On kurjasti tarvitatud laste, alaealiste ja naiste tööjõudu. Tagajärjeks on olnud haigused, kidurus, väljasuremus. Tööjõuliste kodanikkude arv on riigis vähenenud. Seepärast on üks riik teise järel hakanud ennast segama peremehe ja töölise vahekorrasse. Katsutakse tööaja lühendamise, öötöö piiramise, lastetöö keelamise, naistetöö kitsendamise ja teiste abinõude varal inimväärsemaid ja töölise tervisele rohkem vastavaid töötamistingimusi võimaldada. See liikumine on ülatunud isegi kaugeemale üksiku riigi piiridest. Nimelt on Versailles' rahulepingu põh-

jal loodud rahvusvaheline (riikidevaheline) töökonverentside korraldus, kes eespoolnimetatud küsimustega tegemist teeb ja kelle otsused on sunduslikud nendele riikidele, kes need otsused on kinnitanud. Eestiski on mitmed neist otsustest kehtivad.

Eestis kehtivad töökaitseseadused puudutavad tööstust ja põllutööd.

Peatume esmalt tööstuses kehtivail töökaitseseadustel. Töölise normaalne tööaeg tööstuses ei tohi olla pikem kui 8 tundi öö-päeva jooksul ehk 48 tundi nädalas. Eritingimustel on lubatud ületunnitöö, kuid tasu nende tundide eest on 50% kallim. Tööleping sõlmitakse kirjalikult. Peremees on kohustatud andma palgaraamatu, kuhu on märgitud lepingu tingimused ja vabriku või tehase sisekorra määrused. Tehase sisekorra määrused alluvad tööinspektorite läbivaatamisele ja kinnitamisele. Raamatusse kantakse sisse tööliiselle makstav palk. Töölepingut võib sõlmida kindla ja määramata aja peale. Viimasel korral lõpeb leping peale teiste tingimuste kaks nädalat pärast ühe või teise poole ülesütlemist. Palka ei tohi raha asemel toidu- ega muis aineis maksta. — Tööhooned peavad olema tugevad, ruumid valgustatud ja õhupuhastusseadisega varustatud, trepid ja käigud avarad, augud käsipuudega kaitstud jne. — Lapsi alla neljateistkümnepäevase aasta ei või tööstusse teenima võtta. Samuti on keelatud algkoolikohustuslikke lapsi võtta kooliajal teenistusse. Noortele alla kaheksateistkümnepäevase aasta ja naistele on peale mõnede erandite öötöö keelatud. Kuni 18. aastani on keelatud noortele ja naistele hädaohflikud ja kurnavad tööd. Ületunnitöö on alaealistele 17. aastani keelatud. Alaealisi kuni 18. a. ei või lasta ilma vaheaegadeta üle 4 tunni järgemööda töötada. — Sünnitajaid ei tohi enne nelja nädalat sünnituspäevast arvates tööle lasta. — Riiklikeks pühadeks ja puhkepäevadeks peale pühapäevade loetakse järgmised päevad: uusaasta, kolmekuningapäev, iseseisvuspäev (24. veebr.), palvepäev, suur neljapäev, suur reede, ülestõusmispäev (2 päeva), kevadepäev (1. mai), ristipäev, nelipäev (2 päeva), võidupäev 23. juunil, jaanipäev, usupuhastuspäev (31. X) ja jõulupäev (3 päeva), kokku 18 päeva.

Põllutöölise töökaitseseaduste järgi võib alaealisi 16 aastani tarvitada ainult abitööde juures: karjahoidmine, kitkumine ja teised kergemad tööd. Lapsi, kes on kohustatud seaduse järgi algkoolis käima, võib palgata ainult koolivaheajaks. Keskmise aastane põllutöölise tööpäeva pikkus ei tohi olla üle 9 tunni. Puhkepäevad on samad, mis tööstuseski.

Riiklikes ametiasutis on tööaeg valitsuse otsusega 7 tunni peale kindlaks määratud. Äri- ja kontoriteenijate puhkeaja kohta on linna- ja maa-omavalitsustel õigus sundmäärusi välja anda.

Tehaste töölised, kus alaliselt töötamas vähemalt 5 töölise, peavad olema töölise haigekassa liikmed. Haigekassa on ühing, mille osanikeks ühe või mitme tehase töölised. Haigekassa üles-

anne on haiguse korral osanikele — töölistele — abi andmine. Abiandmisfond moodustatakse maksudest, mis kogutakse peremees-
felt ja töölistelt. Abiandmisfondi makstakse iga osaniku pealt 1—3%
tema palgast. $\frac{2}{3}$ sellest maksab peremees, $\frac{1}{3}$ — tööline. Viimase
osa peab peremees palgamaksmisel töölise palgast kinni ja saadab
selle haigekassale edasi. Haigekassa tegevust juhivad osanikkude üld-
koosolek ja selle poolt valitud juhatas. Üldkoosolekust võtavad
osa ka peremeeste esindajad, kellel on $\frac{2}{3}$ koosolijate osanikkude
häältest. Abi antakse osanikele haiguse kestusel $\frac{1}{4}$ kuni $\frac{2}{3}$ nende
palga suurusest. Sünnitajad saavad abi 6 nädala jooksul (2 nädalat
enne ja 4 nädalat pärast sünnitamist) $\frac{1}{2}$ kuni terve palgani. Peale
selle antakse haigetele tasuta arstiabi, rohtu ja sidemeid. Osaniku
surma puhul maksab haigekassa matusekuludeks kadunu kuni 30-päe-
vase palga.

Riigiasutistes ja ettevõtteis töötavate ametnikkude ja tööliste
ning nende perekonnaliikmete arstiabi ja rohtude eest tasub osali-
selt riik. Peale selle saavad ametnikud ja töölised haiguse korral
palka edasi.

Kui tehases on vähemalt viis alalist töölisi, siis peavad nad
ka kindlustusseltsis õnnetusjuhtumite vastu kindlustatud olema.
Kindlustamine toimub peremeeste kulul, s. t. peremehed peavad
kindlustusseltsile iga ettevõttes töötava töölise pealt kindlustusmaksu
maksma. Juhtub töölisega töö juures õnnetus, siis tehakse arstide
poolt kindlaks, kui palju on tööline oma töövõimest kaotanud. Töö-
võime kaotamise suurus väljendatakse protsentides, näiteks 20, 50,
100%. Töövõime kaotanuile maksab kindlustusselts nende surmani
pensioni. Mida suurem töövõime kaotuse protsent, seda suurem
pension. Viimane võib tõusta pimedaksjäämise, mõlema käe või
jala kaotamise korral kuni töölise viimase aasta palgani. Sellest
tuleb nii aru saada, et nende õnnetuste korral maksab kindlustus-
selts töölisemale iga aasta nii palju pensioni, kui palju tööline teenis
viimasel aastal enne õnnetusjuhtumit. Kui õnnetusjuhtum töö-
lise surmaga lõpeb, siis saavad pensioni kadunu naine ja lapsed
15 aastani. Naise pension aastast on $\frac{1}{3}$ kadunu aastapalgast, lastel
 $\frac{1}{6}$ kuni $\frac{1}{4}$.

Eespool-loendatud töökaitse, haigekassa ja õnnetusjuhtumite
vastu kindlustamise seaduste täitmise järele valvavad töökaitse-
inspektorid, kes nende seaduste rikkumise korral koostavad proto-
kollid ja saadavad selle rahukohtunikule süüdlaste vastutusele võt-
miseks.

HOOLEKANNE. Hoolekandeseaduse järgi alluvad hoolekan-
dele: täielised vaeslapsed; lapsed, kellel isa või ema küll elavad,
kuid ei suuda kasvatada oma lapsi; lapsed, kes on ära võetud vane-
mailt ja eestkostjailt, viimaste kõlvatu elu tõttu; mahajäetud ja
leitnud lapsed; lapsed, kelle vaimset, kehalist või kõlblat edenemist

ähvardab hädaoht; puudustkannatavad raskejalgsed ja oma lapsi imetavad emad; puudustkannatavad raugad ja töövõimetud vaesed, kes ei suuda ennast elatada; puudustkannatavad haiged, vigased, vaimuhaiged ja langetõbised; idioodid, pimedad, kurdid ja tummad; isikud, kes kaotanud elatusvõimaluse tulikahju, veepuutuse jne. tagajärjel. — Hoolekannet ja abiandmist korraldab valla-, alevi- ja linnaomavalitsus. Osa hoolekandeesutisi on riigi üleval pidada. Üldine järelevalve kõigi hoolekandeesutiste järele on Haridus- ja sotsiaalministeeriumil. Hoolekande teostamiseks on omavalitsusasutised kohustatud ellu kutsuma rea asutisi. Omavalitsusühikud võivad ka ühisel jõul hoolekandeesutisi avada. Hoolekandeseaduse põhjal ellu kutsutavad asutised on rohkearvulised ja mitmekesised. Nii avatakse hoolekande alal laste ja alaealiste eest: emade nõuandekohad, rinnalaste- ja emadekodud, lastekodud, -sõimed, lasteaiad, suvekoloniid. Emade nõuandekohad annavad maksuta arstiabi ja nõu puudustkannatavaile naistele enne ja pärast sünnitamist. Rinnalaste- ja emadekodusse paigutatakse leitud või mahajäetud rinnalapsed, samuti ka puudustkannatavad rinnalapsed kas üksikult või ühes emaga. Rinnalastekodusse jääb laps kolme aastani. Peale seda antakse ta kas vanematele tagasi, või jälle usaldusväärsesse perekonda kasulapseks, või mahutatakse lastekodusse. Lastekodusse jäävad lapsed 16. aastani. Neile antakse seal täielik algkooliharidus ja õpetatakse mingisugune elukutse. Lastekodust lahkunud alaealine jääb lastekodu hoolekogu hoole alla täisealiseks saamiseni. Lasteaedadesse paigutavad vanemad oma 3- kuni 7-aastasi lapsi seks ajaks, kui nad tööl viibivad. — Suvekoloniidesse võetakse suveks kehva tervisega lapsi tervise kosutamiseks vastu. Riik tahab iga-pidi oma tulevaste kodanikkude kehalise, vaimse ja kõlbla kasvatuse eest hoolt kanda. Ta läheb koguni niikaugemale, et võtab kohtu teel neilt vanemailt lapsed ära, kes kõlvatut elu elavad ja lapse kasvatamisest ei hooli.

Riigi- ja omavalitsusteenijad ja kaitsevaelased saavad kas pensioni või ühekordset toetusraha teenistusest vabastamise puhul. Riigi- ja omavalitsusteenijad omandavad pensioni saamise õiguse, kui nad on teeninud 25 aastat ja saanud 60 a. vanaks. Kes nooremalt teenistusest lahkunud, hakkavad pensioni saama ajast, mil on saanud 60 a. vanaks. Aastane pension peale 25-aastast teenistust on 55% viimastest aastapalgast, pension peale 30-aastast teenistust aga 70%. Teenistuses surnud isiku perekonna liikmed saavad pensioni: naine kuni uue abieluni ja lapsed 18 aasta vanaduseni, kooliskäimise puhul aga kuni 20 aasta vanaduseni. Veel saavad riigilt pensioni isikud, kes Eesti vabariigi ülesehitamise tööst osa võtnud ja selle juures töövõime kaotanud. Pensioni saavad riigilt veel need vabariigi kodanikud, kellele see määratud Vene valitsuse ajal, kes on töövõimetud ja kellel puudub sissetulek.

Riigi eelarve. Riigikontroll.

Iga ettevaatlik peremees koostab endale eeltulevaks ajaks majapidamiskava. Ta arvutab välja, missugused on tema oodatavad sissetulekud ehk tulud ja missugused tema väljaminekud ehk kulud. Neid arvesse võttes korraldab ta oma tegevuse. Mida suurem ettevõtte, seda paremat ja täielikumat kava ta vajab. Riik kui suurem ettevõtjaist vajab iseäranis hoolsalt koostatud kava. Juhuslik, kavata majapidamine paneb riigi raskesse seisukorda ja puudutab valusalt rahvast. Seepärast on ajaloo kestel rahvas nõudnud õigust kaasa rääkida riigi majapidamiskava määramisel. Haritud riikides on rahvas selle õiguse saavutanud ja teostab seda parlamendi kaudu, kes riigi eelarve igaks järgmiseks aastaks kindlaks määrab.

Riigi eelarve all mõistetakse arvudes väljendatud riigi majapidamiskava. Eelarve kavandi valmistab valitsus ja esitab selle parlamendile arutamiseks. Kus on kahekojaline parlament, seal on käesoleval ajal otsustav sõna alamkojal öelda. Eelarve arutamine algab alamkojast. Inglismaal on viimasel ajal olukord nii kujunenud, et lordide- ehk ülemkoda ei saa enam alamkoja poolt vastu võetud eelarvet tagasi lükata ega selles parandusi teha. Kuu aega pärast eelarve saatmist ülemkotta võib eelarvet esitada kuningale kinnitamiseks, olgugi et lordidekoda tema kohta pole seisukohta võtnud. Nagu öeldud, valmistatakse eelarve aastaks. Mõnel pool langeb see kalendriaastaga kokku, mõnel pool mitte. Eelarve sisaldab kavatsetud riigi kulusid ja tulusid eeltuleval aastal. Ameti-asutised on eelarvega seotud, s. t. nad võivad kulusid teha ainult seks otstarbeks ja sellel määral, mis eelarves lubatud. Väljaspool eelarvet ei saa riigil kulusid olla. Peaks erakordne tarvidus nõudma, et kulusid tuleb teha, mida eelarvesse pole üles võetud, siis peab valitsus esinema parlamendi ees sellekohase sooviavaldusega ehk lisa-eelarvega. Eelarve kindlaksmääramise õigus on parlamendil mõjuvam abinõu valitsust sundida parlamendi enamuse tahtmise järgi teotsema. Ei pane valitsus parlamendi sooviavaldusi tähele, siis jätab viimane eelarve kinnitamata, ja valitsuselt on võimalus võetud riiki valitseda, sest tal puuduvad tarvilikud tulud, millega valitsemise jooksvaid kulusid katta. On viisiks saanud, et eelarve arutamisel parlamendis majandusminister oma eelarvekõne peab, milles ta selgitab valitsuse majanduspoliitikat. Parlamendi elus on see alati surupäev. Pärast majandusministri kõnet avatakse läbirääkimised, ja parlamendiliikmeil avaneb võimalus arvustusele võtta valitsuse läinud aasta tegevust ja esitatud eelarvet, milles peegeldub valitsuse tegevuskava eeltuleval aastal. Valitsuse seisukord pole kerge. Riigi hüveolu nõuab tegevuse laiendamist, uusi ametiasutisi, rahva kultuurilise tasapinna tõstmist ja palju muud. See kõik nõuab uusi kulusid. Kulude tõusmine sunnib suurendama kodanikkude

maksukoormat. Viimase tõstmine puudutab aga valusalt kodanikke ja leiab temas vastuseismist. Valitsusel tuleb neid mõlemaid seisukohti arvesse võtta ja katsuda leida keskteed, mis mõlemaid rahuldab: riigi hädalised tarbed olgu täidetud, ja kodaniku maksukoorem ärgu olgu üle jõu. Seda saab ainult siis, kui kõik ametiasutised töö otstarbekohaselt jaotavad ja oma majapidamises on kokkuhoidlikud. Selle saavutamine nõuab valitsuselt suurt vaeva. Iseäranis raske seisukord on Euroopa riikides pärast suurt maailmasõda. Sõjahaavade parandamine nõuab hiiglasummasid, kodaniku maksukoorem on äärmiselt suur, riigid ei suuda kulusid tuludega kokkõlla viia. On seepärast arusaadav see huvi, mis avaldatakse majandusministri kõne puhul parlamendis eelarve esitamisel. Näitab ju esitatud eelarve ühelt poolt, kui tugeval alusel seisab riik, ja teiselt poolt, kui asjatundlik ja teovõimne on riigi tüüril olev valitsus.

On vahe eraettevõtte ja riigi majapidamise vahel. Eraettevõtte töötab eraisiku või -isikute huvides. Temale on kõigepealt tähtis tulu ehk sissetulek, vastavalt sellele seab ta oma väljaminekud. Riigi majapidamine rajaneb just vastupidiseil põhimõtetel. Riik töötab üldsuse huvides. Riigi eelarvet kokku seades jõutakse kõigepealt otsusele, missugused on tarvilikud kulud ja alles selle järel otsitakse tulu- ehk sissefuleku-allikad. Riigile pole tarvis jääki ehk kasu. Ta vajab ainult niipalju sissetulekuid, kui palju on tarvis väljaminekute kattteks.

Meie eelarveaasta algab 1. aprillil ja lõpeb järgmise kalendriaasta 31. märtsil. Juba varakult pöördub iga ministeerium endale alluvate ametiasutiste poole ja nõuab teateid, kui palju neile oleks tarvis oma kulude kattteks eeltuleval aastal ja palju on neil loota oma ametkonnast tulu. Saades vastused arvab iga ministeerium oma tulud ja kulud kokku ja saadab selle majandusministeeriumile hiljemalt 1. oktoobriks enne vastava eelarveaasta algust. Seal moodustatakse ministeeriumide ja riigikontrolli esindajaist komisjon, kes kõik materjali läbi vaatab ja riigi kulude ja tulude eelarve kava valmistab. Vabariigi Valitsus vaatab selle kava läbi ja riigivanem esitab ta riigikogule hiljemalt 20. jaanuariks. Riigikogu valib kava läbivaatamiseks eelarvekomisjoni, kes enda hulgast moodustab alamkomisjonid. Alamkomisjonid moodustatakse kas ühe või mitme ministeeriumi eelarve läbivaatamiseks. Alamkomisjon vaatab esitatud eelarve kava peenusteni läbi, küsib valitsuselt täiendavaid andmeid ja võtab oma seisukoha. Läbivaadatud ministeeriumi-eelarve läheb alamkomisjonist eelarve üldkomisjoni. Viimane esitab eelarve riigikogu üldkoosolekule. Riigikogu üldkoosolekul arutatakse eelarvet ainult ühel lugemisel. Eelarve kindlaksmääramisel on riigikogu oma tegevuses vaba. Ta võib eelarvet muuta, teda suurendades ja vähendades. Eelarve peab valmis olema esimeseks aprilliks. Kui riigikogu seks ajaks valmis ei jõua, siis on majandusministril õigus uue eelarve arvel teha kulusid kuni $\frac{1}{12}$ eelmise eelarve suuruses kuus. Riigikogu poolt vastu võetud eelarve kuulutab riigikogu juha-

tus välja „Riigi Teatajas“. Eelarve suhtes ei ole riigivanemal vetoõigust.

Nagu iga teine eelarve, nii koosneb ka meie eelarve kahest osast: kulude ja tulude eelarvest. Kulude eelarve omakord jaguneb kahte gruppi: korrallised ja erakorrallised kulud. Korralliste kulude all mõistame kulusid, mis aasta-aastalt korduvad, näit. ametnikkude palgad asutise koosseisu järele, kantseleitarvete kulud, ruumide üürid jne. Erakorrallised kulud on niisugused, mis tuleb teha ainult eel-tuleval aastal üks kord, erakordselt, näiteks mõne raudtee ehitamine, mõne hoone ostmine või ehitamine, abi suurema õnnetuse puhul. Korralliste ja erakorralliste kulude eelarve on koostatud ministeeriumide järgi. Peale ministeeriumide esinevad eelarves iseseisvalt: 1) riigivanem, 2) riigikogu, 3) peaminister ja riigikantselei, 4) riigikontroll ja 5) riigivõlad. Ministeeriumi kulud on jagatud peatükki-desse, need omakord paragraafidesse, viimased tarbe korral ala-jaotusse. Ametiasutised on seotud eelarve paragraafidega. Nad või-vad teha väljaminekuid ainult paragraafis ette nähtud otstarbeks ja suuruses. Ühe paragraafi ülejääki ei saa teise paragraafi puudu-jäägi katteks tarvitada. Tarvitamata summad ehk ülejäägid jäävad riigikassasse, ja uuel aastal pole ametiasutistel enam õigust vanal aastal tarvitamata jäänud summasid tarvitada. Ka tulude eelarve jaguneb kahte gruppi: korrallised ja erakorrallised tulud. Korralliste tulude all mõistame tulusid, mis aasta-aastalt korduvad, mis on ala-tised. Erakorralliste tulude all mõistame vastuoksa säherdusi tulu-sid, mis on ainult ühel aastal, mis on erakordsed, näit. tulu mõnest riigivaranduse müügist, laenudest jne.

Vaadeldes meie Vabariigi 1934./35. a. eelarvet¹ näeme, et kogu riigi kulud on 66 366 661 krooni, sellest on korrallisi kulusid — 61 488 713 krooni ja erakorrallisi — 4 877 948 krooni. Kulude eelarve järgi langeb vabariigi iga kodaniku peale, lapsed kaasa arvatud, ümmarguselt 60 krooni kulusid. Kõige rohkem kulub kaitseminis-teeriumi peale, õigemini — riigikaitse peale. See tarvitab 23% kogu riigi kuludest. On selge, et neid kulusid on kodanikel raske kanda. Kuid praeguses olukorras ei saa teisiti. Riigi rahvusvaheline seisund on sedavõrt keeruline ja Eesti peab olema ette valmistatud ootama-tuile pealetungimistele. Need pealetungimised on võimalikud. Hilja on siis kulusid teha, kui pealetungimine alanud. Peab olema varakult valmis. Kaitseministeeriumile järgneb haridus- ja sotsiaalministeer-ium. Teedeministeerium ei tule arvesse, sest selle ministeeriumi tulud on ka suured ja katavad kulud. Üldiselt tuleb märkida meie riigi eelarve kulude kohta, et need olid mõni aasta tagasi 30% võrra suuremad. Arvestades majanduskriisi ja kodanikkude maksu-raskusi on kulusid õige tugevasti kärbitud ja Eesti kuulub praegu väiksema eelarvega riikide hulka.

¹ Vt. lisa nr. 6.

Riigi tuludest räägime järgmises peatükis. Valitsuse ja riigikogu hoolsa töö tagajärjel on võimalik olnud meie eelarvet viia tasakaalu, mida nõuab ka Eelarveseadus. Meie riigil on viimaste aastate kestel ikka korda läinud eelarvet tasakaalus hoida ja koguni eelarveaastat ülejäägiga lõpetada.

Parlamendi poolt kindlaks määratud eelarve vajab järelevalvet ehk kontrolli, et eelarvesummad tõesti määratud otstarbeks läheksid ja riigiasutised tõesti otstarbekohaselt oma summasid tarvitaksid. Selle järelevalvajaks on haritud riikides riigikontroll. Ka meil on ta olemas. Meie seadus ütleb, et riigikontrolli ülesandeks on kõigi asutiste, ametikohtade, ettevõtete ja majapidamiste järelevalve nende käes olevate riigivaradega ümberkäimise, nende eelarvete täitmise ja nende majapidamise seaduspärasuse ja otstarbekohasuse suhtes. Riigikontrolli alla ei kuulu mitte üksnes kõik puht-riigiasutised, vaid ka omavalitsusasutised ja -ettevõtted, kui see seaduses ette nähtud, või kui nad riigikassast abi saavad. Järelevalvet teostab riigikontroll kolmesuguse kontrolli — eelkontrolli, asjaliku kontrolli, järelkontrolli — näol. Nii vaatab riigikontrolli esindaja läbi mitmesugused kavatsetavad ametiasutiste lepingud. Ta kaalub järele, kas on see leping tarvilik ja riigile vastuvõetav. See kuulub eelkontrolli piirkonda. — Riigikontroll valvab eespool-loendatud ameti- ja era-asutiste tegevuse järele ja hindab neid riigi tarvilikkuse seisukohast. Ta võtab ette nende asutiste ootamatuid revideerimisi. See on asjalik kontroll. — Riigikontroll vaatab läbi kontrollile alluvate asutiste aruanded, kaalub järele, kas nad on seaduspäraselt tehtud ja kas väljaminekud on tõestatud. See kuulub järelkontrolli piirkonda.

Riigikontrolli ülesanded riigis on väga tähtsad. Ta aitab üles leida lohakused riiklikus majapidamises, kõrvaldada mittekohased ametnikud ja sellega riigi majapidamist rajada seaduslikule ja otstarbekohasele alusele.

Riigikontrolli tegevust juhivad riigikontrolör ja kontrollnõukogu. Viimane koosneb viiest liikmest. Riigikontrolör ja kontrollnõukogu liikmed valitakse riigikogu poolt. Riigikontrolöril on õigus sõnaõigusega osa võtta kõigest valitsuse istungeist, kuid aru oma tegevusest annab ta ainult riigikogule. Riigikontrolöri valib riigikogu salajasel hääletamisel oma kestuse ajaks, s. o. neljaks aastaks. Enne seda tähtaega saab riigikontrolöri ametist vabastada ainult juhtumil, kui selle poolt hääletab üle poole riigikogu seaduslikust koosseisust, s. o. vähemalt 26 riigikoguliiget. Iga aasta esitab ka riigivanem majandusministri poolt koostatud eelarve täitmise ja kassa aruande riigikogule, mida riigikogu arutab nagu eelarvetki.

Riigi tulud.

Riik saab oma tulud peaasjalikult kolmest allikast: oma ettevõttest, maksudest ja monopolidest. Maksud moodustavad igal pool suurema osa tuludest.

RIIGI ETTEVÕTTED. Meie aja riikidel on rida omi ettevõtteid. Nende arv kasvas iseäranis suure maailmasõja ajal. Peale sõda, kus majanduslikud rahutused sõjast osa võtnud ja ka erapooletuis riikides maad võtsid, nõuavad pahempoolsed erakonnad mõnede eraettevõtete riigistamist ja riigi omade ettevõtete avamist. Eraettevõtjad seisavad selle vastu ja näitavad, et majanduslike ettevõtete avamine riigile pole kasulik. Ei saa salata, et riigi ettevõttele on raskustega võidelda. Töölise poolt on võimalik rohkem lohakust ja kuritarvitusi. Puudub isiklikult huvitatud peremehe järelevalve, kes parajal ajal oskab korratust kõrvaldada. Riiklik ettevõtte on vähe paindlik. Me teame, et turul on võistlemas mitmed ettevõtjad, ja võitjaks tuleb see, kes oskab ajanõudeid kõige kiiremini kasutada. Riiklik ettevõtte on oma tegevuses seotud valitsusasutiste määruste ja näpunäidetega. Seni kui ta ülemuselt juhtnõõrid saab ja seisukoha võtab, on eraettevõtte ammu juba kasulikku seisukorda tarvitanud ja riiklik ettevõtte on hiljaks jäänud. Riigiettevõtte aparaat on liiga raske võistluses eraettevõtetega. Lohakuste, kuritarvituste, vähese paindlikkuse ja ametnikkude rohkuse tõttu tõusevad valmistamiskulud riiklikus ettevõttes kõrgemale kui eraettevõttes ja see toob sageli kahju. Raske on neid pahesid kõrvaldada. Kasuga suudavad teotseda riiklikud ettevõtted ainult seal, kus kõrge rahvaharidus, kus töötamas hästi vilunud, ausad ja kohuse-truud töölised ja nende juhatajad, kus ettevõtte korraldus vähem keeruline või kus riiklikul ettevõttel puuduvad võistlejad.

See, mis ülalpool öeldud, ei tähenda aga veel, et riik peaks kõik oma majanduslikud ettevõtted sulgema. On säherdusi tegevusalasid, mida riik kodanikkude huvides enese käes peab pidama. Säherdused on näiteks: raudteed, post, telegraaf, telefon, sadamad ja muud. Eraettevõtja ehitab raudtee sinna, kus see kõige rohkem tulu toob. Riigil on aga veel muud huvid. Temale on tähtis, et raudtee oleks strateegiliselt õigel kohal, et see riigikaitset hõlbustaks. Riigile on sageli tähtis raudteed ehitada läbi inimvaeste kohtade, et neid elustada ja koloniseerida. Eraettevõtja vaataks eeskätt posti-, telegraafi- ja telefonitaksi kõrguse peale. Riik ei ole huvitatud aga taksi kõrgusest, vaid kodanikkude kultuuriliste tarvete rahuldamisest. Samuti on lugu mitmel muul alal, kus eraettevõtja ja riigi huvid pole kokkukõlas. Küsimuse otsustajaks, kas ettevõtte olgu riigi või, vastuoksa, eraettevõtja käes, olgu riigi üldkasu. Selle põhimõtte kohaselt peab riik ise valitsema ka maapõuevarasid ja jõuallikaid.

Eesti vabariigi 1934./35. aasta eelarve järgi loodeti tulusid riigi ettevõttest ja varandustest 23 398 435 krooni, see moodustab rohkem kui $\frac{1}{3}$ kogu tuludest. Eesti vabariigil on järgmised omad ettevõtted.

Maaseadusega võõrandati riigile rüütli- ja Vene riigi mõisad ühes hoonetega. Sellega langes riigi omanduseks pool Eesti vabariigi pinnast. Võõrandatud maad planeeritakse väikekohtadeks, müüakse ja renditatakse põlluharijatele. Samuti renditab riik järved ja hooned. Metsad jätab riik oma kasutada, raiub iga aasta teatava arvu puud, mis ära müüb kohal tarvitamiseks ja väljaveoks. Jahipidamine ja loomade karjatamine on lubatud riigimail ainult tasu eest, mis läheb riigilaekasse. Kõik Eesti raudteed — laia- ja kitsarööpalised — on Eesti vabariigi päralt. Riik saab tulu sõidupiletite müügist, pagasi, kauba ja transiitkauba veost. Sadamais on riigil oma laohooned, mille tarvitamise eest tasu saab. Post, telegraaf ja telefon on Eestis riigi ettevõtted. Samuti on riigi ettevõtte Eesti Pank. Riigil on järgmised tööstusettevõtted: põlevkivikaevandused, turbatööstus, sadamatehased, trükikoda, metsatööstus jne.

Riigi ettevõtteid juhitakse seaduses ette nähtud korras. Erilise korra järgi teotsevad põlevkivikaevandused, turbatööstus, sadamatehased, trükikoda ja metsatööstus. Neid juhitakse oma põhimääruste järele. Viimased tulevad meelde eraettevõtjate osuühinguid. On katsutud ettevõtet teha võimalikult paindlikuks ja võistlusvõimeliseks puht-eraettevõtetega. Riigi poolt on määratud teatav summa tööstusettevõtte (näit. „Riigi turbatööstusele“ — 2 000 000 krooni) põhikapitaliks. Ettevõtet juhivad Vabariigi Valitsuse poolt nimetatud nõukogu ja juhatus. Nõukogu ja juhatuse liikmed on palgalised. Nad on oma tegevuses iseseisvad. Nende tegevus käib ainult osaliselt riigikontrolli valve alla. Suuremal määral on järelevalve õigus majandusministril ja Vabariigi Valitsusel. Saadud puhaskasust saavad nad teatava % endale. Sellega tahetakse neid huvitada ettevõtte laiendamisest, et siis ka oma tulu suurendada.

MAKSUD. Riigimaksude all mõistetakse neid summasid, mida kodanikud on kohustatud riigi üldkulude kattteks maksma. Maksude juures tuleb silmas pidada maksuallikat, maksueset (-objekti), maksu-mõõdupuud ja maksumaksjat. Maksuallikaks nimetame seda fondi, millest maks tasutakse. See võib olla kodaniku tulu või ta varandus; viimane siis, kui maksuks tuleb kulutada osa varandust, mitte aga tulu selle varanduse pealt. Maksuesemeks nimetatakse neid fakte või asju, mille pealt või mille olemasolul maksu võetakse, näiteks maad, hooned. Maksu-mõõdupuu all mõistetakse ühikut, mis maksu suuruse väljaarvutamisel või mõõtmisel aluseks võetakse. Näiteks võib hoonete maksustamise mõõdupuuks olla hoone üür, akende arv jne. Maksumaksjaks nimetame isikut, kes seaduse järgi on kohustatud maksu maksma.

Nende üldmõistete juurest läheme maksude jaotuse juurde. Makse jaotatakse väga mitmel viisil ja mitmesuguste tunnuste järgi.

Üks sagedamini esinev maksude jaotus on: otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud.

Otsene maks on avalik maks; teda võetakse maksjalt ühe või teise tuluallika või varanduse pealt. Näiteks üldise tulu pealt, tulu pealt, mis saadud hooneist, maadest jne. Maksjal on maksu suurus teada. — Kaudne maks seevastu on varjatud maks; teda võetakse mitmesuguste ainete pealt. Maksu ei võeta mitte otse tarvitajalt, vaid töösturilt või kaupmehelt. Viimased maksavad selle maksu küll riigile ära, kuid tõstavad sedavõrt müüdava kauba hinda ja veeretavad seega maksu lõplikult tarvitaja peale. Viimane ei märkagi, kui palju ta kaudse maksu tõttu kaubast rohkem maksab. Tähtsamad kaudsed maksud on toll ja aktsiis. — Lõiv on maks, mida maksab kodanik riigile sel puhul, kui ta milleski erilist riigi abi tarvitab. Vajab kodanik kohtu abi, siis tuleb tal kohtulõivu maksta jne.

Üldiselt peetakse otseseid makse kaudseist paremaks. Tõendatakse, et otseste maksudega saab õiglasemalt ja jõukohasemalt kodanikke maksustada. Kaudsed maksud, mis mitmesuguseil tarbeainel lasuvad, tabavad valusalt kehvemat rahvakihti. Teisest küljest pole ükski riik seni suutnud kaudseid makse täitsa kaotada. On raske kodanikult kõiki makse otseste maksude näol kätte saada.

Maksude jaotust ülaltoodud põhimõtte järgi peetakse mitmel pool ebatäpsaks. Seepärast esitame veel teise maksude jaotuse, nimelt maksueseme järele.

Maksustamise esemeks võivad olla: 1) isik (sellest isikumaks), 2) tarbeained: suhkur, tee, tubakas, piiritus (sellest suhkrumaks, teemaks, tubakamaks jne.), 3) üksikud tuluallikad: maa, hooned, tööstus (maamaks, hoonetemaks, tööstusmaks), 4) maksja üldine tulu (tulumaks), 5) varandus (üldine varandusmaks), 6) varanduse edasiandmise silmapilgud: pärimine (pärandusmaks), müümine jne.

Eesti riigi tulude eelarves on maksud jagatud kolme liiki: otsesed maksud, kaudsed maksud, lõivud ja tasumaksud. Neist annavad kaudsed maksud riigile kõige suurema summa. Viimaste peale langeb $\frac{2}{3}$ kõigist maksutuludest.

Kaudsed maksud on: toll ja aktsiis. Toll on maks, mida võetakse riigi piiril sisseveetavate ja väljaveetavate kaupade pealt. Tolli maksab sisse- või väljavedaja. Tollil on kahesugune ülesanne: 1) olla tuluallikaks riigile ja 2) kaasa aidata kodumaa tööstuse ja põllumajanduse arendamisele. Tolli võetakse iga aine pealt iseviisi. — Aktsiisi võetakse piirituse, õlle, veinide, napside, likööride, pärm, tubaka, paberossikestade ja tuletikkude pealt. Piirituse- ja õlleaktsiisi maksavad tehaste omanikud vastavalt valmistatud piirituse ja õlle hulgale. Teiste loendatud ainete pealt makstakse aktsiis panderollide ostmise ja vastavale kaubale pealekleepimise teel. Ilma panderollita ei tohi neid aineid müüa. Kes selle vastu eksib, langeb karistuse alla.

Otsesed maksud on: tulumaks, ärimaks, kinnisvaramaks, maks kapitaliprotsentide pealt, kinnistumaks ja pärandusmaks. Tulumaks on maks, mida maksab iga iseseisva tuluga kodanik või juriidiline isik kogu oma aastase tulu pealt. Lähemalt sellest allpool. — Ärimaksu maksavad ärimehed. See maks koosneb kahest osast: põhiärimaksust ja lisa-ärimaksust. Põhi-ärimaksu all mõistetakse maksu äritunnistuste eest, mida lunastavad ärimehed ja töösturid aasta alguses. Lisa-ärimaks on maks, mida võetakse eelmisel aastal ärisaadud kasu pealt. — Kinnisvaramaksu võetakse linnas ja maal asetsevate kinnisvarade pealt. — Maks kapitali 0% pealt on maks, mida võetakse mitmesuguste panga hoiusummade pealt. — Kinnistumaks on maks, mida võetakse kinnisvara ülemineku korral (ostmüük, kingitus). Kinnistumaksu suurus on 6% kinnisvara väärtusest. Ilma selle maksu tasumiseta ei kanta uut omanikku kinnisvara- raamatusse. — Pärandusmaks võetakse pärandi ülemineku korral pärijaile. Mida kaugemalt pärijad on pärandijätjale sugulased, seda suurem protsent läheb maksuks. Samuti tõuseb maksu protsent pärandi suurusega.

Lõivude ja tasumaksude all tuleb mõista järgmisi makse: lõivud, patendid, kaalu ja proovi tasumaksud. Lõivu ja tempelmaksu tasutakse mitmesuguste lepingute ja paberite peale kleebitavate tempelmarkide näol. Lõivude alla kuuluvad veel kohtulõivud ja vekslipaberid. Kohtulõivu maksavad tsiviilasjus nõudjad kohtule nõudepalve esitamisel. Vekslkohustist võib kirjutada ainult seks otstarbeks trükitud vekslipaberile, mida riigiasutised müüvad. — Majandusministeeriumi juures on proovikoda ja patendiamet. Proovikoja ülesanne on kindlaks teha kallihinnaliste metallasjade väärismetalli sisaldust. Patendiamet registreerib uusi leiutisi ja annab nende peale kaitsetunnistuse või patendi. Patendi omanikul on õigus oma leiutist ainuüksi kasustada, teistele on see keelatud. — Majandusministeeriumi ametnikud valvavad selle järele, kas tarvitusel olevad kaalud õieti töötavad. Kõige loendatud tegevuse eest võtab riik tasumaksu.

Et tulumaks on uuemaid ja õiglasemaid maksusid, siis peatume selle juures pikemalt. Tulumaksule alluvad kõik füüsilised ja juriidilised isikud, kellel on Eesti vabariigi piirides mingisugused tuluallikad. Ei tehta vahet oma ja võõra riigi kodanikkude vahel. Maksu võetakse maksja kogu eelmise aasta tulu pealt, ükskõik, mitmest allikast see tulu saadud. Maks on progressiivne, s. t., mida suurem tulu, seda suurem protsent võetakse maksuks. Nii võetakse esimese 1000 krooni pealt 5%, järgmise 1000 krooni pealt 6% jne. kuni 36%. Viimane protsent võetakse tuludelt üle 30 000 krooni. Maksustamisest jäetakse vabaks kõigis linnades abieluliste tulud 900 kroonini aastas ja abielutuil (vallalised, lesed) 600 kroonini. Kõigis muis kohtades: esimestel 600 kroonini, teistel 400 kroonini. Need summad loetakse elatusmiinimumiks. Peale selle arvatakse palgalistel veel maha 20%, kogusummas aga mitte üle 600 krooni.

Veel arvatakse tulusummast maha maksukohuslaste ülalpidamisel oleva iga perekonnaliikme kohta, kes alla 17 või üle 60 a. vana või arsti poolt tunnistanud töövõimetuks, linnades 300 kr. ja mujal 200 kr. Käivad aga lapsed koolis või õpivad ametit, siis tehakse nende pealt mahaarvamine kuni 20-aastaseks saamiseni. Tulu, mis peale neid mahaarvamisi üle jääb, langeb maksustamise alla ja maksustatakse eespool-loodud korra järgi. Eespool-loodud reeglite järgi arvutatud tulumaks suurendatakse 10% võrra vallalistele, kes on üle 30 aasta vanad. Kui maksta tulev tulumaks osutub alla viie krooni, siis jäetakse see sisse nõudmata. Maksumaksja tulu määratakse kindlaks järgmises korras: 1. veebruariks on kõik iseseisva tuluga isikud kohustatud teatama oma läinud aasta tulu suurusest vallas ja alevites oma tuluhindamiskomisjonile, linnas — maksuinspektorile. Valla ja alevi tuluhindamiskomisjonid vaatavad teadaanded läbi ja määravad siis nende ja endal olevate andmete põhjal maksja tulu kindlaks. Selle määra vastu võib vaielda. Tulumaksukomisjon saadab kõik materjalid tulumaksukomiteele. Viimane vaatab läbi saadud materjali, samuti vaatab ta läbi ka linnades otse temale (maksuinspektori nimele) saadetud maksjate teadaanded ja määrab omakord kindlaks kõikide jaoskonda kuuluvate maksjate tulud. 1. juuliks teatab komitee maksjale, kui suureks on hinnatud viimase tulu ja palju tal tuleb maksta. Tulu hindamise ja maksumäära vastu võivad maksjad esineda vastulausetega 1. augustini. Samal ajal, kui maksuteade saadetakse maksjale, pannakse avalikult välja ka kõigi maksualuste nimekiri ühes komitee poolt määratud tulumaksuga. Igal kodanikul on õigus nimekirjas olevate maksumäärade kohta kaevata. Komitee vaatab asja teist korda läbi ja tarvilikul korral muudab endise otsuse. Tehtud otsus antakse maksjale teada. Ei ole maksja sellega rahul, siis on tal õigus kahe nädala jooksul edasi kaevata Tulumaksu peakomiteele. Viimane vaatab kaebuse läbi ja teeb oma otsuse. Tulumaksu peakomitee otsuse peale võib kaevata riigikohtu administratiivosakonnale, kelle otsus on lõplik. — Et tulumaks oleks õiglane, on iga maksja kohus täpsalt oma tulud üles anda. Valeteadete andmine tekitab maksumäärajaile asutistele palju raskusi, ühtlasi on ta karistatav.

Maksud ja maksustamiskord erinevad riikides üksteisest. Ka riigis eneses on lahkuminekul maksude vahel, mida määranud üks parlament ja mida teine. On üldine nõue, et maksud olgu määratud seadusandlikul teel. Parlamendi koosseis muutub uute valimistega. Valitud rühmad on lahkumisevate huvidega. Põllumeeste esindajad soovivad kõrgeid põllusaaduste hindu. Seepärast on tarvis kodumaa turgudelt võõramaa põllusaaduste võistlust kõrvaldada, oma saaduste väljavedu aga vabaks jätta. Seda saab kõrge tolliga sisseveetavate põllusaaduste pealt ja tolli puudumisega väljaveetavate oma maa saaduste pealt. Põllunduses tarvitatavaid masinaid ja kunst-põllurammu tahab põllumees odava hinnaga ja seepärast nõuab ta sisseveetolli kaotamist nende pealt. — Töösturite huvid on teis-

sugused. Nendele ei ole soovitatav sisseveotolli puudumine toodete pealt, mida nad oma tehastes valmistavad, sest võõrsilt toodud kaup meelitab ostjad ära. Samuti ei ole töösturite meele järgi kõrged toiduainete hinnad. Viimased sunnivad tööliste palku tõstma; seega suurenevad aga valmistamiskulud. Nende soov on: sisseveotoll artiklite pealt, mida kodumaa tehased valmistavad, põllusaaduste pealt aga kas sisseveotolli puudumine või madal toll. — Palgaliste huvid erinevad omakord põllumeeste ja töösturite omadest. Palgaline tahab odavat toitu ja odavaid vabrikusaadusi — tarbeaineid. Seepärast nõuab tema mõlemate pealt madalat sisseveotolli ja esimese järgu tarbeainete maksustamata jätmist igasuguste maksude näol. — Jõukad ei taha progressiivset tulumaksu, vaid nõuavad proportsionaalset, vaesemad aga überpöörduvalt jne. Kõik need soovivad tuakse parlamenti kaasa, kus algab võitlus rühmitiste vahel. Võidu määrab jõudude vahekord.

Vaadeldes maksude arenemist näeme, et otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud üldiselt püsivad, kuid igaühes neist on märgata muutusi. Demokraatlik riik kaotab isikumaksu ja teised maksud, mis vahet ei tee kodaniku jõukuse ja maksuvõime vahel. Selle asemele seab ta progressiivse maksustamisviisi. Vähendatakse maksu liike ja püütakse kodanikult mõne üksiku maksu abil riigile tarvilikku maksusummat saada. Neist maksudest leiab praegu kõige rohkem poolehoidu progressiivne tulumaks. — Kaudsete maksude alal vabastatakse maksustamisest esimese tähtsusega tarbeained (sool, suhkur). Selle asemel maksustatakse väiksema tähtsusega tarbeained ja iseäranis uhkusasjad (kalliskivid, siid, pitsid).

MONOPOLID. Oma ettevõtete ja maksude vahel seisab kolmas riigi tuluallikas — monopolid. Monopoli all mõistetakse ainuõigust midagi müüa või valmistada. Eesti riik tunneb ainuüksi piiritusmonopoli. Piiritust võib riigi piirides valmistada ainult valitsuse loal, kes ühtlasi valmistatava aine hulga aastaks ette kindlaks määrab. Kõik valmistatud piiritus läheb kindla hinna eest vabrikult valitsusele. Viimane müüb teda omakord majandusministeeriumi kaudu tervishoidlikuks ja tehniliseks otstarbeks, isiklikuks tarvitamiseks ja väljaveoks. Igal liigil on ise hind. Tulu piiritusemüügist on eelarves märgitud 10 000 000 krooni, see on $\frac{1}{6}$ riigi tuludest. See tulu saadakse peamiselt isiklikuks tarvitamiseks müüdüd piiritusest. Tulu teisteks otstarveteks müüdüd piirituselt ei ole nimetatamistväärne, sest väljavedu ei ole kalli hinna tõttu olemas ja tervishoidlikuks ja tehniliseks otstarbeks tarvitatakse teda vähe. Et piiritusmonopoli tulu saadakse joodud piirituselt, siis heidetakse riigile ette, et miks ta edendab alkoholi tarvitamist, mis teistpidi end riigile valusalt kätte tasub, hävitades kodanikkude tervist ja varandust. Et aga tänini pole leitud allikat, millega asendada $\frac{1}{6}$ riigi tuludest, on kõik valitsused ja riigikogud pidanud sallima piiritusmonopoli.

Kohus.

Kõik kodanikud ja ametiasutised peavad seadusi ja seaduslikke määrusi austama ja täpsalt täitma. Kodanikkude ja ametiasutiste enamus teeb seda, osa aga mitte. Seadus käsib võlgnikul määratud tähtjaks oma võlga tasuda. Võlgnik ei tee seda. Seadus käsib igäihel oma ligimese elu ja varandust austada. Mõned kaas-kodanikud ei kuula seda, vaid tapavad ja varastavad. Seadus kirjutab ametiasutistele ette üht või teist teha. Ametiasutis ei täida seda, saades seaduse mõttest teisiti aru. Kõigil neil juhtumeil kannatavad kas üksiku või paljude kodanikkude huvid. Seadusevastane kord ei või aga jääda kehtima. Õiguslik kord peab jalule seatama. Kes peab seda tegema? Ei või lubada, et võlausaldaja läheks võlgniku juurde ja jõuga oma võla tagasi nõuaks. Samuti ei või lubada, et tapetu omaksed või vargusest kahjusaaaja ise hakkaksid kurjategijat karistama. Ei või ka lubada, et kodanik vägivaldselt sunniks ametiasutist üht või teist tegema. Asjast huvitatud inimesed ei saa olla erapooletud. Oma ägeduses lähevad nad üle piiri. Tekib vastastikune riid. Seepärast keelab riik kõik kodanikkude omavolilised toimingud ja asutab tülikäsimuste ja lahkarvamuste arutamiseks erapooletud kohtud.

Kohtu ülesanne on mõista õigust. Kui õigusemõistmine puudutab isikute eravahekordi, näiteks võlanõudmist võlgnikult, siis on tegemist tsiviilasjaga. Puudutab õigusemõistmine kuriteo arutamist, näiteks tapmist, vargust, siis on tegemist kriminaalasjaga. Puudutab lõpuks õigusemõistmine küsimuse lahendamist, kas ametiasutise tegevus on seaduspärane või mitte, siis on tegemist administratiivasjaga. Kohtul on sellega lahendada tsiviil-, kriminaal- ja administratiivasjad. Kohtuid, kes neid asju lahendavad, nimetatakse tsiviil-, kriminaal- ja administratiivkohtuiks.

Oma sisu järgi jagunevad kõik kohtuasjad suurema ja väiksema tähtsusega asjadeks. Väiksema tähtsusega asja arutamisel tarvitatakse lihtsamat korda, suurema tähtsusega asja arutamisel keerulisemat. Esimesi arutab meil kohalik kohus — rahukohus, teisi — üldkohus. Kohaliku kohtuna toimivad rahukohtunikud ja rahukogud kui teise astme kohtud; üldkohtuna — rahukogud kui esimese astme kohtud, kohtupalat ja riigikohus. Rahukohtunikud on mööda riiki laiali. Nad mõistavad kohut üksinda. Rahukogude, kohtupalati ja riigikohtu istungist peab vähemalt kolm kohtunikku osa võtma. Rahukogusid on neli: Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Viljandis; kohtupalat — Tallinnas; riigikohus — Tartus.

Et saada õiglast ja kõigekülgselt läbi kaalutud kohtuotsust, on asjaosalistele õigus jätud edasi kaevata alama kohtu otsuse peale ülemale kohtule, kes asja uuesti arutab. Kriminaal- ja tsiviilasju arutatakse peale mõnede erandite kolmes astmes. Esimene

ja teine aste arutavad asja sisuliselt, s. t. kutsuvad tunnistajad ette, võtavad vastu tõendusi jne. Kolmas aste arutab asja ainult vormiliselt, s. t. ta katsub järele, kas alamad kohtud on seadust õieti seletanud ja kas kohtupidamisviisidest on kinni peetud. Teist astet nimetatakse apellatsioonikohtuks, kolmandat astet kassatsioonikohtuks. Edasikaebust teise astme kohtusse nimetatakse apellatsioonkaebuseks, edasikaebust kolmanda astme kohtusse — kassatsioonkaebuseks. Rahukohtus on esimeseks astmeks rahukohtunik, teiseks — rahukogu, kolmandaks — riigikohus; üldkohtus on esimeseks astmeks rahukogu, teiseks — kohtupalat, kolmandaks — riigikohus. Teine aste ehk apellatsioonikohus kinnitab kas esimese astme otsuse või teeb selle asemele uue otsuse. Kolmas ehk kassatsioonikohus jätab kas asjaosalise kaebuse tagajärjeta või tühistab teise astme kohtu otsuse ja saadab talle asja tagasi uue otsuse tegemiseks. Nagu eespool nägime, on meie rahukogul kahesugused ülesanded: väiksema tähtsusega asjus on ta teise astme kohtuks, suurema tähtsusega asjus esimeseks astmeks. Osa administratiivasju arutatakse kahes, osa ühes astmes. Esimeseks astmeks on kas rahukohtunik või rahukogu, teiseks — riigikohus. Edasikaebus kannab revisjonkaebuse nime. Teise astme kohus arutab asja revisjoni korras, s. t. tal on õigus arutada asja sisuliselt ja tarvilisel korral teha uus otsus esimese astme otsuse asemele või jällegi asi tagasi saata esimese astme kohtule uueks otsustamiseks.

Riigikohtu kriminaal- ja administratiivosakonna, kohtupalati ja rahukogu (esimene aste) kriminaalosakonna istungeist võtab peale kohtunikude veel prokurör osa. Prokurörid esinevad kui süüdistajad ja seaduse kaitsejad. Lähemalt nende tegevusest edaspidi.

Kohtunikud nimetab ametisse riigikohtu ettepanekul riigivanem. Kõik kohtunikud peavad olema oma tegevuses erapooletud ja iseseisvad, nad peavad laskma juhtida ennast ainult seadusest ja südametunnistusest. Et seda kätte saada, peab neil olema vastav ettevalmistus ja sellekohased töötamistingimused. Kohtunikult nõutakse kõrgemat õigusteaduslikku haridust (ajutiselt on Eestis lubatud ka vilunud, mitte kõrgema haridusega isikuid kohtunikeks nimetada) ja vähemalt kolmeaastast ettevalmistustööd kohtukandidaadina. Kohtunikud nimetatakse määramata ajaks. Kui riigikohtunikud ja kohtupalati liikmed on saanud 70 aastat, teised kohtunikud 65 aastat vanaks, siis lahkuvad nad teenistusest ja lähevad erru. Ilma kohtuniku enese nõusolekuta ei saa teda ühest kohast teise ümber paigutada.

Kõrgemat kohtuvõimu teostab Eestis riigikohus. Tema otsused on lõplikud. Tema seletab seaduse õiget mõtet. Riigikohus valvab ka kõigi vabariigi kohtute ja kohtuametnikkude tegevuse järele.

Kohtus võib asju ajada ise või voliniku kaudu. Kriminaalasjus võib volinikuks olla igüks, kes pole oma õigusi kaotanud; tsiviil- ja administratiivasjus võivad volinikkudeks olla ainult advokaadid. Advokaadid jagunevad vande- ja era-advokaatideks. Vandeadvo-

kaadid on kõrgema õigusteadusliku haridusega ja on vähemalt viis aastat enne seda töötanud vandeadvokaadi abina. Era-advokaatidelt ei nõuta kõrgemat haridust, nõutakse aga sellekohast eksamit, mis peab näitama, et nad kohtu asjaajamist tunnevad. Uusi eraadvokaate enam vastu ei võeta.

Kohtu võimkonda kuuluvad veel notarid. Nad nimetatakse kohtuministri poolt ja teotsevad rahukogude järelevalve all. Nende ülesanne on mitmesuguste juriidiliste toimingute tegemine ja tõestamine. Näiteks tehakse notarite juures mitmesugused ostu-müügilepingud, testamendid, antakse volikirjad, lastakse tõestada ära- kirjad jne. Seadus kirjutab ette, et mõningaid toiminguid peab ainult notari juures tegema, enamuse kohta seda ettekirjutust küll ei ole, aga kodanikud pöörduvad ise notari abi poole. Notari juures tehtud aktidel on tugevam jõud. Valmistades akti teeb notar enne kindlaks, kas asjaosalised on võimsad vastavat toimingut ette võtma. Kui asjaosalistel seda õigust ei ole, siis jätab notar akti tegemata. Sellega omab notariaalne akt iseäralist jõudu ja teda võetakse igal pool kui kindlat tõendust vastu.

Meie Põhiseadus näeb ette võimaluse kriminaalasjus asutada vandekohut. Praegu seda veel teostatud ei ole. Vandekohus on säärane kohus, kus kohtumõistmisest võtavad osa ametikohtunikude kõrval vandekohtunikud. Viimased on ilma erihariduseta, kutsutakse täiskasvanud kodanikkude hulgast iseäralistest nimekirjadest loosi läbi. Nende arv on harilikult 10—12. Nemad kuulavad kohtuistungit pealt, võivad asjaosalistele küsimusi esitada, ja peale seda otsustavad, kas kohtualune on süüdi või mitte. Tunnistavad vandekohtunikud kohtualuse süüdi, siis määravad ametikohtunikud karistuse; tunnistavad vandekohtunikud aga kohtualuse süütuks, siis vabastavad ametikohtunikud kaebealuse.

27. peatükk.

Tsiviilkohus.

Tsiviilkohtule alluvad nõudeasjad, hoiukorra-asjad ja hoolekandeadjad. Igäihel on oma asjaajamiskord. Tsiviilseadused, nagu eespool tähendatud, korraldavad isikute eravahekordi.

NÕUDEASJAD. Tülid ja vaidlused, mis isikute vahel tsiviilseaduste tarvitamisel tekivad, lahendab tsiviilkohus nõude korras. Nii on siis nõudeasjadele iseloomustavaks jooneks tüli või vaidlus tsiviilseaduse üle. Kus puudub vaidlus, seal pole ka tarvitatav nõude kord.

Nõudeasjad jagunevad kahte liiki: väiksemad ja suuremad. Väiksemad alluvad rahukohtule, suuremad üldkohtule.

Rahukohtule alluvad kõik nõudmised (välja arvatud nõudmised kinnisvara kohta), mille väärtus üle 1000 krooni ei ulatu. On ühel

kodanikul teiselt midagi saada ja tõrgub viimane seda vabatahtlikult tagasi andmast, või ei tasu esimesele võlga, ja kui nõutava asja väärtus või võlg ei ulatu üle 1000 krooni, siis pöördub esimene nõudepalvega rahukohtuniku poole. Nõue antakse sellele rahukohtunikule, kus piirkonnas võlgnik või see isik elab, kellelt nõutakse. Seda, kes nõudmise tõstab, nimetatakse nõudjaks; seda, kelle vastu nõue tõstetud — kostjaks. Nõudja võib nõudmispalve avaldada kirjalikult, võib seda teha ka suusõnaliselt. Viimasel korral läheb ta rahukohtuniku kantseleisse ja palub oma nõuet seal protokolli kanda, mille siis ise alla kirjutab. Nõudepalve peab olema lühike ja selge. Temast peab näha olema, kes palub, mida palutakse, kellelt palutakse, mis või kes nõudmist tõendab ja nõudja, kostja ning tunnistajate elukohad. Nõuet võib nõudja kas ise tõsta, seda võib teha ka volinik nõudja volitusel. Kellel on õigus volinikuks olla, seda nägime eespool. Kui volinik nõudmise tõstab, siis peab ta juurde lisama volikirja. Nõuda võib 10 aasta jooksul pärast tähtaega ehk aega, millal nõudmise õigus tekkis. Pärast 10-aastast tähtaega antud nõudmised (mõnes asjas on lühemad tähtajad) jäävad rahuldamata, nõudmised loetakse aegunuiks. Nõudepalvet andes peab nõudja maksma kohtulõivu ja tempelmaksu. Kohtulõivu võetakse nõude väärtuse järgi. Kuni 1000-kroonise nõude pealt võetakse 3%, suuremate pealt on protsent väiksem. Tempelmaksu võetakse 50 senti poogna pealt, s. t. iga kohtule antava paberipoognale kleebitakse 50 sendi eest tempelmarke. On rahukohtunik nõudepalve vastu võtnud, siis määrab ta asja arutusele, millest teatab nõudjale, kostjale ja tunnistajatele teatelehtedega. Tunnistajad on kohustatud istungile ilmuma. Mitteilumujaid karistatakse rahatrahviga. Määratud päeval kuulab kohtunik nõudja ja kostja seletused ja tunnistajate tunnistused, vaatab läbi teised esitatud tõendused ja teeb otsuse. Otsus sisaldab kas nõude täielist või osalist rahuldamist või nõude tagasilükkamist. Nõude rahuldamise korral ja nõudja palvel mõistab kohtunik kostjalt peale nõudesumma ka kohtu- ja asjaajamiskulud nõudja kasuks. Ei ole asjaosaline tehtud otsusega rahul, siis on tal õigus kuu aja jooksul otsuse tegemise päevast arvates anda apellatsioonkaebus rahukogusse ja nõuda asja uut arutamist. Edasi-kaebus aadressitakse rahukogu nimele, antakse aga sellele rahukohtunikule, kes tegi otsuse. Viimane saadab kaebuse ühes oma toimetusega edasi. Rahukogu kutsub välja asjaosalised ja tarvilikul korral tunnistajad, arutab asja uuesti ja teeb oma otsuse. Leiavad asjaosalised, et rahukogu otsust tehes on seaduse mõtet valesti seletanud või kohtupidamisviiside vastu eksinud, siis võivad nad anda kahe kuu jooksul kassatsioonkaebuse riigikohtusse. Kaebus aadressitakse riigikohtu nimele, kuid antakse ära otsuse teinud rahukogule. Juurde tuleb lisada kassatsioonikaitsjon, mis oleneb nõude suurusest. Kaebuse rahuldamise korral saab kaebaja kaitsjoni tagasi, vastasel korral jääb see riigile. Riigikohus asjaosalistele kutseid ei saada, paneb ainult oma ruumides teadaande välja. Asja-

osalised võivad ilmuda ja seletusi anda. Riigikohus vaatab järele, kas kassatsioonkaebuses nimetatud seaduserikkumised on olnud, tühistab jaataval korral rahukogu otsuse ja saadab asja uueks otsustamiseks kas samale või teisele rahukogule. — On riigikohus jätnud kassatsioonkaebuse tagajärjeta või ei ole asjaosalised esimese või teise astme otsuse peale edasi kaevanud, siis on tehtud kohtuotsus jõustunud. Seda kohtuotsust tuleb kui seadust täita. See asi loetakse lõplikult otsustatuks ja tulevikus teda enam uuesti alustada ei saa. Peale otsuse jõustumist antakse nõudjale kohtust täiteleht, mis sisaldab tehtud kohtuotsuse ja käsu, et ametiasutised seda otsust täidaksid. Kui kostja ka pärast seda mõistetud summat ei tasu, siis annab nõudja täitelehe kohtutäituri (kohtupristavi) kätte. Viimane ilmub kostja juurde, kirjutab tema varanduse üles ja määrab selle enampakkumisele. Müügist saadud rahast tasutakse kohtutäituri kulud ja täitelehe järgi välja mõistetud summa. Nõudeasjus, mille hind ei ulatu üle 50 krooni, kassatsioonkaebust ei lubata. Rahukogu otsus neis asjus astub jõusse.

On nõudehind üle 1000 krooni või puudutab nõue kinnisvara, siis allub nõue rahukogule. Nõue antakse sellele rahukogule, kelle piirkonnas elab kostja. Nõudepalve peab olema kirjalik. Palvele peab juurde lisatama iga kostja tarvis üks ärakiri palvest ja igast juurdelisatud paberist. Rahukogu kutsub asjaosalised ja tunnistajad välja, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Tehtud otsuse peale võib kuu aja kestel anda apellatsioonkaebuse kohtupalatile. Viimase otsuse peale tuleb anda kassatsioonkaebus kahe kuu jooksul riigikohtusse. Asjaarutamine kohtupalatis ja riigikohtus ning kohtuotsuste täitmine on samasugune nagu rahukohtugi asjus.

HOIUKORRA-ASJAD. Kui on tegemist tsiviilõiguste tunnistamise või õigustes kinnitamisega, siis arutab neid asju tsiviilkohus hoiu korras. Iseloomustavaks jooneks hoiukorraasjadele on vaidluse ehk tüli puudumine. Hoiu korras arutatakse järgmisi asju: kasulapseks võtmist, kodaniku teadmata kadunuks tunnistamist, pärimisõigustesse kinnitamist ja testamendi kinnitamist. Et viimased kaks sagedamini esinevad, siis peatume nende juures.

Surijalt läheb varandus järelejäajale kahel teel: testamendi ja seadusliku pärimise teel. Testament on sooviavaldis, mis omanik teeb vara saatuse üle oma surma korraks. Kui testamenti pole tehtud, siis läheb vara järeletulijate kätte seadusliku pärimise teel. Testamendi tegemise ja pärimise suhtes kehtivad meil praegu mitmekesised seadused, nn. Balti eraseaduse normid. Nad erinevad selle järgi, kus kohal testament on tehtud või varaomanik ehk pärandaja elanud ja surnud. Testamendi tehes peab pärandaja olema arusaamise ja terve mõistuse juures. Testamendi tegemisel ei ole pärandaja täiesti vaba. Ta ei saa põhjusega oma lähemaid sugulasi, nimelt lapsi ja abikaasat jätta ilma pärandita. Seda lubab seadus ainult loendatud tingimusil, nimelt kui pärandist ilmajätav

elab kõlvatut elu, kohtleb pärandajat halvasti ja mõnel teisel põhjusel. Miks üks või teine lähemaist sugulastest pärandist ilma jätakse, peab testamendis nimetatud olema. Testamendid on kahesugused: avalikud, s. t. notari juures tehtud, ja kodused. Viimased on suusõnalised ja kirjalikud. Suusõnaline testament on säherdune viimane sooviavaldis, kus pärandijätja tunnistajate juuresolekul suusõnaliselt oma soovi avaldab, kirjalik — kus ta ise oma soovid kirja paneb või teisel laseb kirjutada. Üldine nõue on, et testamendi tegemise juures, olgu ta avalik või kodune, peab olema vähemalt kolm tunnistajat (mõned seadused lepivad küll ka kahega). Et tülisid omaste vahel ära hoida, on soovitamam, et testamendid tehaks notari juuresolekul.

Kes pole suutnud enne surma testamenti valmistada, selle vara läheb surma puhul ta seaduslikele pärijaile. Pärijaiks on kadunu lähemad sugulased. Seadus määrab nende järjekorra. Sureb ema või isa, siis pärivad vara järelejäanud abikaasa ja lapsed. Ei ole abikaasat ega lapsi, siis kadunu vanemad. Ei ole ka vanemaid, siis kadunu vennad ja õed, ja nii edasi. Lähemad sugulased tõrjuvad kaugemad kõrvale. Kui kedagi sugulastest enam pole elus või kui nemad pärida ei taha, siis läheb vara linnale, vallale, riigile või mõnele headtegevale asutisele.

Pärast testamenditegija surma peavad isikud, kelle käes on testament, viimase sellele rahukohtunikule toimetama, kelle jaoskonnas kadunu enne surma elas. Rahukohtunik määrab testamendi avamise ehk ettelugemise päeva. Testamendi avamisest kuulutab rahukohtunik „Riigi Teatajas“ ja kutsub pärast seda kuue kuu jooksul kohtule teatama, kellel on testamendi vastu midagi öelda. Selle aja möödumisel kinnitab rahukohtunik testamendi, kui see vastab seaduslikele nõudeile. Tõstab aga keegi kuulutatud aja jooksul vaidluse testamendi ehtsuse vastu, siis lõpetatakse asja arutamine hoiu korras, s. t. kirjeldatud kinnitamiskorras, ja asjast huvitatud isikuile jäetakse õigus nõude korras paluda testamendi tühistamist. Vastuvaidlused, mis pärast kuut kuud tulevad, jäävad tähele panemata.

Seaduse järele pärijad pöörduvad kas vastava rahukohtuniku või rahukogu poole, selle järgi, kas pärand on alla või üle 1000 krooni, ja paluvad ennast kadunu pärimisõigustesse kinnitada. Kohus kuulutab ka sellest „Riigi Teatajas“ ja kutsub üles kuue kuu jooksul kõiki, kellel järelejäanud pärandi vastu õigusi ja nõudmisi, endid kohtule üles andma, hoiatades, et kõik ülesandmata õigused pärast seda kustunuks loetakse. See tähendab, et pärijad, kes nimetatud tähtajal pole ennast üles andnud, õiguse kaotavad pärandist osa saada. Pärast kuue kuu möödumist kinnitab kohus pärijad pärimisõigustesse, see tähendab, määrab, kui palju saab keegi pärijaist pärandist. Tekivad aga üleskutse ajal pärijate vahel vaidlused, siis lõpetab kohus hoiu korras toimetuse ja jätab asjast huvitatuile õiguse pärandit nõuda nõudmise teel.

HOOLEKANDE-ASJAD. Hoolekandekohtuina toimivad meil valas, alevis ja linnas vaeslastekohtud. Nende kohtute ülesanne on: 1) üles kirjutada surnud kodaniku varandus, määrata sellele varandusele hooldaja ja valvata hooldaja tegevuse järele, 2) määrata vaeslastele eestkostjad. Hooldaja valitseb hoolealuse varanduse üle ja peab selles tegevuses samuti ettevaatlik olema, nagu oma asju ajades. Tähtsamais asjus, näiteks kinnisvara renditamise ja müümise korral, peab ta hoolekandekohtu nõusolekut küsima. Hoolekandekohus valvab hooldaja tegevuse järgi ja tagandab viimase ametist, kui ta on korratu. Iga aasta annab hooldaja kohtule aruande hoolealuse varanduse valitsemisest. Hooldaja toimib niikaua, kui varapärijad ilmuvad või alaealised täisealiseks saavad ja vara üle võtavad. Hooldaja lõpetab oma kohused ainult hoolekandekohtu loal. Eestkostja ülesandeks on hoolt kanda vaeslaste kasvatusliku külje eest. Hooldaja ja eestkostja amet on sunduslik. Iga kodanik on kohustatud teda vastu võtma.

Linna vaeslastekohtunikud valib linnavolikogu, alevi vaeslastekohtunikud — alevivolikogu ja valla vaeslastekohtunikud — vallavolikogu. Neilt kohtunikelt eriharidust ei nõuta. Hoolekandekohtu tegevuse järele valvab kohalik rahukogu.

28. peatükk.

Kriminaalkohus.

Kriminaalkohus arutab kriminaalseaduste vastu eksimisi. Kriminaalseadusteks nimetame neid seadusi, mis kindlaks määravad, mis sugused teod on karistuse ähvardusel keelatud. Ühiskondliku elu julgeoleku pärast keelab riik kodanikele teatavad teod. Vähe sellest, riik määrab ka keelu täitmatajätmise tagajärjed. Selleks on karistus. Keeldu leiame ka teistest seadustest, karistust keelu täitmata jätmise eest aga ainult kriminaalseadusest. Sellega on kriminaalseadusele iseloomustavaks jooneks — karistus tähele panemata jäetud keelu eest. Tsiviilseadused, nagu nägime, korraldavad isikute eravahekordi. Kriminaalseadused seevastu korraldavad vahekorda riigi ja kodaniku vahel. Riik ei saa jääda rahulikuks pealtvaatajaks, kui tema kodanikud keelule vaatamata üksteist tapavad, riisuvad, varastavad, petavad jne. Üldsuse huvides astub ta omal algatusel vahele ja lõpetab seadusevastase korra. Hoopis teisiti on tsiviilseadusega. Viimane käsib küll võlgnikku tähtajaks oma võlga tasuda. Jätab viimane selle aga tasumata, siis ei sega riik omal algatusel vahele, vaid ootab, kuni võlausaldaja seda palub. See on arusaadav, sest kas üks kodanik teisele võlga tasub või ei tasu, on nende eraasi, mis ainult neid puudutab. Ei ole aga eraasi, kui üks kodanik teist tapab, sest täna võtab tapja ühelt naabrilt elu, homme teiselt. Nii võib säherdune inimene tervele ümbrusele kardetavaks saada.

Seadus loendab need teod, mis karistuse ähvardusel on keelatud, näiteks: tapmine, peksmine, haavade löömine, varastamine, riisumine, petmine, laimamine, sõimamine ja palju teisi. Kuid mitte alati ei järgne nende tegude kordasaatjaile karistus. Saadab hullumeelne või alla 10-aastane laps ühe neist loendatud tegudest korda, siis ei karista kohus neid mitte. Mispärast? Seepärast, et neil mõlemal puudub arusaamine teost: hullumeelisel oma haiguse, lapsel oma arenematuse pärast. Otstarbetu on neid karistada. Nad ei saagi karistusest enesest küllalt aru. Nende poolt tehtud tegu ei saa kuriteoks lugeda, vaid õnnetuseks. Hullumeelse koht on vaimuhaigete majas, kui ta on ümbrusele kardetav, lapse koht — oma vanemate juures nende hoole ja kasvatuse all. — Ei karistata ka neid, kes keelatud teo korda saadavad enesekaitseks, äärmise häda korral, sündimise teel jne. Tungib kurjategija minule kallale ja tahab mind revolvriga surmata, mina saan aga enne oma revolvrast lasta ja kurjategija langeb, siis on tegemist enesekaitsega. Olen ma näljast nõrkemas ja ainsam abinõu oma elu päästmiseks on naabrit toiduaineid võtta, ning ma teen seda, siis loetakse seda teoks, mis on tehtud äärmise häda sunnil. Peaks keegi mind surma ähvardusel sündima mõnel ametlikul paberil allkirja võltsima, ja ma teen seda surma kartusel, siis loetakse see sunnitud teoks. Kõigil neil kordadel langeb karistus ära. Miks? Seepärast, et nende tegude kordasaatjate hingeelu ei avalda mingisugust kuritegevuslikku kalduvust, mingisugust hädaohtu seltskonnale. Olude sunnil pidid nad nii toimetama. Säherdusse olukorda võib sattuda iga inimene. Nendel puudub nn. süü. Karistatakse ainult siis, kui keelatud teo tegijas avaldub kuritegeline hingeelu, avaldub süü.

Kriminaalseaduste vastu eksimised ehk süüteod jagatakse nende raskuse järgi rasketeks kuritegudeks, kuritegudeks ja üleastumisteks. Raskemaid eksimusi arutab üldkohus, kergemaid rahukohus. Rahukohtule alluvad süüteod, mille eest seadus määrab kõrgema karistuse 1½ aastat türmi ja kui süüteo väärtus ei ole üle 1000 krooni. Üldkohtule alluvad raskemad kriminaalseaduste vastu eksimised ja väiksemaid eksimistest need, kus süüteo läbi tehtud kahju on üle 1000 krooni.

Süütegudes, mis kuuluvad rahukohtu võimkonda, toimetab juurdlust politsei. Viimane on kohustatud juurdlust algama niipea kui ta süüteost teada saab. Erandi moodustavad nn. erasüüdistused. Erasüüdistuste all mõistame neid süütegusid, mida politsei hakkab uurima ja kohus oma toimetusse võtab ainult kahjukannataja palvel. Säherduste hulka kuuluvad laimamised, sõimamised jne. Politsei ilmub süüteo kohale, katsub kindlaks teha, kes oli süütegija, kus ta on, võtab võimalikul korral ta kinni, kuulab üle kahjusaaaja, süütegija, tunnistajad, korjab kokku kõik tõendused. Kui politsei nõndaviisi on süüteo sündmustiku ja süütegija isiku kindlaks teinud, saadab ta oma juurdlusprotokolli sellele rahukohtunikule, kelle piirkonnas on süütegu toimunud. Juurdlemine kuulub kriminaalpolitsei

ülesandesse. Linnades ja alevites, kus viimased olemas, toimetavad nemad kõiki juurdlusi. Maal aga, kus kriminaalpolitsei esindajad puuduvad, toimetab seda välispolitsei. Üldse on välispolitsei kohustatud juurdlust toimetama igal pool, kus kriminaalpolitseid pole käepärast. Rahukohtunik, saades juurdlusprotokoll, määrab asja arutamisele. Määratud päevaks kutsub ta kohtuistungile süüdistajana politsei esindaja, kahjusaaaja, s. o. isiku, kes süüteo läbi kannatanud, kaebeluse, tunnistajad ja tarbe korral asjatundjad, s. o. isikud, kes mõnes eriteaduslikus küsimuses, millest kohtunikul enesel raske aru saada, seletust peavad andma. Kohtuistungile ilmumine on sunduslik. Kes ei ilmu, seda võib kohtunik rahatrahviga karistada ja teda politsei kaudu ette tuua lasta. Pärast väljakutsutute seletuste ja tunnistuste kuulamist teeb kohtunik otsuse. Ta mõistab kas kaebeluse süüdi ja määrab talle karistuse või mõistab ta õigeks. Kes tehtud otsusega rahul ei ole, võib kahe nädala jooksul anda rahukogusse apellatsioonkaebuse. Kaebus aadressitakse rahukogu nimele, antakse aga ära otsusetegijale rahukohtunikule, kes terve toimetuse ühes edasikaebusega rahukogule edasi saadab. Edasikaebamise õigus on süüdistajal, kahjusaaajal ja kaebelusel. Rahukogu määrab asja arutamisele, kutsub ette asjaosalised ja tunnistajad, kuulab ära kõik seletused ja teeb otsuse. Leiavad süüdistaja, kahjusaaaja või kaebelalune, et rahukogu seadust õieti ei ole tõlgendanud ega kohtupidamisviisidest kinni pidanud, siis võivad nad kahe nädala jooksul riigikohtusse anda kassatsioonkaebuse, kus nad märgatud puudused esile toovad. Kaebus aadressitakse riigikohtu nimele, antakse aga otsusetegijale rahukogule. Kaebusele tuleb juurde lisada kassatsioonikaitsjon. Riigikohus arutab asja nagu tsiviilkorraski, s. t. vaatab järele, kas kassatsioonkaebuses esitatud seaduserikkumised on olnud. Jaataval korral tühistab ta rahukogu otsuse ja saadab asja tagasi uueks otsustamiseks samale rahukogule teiste kohtunikkuude osavõtul või teisele rahukogule; eitaval korral jätab ta kaebaja kassatsioonkaebuse tagajärjeta. On riigikohus kaebuse tagajärjeta jätnud või ei ole alamate kohtuastmete otsuste peale tähtajal edasi kaevatud, siis astub viimane kohtuotsus jõusse. Teda peab täitma nagu seadustki. Kohtuotsused täidetakse kas rahukohtuniku või rahukogu esimehe korraldusel. — Rahukohtuniku otsuse peale, millega määratakse rahatrahv kuni 15 kroonini või arest mitte üle kolme päeva, ei ole apellatsioonkaebust. Kassatsiooniasutme aset täidab rahukogu.

Üldkohtu süütegude asjatoimeetus on keerulisem. Ka neis asjus teeb esimesed sammud politsei. Ta võtab süütegija kinni, hoolitseb, et süüteo jälgi ei kaotataks, koostab juurdlusprotokoll. Selle protokoll saadab ta niipea kui võimalik kohaliku jaoskonna kohtu-uurijale. Viimane hakkab süütegu uurima. Ta sõidab, kui tarvis, kuriteokohale, kutsub välja ja kuulab üle tunnistajad, teeb läbiotsimisi, korjab tõendusi, kutsub välja asjatundjad, vangistab süüaluse jne. On kohtu-uurija süüteo sündmustiku ja süütegija isiku kindlaks teinud ja niiviisi asja kohtule ette valmistanud, siis saadab ta kogu-

tud materjali oma jaoskonna prokuröri abile. Samuti saadab uurija oma toimetuse prokuröri abile, kui ta otsusele jõuab, et süütegu andmete puudusel võimatu on selgitada. Prokuröri abi vaatab kogutud materjali läbi. Leiab ta, et saadud materjali põhjal võimalik on kaebealust süüdistada, siis koostab ta süüdistusakti ja esitab selle rahukogule. Süüdistusakt sisaldab süüteo kirjeldust, nii nagu ta eeluurimisel selgunud, ja süüdistuse formuleerimist. Jõuab prokurör otsusele, et kogutud materjal ei anna küllalt andmeid süüdistamiseks, siis võib ta kohtu-uurijalt nõuda täiendavate andmete kogumist. Kui ka see tagajärgi ei anna, siis esitab ta rahukogule ettepaneku asja lõpetamiseks. Saanud prokuröri süüdistusakti, määrab rahukogu asja arutusele, kutsub välja kahjusaaaja, kaebealuse, tunnistajad ja asjatundjad, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Süüdistajana esineb prokurör. Kaitseda võib kaebealune ennast ise või volitada seks advokaati või ka eraisikut. Tehtud otsuse peale võivad süüdistaja, kaebealune või selle kaitsja ja kahjusaaaja kahe nädala jooksul esineda kohtupalatisse apellatsioonkaebusega. Kohtupalat määrab asja arutusele ja teeb uue otsuse. Tehtud otsuse peale on samul isikuil õigus esineda kahe nädala jooksul riigikohtusse kassatsioonkaebusega. Asjaarutamise kord riigikohtus ja tagajärjed on samad nagu rahukohtugi asjus. Kohtuotsuse täitmise üle valvab prokurör.

Motiivid, mis esile toovad süüteo, ja tingimused, milles ta korda saadetakse, on väga mitmesugused. Mõnel juhul on seisukord säärane, et süütegija karistamine tundub raske ja otstarbetu. Nende juhtumuste jaoks on riigivanemale jäetud õigus süütegijale armu anda. Armuandmispalvetega võivad esineda süütegija ja tema omaksed; samuti võib säherduse sooviavaldisega esineda ka kohus, kes kaebealuse asja arutas ja ta süüdi mõistis. Riigivanemal on õigus kaebealust kas täielikult kohtu poolt määratud karistusest vabastada või seda karistust kergendada.

Nagu eespool öeldud, vabastatakse karistusest lapsed alla 10 aasta. Nende tegusid ei loeta süütegudeks. 10- — 17-aastased süütegijad antakse kas oma vanemate eestkostmise alla, saadetakse alaealiste parandusmajadesse või paigutatakse raskeil süüteojuhtudel alaealiste türmi. Noortele — 17—20 aastani — vähendatakse harilikku karistust.

Karistustena määravad kriminaalseadused meil süüteo raskuse järgi surmanuhtluse, tähtajata ja tähtajalise sunnitöö, vangiroodu, türmi, aresti, rahatrahvi ja noomituse. Raskemad süüteod on: mäss, tapmine, isamaa äraandmine, röövimine, süütamine.

Karistusega tahab riik saavutada kaht otstarvet: 1) kasvatada ja parandada süütegijat ennast ja 2) hirmutada ümberolijaid, et nad keelduksid süütegusid tegemast. Parandamisest võib muidugi juttu olla nende karistuste juures, kus vabaduse kitsendamine on ainult ajutine, mitte aga surmanuhtlus või eluaegne sunnitöö. Parandamiskasvatamise otstarbel õpetatakse vanglas vange distsipliinile ja tööle. Raskemate karistustega on seotud süütegija õiguste kitsendamine.

Administratiivkohus.

Meie aja riigis määrab seadus kindlaks ametniku ja ametiasutise õigused ja kohused. Ametnikkude omavolile ja heaksarvamusele on piirid ette tõmmatud. Seadus on aga üldise iseloomuga käsk. Kõiki mitmekesiseid elunähtusi ja juhtumusi ei suuda ta ette näha. Seepärast annavad valitsemisasutised seaduse elluviimisel ja kohaldamisel terve rea määrusi, teevad otsuseid, korraldusi jne. Ametnikud on inimesed, neil võivad olla lahkuminevad arusaamised seadustest. Mitmed nende hulgast võivad välja anda määrusi ja teha korraldusi, mis ei vasta seaduse mõttele, vaid käivad hoopis selle vastu. Vähe on seaduse deklareerimisest, et ametiasutised peavad täpsalt seaduse mõtte järgi toimima, seadus peab ka abinõu määrama, kuidaviisi seadusevastast määrust, korraldust või käsku tühistada. Seks ongi igas õiguslikus riigis administratiivkohus. Tema ülesanne on otsustada, kas ametiasutise määrus, korraldus või käsk on seadusega kokkukõlas või selle vastu, ja kui vastu, mis siis säherduse määruse, korralduse või käsuga teha.

Missuguste ametnikkude ja ametiasutiste peale võib administratiivkohtusse kaevata? Meie seadus ei luba mitte otse kõigi ametnikkude ja ametiasutiste tegevuse peale administratiivkohtusse kaevata, vaid loendab, kelle peale võib kaevata. Kaevata võib: valla-, alevi-, linna- ja maavolikogude ja -valitsuste, nende osakondade, valitsuse esimeeste, politseiprefektide ja -komissaride, ministeeriumide ja nende osakondade ja vähemusrahvuste kultuurnõukogude ja -valitsuste tegevuse, otsuste, korralduste, määruste ja tegevuseta oleku vastu, kui neis avaldub kehtivate seaduste või seaduslike määruste rikkumine, oma kohuste täitmata jätmine või põhjendamata viivitamine. Nende ametnikkude, ja ametiasutiste tegevuse peale, kes siin pole loendatud, on võimalik kaevata ainult nende otsesele ülemusele, viimase tegevuse peale jälle nende ülemusele, kuni asi jõuab ministeeriumini, kelle peale igal tingimusel on võimalik administratiivkohtusse kaevata.

Kaevata on õigus kõigil isikuil (füüsilistel ja juriidilistel), kelle huvid on puudutatud. Peale selle on õigus kaevata neil ametiasutistel ja ametnikkudel, kelle peale on pandud järelevalve alamate ametiasutiste tegevuse järele, näiteks siseministril kui järelevalveasutisel linna- ja maaomavalitsuse tegevuse järele. Järelevalveasutiste kaebused kannavad protesti nime.

Kaebused valla- ja alevivolikogude ja -valitsuste ning politseikomissaride peale antakse kohalikule rahukohtunikule. Kaebused linna- ja maavolikogude ja -valitsuste, politseiprefektide ning vähemusrahvuste kultuurnõukogude ja -valitsuste peale antakse kohalikule rahukogule. Lõpuks, kaebused ministeeriumide, nende osakondade ja peavalitsuste peale antakse riigikohtusse. Kaebus või protest

kirjutatakse vastava kohtu nimele, kuid antakse sellele ametiasutisele või ametnikule, kelle peale kaevatakse. Kaebus või protest antakse kuu aja kestel, arvates sellest päevast, millal ametiasutise korraldus teada anti või kaebajale teatavaks sai. Kaebusele peab juurde lisatama korralduse ära- ja kirjaliku, mille peale kaevatakse, ja ära- ja kirjaliku kaebusest enesest ja igast juurdelisatud paberist. Kohus määrab asja arutusele, teatab sellest kutselehtedega kaebajale, ametiasutisele, kelle peale kaevatakse, ja tunnistajaile. Tunnistajate ilmumine on sunduslik. Ilmumatajäämise tagajärjed on samad, mis tsiviilasjuski. Pärast seletuste ja tunnistuste kuulamist teeb kohus otsuse. Kohus võib otsustada: 1) kaebust tagajärjeta jätta; 2) kaevatud otsust või korraldust tühistada; ühes sellega võib kohus ametiasutisele ette kirjutada ka uut otsust teha; 3) vastavale asutisele ette kirjutada, et ta teatava tegevuse ette võtaks. Sellest selgub, et administratiivkohtul on täiesti oma eriülesanne, mis kriminaal- ja tsiviilkohtust erineb. Administratiivkohus ei karista kedagi, nagu kriminaalkohus; ta ei mõista kellelki mingisugust varandust välja, nagu tsiviilkohtus; ta arutab ainult ametiasutiste tegevust ja otsustab, kui palju nende tegevus on seadusega kokkukõlas, ning seab seaduserikkumise korral seadusliku korra jalule.

Ei ole asjaosalised, s. t. kaebaja ja kaebuse alla käiv ametiasutis, tehtud otsusega rahul, siis on neil õigus anda rahukohtuniku ja rahukogu otsuse peale revisjonkaebus riigikohtusse. Kaebus antakse kuu aja jooksul, otsuse kuulutamise päevast arvates, otsuse tegijale kohtule, kes ta riigikohtusse edasi saadab. Revisjonkaebusele lisatakse juurde üks või kaks ära- ja kirjaliku ja revisjonmaksu 2 kr., kui kaebus antakse rahukohtuniku otsuse peale ja 10 krooni, kui kaebus antakse rahukogu otsuse peale. Peale selle tuleb iga kohtule antava paberipoo pealt maksta 50 s. tempelmaksu. Muud kulused administratiivkohtus ei ole. Saades revisjonkaebuse, määrab riigikohtus asja arutamisele. Kutseid asjaosalistele ei saadeta. Nagu kassatsioonikorras pannakse ainult teadaanne kohtu mustale tahvlile välja. Ilmunud asjaosalised võivad kas ise või volinikkude kaudu anda seletusi. Riigikohtus arutab asja revisjoni korras. See arutamiskord läheb lahku apellatsioonilisest ja kassatsioonilisest korrast. Riigikohtul on õigus selle korra juures asja uuesti sisuliselt läbi vaadata ja siis kaebus tagajärjeta jätta, teha uus sisuline otsus või saata asi uueks otsustamiseks tagasi esimese astme kohtule, muidugi teise kohtu-koosseisuga.

Kaebusi ministriumide ja nende osakondade peale arutab riigikohtus ainsa astmena. Asja arutamisele kutsutakse asjaosalised.

Riigikohtus arutab administratiivkaebusi administratiivosakonnas. Ei ole administratiivkohtu otsuse peale tähtajal edasi kaevatud või on riigikohtus teinud lõpliku otsuse, siis on kohtu otsus astunud seaduslikku jõusse ja saadetakse täide. Otsuse peab see ametiasutis ise, kelle peale kaevati, täide viima.

Perekond.

Perekonna moodustavad isa, ema ja lapsed. Meie seaduste järgi võivad abielluda mehed 18. aastast ja naised 16. aastast peale. Abielu on keelatud alanevate ja ülenevate sugulaste vahel (lapsed, vanemad, vanavanemad), täis- ja poolvendade ning -õdede vahel, onu ja tema venna- või õetütre vahel, tädi ja tema venna- või õepoja vahel, võõrasisa ja -tütre ning võõrasema ning -poja vahel, samuti ka kasuvanemate ja -laste vahel. Abielluda ei või ka parandamata vaimuhaiged, raskel kujul langetõbised, isikud, kes oma teo iseloomust ja tähendusest ei suuda aru saada, pidalitõbised ja suguhaiged haiguse nakkavuse järgus. Keegi ei või enne abiellu astuda, kui vana ei ole lõppenud abikaasa surmaga või ei ole kohtu poolt lahutatud. Vanemate võimu all olevad alaealised lapsed, s. o. lapsed alla 20 aastat, ei või vanemate nõusolekuta abiellu astuda. Vanemad peavad keeluks olema aga mõjuvad põhjused, muidu lubab seda kohus.

1. juulist 1926. a. peale kehtib Eestis kodanlik abielu, s. t. et kõik abielud Eesti vabariigi pinnal sõlmitakse vastavate ametnikkude juures. Iga kodaniku kohta peetakse tema alalise elukoha järgi kas linna-, alevi- või vallavalitsuses perekonnakirju. Sinna märgitakse kõik isiku perekonnaseisu muudatused, alates sünnist, lõpetades surmaga. Perekonnaseisuametnikkudeks on alevis ja vallas alevi- või vallasekretär, linnas — linnasekretär, seks määratud linnavalitsuse liige, suuremais linnades ka eriametnik. Peale selle võivad olla perekonnaseisuametnikkudeks need vaimulikud, kes seni registreerinud perekonnaseisu muutusi, tingimusega, et nad on siseministeeriumis registreeritud. Soovivad pooled näituda, siis ilmuvad nad perekonnaseisuametniku juurde ja esitavad tõendavad dokumendid, et neil ei ole näitumiseks takistusi. Ametnik vaatab dokumendid järele ja otsustab, kas pooltel on seaduse järgi õigus näituda või mitte. Jaataval korral paneb ametiasutisse nähtavale kohale kuulutuse, millest näha poolte näitumissoov. 14 päeva kestel on kõigil õigus selle abielu sõlmimise vastu vaidlusi tõsta ja olevatele takistustele tähelepanu juhtida. On nimetatud tähtaeg möödunud ega ole vaidlusi esitatud või ei ole vaidlused kaaluvad, siis koostab perekonnaseisuametnik poolte eneste ja vähemalt kahe tunnistaja juuresolekul abielusõlmimise akti ja selle põhjal kantakse vastav märkus perekonnaseisuraamatusse. Leiab perekonnaseisuametnik takistusi ja ütleb abielu sõlmimisest ära, siis on pooltel õigus administratiivkohtu korras kaevata kohalikule rahukohtunikule. Sündimine registreeritakse sama ametniku juures kuu aja vältel vanemate või lähemate inimeste poolt. Surmajuhud registreeritakse kolme päeva jooksul.

Abielu loob isiklikud ja varanduslikud vahekorrad mehe ja naise vahel ning vanemate ja laste vahel. Naine omandab abielludes mehe perekonnanime. Mees ei tohi naist ega naine meest ilma teise nõusolekuta maha jätta. Praegused seadused annavad mehele abielus suuremad õigused kui naisele. Naine peab mehe sõna kuulama ja peab mehega ühes minema, kui viimane elukohta muudab. Mees on naise volinik ja võib naise eest kohtus volikirjata teotseta. Naise varandus on mehe valitseda.

Lapsed on kohustatud oma vanemaid austama ja nende sõna kuulama. Vanaduse ja nõtruse korral kannavad nad vanemate eest hoolt. Vanemad omalt poolt peavad jõudumööda hoolitsema laste tervise ja korraliku kasvatuse eest. Seni kui laps saab vanemalt ülalpidamise, ei ole tal õigust koduste talituste eest tasu nõuda. Loata ei tohi laps kodust lahkuda ja vanemal on õigus igaiühelt teda tagasi nõuda. Alles seitsmeteistkümnepäevase vanusest avaneb noorele piiratud õigus kodust lahkuda. Soovib sellesse ikka jõudnud noor valida endale elukutset ja vanemad on selle vastu, siis võib ta paluda vaeslastekohut, et see tema soovi täidaks. Kohus arutab palve läbi ja juhul, kui leiab lapse põhjendused olevat õiged, lubab viimasel valida elukutset ja seega lahkuda vanemate juurest.

On lapsel oma vara, siis on selle üle valitsemine isa käes, pärast viimase surma aga ema käes. Alaealine on teovõimetu ja sellepärast on kõik juriidilised toimingud (nagu lepingud, kinkimised), mis ta ette võtab, seni maksusetu, kuni neid isa või selle surma korral ema pole kinnitanud.

Lihase lapse õigused omandab ka lapsendatud (adopteeritud) isik. Lapsendajaks ehk kasulapseks võtjaks võib olla iga teovõimne isik, kui ta kasulapsest vähemalt 18 aastat vanem on. Lapsendamise loa annab rahukogu.

Vanemate võim lapse üle lõpeb viimase täisealiseks saamisega, alaealise tütre meheleminemisega.

On alaealistel lastel mõlemad vanemad surnud, siis määrab vaeslastekohus neile ja nende varale eestkostjad, kes nende kasvatuse eest muretsevad ja vara eest hoolt kannavad. Eestkostjad teotsevad vaeslastekohtu järelevalve all.

Abielu on võimalik lahutada, kui mõlemad pooled seda ühiselt ja vankumata soovivad. Üks abikaasast võib lahutust nõuda: kui teine rikub abielu; jätab teise maha; on andunud liigjoomisele, pillamisele, kõlvatule elule; kui abikaasa on jäänud nakkavasse suguhaigusse, pidalitõppe, mõnesse muusse vastikusse haigusse või üle aasta kestvasse parandamata vaimuhaigusse; kui üks abikaasa kohtleb teist halvasti, ei täida kohustusi perekonna vastu jne.

Abielulahutused alluvad sellele rahukogule, kus elab kostja. Lahutatud naisele jääb alles mehe perekonnanimi. Ainult sellel korral, kui abielu on lahutatud naise süü läbi, võib kohus mehe

palvel naiselt ära võtta mehe perekonnanime ja naine saab tagasi oma endise nime. Ühes lahutamise otsusega korraldab kohus ka laste saatuse, määrates, kumma abikaasa juurde nad jäävad. Otsust tehes peab kohus silmas laste huvisid ja ka nende soove. Abielu lahutamiseiga lähevad lahku ka abikaasade varad.

31. peatükk.

Rahvusvaheline suhtlemine.

Meie aja riigid ja nende kodanikud on üksteisega elavas suhtlemises. Üksteiselt ostetakse ja üksteisele müüakse kaupa. Kodanikud käivad vastamisi üksteise pool õppimas ja reisimas. Sellest tekiavad vahekorrad, mis nõuavad riikidevahelist korraldamist. Elu ise on aja jooksul välja töötanud pruugid, mis neid vahekordi reguleerivad. Neist üldtunnustatud pruukidest peavad haritud riigid kinni. Peale selle sõlmivad riigid omavahel lepinguid. Pruugid ja lepingud kokku moodustavad normid, mis korraldavad rahvusvahelist suhtlemist. Need normid kannavad rahvusvahelise õiguse nime. Tähtsamat osa viimases mängivad käesoleval ajal lepingud. Kord on lepinguosaliste arv suurem, teine kord vähem. Alguses võib leping sõlmitud olla ainult kahe riigi vahel. Aja jooksul võtavad ka teised riigid lepingu sisu omaks ja ühinevad sellega. Nii muutub kohalise iseloomuga leping üld-iseloomuga rahvusvaheliseks kokkuleppeks.

Lepingute arv, mida riigid vastastikku sõlminud, on suur. Samuti on arvurikas rahvusvaheliste ettevõtete kogu, mis nende lepingute põhjal on ellu kutsutud ja töötamas. Nimetame neist mõnd tähtsamat.

Riigid on huvitatud oma saaduste müügist välismaale. Et nad aga oma enamuses teineteisest tollipiiriga on eraldatud, s. t. nad võtavad sisseveo- ja väljaveotolli, siis on välismaa kaubal säherdustes riikides raske turgu leida. Riigid lepivad seepärast omavahel kokku, missugused tollid nad vastamisi üksteise kaubale määravad. Muidugi tehakse seda nii, et mõlemad pooled sellega võidavad. Näiteks on üks lepinglane põllutööriik, teine — tööstusriik. Nad tarvitavad vastamisi teineteise saadusi. Seepärast korraldavad nad nii, et põllutööriik määrab madala tolli vastaspoole riigist sisse veetavaile tööstussaadusile ja tööstusriik määrab vastavalt madala tolli teiselt poolt sisse veetavaile põllumajandussaadusile. Ühes tollide reguleerimisega lepitakse kokku, missugused õigused ja eesõigused on lepinglaste ärimeestel ja töösturitel teineteise riigis, missuguste maksude alla nad langevad, kuidas omandatakse kinnisvara jne. Sageli sõlmivad riigid kaubalepingud enamsoodustuse tingimusel. Selle all tuleb mõista kokkulepet, et kui üks lepinglane edaspidi mõnele kolmandale riigile annab suuremad hõlbustused, kui see

ette nähtud käesolevas lepingus, siis selle hõlbustuse või eesõiguse osaliseks saab automaatselt ka teine pool. — Kaubanduslikku suhtlemist hõlbustab ühtlus mõõtude süsteemis. Seepärast on suurema jao riikide poolt lepingu põhjal tarvitusele võetud meetrisüsteem. — Suhtlemise ja teadete saatmise kergendamiseks on tehtud rida lepinguid, mis reguleerivad raudteeühendust, posti- ja telegraafikorraldust ja takse. Lepingu teel ühtlustatakse raudteeliini laius, et rongid ja üksikud vagunid võiksid takistamata üksteise riigist läbi sõita. Posti suhtes on peaaegu kõik riigid koondunud Rahvusvahelisse Postiliitu. Postiliit korraldab kirjade saatmist ühest riigist teise ja määrab kindlaks tariifi. Selle tõttu on meil võimalik kõige kaugemasse riiki saata kirju, tarvis ainult mark kirjale peale kleepida. — Hõlpsate liiklemisabinõude tõttu varjavad endid kurjategijad võõrastes riikides. Et kurjategija isik on hädaohtlik kõigile, siis on lepingud sõlmitud kurjategijate vastastikku väljaandmise suhtes. Kuritegusid jälgivad ametnikud on üksteisele abiks. Nii aitab ühe riigi politsei teise riigi ärajoosnud kurjategijat taga otsida ja kinni võtta. — Riigid on omavahel kokku leppinud tunnustada vastamisi autoriõigusi, s. t. et kokkuleppinud riikides ei tohi ilma autori loata tema tööd välja anda ega tõlkida. Nii peab Eesti kirjastaja prantsuse autorilt luba küsima, kui ta soovib selle tööd Eestis välja anda. Sellest keelust üleastujad langevad karistuse alla ja on ühtlasi kohustatud autorile maksuma kahjutasu. Autoriõigus puudutab kõiki teaduse- ja kunstialasid. — On sõlmitud rida lepinguid haiguste — katku, koolera — vastu võitlemiseks. Ühiselt võideldakse orjadega, naisterahvastega, oopiumiga ja sõjariistadega kauplemise ja meriröövlite tegevuse vastu. — On kokku lepitud sõjapidamisviiside kohta. Sellest lähemalt allpool.

Nägime eespool, et riigi olemasoluks on tarvis rahvast, maaala ja kõrgemat võimu. On need kolm tingimust olemas, siis võivad uue loodud korralduse kodanikud rääkida, et nad on asutanud riigi. Teistele on sest vähe. Et uus riik saaks üheõiguslikuks vanadega, peavad viimased uut tunnustama, s. t. nad peavad teatama, et nad uue tekkinud organisatsiooni peale vaatavad kui uue riigi peale. See tunnustamine tähendab, et uus riik on kui üheväärne vastu võetud riikide perre ja teised on nõus temaga suhtlemisse astuma.

Riikide vastastikune asjaajamine toimub diplomaatiliste esindajate — saadikute kaudu. Saadik on riigi poliitiline esindaja välisriigis. Ta nimetatakse riigipea poolt. On pruugiks saanud, et enne uue saadiku nimetamist küsitakse järele selle valitsuselt, kuhu saadikut tahetakse nimetada, kas see on nõus kavatsetud isikut saadikuna vastu võtma. Alles pärast sellekohast nõusolekut võetakse nimetus ette. Uuesti nimetatud saadik ilmub määratud riiki ja annab oma volitused selle riigipeale ära. See on tunnuseks, et ta on ametikohuste täitmisele asunud. Saadik allub oma riigi välisministeeriumile ja toimetab sealt saadud juhtnõõride järgi. Saadik

on vahemeheks oma ja võõra riigi, lähemalt oma ja võõra riigi välisministeeriumi vahel. On Eesti valitsusel midagi Inglise valitsuselt küsida, siis toimetab seda Eesti saadik Londonis. Saadikud asuvad võõra riigi pealinnas. Suuremail riikidel on igas välisriigis oma saadik. Väiksemail riikidel on mitme riigi peale üks saadik. Nii on ka Eesti vabariigil. Lugupidamisest üksteise vastu on üldiselt tunnustatud saadiku isiku ja tema korteri puutumatus, s. t. kohalikud võimud ei saa saadikut võtta vastutusele ega tungida tema korterisse. Saadiku üle mõistab kohut tema oma riigi kohus oma riigi seaduste järgi. Ta on vabastatud võõras riigis selle riigi maksudest. Saadiku isiku vastu sihitud kuritööd karistatakse valjemalt. Loendatud eesõigused ulatuvad, peale mõne erandi, ka saadiku perekonna liikmete ja saatkonna teenijaskonnani, kui need on võõra riigi kodanikud.

Peale saadikute peavad riigid vastamisi üksteise piirides konsuleid. Konsulite ülesanne on oma riigi kodanikkude ja oma riigi kaubanduslike huvide kaitsemine. Nad on abiks võõrsil viibivale kaaskodanikele; saadavad oma välis- ja majandusministeeriumile teateid võõra riigi kaubanduslikust ja tööstuslikust elust, selle turu nõudeist jne. Konsulid ei asu välismail mitte ainult pealinnades, vaid ka teistes suuremais linnades. Konsulite kohta ei käi saadikute puutumatus juhised, peale mõne erandi.

Senikirjeldatud kord kehtib suhtlemises riikide vahel rahuajal, normaalingimustes. Nagu üksikute kodanikkude vahel tekivad riidud, nii võivad tülid tõusta ka riikide vahel. Neid tülisid lahendatakse kõigepealt diplomaatilisel teel omavahel, siis vahekohtu, Rahvasteliidu ja Alalise Rahvusvahelise Kohtu kaudu. Kui kõik see ei aita või kui üks pooltest kohut vastu ei võta, siis otsustavad kokkupõrke relvad.

Sõjapidamisviisi kohta on välja töötatud oma juhised. Enne sõjategevuse algust saadab üks riik teisele viimase nõudmise, nn, ultimaatum, mille täitmatajätmine järelduseks toob enesega relvis kokkupõrkamised. Sõdurid peavad kandma vormi ja peavad alluma vastutavale juhatajale. Keelatud on tarvitada mürgistatud sõjariistu, lõhkevaid kuule, mürgistada kaeve. Ei tohi pommitada kaitseta linnu, külasid ja haigemaju. Vangide tapmine on keelatud. Vange peab korralikult sõja lõpuni toitma ja peale rahutegemist kodumaale tagasi saatma. Vaimulikud ja sanitaarpersonaal (arstid, halastajad jne.) ei allu vangivõtmisele. Nad vabastatakse vaenlase poolt esimesel võimalusel.

On ammu juba mõtteid avaldatud, et riigid peaksid oma tüliküsimused kohtuis lahendama. Reaalseid tagajärgi on neil mõtteavaldusil vähe olnud. Alles maailmasõja ennenähtamatud inimeste ja varanduste ohvrid panid riike tõsiselt kaaluma, kas ei saaks sõda üldse kaotada. Nende kaalumiste ja läbirääkimiste viljaks oli ühes Versailles' rahulepingu allakirjutamisega Rahvasteliidu loomine.

Rahvasteliit seab oma ülesandeks kindlustada maailmarahu, yalvata rahvusvahelise õiguse normide ja riikidevaheliste lepingute

täitmise järele. Rahvasteliidu liikmeiks on iseseisvad riigid ja koloniid, kellel omavalitsus. Praegu on Rahvasteliidus üle 50 riigi ja kolonii; sellega on ta koondanud enda ümber $\frac{3}{4}$ maakera elanikest. Rahvasteliidu tegevust juhivad Liidu täis- ja nõukogu. Täiskogusse võib iga liige saata kuni kolm esindajat, seejuures on neil ainult üks hääl. Nõukogu koosneb viiest alalisest ja üheksast Liidu täiskogu poolt valitud liikmest. Praegu ei kuulu Rahvasteliitu järgmised suurriigid: Jaapan, Põhja-Ameerika Ühendriigid, Saksamaa ja Venemaa. Nõukogu juhatab Liidu jooksvat tööd. Tema käsutada on alaline sekretariaat. Liidu asupaik on Genfis. Rahvasteliidu liikmed kohustuvad vastamisi olevaid riigipiire ja üksteise iseseisvust austama. Ühele või teisele Liidu liikmele kallaletungimise korral astub Nõukogu kokku ja otsib teed, kuidas nimetatud kohustisi teostada. Püsiva rahu kindlustamiseks valmistab Nõukogu iga liikme — riigi — tarvis tema kaitseväge ja riigikaitse kulude vähendamise kava, mille ta esitab riikidele ühiselt läbiviimiseks. Liidu liikmed kohustuvad oma tülikäsimusi vahekohtu või Nõukogu otsustada andma. Ei jõuta sel teel tülikäsimust lahendada, siis ei tohi pooled igatahes enne kolme kuud teineteise vastu sõjalist tegevust alata. Vahekohtule või Alalisele Rahvusvahelisele Kohtule alluvad tingimata säherdused tülikäsimused, mida tülitsejate arvates on võimalik vahekohtu või Alalise Kohtu läbi lahendada. Peaks üks Liidu liikmeist kokkuleppevastaselt teisele kallale tungima, siis kohustuvad teised liikmed aegaviimatult lõpetama selle riigiga kõik läbikäimise. Nõukogu teatab liikmeile, kunas surveabinõud tarvitusele võtta.

Riikidevaheliste tülide lahendamiseks asutatakse Alaline Rahvusvaheline Kohus, kes koosneb 11 alalisest ja 4 tagavaraliikmest. Kohtunikud valitakse Liidu täiskogu ja nõukogu poolt kõige tähtsamate teadusmeeste ja eriteadlaste hulgast üheksaks aastaks. Kohtu võimkonda kuulub asjade otsustamine, mis pooled temale esitavad ja mida lepingute järgi kohus peab arutama. Peale selle arutab Alaline Kohus: lepingute interpreteerimist; rahvusvahelise õiguse seletamist; mingi teatava fakti kindlakstegemist ja rahvusvaheliste kohustuste rikkumist. Loendatud küsimusi arutab Kohus sellel korral ja nende riikide vahel, kes teada on andnud, et nemad edaspidi nõus on neid küsimusi laskma Kohtul otsustada. Alalise Kohtu otsus on lõplik.

Ei või öelda, et Rahvasteliit praegusel kujul suudaks kõiki kokkupõrkeid riikide vahel lahendada. Selleks on tema korraldused veel nõrgad. Tal puudub veel küllalt tugev tegelik jõud, mida tülitsejate ja oma otsuste mitte austajate vastu võiks välja saata. Tal puudub sõjavägi. Siiski on Rahvasteliit juba palju ära teinud. Peab meelde tulema Kreeka ja Itaalia tülikäsimuse lahendamist Itaalia ohvitseride tapmise küsimuses, Kreeka ja Bulgaaria kokkupõrget jne. Praegu on Rahvasteliidul käsil sõjavägede vähendamise küsimus.

Rahvasteliit ei piirdu üksnes tüliküsimuste lahendamisega riikide vahel. Peale selle kohustab ta liikmeid oma kodanikkude inimväärilisemate elamistingimuste ja kodanikuõiguste kaitse eest hoolt kandma. Kokkukõlas Rahvasteliidu nõuetega on ellu kutsunud rahvusvahelised töökonverentsid, mis siiaaani on valmistanud hulk ettepanekuid riikidele kinnitamiseks. Viimased käsitlevad töökaitse-seadusi. Nagu eespool nägime, on Eesti terve rea neist otsustest kinnitanud.

32. peatükk.

Ühingute asutamine. Koosolekute pidamine.

Kodanikul on rohkearvulised tarvidused, mida ei rahulda riiklikud korraldused. Neid tuleb rahuldada vaba kokkuleppe teel asutatud ühinguil. Meie Põhiseadus lausub, et ühinguisse ja liitudesse koondumine on Eestis vaba. Sellest ei tule aga järeldada, et riik ennast üldse ühingute asutamisse ei peaks segama. Riik ei tohi säherdusele seisukohale asuda. See seisukoht võib riigile hädaohtu tuua, kui ühingu võimetus avaneb riigivastast tööd teha. Samuti võivad kannatada ühingu liikmete ja nende kodanikkude huvid, kes ühingu ainelisusse vahekorda astuvad, kui ei ole kindlaks määratud ühingu võimupiirid, vastutus ja tegevuse kord. Seepärast nõuab seadus, et igal poliitilisel ühingul peab olema oma põhikirja ja juhatuse. Kahe nädala jooksul oma asutamise päevast peavad säärased ühinged esitama kohalisele poliit-seiprefektile oma põhikirja ja juhatuse liikmete nimekirja. Samuti peab edaspidi teatama politseile muudatustest põhikirjas ja juhatuse koosseisus. Kõik äriliste sihtidega ühinged ja mitteäriliste sihtidega ühinguist need, kes soovivad saada juriidilise isiku õigusi, s. t. õigust omandada ja võõrandada varandust, asutada kapitale, sõlmida lepinguid, peavad olema registreeritud. Seda toimetab Siseministerium.

Ühingute hulgas tuleb tähele panna: 1) ainelist kasu mitte-taotlevaid ühinguil, 2) äriühinguil, 3) kooperatiivühinguil.

Esimeste all mõistame neid mitmesuguse sihiga ühinguil, kes oma ülesandeks ei sea otsekohe oma liikmete ainelist kasu, näiteks haridus-, kunsti-, spordi-, põllumeeste-, tuletõrjajateseltsid jne. Ühinguil peab olema vähemalt kolm liiget. Soovib säärane ühing saada juriidilise isiku õigusi, siis peab ühing koostama põhikirja ja selle kahes eksemplaris ühes registreerimise sooviavaldisega esitama Siseministeriumile. Sooviavaldise esitajate allkirjad peavad olema ametiasutistes tõestatud. Põhikirja peab tingimata sisaldama 1) ühingu nimetust ja eesmärki; 2) juhatuse koosseisu ja asupaika; 3) peakoosoleku kokkukutsumise korda ja ta võimupiire; 4) liikmete vastuvõtmise, väljaastumise ja väljaheitmise korda; 5) liikme-

maksu määramise ja 6) ühingu likvideerimise korda. Vastab esitatud põhikiri seaduses loendatud nõudeile, siis on siseminister kohustatud ühingu kuu aja jooksul registreerima ja sellest „Riigi Teatajas“ kuulutama. Jätab siseminister ühingu registreerimata, siis peab ta täpsalt tähendama, missuguseile seadusenõudeile põhikiri ei vasta. Siseministri otsuse peale võivad asjaosalised kuu aja jooksul riigikohtu administratiivosakonnale kaevata, kes teeb lõpliku otsuse.

Registreeritud ühingute otsustusvõimelisiks liikmeiks võivad olla isikud, kes saanud 18-aastaseks, kuna aga asutajaiks ja juhatuse liikmeiks võivad olla ainult füüsilised. Kui ühingu tegevus osutub kriminaalseaduse vastaseks või selle tegevus ähvardab avalikku julgeolekut või rahu, siis on siseministril õigus säärast ühingu sulgeda.

Äriühingute (osauhingud ja aktsiaseltsid) registreerimiskord on sama kui eespool-kirjeldatud ärilisi sihte mittetaotlevate ühingute oma. Ainult enne siseministrile äriühingu põhikirja esitamist peavad palujad vastavalt ministeeriumilt muretsema äriühingu asutamiseks loa. Ilma selleta siseminister ühingu ei registreeri. Loa annab see ministeerium, kelle tegevusalasse kuulub asutatava äriühingu tegevus.

Ka kooperatiivühingute registreerimiskord sarnaneb seltside registreerimiskorraga. Asutajaid peab olema vähemalt seitse isikut. Mingisugust tegevuse avamise eelluba ministeeriumilt pole tarvis.

Sihtasutiste asutamiskord on järgmine. Neid võib asutada hariduslikeks, teaduslikeks, usulisteks jne. otstarveteks. Sihtasutisel on juriidilise isiku õigused. Tema majanduslikuks aluseks on alusvara, mis on määratud sihtasutisele selle asutamisel. Teotsedes võib sihtasutis ära tarvitada vaid alusvara juurdekasvu, kuna alusvara ise peab jääma puutumata, kui sihtasutise põhikirjas pole sõnaselgesti teisiti lubatud. Sihtasutist võivad asutada füüsilised ja juriidilised isikud. Asutajad koostavad põhikirja ja esitavad selle kahes eksemplaris kinnitatud allkirjadega Siseminiseeriumile. Põhikiri peab sisaldama: sihtasutise nimetuse ja eesmärgi, alusvara koosseisu ja valitsemise korra ja asukoha. Siseministeeriumi poolt läbi vaadatud põhikirjad kinnitab Vabariigi Valitsus.

Koosolekute pidamise kohta tähendab meie Põhiseadus: „Kõigil Eesti kodanikkudel on õigus avalikku rahu rikkumata koosolekuid pidada sõjariistadeta.“ „Neid õigusi võib seadus piirata ainult avaliku julgeoleku huvides.“ Kokkukõlas nende Põhiseaduse nõuetega kehtib meil järgmine koosolekute pidamise kord.

Kõigil Eesti vabariigi kodanikel ja seaduslikus korras registreeritud ühinguil on õigus koosolekuid pidada lahtise taeva all kui ka kinnistes ruumides. Avaliku rahu ja üldise julgeoleku huvides kitsendatakse seda vabadust järgmiselt. Tänavail ja avalikel platsidel võib koosolekuid ainult niivõrt pidada, kui võrd nad ei takista vaba liikumist. Koosolekuid ei või pidada rööbastedel, lahtise taeva all õhtu kella 11-st kella 6-ni hommikul, ilma sellekohase loata

lahtise taeva all poolekilomeetrilises kauguses hooneist, kus asuvad riigikogu ja Vabariigi Valitsus, ja välisriikide diplomaatiliste esinduste ja vabariigi kaitseväge hoonete ees. Koosolekuil ei tohi viibida relvastatud isikud. Koosolekute kokkukutsujaiks ja juhatajaiks võivad olla ainult täisealised kodanikud.

Koosolekuist peavad kokkukutsujad teatama kohalikele politseile 12 tundi enne koosolekut, kui koosolek peetakse lahtise taeva all, ja 6 tundi enne koosolekut, kui viimane peetakse kinnises ruumis. Teadaandes tuleb ära tähendada koosoleku koht, aeg, koosoleku aine ja kokkukutsuja isiku nimi. Teadaandest on vabastatud riigikogu ja omavalitsusasutiste valimiste eelsed koosolekud valimiste ajal ja need koosolekud, millest on teatatud eespoolnimetatud tähtajal kohalikes ajalehtedes. Igal koosolekul peab olema oma juhataja. Viimase kohuseks on valvata koosoleku korra järele, eemaldada neid isikuid, kellel pole õigust koosolekust osa võtta, ja lõpetada kuritegevusele hässitavad kõned ja vaidlused. Politsei võib koosolekule saata oma esindaja. Viimasel on õigus koosolekut lõpetada, kui seda palub koosoleku juhataja, kui koosolek muutub hädaohtlikuks avalikule julgeolekule või kui koosolekul esinevad vägi-valdsed kokkupõrked. — Koosolekutest pole tarvis politseile teatada ega saada neile politsei ka oma esindajat, kui need on usulised ja palvekoosolekud, matuserongid ning seaduslikus korras registreeritud ühingu koosolekud, millest ainult selle ühingu liikmed osa võtavad.

Lisad.

Lisa nr. 1.

Maanõukogu otsus kõrgemast võimust.

Eesti Maanõukogu otsustas 15./28. novembril 1917:

1) Eesti Maanõukogu tunnistab ennast Eestimaa ainsaks kõrgema võimu kandjaks, mille määruste ja korralduste järele Eestimaal tuleb käia, kuni Maanõukogu poolt demokraatliku valimisseaduse põhjal viibimata kokkukutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub, et Eestimaa riiklikku korda kindlaks määrates maal lõplikku seaduseandlikku ja valitsuslikku võimu luua.

2) Igasugused määrused, käsud ja dekreedid, tulgu nemad kelle poolt tahes, on Eestimaal kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni maksvad ainuüksi siis, kui Eesti Maanõukogu nad välja on kuulutanud, kuna vastasel korral neid mitte ei tule täita.

3) Seks ajaks, kui Eesti Maanõukogu mitte koos ei ole, antakse Maanõukogu juhatusetele ja Vanematekogule ühes Maavalitsusega, kui Eestimaa kõrgema võimu esindajale, õigus rutulikke määrusi ja käskusid Eestimaa elu korraldamiseks välja kuulutada ja maksma panna, kuni Maanõukogu kokku astudes nende määruste kohta oma otsuse annab.

Lisa nr. 2.

Vanematekogu otsus Päästekomitee loomisest.

Maanõukogu Vanematekogu otsustas 19. veebruaril 1918:

Asutada kolmeliikmeline Eestimaa Päästekomitee, mille kätte kuni normaalseste olude loomiseni kõik riiklik võim anda. Päästekomitee liikmeiks valida K. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

Lisa nr. 3.

Manifest kõigile Eestimaa rahvastele.

Eesti rahvas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseisvuse järele. Põlvest põlve on temas kestnud salajane lootus, et hoolimata pimedast orjaööst ja võõraste rahvaste vägivalda-valitsu-

sest veel kord Eestis aeg tuleb, mil „kõik piirud kahel otsal lausa lõõvad lõkendama“ ja et „kord Kalev koju jõuab oma lastele õnne tooma“.

Nüüd on see aeg käes.

Ennekuulmata rahvaste heitlus on Vene tsaaririigi pehastanud alustood põhjani purustanud. Üle Sarmaatia lagendiku laiutab end hävitav korralagedus, ähvardades oma alla matta kõiki rahvaid, kes asuvad endise Vene riigi piirides. Lääne poolt lähenevad Saksamaa võidukad väed, et Venemaa pärandusest omale osa nõuda ja kõige pealt just Läänemere rannamaad oma alla võtta.

Sel saatuslikul tunnil on Eesti Maapäev kui maa ja rahva seaduslik esindaja, ühemeelsele otsusele jõudes rahvavalitsuse alusel seisvate Eesti poliitiliste parteidega ja organisatsioonidega, toetudes rahvaste enesemääramise õigusele, tarvilikuks tunnistanud Eesti maa ja rahva saatuse määramiseks järgmisi otsustavaid samme astuda:

Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.

Iseseisva Eesti Vabariigi piiridesse kuuluvad: Harjumaa, Läänemaa, Järvamaa, Virumaa ühes Narva linna ja tema ümbruskonnaga, Tartumaa, Võrumaa, Viljandimaa ja Pärnumaa ühes Läänemere saartega — Saare-, Hiiu- ja Muhumaaga ja teistega, kus Eesti rahvas suures enamuses põliselt asumas. Vabariigi piiride lõplik kindlaksmääramine Lätimaa ja Vene riigi piiriäärsetes maakohtades sünnib rahvahääletamise teel, kui praegune ilmasõda lõppenud.

Beltähendatud maakohtades on ainsamaks kõrgemaks ja korraldavaks võimuks Eesti Maapäeva poolt loodud rahvavõim Eesti-maa Päästmise Komitee näol.

Kõigi naaberriikide ja rahvaste vastu tahab Eesti vabariik täielist poliitilist erapooletust pidada, ja loodab ühtlasi kindlasti, et tema erapooletus nende poolt niisama ka täielise erapooletusega vastatakse.

Eesti sõjavägi vähendatakse selle määrani, mis sisemise korra alalhoidmiseks tarvilik. Eesti sõjamehed, kes Vene vägedes teenivad, kutsutakse koju ja demobiliseeritakse.

Kuni Eesti Asutav Kogu, kes üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse hääletamise põhjal kokku astub, maa valitsemise korra lõplikult kindlaks määrab, jääb kõik valitsemise ja seaduseandmise võim Eesti Maapäeva ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Valitsuse kätte, kes oma tegevuses järgmiste juhtumõtete järele peab käima:

1. Kõik Eesti vabariigi kodanikud, usu, rahvuse ja poliitilise ilmavaate peale vaatamata, leiavad ühtlast kaitset Vabariigi seaduste ja kohtute ees.

2. Vabariigi piirides elavaile rahvuslikele vähemustele, venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahvuskultuurilised autonoomia õigused.

3. Kõik kodanikuvabadused, sõna-, trüki-, usu-, koosolekute-, ühingute-, liitude- ja streikidevabadused, niisama isiku ja kodukolde puutumatus peavad kogu Eesti riigi piirides vääramata maksma seaduste alusel, mida valitsus viibimata peab välja töötama.

4. Ajutisele Valitsusele tehakse ülesandeks viibimata kohtuasutusi sisse seada kodanikkude julgeoleku kaitseks. Kõik poliitilised vangid tulevad otsekohe vabastada.

5. Linna, maakonna ja valla omavalitsuse asutused kutsutakse viibimata oma vägivaldselt katkestatud tööd jätkama.

6. Omavalitsuse all seisev rahvamiilits tuleb avaliku korra alalhoidmiseks otsekohe ellu kutsuda, niisama ka kodanikkude enesekaitse organisatsioonid linnades ja maal.

7. Ajutisele Valitsusele tehakse ülesandeks viibimata seaduseelnõu välja töötada maaküsimuse, töölisteküsimuse, toitlusasjanduse ja rahanduse küsimuste lahendamiseks laialisil demokraatlikel aluseil.

Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust võid määrata ja juhtida! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla vääriliseks liikmeks kultuurrahvaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütreid, ühinegem kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös! Meie esivanemate higi ja veri, mis selle maa eest valatud, nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks.

Su üle Jumal valvaku
Ja võtku rohkest' õnnista
Mis iial ette võtad sa,
Mu kallid isamaa!

Elagu iseseisev demokraatlik Eesti vabariik!
Elagu rahvaste rahu!

Tallinnas, 24. veebr. 1918.

Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu.

Lisa nr. 4.

Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklikust iseseisvusest ja olenematuses.

Eesti rahvas peab oma õiguseks ja kohuseks praegusel maailma ajaloo ja enese saatuse pöördeajal astuda kõigi haritud rahvaste ette järgmise seletusega.

Vaba ja iseseisva rahvana elasid eestlased põliselt Baltimere kallastel. Seitset sada aastat tagasi murdis Läänest tulnud Saksa üli-võim väikese rahva iseseisvuse ja kaotas tema vabaduse. Asjatuks jäid aeg-ajalt ettevõetud meeleheitlikud katsed võõra ikke alt vaba-

neda. Aga ei kustunud rahva hingest endise põlise põlve mälestused. Kõige surve ja alandamise kiuste elas salajas edasi kindel lootus ja julge soov, et peab tulema ja kindlasti tuleb aeg, mil Eesti rahvas jälle oma saatuse määramist võib võtta enese kätte. Suure ilmasõja puhkemisel nägi Eesti rahvas selle hirmsa heitlemise mõtet rahvaste vabanemises maailma-riikide imperialistlikkude püüete vande alt ja väikerahvaste eluõiguse võidule pääsmises. Selles mõttes ohverdasid Eesti paremad pojad võõrastel võitlusväljadel vankumata meelekindlusega oma verd ja elu, kindlalt lootes, et nende ohver pöörde toob ka Eesti rahva saatusesse. Ja kui viimaks ilmasõja keerust heleda päikesena üles kerkis rahvaste enesemääramise õigus, siis oli Eesti rahvas esimeste seas teda rõõmuga tervitamas ja viibimata teostamas enese kohta. Nüüd on tulnud aeg, kus Eesti rahvas, seistes keset hirmsat ja verist võitlust oma iseseisva elu õiguse eest ja tagasi tõrjudes ähvardava hävituse lainet, astub teiste iseseisvate rahvaste hulka ja nõuab enesele püsivat paika rahvaste liidus suvereense riigina.

Mis õigusega astub Eesti rahvas selle otsustava sammu?

Selle loomuliku õigusega enesemääramise ja vaba enesevalitsemise peale, mis juurdub iga rahva elutungis; selle õigusega, mida vägivald küll ajutiselt võib alla suruda, mille nõudmist aga ialgi ei suudeta ära hävitada elujõuliste rahvaste hingest; selle õigusega, mis nüüd on lunastatud maailma rahvaste kannatuste ja vereohvritega ja on leidnud üldist tunnustamist; selle õigusega, mille täielik maksmapanemine võimaldab seda rahu, mida igatseb kultuuriline maailm kõigi sõja koleduste järele. Mitte silmapilgukski ei taha ega või Eesti rahvas lubada mõtet, et see üldine õigus tema kohta jääks ainult sisuta sõnaks.

Eesti rahvas teab, et see samm tähendab nende sidemete katkestamist, mis ühendasid teda Vene riigiga viimased kaks aastasada. Kuid Eesti rahvas teab ka, et suur Venemaa ennast võõrasemana on üles pidanud tema vastu. Eesti rahvas tunneb, et Vene riik ei ole tarvitanud ühtegi juhust, et luua tõsist sisemist sidet enese ja Eesti rahva vahel. Veel enam: kibedusega mäletab Eesti rahvas kõike seda ülekohut, mis talle osaks on saanud Vene riigi poolt või tema tegelikul toetusel.

Vaevalt oli Rootsi riik, kellega Eesti rahvas enne oli riiklikult seotud, mõne korralduse teinud rahva elujärje ja inimlikkude õiguste kindlustamise sihis, kui Eesti Vene riigi külge liideti. Ühes sellega tuli lõpp kõigile parandusile. Vastuvaidlemata kinnitasid Vene tsaarid kõik mõisnikkude kaugeleminevad soovid ja nõudmised maa ja rahva kohta. Mõisniku piiramata meelevalla alla antud ihu ja hingega, ilma kõigist inimeseõigustest, alandatud eluta asja seiskorrale, keda müüdi ja osteti, hingitses Eesti rahvas esimese aastasaja jooksul Vene valitsuse all. Läänes tõusnud vabadusliikumine purustas XIX a. s. alul viimaks ka Eesti rahva pärispõlve. Kuid olulist muutust ei toonud see esialgu rahvale mitte. Tema päralt

oli küll isiklik prius, kuid mõisniku päralt oli ja jäi maa, rahva senine elataja ja kandja. Et elada, selleks pidi talupoeg mõisnikult maad võtma tingimustel, mis hinge kinni matsid. Teist teed ei olnud, sest kindlasti oli piiratud talupoja liikumisvabadus ka kitsamais piirides. Välja rännata oli võimatu, niisamuti olid kinni tema eest linnavärvad. Alles mõnikümmend aastat hiljemini omandas talupoeg võimaluse linna asuda, kuid sealgi olid käsitöö ja kaubandus temale kaua suletud kitsaste seisuslikkude eesõiguste ja korralduste läbi. Olude sunnil anti viimaks talupojale õigus maad rentida ja päriseks osta. Kuid tingimused olid nii rasked, et ainult väike osa rahvast aegamööda seda võimalust on suutnud tarvitada. Rahva-vaenuline suur-põllupidamine aga kasvas külade ja talude hävitamise läbi. Sajadtuhanded rahvaliikmed pidid välja rändama, et Venemaa lagendikkudel ja Siberi metsades uudismaid luues ja põldu harides enesele võimalust leida elamiseks oma armsaks saanud töö läbi. Järelejätmata püüdis rahvas oma asemikkude ja avaliku hääle kaudu tähelepanemist juhtida oma kisendavale seisukorrale. Vene valitsus jäi kurdiks. Mitmel korral asusid meeleheitelised aetud talupojad mässi teele. Verine karistus oli valitsuse vastus sellele, kuna põgenevate maaolude tõsine korraldamine jäi ikkagi tulemata. Küll anti Saksa suurmaapidajaile luba Sise-Venemaalt võõraid saksa asunikke siia tuua, küll valmistasid vene ametnikud kavatsusi vene talurahva asutamiseks maile, kust eestlased pidid taganema, rännates linnadesse või üle piiri, — eesti rahva suurele enamusele jäeti aga ainult nälg maa järele.

Oma töökuse ja hoole läbi tõusis eesti rahvas aegamööda kultuuriliselt kõrgele järjele, kuid talle ei antud sedagi omavalitsust omas kodus, mis ammu käes oli madalamal astmel seisval vene rahval. Maa ja rahva asjade juhtimine ja korraldamine, peale kõige lihtsamate talurahva seisuslikkude asjade, seisis suur-maapidajate hõreda kihi käes. Kõigist üle aga käis Vene kuberneride ja ametnikkude võim ja omavoli. Linnades tõusid eestlased pärast liikumiskitsenduste kaotamist enamusse. Sihilik valitsuse tegevus hoidis neid ära linnade valitsemises oma arvu kohaselt mõjule pääsmast. Linnade juhtimine jäi väikese Saksa ringkonna kätte.

Eesti rahval on sügav tung hariduse järele. Ärarääkimata ohvreid kandes, ööd ja päevad tööd tehes saavad vanemad oma lapsed koolidesse, raske puudusega võideldes püüab Eesti noorsugu omandada kõrgemat haridust. Need, kellel see korda läks, pidid aga võõrsile veerema, sest kodumaal olid neile teed kinni. Siia toodi ametnikud Venemaalt, kellel võõras rahva keel ja meel, tundmata tema kombed ja elutingimused.

Mitte korraldada rahva loovaid jõudusid, mitte edendada maa head käekäiku ei püüdnud need võõraingelised ametnikkude parved, vaid võimalikult ära hoida rahva iseteadlikkude kavatsuste teostamist, takistada tema omapärasest arenemist ja hävitada tema rahvuslikku iseolemist.

Kõige valusamalt võis võõras ametnik haavata rahva hinge, tal-
lata tema pühamaid tundeid, hävitada tema paremaid püüdeid, —
ei oodanud teda selle eest karistus, vaid aukõrgendus ja parem koht.

Kõige otsustavamaid võtteid tarvitati Eesti rahva venestamise
sihis. Vene keel sai valitsevaks keeleks omavalitsuseasutustes ja
kohtuis. Lõpmata raskeks tehti asjaajamine umbkeelsete ametnik-
kudega, kirjeldamata vaevarikas oli õiguse otsimine kohtuis, kus
võõraist oludest tulnud kohtunikud pidid rahva eluhuviseid puuduta-
vaid küsimusi puudulikkude tõlgete kaudu otsustama.

Koolides valitses enne saksa keel, siis muudeti nad puhtvene-
keelseiks. Isegi rahvakoolis, mis esialgu olnud emakeelne, pandi
õppekeeleks vene keel. Juba varakult vägistati nõnda noorust vaim-
liselt ja hingeliselt, püüti temas äratada halvakspanu kõige vastu,
mis oma, takistati tema loomulikku arenemist.

Hoolimata oli Vene isevalitsus juba vene rahva enese vastu, veel
ülekohtusem kõigi muulaste vastu. Missuguse rõõmuga tervitasid
sellepärast kõik Vene riigi rahvad isevalitsuse langemist, lootes pööret
oma olukorras. Kibe peettumus ootas neid, sest endine vaim valitses
oluliselt edasi Vene riigis. Oma esindajate pealekäimisel sai eesti
rahvas ajutise koduse omavalitsuse Vene Ajutise Valitsuse kinnitusel
30. märtsil (12. aprillil) 1917. Võimu koondamise püüded ei kadunud
aga mitte ja edasi keetsid ka vene ametnikkude katsed meie asjade
sekka segada ja halvakspanemist üles näidata eesti rahva vastu.

Koolidesse jäi vene õppekeel, peale rahvakoolide, hädalistele
uuendustele tehti järjekindlalt takistusi, omavalitsusasutistes keelati
eesti keelele õigused, mis kohased vabale rahvale tema omas kodus.

Varsti läks Eestis võim Vene madruste ja soldatite nõukogude
kätte. Kõige laialisemas mõttes väljakuulutatud rahvaste enese-
määramise õigust teostasid nad Eestis, vägivaldselt laiali ajades
Eesti Maanõukogu ühes Maavalitsusega ja sõjariistadega katkesta-
des kõige demokraatlikumal alusel ettevõetud Eesti Asutava Kogu
valimisi kesk nende käiku. Isegi oma kodu kaitsemise õigust ähvar-
dava Saksa sissetungimise vastu keelati eesti rahvale, takistades
eesti sõjameeste kodumaale koondamist lagunevast Vene sõjaväest.
Viimaks toodi eesti rahvas täiesti vastu oma tahtmist ja ilma tema
arvamist küsimata Bresti lepingu põhjal ohvriks Saksa imperialistli-
kule maadeahnusele. Visalt seisis eesti rahvas ka Saksa okupatsi-
ooni raudse rõhumise all oma iseseisvuse ja eluliste huvide eest.
Kõige rängem surve ja kõige sihikindlam rahva tahtmise vägista-
mine ei suutnud hävitada tema vabaduse ja riikliku isolemise tungi.
Purunes okupatsioonivõim liitriikide raskete hoopide all, ja jälle
hakkas eesti rahvas vabamalt hingama ja lootusrikkamalt tulevikku
vaatama. Aga uuesti ootasid teda kannatused, raskemad kui enne
nähtud. Vene nõukogude valitsuse sõjaväed tungisid Eestile kal-
lale. Neil oli teada, et Eesti rahvas pärast rasket kannatamisäega
oma riiklikku elu korraldades püüab kõrvaldada ainult ülekohtu
ja luua tahab paremat ning õiglasemat ühiselulist korda, kuid see

ei takistanud neid tungimast sõjast väsinud ja puudustega võitlevale maale, tuues uut häda ja õnnetust: põletades külasid ja talusid, hävitades elatus-aineid ja kultuuriväärtusi, halastamata tappes ilmsüütuid inimesi, pantvangidena hoolimata ära viies naisi ja lapsi.

Kas on kõigi nende kannatuste nähes eesti rahval veel kohustust alal hoida neid sidemeid, mis teda ühendanud Vene riigiga? Enesetapmisega ühevääriline oleks teadlik jäämine ühendusse niisuguse maaga.

Mitte vihas ega vaenus ei taha meie elada vene rahvaga, vaid heas naabruses ja sõbralikus läbikäimises, kui tema meid rahule jätab. Võõrad on olnud eesti rahvale ja jäävad ka võõraks igasugused võimulaiendamise ihad üle oma piiride. Eesti rahvas tahab ainult omas kodus oma loomulikku õigust tarvitades vabalt ja rippumatult oma elu korraldada.

Kas oskab eesti rahvas valitseda iseennast ja kas jõuab ta kanda iseseisvat rippumatut riiki?

Eesti rahva senine minevik annab selle peale kindla jaatava vastuse. Kõige raskemad olud ja elamistingimused ei ole jõudnud hävitada eesti rahva elutungi ega edenemisvõimet. Visalt ja järjekindlalt on rahvas tarvitanud iga eneseavalduse-võimalust oma elujärje parandamise, kultuurivarade loomise ja oma inimliku väärtuse tõstmise sihis. Kui tuli võimalus maad omandada, siis pani üks osa rahvast oma kodule kindla põhja väsimata vaeva ja tööga, ja kui avanesid linnade väravad talupoegadele, siis võitis teine osa enesele majanduslikult vaba seisukorra käsitöö ja kaubanduse kaudu. Nõnda tõusnud väikepõllumeeste ja linnakodanikkude kihist kasvas välja lühikese aja jooksul arvurikas haritlaste liik, kellest suur osa ennast-salgavalt ja ustavalt andus rahva kultuurijärje tõstmise tööle. Viimase poole aastasaja kestusel, kus elutingimused natuke vabamaks muutusid, on Eestis käimas elav ja väsimata rahva isetegevus kõigil ainelise ja vaimlise kultuuri aladel. Põllumajandus ja käsitöö, kaubandus ja tööstus, haridustöö ja teadus, kirjandus ja kunst leiavad ikka suuremat hulka sihikindlaid ja tahtevõimsaid kandjaid. Terve maa on kaetud igasuguste majanduslikkude, ühistegeliste ja kultuuriliste seitside ja ühingute võrguga. Vaatamata kõigi sihilikkude takistuste ja raskuste peale, mis on valmistanud Vene valitsus ja tema ametnikud ja mille kõrvaldamiseks on kulunud lõpmata palju jõudu, on siiski kõige selle tegevuse viljaks võrdlemisi kindel majanduslik järg ja kõrge kultuuriline tasapind. Rahvahariduse poolest seisab Eesti esimeste hulgas, kuna juba 30 aasta eest kirjaoskamine oli täiesti üldine; kirjandustooteid loetakse suurel arvul; Eesti arvurikkad ajalehed ja ajakirjad lähevad sadatuhandeks eksemplari-des rahva hulka. Poliitiliselt on Eesti rahvas ennast sellekohaste võimaluste ilmunisel tagajärjerikkalt korraldanud ja omavalitsuse sisseseadmisel ja üldistel valimistel kindlasti ja iseteadlikult oma vaateid ja tahtmist maksuma pannud. Kõige suuremat iseteadvust ja tagajärjerikkamat küpsust on eesti rahvas aga avaldanud temale

pealesunnitud raskes sõjas. Saksa okupatsioonivõimu tegevuse tagajärjel pidi eesti rahvas ilma korraldatud sõjaväeta ja täiesti paljaste kätega vastu astuma Vene nõukogude valitsuse arvuliselt suurtele, hästi korraldatud ja varustatud sõjajõududele, kes ühes Saksa vägede lahkumisega üle Eesti piiride tungisid. Kuuendat kuud on käimas verine heitlus suures ülekaalus oleva vaenlasega. Selle aja sees, vahet pidamata võideldes, on Eesti rahvas jõudnud oma maa vaenlastest puhastada, oma piirisid kaitsta, omale korralik sõjavägi luua, oma riiklik korraldus kindlale alusele seada ja Asutavas Kogus rajada tõsine rahvaesitus ja üldiselt tunnustatud valitsus.

Kõik see põhjendab usku ja õigustab lootust, et Eesti rahvas, pääsedes sõjahädast ja omandades võimalust oma jõudu ja võimeid igakülgselt välja arendada oma loomu kohaselt, vabalt ja ilma takistamata, luues omale poliitiliselt rippumata ja ühiseluliselt õiglase korra, lahendades iseäranis äärmiselt valusaid maaolusid rahva elulistele huvidele vastavalt, ilma kahtlemata võib rajada kindlale alusele oma riiklik iseolemine ja suudab kanda tarvilikku riiklikku korda, ennast valitsedes põhimõtete ja nõuete järele, mis omased kultuurirahvastele. Oma loomuliku õiguse põhjal minevikust päritud ülesannet täites ja tuleviku ees tõsist vastutust tundes on Eesti rahvas oma riiklikule iseseisvusele aluse pannud täisvõimuliste esinduste poolt väljakuulutatud aktides:

Eesti Maanõukogu poolt 15./28. novembril 1917. a. kõrgema võimu kohta, Eesti Maanõukogu Vanemate Nõukogu poolt 19. veebruaril 1918. a. Päästekomitee loomise kohta, Eesti Maanõukogu Vanemate Nõukogu poolt 24. veebruaril 1918. a. Eesti Vabariigi väljakuulutamise kohta, Päästekomitee poolt 24. veebruaril 1918. a. Ajutise Valitsuse loomise kohta ja Ajutise Valitsuse poolt 11. nov. 1918. a. oma katkestatud tegevuse uuestialgamise kohta.

Eesti Asutav Kogu, kes meie rahva üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel proportsionaalselt valitud, soo, usu ning rahvuse peale vaatamata, ja kus on esindatud kõik meie poliitilised ja ühiselulised voolud, kuulutab Eesti rahva suvereenset tahtmist, ilmutades pühalikult kõigile maailma rahvastele, et eelnimetatud aktid avaldavad Eesti rahva kindlat ümberlökkamatut tahtmist, et Eestimaa neis piirides, kus eesti rahvas elamas, täiesti vaba on kõigist alamluse kohustest Vene riigi vastu, et 24. veebruaril 1918. a. katkes lõplikult riiklik side Eesti Vabariigi ja Venemaa vahel ja et Eesti on iseseisev rippumatu demokraatlik vabariik.

Eesti riiklikku iseseisvust ja rippumatust on meie rahva paremad pojad juba kuus kuud kaitsnud, tuues äraarvamata ohvreid. Oma eluõiguse eest peab Eesti rahvas kõige suurema jõupingutusega üliloomulikku võitlust enamlike ja vägivaldse Venemaa vastu ja seda oma kallimat vara tahab Eesti rahvas kaitsta viimse vere tilgani.

Eesti Asutav Kogu.

Tallinnas, 19. mail 1919. (allkirjad)

Eesti Vabariigi Põhiseadus.

Eesti rahvas, kõikumatus usus ja vankumatus tahtes luua ja arendada riiki, mis on rajatud õiglusele ja seadusele ja vabadusele, kaitseks sisemisele ja välisele rahule ning pandiks praegustele ja tulevastele põlvedele nende ühiskondlikus edus ja üldises kasus, võttis vastu ja määras Asutava Kogu ning hiljem rahvahääletamise kaudu järgmise põhiseaduse:

Peatükk I.

Üldised määrused.

§ 1. Eesti on iseseisev, rippumatu vabariik, kus riigivõim on rahva käes.

§ 2. Eesti maa-alasse kuuluvad Harjumaa, Läänemaa, Järva-maa, Virumaa ühes Narva linna ja ümbruskonnaga, Tartumaa, Viljandimaa, Pärnumaa, Valga linn, Võrumaa, Petserimaa ja muud piiriäärsed mannermaa kohad, kus eesti rahvast asumas, Saare-maa, Muhumaa, Hiiumaa ja muud Eesti vetes olevad saared ja leetseljakud.

Eesti piiride kindlaksmääramine sünnib rahvusvaheliste lepingute läbi.

§ 3. Eesti riigivõimu ei saa keegi teostada muidu, kui Põhi-seaduse või Põhiseaduse alusel antud seaduste põhjal.

§ 4. Eestis maksavad tema enese asutuste poolt antud või tunnustatud seadused. Rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud määru-sed maksavad Eestis tema õigusliku korra lahutamata osadena.

Keegi ei või end vabandada seaduse mitteteadmise-ga.

§ 5. Eesti Vabariigi riigikeeleks on eesti keel.

Peatükk II.

Eesti kodanikkude põhiõigustest.

§ 6. Kõik Eesti kodanikud on seaduse ees ühetaolised. Ei või olla avalikõiguslikke eesõigusi ja paheõigusi, mis olenevad sün-dimisest, usust, soost, seisusest või rahvusest. Seisusi ja seisuslikke tiitleid Eestis ei ole.

§ 7. Eesti Vabariik ei anna autähti ega aumärke oma kodani-kele, välja arvatud kaitseväelastele sõja ajal. Samuti ei ole Eesti kodanikkudel õigust vastu võtta võõraste riikide aumärke ja au-tähti.

§ 8. Isikupuutumatus on Eestis kindlustatud.

Kedagi ei või jälgida muidu kui seadustes ettenähtud juhtu-mustel ja korras.

Välja arvatud kuriteolt tabamisel, ei või kedagi vangistada või kitsendada isikulises vabaduses muidu kui kohtuvõimude otsusel, kusjuures see otsus põhjendatuna peab olema kuulutatud vangistatule mitte hiljemalt kui 3 päeva peale vangistamist. Otsuse kuulutamist vangistatule on õigus nõuda igal kodanikul, kui kuulutamine mitte sündinud ei ole eelnimetatud tähtajal.

Ühtki kodanikku ei või vastu tema tahtmist temale seaduse poolt määratud kohtu alt üle viia teise alla.

§ 9. Eestis ei või karistada kedagi tema teo pärast, ilma et see tegu karistusevääriliseks oleks tunnistatud seaduses, mis enne selle teo kordasaatmist maksma hakanud.

§ 10. Kodu on puutumatu. Ei või olla tungimist eluasemesse või selle läbiotsimist muidu kui juhtumustel ja nõuete täitmisel, mis on seaduses tähendatud.

§ 11. Eestis on usu- ja südamefunnistuse-vabadus. Keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi.

Usuliste talituste täitmine on takistamata, kui see ei käi avaliku korra ja kõlbluse vastu.

Usutunnistus ega ilmavaade ei või vabanduseks olla kuriteo kordasaatmisele või kodaniku kohuste täitmisest kõrvale hoidumisele.

Riigiuseku Eestis ei ole.

§ 12. Teadus, kunst ja nende õpetus on Eestis vaba. Õpetus on koolialalistele lastele sunduslik ja rahvakoolides maksuta. Vähe-
musrahvustele kindlustatakse emakeelne õpetus. Õpetuse andmine seisab riigi valve all.

Kõrgemaile õppeasutustele kindlustatakse autonoomia neis piirides, nagu seda ette näeb nende asutuste seadusandlikul teel kinnitatud põhikiri.

§ 13. Eestis on vabadus oma mõtteid avaldada sõnas, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks.

Tsensuuri Eestis ei ole.

§ 14. Eestis on kindlustatud sõnumite ja kirjade saladus, mis edasi antakse posti, telegraafi ja telefoni või mõnel muul üldtarvitaval teel. Erandeid teha on õigus kohtuvõimudel seadustes ettenähtud juhtumustel.

§ 15. Eestis on kindlustatud õigus pöörduda kaebustega ja palvetega vastavate avalikkude asutuste poole. Pöördumiste kaasas ei tohi käia mingi surve-abinõu. Vastavad asutused on kohustatud asjale andma seadusliku käigu.

§ 16. Ei ole tarvis mingisugust eelluba riigiametnikkude kohtulikule vastutusele võtmiseks.

§ 17. Liikumine ja elukoha muutmine on Eestis vaba. Selles vabaduses ei või kitsendada ega takistada kedagi muidu kui kohtuvõimude poolt.

Tervishoidlikel põhjusil võivad seda vabadust kitsendada või takistada ka teised võimud vastavais seadustes ettenähtud juhtumustel ja korras.

§ 18. Kõigil Eesti kodanikkudel on õigus avalikku rahu rikkumata koosolekuid pidada sõjariistadeta.

Ühinguisse ja liitudesse koondumine on Eestis vaba.

Streigivabadus on Eestis kindlustatud.

Neid õigusi võib seadus piirata ainult avaliku julgeoleku huvides.

§ 19. Eestis on kindlustatud vabadus elukutset valida ja ettevõtteid avada ning kasutada põllutöös, kaubanduses, tööstuses, samuti muil majandusaladel. Selles vabaduses ei või kedagi kitsendada või takistada muidu kui seaduste põhjal ja piirides.

§ 20. Iga Eesti kodanik on vaba oma rahvuse määramises. Juhtumustel, mil isiklik määramine mitte võimalik ei ole, sünnib see seaduses ettenähtud korras.

§ 21. Eesti piirides elavate vähemusrahvuste liikmed võivad ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid autonoomseid asutusi, niipalju kui need vastu ei käi riigi huvidele.

§ 22. Neis kohtades, kus elanikkude enamus ei ole Eesti, vaid kohalikul vähemusrahvusel, võib kohalikkude omavalitsuse-asutuste asjaajamiskeeleks olla selle vähemusrahvuse keel, kusjuures igaljuhul õigus on tarvitada neis asutustes riigikeelt. Kohalikud omavalitsuse-asutused, kus vähemusrahvuse keel tarvitusel, peavad riigikeelt tarvitama läbikäimises riiklikkude asutustega kui ka nende teiste omavalitsuse-asutustega, kus ei ole tarvitusel sama vähemusrahvuse keel.

§ 23. Saksa, vene ja rootsi rahvusest kodanikkudel on õigus pöörduda riiklikkudesse keskasutustesse kirjalikult oma keeli. Eri-seaduses määratakse ligemalt nende rahvuste keelte tarvitamine kohtus ja kohalikes riiklikes asutustes kui ka omavalitsuse-asutustes.

§ 24. Eraomandus on Eestis igale kodanikule kindlustatud. Ilma omaniku nõusolekuta võib seda võõrandada ainult üldistes huvides seaduste põhjal ja seadustes ettenähtud korras.

§ 25. Majandusliku elu korraldamine Eestis peab vastama õigluse põhimõttele, mille sihiks on inimväärilise ülespidamise kindlustamine sellekohaste seaduste läbi, mis käivad harimiseks maa saamise, eluaseme ja töö saamise, samuti omakaitse, tööjõu-kaitse ning nooruse, vanaduse, töövõimetuse või õnnetuste puhul tarviliku toetuse saamise kohta.

§ 26. Kodanikkude õiguste ja vabaduste loendamine eelseisvas §§ (6—24) ei kõrvalda mitte teisi õigusi, mis järgnevad selle põhiseaduse mõttest või on temaga kokkukõlas.

Kodanikkude vabaduse ja põhiõiguste erakorralised kitsendused astuvad jõesse seaduslikus korras kindla tähtjani väljakuulutatud kaitse-seisukorra puhul vastavate seaduste põhjal ja piirides.

Peatükk III.

Rahvas.

§ 27. Riigivõimu kõrgemaks teostajaks Eestis on rahvas ise oma hääleõiguslike kodanikkude näol. Hääleõiguslik on iga kodanik, kes on saanud kakskümmend aastat vanaks ja on olnud vahet pidamata vähemalt ühe aasta Eesti riikkondsuses.

§ 28. Hääleõiguslikud ei ole kodanikud: 1) kes seaduslikus korras on tunnistatud nõdra- või hullumeelseks ja 2) pimedad, kurtummad ja pillajad, kui nad on eestkostmise all.

Hääleõigusest jäetakse ilma mõned liigid kurjategijaid Riigikogu valimisseaduse põhjal.

§ 29. Rahvas teostab riigivõimu: 1) rahvahääletamise, 2) rahvaalgatamise, 3) Riigikogu valimise ja 4) Riigivanema valimise teel.

Rahvahääletamisest, Riigikogu valimisest ja Riigivanema valimisest osavõtt on vabatahtlik.

§ 30. Iga Riigikogu poolt vastuvõetud seadus jääb välja kuulutamata kahe kuu kestel tema vastuvõtmise päevast arvates, kui seda nõuab kolmas osa Riigikogu seaduslikust koosseisust. Kui selle aja jooksul kakskümmendviis tuhat hääleõiguslikku kodanikku nõuavad, et nimetatud seadus esitataks rahvale vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks, siis on see pärastine väljakuulutus rahvahääletuse tagajärjedest.

§ 31. Rahvaalgatamise korras on kahekümneviiel tuhandel hääleõiguslikul kodanikul õigus nõuda, et seadus antaks, muudetakse või tunnistataks maksusetuks. Sellekohane nõudmine antakse väljatöötatud seadus-eelnõuna Riigikogule. Riigikogu võib eelnõu seadusena välja anda või tagasi lükata. Viimasel juhtumisel pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks rahvahääletamise korras. Tunnistab rahvahääletusest osavõtjate enamus eelnõu vastuvõtuks, omandab ta seadusliku jõu.

§ 32. Kui rahvas lükkab tagasi Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse või võtab vastu Riigikogu poolt tagasilükatud seaduse, kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised, mis võetakse ette hiljemalt seitsekümmendviis päeva pärast rahvahääletamist.

§ 33. Rahvahääletused sünnivad Riigikogu juhatuse ülevalvel. Rahvahääletamise alused ja kord määratakse eriseaduses.

§ 34. Rahvahääletamisele ei kuulu ega või rahvaalgatamise teel otsustamisele tulla eelarve ja laenude tegemine, maksuseadused, sõjakuulutamise ja rahutegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamise ja lõpetamise, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni väljakuulutamise, samuti ka lepingud võõraste riikidega.

Peatükk IV.

Riigikogu.

§ 35. Rahvaesindajana teostab riigi seadusandlikku võimu Riigikogu.

§ 36. Riigikogus on viiskümmend liiget, kes valitakse üldisel, ühe-

taolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel, kuid nõnda, et valijal oleks võimalus valida üksikuid isikuid.

Riigikogu valimisseadus antakse välja eriseadusena.

§ 37. Õigus Riigikogu liikmete valimisest osa võtta või ennast Riigikogu liikmeks valida lasta on igal Eesti kodanikul, kes on hääleõiguslik.

§ 38. Riigikogu liikmed, välja arvatud Vabariigi Valitsuse liikmete abid, ei või olla Vabariigi Valitsuse ega tema asutuste poolt nimetatud ametites.

§ 39. Iga nelja aasta järele võetakse ette uued Riigikogu valimised.

Riigivanemal on õigus määrata enne nelja aasta möödumist uued Riigikogu valimised, kui seda nõuavad riiklikud kaalutlused. Sel juhul valimised peavad toimuma hiljemalt kuue kuu jooksul, arvestes määruse väljakuulutamise päevast.

Riigikogu liigete volitused algavad Riigikogu valimiste tagajärgede väljakuulutamise päevast.

§ 40. Juhtumusel, kui Riigikogu liige kaotab oma valimisõiguse, on vangistatud Riigikogu loal, lahkub surma läbi või volitused maha pannes, astub tema asemele valimisseaduse korras uus liige eelmises paragrahvis ettenähtud tähtjani.

§ 41. Riigikogu korralised istungjärgud algavad igal aastal oktoobri esimesel esmaspäeval ning kestavad mitte kauem kui kuus kuud.

Riigivanemal on õigus lõpetada Riigikogu korralist istungjärku enne kuue kuu möödumist, kui seda nõuavad riiklikud kaalutlused.

§ 42. Riigivanema või kahekümneviie Riigikogu liikme kirjalikul nõudel on Riigikogu juhatus kohustatud kutsuma kokku Riigikogu erakorralisteks istungjärgudeks.

Vaheajal, Riigikogu nelja-aastase kestvuse möödumisest või Riigivanema poolt Riigikogu uute valimiste määramisest, kuni Riigikogu valimiste tagajärgede väljakuulutamiseni võidakse Riigikogu kutsuda kokku erakorraliseks istungjärguks ainult Riigivanema nõudel.

Riigikogu erakorralise istungjärgu kestvuse määrab Riigivanem.

§ 43. Riigikogu valib oma esimesel, peale valimisi, istungil esimehe ja teised juhatuse liikmed. Seda istungit juhatab seni, kuni valitud esimees, Riigikogu vanem liige.

§ 44. Riigikogu kodukord kuulutatakse välja seadusena.

§ 45. Riigikogu liikmed ei ole seotud mandaatide läbi.

§ 46. Riigikogu on otsustusevõimeline, kui on koos vähemalt pooled liikmed tema seaduslikust koosseisust.

§ 47. Riigikogu koosolekud on avalikud. Ainult erakorralistel juhtumustel, kui sellega on nõus $\frac{2}{3}$ koosolijaist liikmeist, võib kuulutada Riigikogu koosoleku kinniseks.

§ 48. Riigikogu liige ei kanna mingisugust vastutust peale kodukorras ettenähtu poliitiliste avalduste eest, mis ta on teinud Riigikogus ja tema komisjonides.

§ 49. Ilma Riigikogu nõusolekuta ei või tema liiget vangistada, välja arvatud juhtumused, mil ta on tabatud kuriteolt. Niisugusel juhtumusel antakse vangistusest teada ühes selle põhjustega mitte hiljemini kui 48 tunni kestel Riigikogu juhatusele, kes paneb selle ette Riigikogule otsustamiseks järgmisel koosolekul.

Riigikogul on õigus oma liikmetele määratud vangistust või teist kitsendust edasi lükata kuni Riigikogu istungjärgu vaheajani või volituste lõpuni.

§ 50. Riigikogu liikmed vabastatakse nende volituste kestvusel riigikaitse-teenistusest.

§ 51. Riigikogu liikmed saavad Riigikogu liikme kohuste täitmise eest tasu Riigikogu istungjärkude kestvusel. Tasu alused ja suurus määratakse seadusega, mida võib muuta ainult järgnevate Riigikogu koosseisude kohta.

§ 52. Riigikogu annab välja seadusi, määrab riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve, otsustab laenude tegemist ja muid asju põhiseaduse alusel.

§ 53. Riigikogu poolt või rahvahääletamisel vastuvõetud seadused esitab Riigikogu juhatas Riigivanemale väljakuulutamiseks.

Riigivanemal on õigus riiklikkuldel kaalutlustel jätta välja kuulutamata Riigikogu poolt vastuvõetud seadusi, andes nad uueks arutamiseks ja otsustamiseks Riigikogule. Põhiseaduse § 34 ettenähtud seadusi Riigivanem võib riiklikkuldel kaalutlustel jätta väljakuulutamata seni, kuni Riigikogu nad võtnud vastu Riigivanema poolt soovitatud muudatustega või kuni Riigikogu pärast järgmisi valimisi võtab vastu sama seaduse.

Oma otsuse seaduse väljakuulutamata jätmise kohta ühes asjaomaste kaalutlustega Riigivanem teatab Riigikogu juhatusele hiljemalt kolmekümne päeva jooksul, arvaes seaduse kättesaamisest.

§ 54. Ükski seadus ei hakka maksma väljakuulutamiseta.

Kui seaduses eneses ei ole nähtud ette muud korda ja tähtaega, hakkab ta maksma kümnendal päeval pärast avaldamist Riigi Teatajas.

§ 55. Riigikogu teostab riigi asutuste ja ettevõtete majandusliku tegevuse ja riigi eelarve täitmise kontrolli tema poolt seaduse alusel ellukutsutavate vastavate asutuste kaudu.

§ 56. Igal Riigikogu liikmel on õigus Riigikogu koosolekul küsimustega Valitsuse poole pöörduda. Ühel neljandikul Riigikogu seaduslikust koosseisust on õigus Valitsuselt aru pärida, mille peale tuleb seletus anda.

Peatükk V.

Riigivanemast ja Vabariigi Valitsusest.

§ 57. Rahva esindajana teostab riigi kõrgemat valitsemisvõimu Riigivanem. Riigivanema juures on riigi valitsemiseks Vabariigi Valitsus.

§ 58. Riigivanema valib rahvas üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise kaudu viieks aastaks.

Kui esimesel hääletamisel ükski kandidaat ei saa osavõtjate häälte enamust, siis toimetatakse teine hääletamine hiljemalt kolme kuu jooksul. Teiseks hääletamiseks võib seada üles uusi kandidaate. Teisel hääletamisel loetakse valituks kandidaat, kes on saanud kõige rohkem hääli. Kui mitu kandidaati on saanud ühepalju hääli, loetakse valituks see, kes on vanem.

Riigivanemaks on valitav iga hääleõiguslik kodanik, kes on vähemalt neljakümne aastane ja seatud üles kandidaadiks vähemalt kümnetuhande hääleõigusliku kodaniku poolt. Riigivanema lähem valimiskord määratakse seadusega.

§ 59. Riigivanema volitused algavad Riigikogu ees antava pühaliku töötusega, mis on järgmine:

„Mina, N. N., rahva tahtel asudes Riigivanema kohuste täitmisele, pühalikult töotan ustavalt kaitsta Eesti Vabariigi põhiseadust ja seadusi, õiglaselt ja erapooletult teostada minule usaldatud volitusi ning nende volituste ulatuses kõigi oma võimistega ja parema arusaamisega töötada Eesti riigi ja rahva kasuks.“

Riigivanema amet ei või olla seotud ühegi muu feenistusega ega kutseülesannetega. Kui Riigivanemaks on valitud Riigikogu liige, siis loetakse ta Riigikogust lahkunuks pühaliku töötuse andmisega.

Riigivanemale volituste kestel maksetav tasu määratakse seadusega, mida võib muuta ainult järgneval valimisel valitava Riigivanema kohta.

Kui Riigivanema amet on vaba või Riigivanem ei saa täita oma ülesandeid haiguse või muude takistuste tõttu, siis täidab tema ülesandeid peaminister. Kui Riigivanema amet on vaba või takistused on vältavat laadi, siis asutakse võimalikult ruttu uue Riigivanema valimisele.

§ 60. Riigivanem juhib riigi sise- ja välispoliitikat, hoolitseb riigi välise puutumatus, sisemise julgeoleku ja seaduste täitmise eest.

Riigivanem peale muude põhiseaduses ettenähtud ülesannete:

1) esindab Eesti Vabariiki, määrab Eesti Vabariigi esindajad välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide esindajad,

2) valvab riigivõimu teostamise üle seadusega määratud korras,

3) esitab Riigikogule kinnitamiseks riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve,

4) nimetab ametisse ja samuti vabastab sellest kaitsevaelisi ja kodanlisi ametnikke, kuivõrt see ülesanne seadustega ei ole usaldatud teistele ametiasutustele,

5) sõlmib Eesti Vabariigi nimel lepinguid välisriikidega ja esitab need kinnitamiseks Riigikogule,

6) kuulutab sõja ja teeb rahu Riigikogu vastava otsuse põhjal,

7) kuulutab välja kaitseisukorra nii üksikutes riigiosades, kui ka kogu riigis ja esitab selle kinnitamiseks Riigikogule,

- 8) on kaitsvägede kõrgem juht,
- 9) otsustab armuandmise palveid kohtulikult määratud karistuse vähendamiseks või kustutamiseks,
- 10) annab seadustega kooskõlas määrusi,
- 11) esitab seaduse-eelnõusid Riigikogule,
- 12) edasilükkamatu riikliku vajaduse korral kuulutab seaduse-eelnõud välja dekreedina, millel on seaduse jõud. Dekreet ei või muuta rahvahääletamise, rahvaalgatamise, Riigikogu valimise ega Riigivanema valimise seadust. Dekreet on maksev kuni selle äramuutmiseni Riigivanema või Riigikogu poolt

§ 61. Riigivanema otsused, et olla maksvad, peavad olema kirjutatud alla Riigivanema poolt ning — arvatud välja Vabariigi Valitsuse või selle üksiku liikme ametisse kutsumine ja ametist vabastamine, enne nelja aasta möödumist uute Riigikogu valimiste määramine, Riigikogu korraliste istungjärkude lõpetamine, Riigikogu erakorraliste istungjärkude kestvuse kindlaksmääramine ja riigikohtunikude ning kohtunikude ametisse kinnitamine, — ka peaministri või asjaomase ministri poolt, kes vastutab otsuse eest Riigikogu ees.

Kui Riigivanema otsus on põhiseaduse või seaduse vastane, siis peaminister või asjaomane minister on kohustatud keelduma otsusele kaasallkirjutamast.

§ 62. Riigivanema otsused võetakse Vabariigi Valitsuses täitmiseks peaministri või asjaomase ministri ettekandel.

Kui ettekandja minister leiab, et Riigivanema otsus on põhiseaduse või seaduse vastane, siis ta teatab sellest Vabariigi Valitsusele. Kui Vabariigi Valitsus pärast asja arutamist ühineb ettekandja ministri arvamusel, siis palub ta Riigivanemat oma otsuse võtta tagasi või muuta. Kui Riigivanem jääb oma otsuse juurde, on Vabariigi Valitsus kohustatud kuulutama temale, et otsus ei ole teostatav.

§ 63. Vabariigi Valitsusel peab olema Riigikogu ja Riigivanema usaldus.

Vabariigi Valitsus või tema üksikud liikmed lahkuvad ametist, kui Riigikogu avaldab neile otseselt umbusaldust ja Riigivanem selle peale ei pea tarvilikuks määrata uusi Riigikogu valimisi.

§ 64. Vabariigi Valitsuse kutsub ametisse Riigivanem.

Vabariigi Valitsuse vabastab ametist Riigivanem kas enda algatusel, peaministri esitisel või Riigikogu umbusalduse avalduse põhjal.

Vabariigi Valitsus koosneb peaministrist ja ministritest. Peaministrile Riigivanem määrab ministrite seast asetäitja.

Peaminister ühtlustab Vabariigi Valitsuse tegevust, juhatab Vabariigi Valitsuse istungeid, kui seda ei pea tarvilikuks teha Riigivanem, võib pärida aru üksikutelt ministritelt nende tegevuse kohta ja esitada üksikuid ministreid kui ka kogu Vabariigi Valitsust ametist vabastamiseks.

Iga minister on oma ministeeriumi juht. Ministrite arv, töö- jaotus ministeeriumide vahel ja nende asjaajamise kord määratakse seadusega.

Vabariigi Valitsuse istungid on kinnised. Ainult erilistel pidulikudel juhtudel võib Riigivanema korraldusel neid kuulutada lahtisteks.

§ 65. Vabariigi Valitsuse võimkonda kuulub: Riigivanema otsuste teostamine põhiseaduse alusel, asjade arutamine ja otsustamine, mis temale antud seaduste alusel, muud küsimused riigi valitsemise alal, mis põhiseadusega või seadustega ei ole jäetud Riigivanemale või mõnele ministriale ministeeriumi juhina või mõnele alluvale asutusele.

Kui Vabariigi Valitsus leiab, et tema õigus mingi küsimuse lõplikuks lahendamiseks on vaieldav, siis lahendab võimkonna küsimuse Riigivanem.

§ 66. Riigivanema juures on temale ja Vabariigi Valitsusele ühine riigikantselei.

Riigikantseleid juhatab riigisekretär, kelle nimetab ametisse Riigivanem.

§ 67. Riigivanemat, peaministrit ja ministreid võib võtta kohulikule vastutusele üksnes Riigikogu sellekohase otsuse põhjal. Asja arutamine allub Riigikohtule. Vastutusele võtmise ja asja arutamise kord määratakse seadusega.

Peatükk VI.

Kohtust.

§ 68. Õigusemõistmist Eestis teostavad oma tegevuses rippumatud kohtud.

§ 69. Ülemat kohtuvõimu Eestis teostab riigikohtunikudest koosnev Riigikohus. Riigikohtunikud kinnitab ametisse Riigivanem Riigikohtu poolt esitatud kandidaatide hulgast.

§ 70. Kohtunikke, kui nad ei ole valitavad seaduse järele, kinnitab Riigikohtu ettepanekul ametisse Riigivanem.

§ 71. Kohtunikke võib tagandada ametist ainult kohtu teel. Kohtunikke võib vastu nende tahtmist paigutada ühest kohast teise ainult seaduse täitmisest tingitud juhtumustel.

§ 72. Kohtunikud ei või pidada peale seadustes ettenähtud juhtumuste kõrvalist palgalist ametit.

§ 73. Sellekohaste seaduste alusel ja korras alluvad üksikud liigid kriminaalasju vandekohtule. Vandekohtunikke ei seo eelmise paragrahvi nõuded.

§ 74. Erakorralised kohtud on lubatud sellekohase seaduse piirides ainult sõja-ajal, kaitse-seisukorras ja sõjalaevadel.

Peatükk VII.

Oma valitsusest.

§ 75. Linna, alevi ja valla omavalitsuste kaudu teostab valitsemist kohal riigivõim, kuivõrt seaduses selleks ei ole loodud eriasutusi.

§ 76. Omavalitsusüksuste esitusekogud valitakse üldisel, üheaegsel, otsekohesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel, kuid nõnda, et valijal oleks võimalus valida üksikuid isikuid.

§ 77. Omavalitsuse-üksustel on õigus oma ülesannete täitmiseks maksusid võtta ja koormusi peale panna seaduses kindlaks määratud piirides ja korras.

Peatükk VIII.

Riigikaitsest.

§ 78. Kõik Eesti kodanikud on kohustatud osa võtma Vabariigi kaitsest seaduses ettenähtud alustel ja korras.

§ 79. Vabariigi kaitseks moodustatakse kaitseväed, mille korraldus määratakse kindlaks eriseaduses.

§ 80. Mobilisatsiooni väljakuulutamise kui ka sõja alguse korral läheb kaitsevägede ülemjuhatamine Riigivanema poolt määratud kaitsevägede ülemjuhatajale, kelle võimupiirid on määratud seadusega.

§ 81. Riigivanemal on õigus anda eriseaduses ettenähtud alustel ja korras kaitsevägedesse puutuvaid seadlusi ja määrusi.

§ 82. Vabariigi kaitsejõudude mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustab Riigikogu.

Riigivanemal on õigus Riigikogu otsust ootamata kuulutada välja mobilisatsiooni, kui välisriik on kuulutanud Vabariigile sõja, alanud sõjalise tegevuse või kuulutanud välja Vabariigi vastu mobilisatsiooni.

Peatükk IX.

Riigi maksudest ja eelarvest.

§ 83. Ühtegi avalikku maksu või koormust ei või kellelegi peale panna muidu kui seaduse alusel.

§ 84. Ei tohi kellelegi riigi kulul paiukit, vaevatasu või muud tasu määrata muidu kui sellekohase seaduse põhjal.

§ 85. Iga aasta jaoks seatakse riigi sissetulekute ja väljaminekute üldine eelarve kokku. Seadusandlikul teel võib selle maksuvastavalt jaoliselt pikendada kuni uue eelarve vastuvõtmiseni.

Peatükk X.

Põhiseaduse jõust ja muutmisest.

§ 86. Põhiseadus on vankumatuks juhteks Riigikogu, Riigivanema, valitsuseasutuste ja kohtute tegevuses.

§ 87. Põhiseaduse muutmise algatamisõigus on rahval rahvalgatuse korras, kui ka Riigikogul harilikus korras.

§ 88. Rahvas otsustab rahvahääletusel Põhiseaduse muutmise, olgu see algatatud kas rahvalgatuse korras või Riigikogu poolt.

§ 89. Põhiseaduse muutmise eelnõu peab rahvale teada antama vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva.

Lisa nr. 6.

Riigi 1934./35. a. eelarve.

Kulud.

Korralised kulud.

Riigivanem	40 956 kr.
Riigikogu	295 583 „
Peaminister ja riigikantselei	806 808 „
Riigikontroll	265 861 „
Haridus- ja sotsiaalministeerium	11 765 772 „
Kaitseministeerium	12 660 600 „
Kohtuministeerium	2 610 362 „
Siseministeerium	3 951 943 „
Majandusministeerium	3 606 736 „
Põllutöoministeerium	3 750 935 „
Teedeministeerium	17 434 381 „
Välisministeerium	1 026 093 „
Riigi võlad	3 272 683 „
	<hr/>
	61 488 713 kr.

Erakorralised kulud.

Peaminister ja riigikantselei	50 000 kr.
Haridus- ja sotsiaalministeerium	418 350 „
Kaitseministeerium	2 714 241 „
Kohtuministeerium	54 900 „
Siseministeerium	14 500 „
Majandusministeerium	1 000 „
Põllutöoministeerium	945 000 „
Teedeministeerium	679 957 „
	<hr/>
	4 877 948 kr.
Kokku kulused	66 366 661 kr.

Tulud.

Korralised tulud.

Otsesed maksud.

Tulumaks	2 050 000	kr.
Ärimaks	2 375 000	„
Maks kinnisvaradelt	325 000	„
Maks kapitaliintressidelt	400 000	„
Kinnistumaks	900 000	„
Pärandusmaks	500 000	„
	<hr/>	
	6 550 000	kr.

Lõivud ja tasumaksud.

Tempelmaks ja lõivud	3 800 000	„
Patendid ja proovid	90 000	„
Mitmesugused tasumaksud	375 000	„
	<hr/>	
	4 265 000	kr.

Kaudsed maksud.

Tollid	12 870 000	„
Aktsiisid	4 475 000	„
	<hr/>	
	17 345 000	kr.

Riigi monopolid.

Piiritus, viin jne.	10 000 000	„
-----------------------------	------------	---

Riigi ettevõtted ja varandused.

Riigi kapitalid	1 100 000	kr.
Maad, hooned, metsad, veed	4 130 000	„
Raudteed	11 400 000	„
Sadamad ja laod	950 000	„
Post, telegraaf, telefon	4 400 000	„
Mitmesugused riigi ettevõtted	1 243 435	„
Mitmesugused riigi varandused	175 000	„
	<hr/>	
	23 398 435	kr.

Segatulud

Korralised tulud	63 192 970	kr.
Erakorralised tulud	3 323 691	„
Kokku tulusid	<hr/>	
	66 516 661	kr.
Tagasimaks eelmise aasta tuludest	150 000	„
Tulud	<hr/>	
	66 366 661	kr.

SISU.

Eessõna	Lk. 3
Majandusteadus.	
1. peatükk. Rahvamajanduse olu ja arenemisastmed . .	15
Tarbed 5. — Varad 6. — Majanduslik tegevus 7. — Majanduslik (ökonoomiline) printsiip 7. — Rahvamajandus 8. — Maa-ilmamajandus 9. — Rahvamajanduse arenemisastmed 9. — Majandusteaduse mõiste 12. — Majandusteaduse tähtsus 13.	
2. peatükk. Rahvamajanduse edenemistingimused	13
Loodus ja majandus 13. — Oigus ja majandus 15. — Rahvastik ja majandus 17.	
3. peatükk. Varade valmistus ja selle peategurid	26
Valmistuse mõiste 22. — Loodus valmistustegurina 23. — Töö mõiste ja liigitus 24. — Töö tootlikus (produktiivsus) 25. — Vaba tööleping ja töökaitse 28. — Ühistöö 29. — Kapitali mõiste ja liigitus 31. — Kapitali tekkimine ja tähtsus majandusel 32. — Kriisid 33.	
4. peatükk. Valmistuse organisatsioon	34
Ettevõtte ja ettevõtja 34. — Isiklikud ettevõtted 35. — Kollektiiv-ettevõtted 35. — Aktsiaühingud 36. — Ettevõtjate koondised (kartellid ja trustid) 38. — Ühistegelised valmistusühingud 40. — Riigi- ja omavalitsus- (kommunaal-) ettevõtted 42. — Suur- ja väiketööstus 43. — Suur- ja väikepõllumajandus 45. — Maareform Eestis 47.	
5. peatükk. Varade vahetuse alused. — Raha	50
Vahetuse ja väärtuse põhimõisted 50. — Pakkumine ja nõudmine. Turg 51. — Vahetust arendavad vahendid 52. — Raha tekkimine. Metallraha 53. — Raha funktsioonid 54. — Rahasüsteemid ja rahaühikud 55. — Paberraha 56. — Eesti rahasüsteemi põhijooned 58.	
6. peatükk. Krediidid	60
Krediidi olu ja liigitus 60. — Krediidi areng ja tähendus majandusel 61. — Krediididokumendid 62. — Pangad 64. — Pankade operatsioonid 65. — Eesti pangandus 67. — Ühistegelise krediidid Eestis 68.	

7. peatükk. Kaubandus ja liiklemine 70
 Kaubanduse mõiste 70. — Kaubanduse liigid. Börsid 70. —
 Kaubandus- ja maksubilanss 72. — Kaubanduspoliitika 73. —
 Vabakaubandus ja proteksionism 74. — Eesti kaubandus 75. —
 Tarvitajateühingud. Nende areng Eestis 77. — Liiklemis-
 olud 78. — Raudteed 79. — Merelaevandus 80. — Side 80.
8. peatükk. Ühiskondliku sissetuleku jagunemine 81
 Sissetuleku mõiste ja koostis 81. — Kapitalikas 81. — Põhi-
 mikurent 83. — Tööpalga mõiste ja liigid 85. — Tööpalga
 suuruse kujunemine 87. — Ametiühingud. Streigid. Lepitus-
 asutised 88. — Töökaitse seadusandlus 89. — Tööolud Eestis 90.

Kodanikuõpetus.

› 1. peatükk.	Ühinemise vajadus. Ühinemismvormid. Korra tar- vilikkus	93
› 2. „	Õigusnormid	95
3. „	Riik	99
4. „	Mitmesugused riigivormid	103
5. „	Tähtsamate riikide riiklik kord	110
6. „	Rajariikide riiklik kord	116
7. „	Eesti vabariigi rajamine	120
› 8. „	Eesti vabariigi riiklik kord	126
› 9. „	Kodaniku põhiõigused	128
10. „	Rahvas	134
11. „	Riigivanem	135
12. „	Riigikogu valimised	140
13. „	Parlament	148
14. „	Riigikogu	153
15. „	Seadusandlus	159
16. „	Valitsemine ja valitsus	165
17. „	Eesti Vabariigi Valitsus ja valitsemine	170
18. „	Valla- ja maaomavalitsus	175
19. „	Linna- ja aleviomavalitsus	178
20. „	Rahvaharidus	182
21. „	Politsei korraldus	188
› 22. „	Riigikaitse	190
× 23. „	Töökaitse ja hoolekanne	194
24. „	Riigi eelarve. Riigikontroll	198
25. „	Riigi tulud	202
× 26. „	Kohus	208
27. „	Tiviilkohus	210
28. „	Kriminaalkohus	214
29. „	Administratiivkohus	218
› 30. „	Perekond	220
31. „	Rahvusvaheline suhtlemine	222
× 32. „	Ühingute asutamine. Koosolekute pidamine	226
	Lisad	229